

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA
GRADIVO IN RAZPRAVE 14

Notum eſt uolum^{us} cunctis xpi fidelib^{us} tam
futuris qua^m pſentib^{us}. qd^{am} ego Henric^{us} marchio
pſpe eterne mercedis. domui ſce^{nti} **SAAR**
viringe manſum unū cum nouē manci
piis hereditario iure tradidim^{us} y delegauim^{us}
Et q^{uia} nulla pſona in pſonato p^{re}ſidio aut man
cipiſ aliqua inuiriā aut leſionē inferat.
ſ; p^{re}dicto monaſterio cui hec contulim^{us} ipſa
conuentiono rata y inconuulſa p^{er}maneat. teſtes
q^{ui} huic diſſinitioni int^{er}erunt. hic annotari
fecim^{us}. Ego Henric^{us} marchio q^{ui} hec contuli
teſtis aſſiſto. Albert^{us} comes de wiſelberch.
Henric^{us} p^{re}ſi uinc^{us}. y miles ipſi **Mag^{ister}**
Capellari^{us}. Henric^{us} Olric^{us} p^{re}ſidi de ſtain.
Griſo de ſtude. Berlaus de ſtain. Iero de
buzentbe Oberhard^{us} de leubc. y alij qua^m
plures. nobileſ y medioereſ;

DUŠAN KOS
PISMO, PISAVA, PISAR

Zgodovinski arhiv Ljubljana
Gradivo in razprave 14

Dušan Kos

Pismo, pisava, pisar

Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300

Document, writing, writer

A Contribution to the History of the Carniolian Documents up to 1300

Ljubljana 1994

Dušan Kos
Pismo, pisava, pisar
Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300

Izdal in založil: Zgodovinski arhiv Ljubljana
Zanj odgovarja: Janez Kopač
Jezikovni pregled: Mija Mravlja
Oblikovanje in tehnična ureditev: Milojka Žalik Huzjan
Tisk: Povše, 1994
Naklada: 300 izvodov
© Dušan Kos

6522

Z 22-06-1995 / 337

CIP- kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

930.22(497.12)

KOS, Dušan

Pismo, pisava, pisar : prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300
= Document, writing, writer : a contribution to the history of the Carniolian document
up to 1300 / Dušan Kos. - Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 1995. - (Gradivo in
razprave / Zgodovinski arhiv Ljubljana; 14)

ISBN 961-90054-5-7

48503808

Slika na naslovnici: Prva in zadnja stran listine grofa Henrika IV. Andeškega iz okoli leta 1207
(Koroški deželni arhiv, Celovec)

Tisk publikacije je finančno podprlo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Na podlagi mnenja Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-555/94 mb z dne 14. 10. 1994 sodi
publikacija med proizvode za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

VSEBINA

PROLOG	5
ZNAČAJ KRANJSKIH PRIVATNIH LISTIN IN PRAVNIH DEJANJ V LUČI ZGODOVINSKIH IN PRAVNIH RAZMER	7
Definicija privatnih listin z ozirom na Kranjsko	7
Variacije v terminologiji	8
Historični in socialni okviri	11
Vsebinske oblike	18
(darovnice 18, odpovedne, predajne listine 25, prodajnice 26, fevdne listine 28, dolžniške in odškodninske listine 29, sodne listine 30, listine o ministerialnih zadevah 33, listine o cerkvenih zadevah 35, potrditvene listine 39)	
Jezikovni obrat	41
PROSTOR IN ČAS	45
Kraji pravnih dejanj in izstavitev listin	45
(problematika »Actum« in »Datum« 46, krajevni predlogi 47, poslovanje in izstavljanje v samostanih 49, mestih 52, gradovih 56, vaseh 60, cerkvah 61, nejavnih prostorih 61)	
Časovni aspekti	62
datiranje in nedatiranje 62, poslovanje in izstavljanje po mesecih 65, tedenskih dneh 66, prazničnem koledarju 68)	
ZUNANJE ZNAČILNOSTI LISTIN	71
Material in format	71
(material 71, format 72, medvrstični razmak 75, liniranje 75, plika 75)	
Pisava	76
(podaljšane črke 76, pisava glavnine teksta 77)	
Pečatenje	80
(pričvrstitev pečata 80, izbor oseb za pečatenje 83)	
Dorzualne notice in sistemi arhiviranja listin do leta 1300	87
(dorzualne notice 87, arhiviranje 90)	
DIKTAT IN NOTRANJE ZNAČILNOSTI LISTIN	91
Invocatio	91
Arenga	94
(spominske arenge 95, religiozne arenge 101, dinastične arenge 103)	
Publicatio in inscriptio	107
(objektivni publikacij 107, »nos« in »ego« publikacij 113, intitulacijski plural in singular 120)	
Devotio in salutatio	122
Narratio in dispositio	124
(narratio 125, dispositio 126, dispozicionalnost glagolov 127, consensus in consilium 128, pertinentio 131)	
Sanctio in cautio	134
(sankcijske formule 134, kavcionalne ali garancijske formule 137)	
Corroboratio	139

Testes	153
(terminologija in posebnosti 153, vrstni red prič 155, latinske formule 155, nemške formule 163)	
Datatio	165
(datacijske formule 165, terminološka izpovednost 177, sistematika računanja in zapisovanja datuma: letnice 179, indikcije 179, epakte 180, konkurente 180, nedeljske črke 180, datiranje po rimskem načinu 180, datiranje po premičnih in nepremičnih praznikih 180, datiranje po bolonjskem običaju 181, napake 182, posebnosti 183, kronološki falsifikati 183)	
Apprecatio	184
PISARNE, PISARJI, NOTARJI	185
Definicije, vzori, prejemniškost, falsifikati	
Pisarne, pisarniška mesta, pisarji in notarji	
(oglejski patriarhi 189, freisinški škofje 192, briksenški škofje 194, andeški grofje 194, koroški vojvode Spanheimi 196, Otokar II. Češki 198, grofje Tirolski 198, goriški grofje 199, ortenburški grofje 200, vovbrški grofje 201, Svibenski 201, Turjaški 201, vetrinjski samostan 202, stiški samostan 202, kostanjeviški samostan 203, gornjegrajski samostan 204, Ljubljana 204, Kamnik 206, Kranj 208, Kostanjevica 208)	
SEZNAM LISTIN	210
UPORABLJENI VIRI IN KRATICE	229
SEZNAM LITERATURE	231
SINOPSIS/SYNOPSIS	235
REPRODUKCIJE	237

PROLOG

Diplomatika je (predvsem) veda o specifičnih srednjeveških zapisih - listinah. V večstoletnem razvoju se je izkazalo, da je povsod eno od znanstveno najbolj dinamičnih, najzapletenejših in zaradi navidezne neatraktivnosti eno najmanj zanimivih raziskovalnih polj. Tudi v slovenskem zgodovinopisju, ki ima zaradi zelo ozkega kroga sposobnih profesionalnih medievistov in mislečih bralcev dodatno otežene možnosti raziskovanja in objavljanja. Srednjeveška listina je kljub pustemu pravnemu besedišču izpovedna ne le kot primarni historični vir, marveč je tudi izjemen vir o kulturnih razmerah v določeni družbi, poslovnih in pisnih navadah, aplikaciji običajnih in kodificiranih prav v vsakdanjem poslovanju, značaju, mentaliteti in izobrazbi konkretnih pisarjev in avtorjev, organizaciji javne pismenosti, prepletanju različnih kulturnih tokov, vplivu socialne razdeljenosti vrhnjih slojev družbe na zapisovanje pravnih dejanj, različnosti takšnih dejanj nasploh, pa tudi o estetskih pogledih na zapis in pisavo. Ali drugače, listina je za medievista eden najstijajnejših pisnih virov. Suhoparen jezik diplomatičnih raziskav ni posledica jezika listin, pač pa je težje razumljiv, ker le tak zagotavlja splošno razumljivost in primerljivost ter kljub regionalni in časovni omejenosti posameznih raziska s skupno terminologijo omogoča univerzalnejše sintetične sklepe.

Zamisel za monografsko raziskavo kranjskih listin sem dobil ob sistematičnem pregledovanju srednjeveških listin (za neko drugo monografijo), ki zadevajo kontinentalni del današnjega slovenskega ozemlja. Mimogrede in vedno znova sem naletel na posebne pravno-diplomatične probleme, ki so zahtevali specialne rešitve. Ob znanem dejstvu, da je nekdanja dežela Kranjska ena redkih v vzhodnoalpskem oz. srednje- in zahodnoevropskem prostoru, ki nima ne analitičnih ne sintetičnih raziskav srednjeveških listin, sem se posvetil listinam, ki so nastale na ozemlju visoko- in poznosrednjeveške Kranjske, vendar le do približno leta 1300. Obe omejitvi sicer ne sodita skupaj, saj se je Kranjska ozemeljsko (formalno) konstituirala šele po letu 1311, po prehodu Savinjske doline oz. nekdanje savinjske grofije, ki je bila med 11. in 14. stoletjem v sklopu »velike Kranjske« (t.i. Kranjska in Marka), v okvir Štajerske. Z obrobim ozemljem pa je dežela spreminjala svoj obseg vse do 19. stoletja (npr. Gornjesavska dolina in del Vipavske doline, del zahodne Notranjske oz. »notranje« Istre, goriška grofija v Slovenski marki in Beli krajini v srednjem veku; Žumberk in čabarski predel v novem veku). Ker ozemlje Kranjske nikoli ni bilo enako, sem se omejil na deželo v modernih, novoveških mejah - na tisti obseg, ki si ga predstavljamo, kadar izgovorimo besedo Kranjska. Časovna omejitev je tehnične narave ter je pogojena z obsegom materiala in tudi s pravno-zgodovinskimi mejniki. Do leta 1300 je namreč mogoče pregled nad listinami v Evropi še obvladovati, po tem letu pa je prišlo do prave eksplozije pismenstva. Odtlej štejemo listine v deset in stotisočih. Sorazmerno več jih je bilo tudi v posameznih deželah. Zato jemlje pri natančnejših raziskavah na zaokroženih teritorijih večina diplomatikov za časovni mejnik leto 1300, medtem ko segajo listinske raziskave posameznih izstaviteljev znatno dlje. Seveda se nisem ustavil točno pri letu 1300, marveč sem zaradi iskanja kontinuitete upošteval tudi večino listin iz leta 1301 (skupaj 364) ter 41 izbranih do leta 1324. Pravnozgodovinsko se je ob koncu 13. stoletja Kranjska formirala v deželo, kar je z utrditvijo novih deželnih uradov in deželnega prava posredno prineslo novosti tudi v listine. Zelo se je spremenila socialna kultura slojev, ki so bili sposobni javno poslovati in izstavljati listine, utrjevala so se mesta in meščanstvo, nova elementa v gospodarskem, političnem in pravnem življenju, kar vse je zelo vplivalo na obliko listine. Z velikimi političnimi spremembami od začetka 13. stoletja naprej, so prihajali v deželo novi kulturni vplivi, kar je sliko javnega življenja še bolj obarvalo.

Naslednja omejitev te knjige je historična in diplomatična: posvetil sem se le t.i. privatnim listinam, ki niso izhajale iz papeške in kraljevske (suverene) pisarne. Papeške listine so svet zase, so univerzalne - privilegij za neko opatijo na Švedskem je bil v bistvu enak kot za enako ustanovo v Španiji. Kraljevske in cesarske listine prav tako niso bile nikoli napisane drugače za prejemnika na Kranjskem ali na Saškem, saj njihova oblika običajno ni bila odvisna od

zahtev in navad prejemnika. Ker v deželi Kranjski nikoli ni bilo povsem suverena in posebnega vladarja, nisem upošteval tistih kraljevskih listin, ki so tu pa tam nastale pri nas. Deloma pa sem obravnaval tiste listine tujih cerkvenih gospodov, cerkvenega metropolita in teritorialnih dinastov s posestmi in gospostvenimi centri na Kranjskem ter pravih deželnih knezov (teh šele po formiranju dežele od zadnje tretjine 13. stoletja), ki so zanesljivo nastale na Kranjskem. Pri njih pravzaprav ni šlo za prave kranjske listine, saj so jih večinoma sestavili in napisali notarji iz njihovega spremstva, ki svojih navad niso spreminjali glede na kraj, v katerem so delovali in glede na prejemnikove želje. Te listine sem uporabil zlasti za primerjave z domačimi, t.j. listinami avtohtonih izstaviteljev in notarjev. Še nečemu sem se izognil: ne, večji natančnosti tokrat ne, pač pa obdobju pred sredo 12. stoletja in tistim zapisom, ki jih ne moremo označiti za prave samostojne javne listine. Gre za zapise v tradicijskih knjigah, ki so imeli omejen javni značaj in (ne)dokazilnost, navadno pa sploh niso nastali istočasno z dejanji in v nobenem od znanih primerov na Kranjskem. Iz časa med 11. in 13. stoletjem poznamo precej briksenških, freisinških in nekaj vetrinjskih tradicij, ki se nanašajo na dejanja, posest in avktorje na Kranjskem, toda vse napisane v po navadah, ki niso imele neposredne zveze s Kranjsko. Danes ne vemo ali so vsaj najstarejše kranjske cerkvene ustanove v visokem srednjem veku vodile tradicijske in kopalne knjige. Ko se je število takšnih ustanov na Kranjskem v 13. stoletju povečalo, so bile tradicijske knjige že iz mode. Tako pristanemo pri maloštevilnih avtohtonih kranjskih listinah iz 12. stoletja in prevladujočem korpusu listin iz 13. stoletja, kar je zaradi neobstoja lastnih teritorialnih deželnih (z izjemo zadnjih Andeških), kaj šele deželnih gospodov ter škofije s sedežem in pisarno na Kranjskem, razumljivo. Tudi listine kranjskih mejnih grofov iz 11. stoletja za istrske in furlanske prejemnike so nastale v istrskih mestih izpod rok domačih notarjev in niso z ničemer odražale stanja pismenstva na Kranjskem.

Po povedanem je ta monografija med diplomatičnimi študijami dokajšnja posebnost: deloma zaradi istočasne analitične in sintetične obdelave, deloma zaradi omejitev raziskave. V ospredju je ozemlje, ne pa izstavitelj; primerjave in sklepi so širši, posebnosti niso le detajlirane; prikazani so tudi vsakdanji, subtilni, marginalni ipd. vplivi na listinsko prakso, in ne le formalni. Uporabljene listine se nahajajo v številnih slovenskih, avstrijskih, italijanskih in nemških arhivih. Verjetno se mi jih je še nekaj izmuznilo iz pregleda, kar pa pretirano ne zmanjšuje znanstvene vrednosti monografije. Končno je dinamika novih dognanj v diplomatiki tako ali tako velika. Pozoren bralec bo hitro ugotovil, da se marsikatera ugotovitev, dejstvo in domneva ponavlja na večjih mestih, zlasti v analitičnih poglavjih o listinskih formulah. Temu bi se sicer lahko izognil, vendar je bilo včasih potrebno določeno temeljno dejstvo itd. večkrat ponoviti, deloma zato, da se bralca prime, da mu ni treba iskati pojasnila drugod ali enostavno zato, ker je v tekstu veliko stvari, ki jih v slovenski literaturi doslej sploh ni bilo niti omenjenih, so pa temeljne v diplomatiki. Sicer pa je ponavljanje tudi element učenja... S tem delom dodajam droben, a drag kamen v mozaik pri nas dolgo pogrešane znanstvene literature, ki naj pomaga študentom, arhivarjem in medievistom najrazličnejših interesov pri študiju in delu s srednjeveškim gradivom. Ali če parafraziram znanega astronava N. A.: »ta knjiga je velik korak zame in majhen za kranjsko (slovensko) zgodovinopisje«.

Ker v knjigi prikazujem pisno pravno poslovanje, se moram v zadnjem delu uvoda spomniti kolegic in kolegov, ki so mi pomagali med raziskovanjem ali pa kakorkoli drugače pripomogli k izidu knjige: najprej g. Janezu Kopaču, direktorju Zgodovinskega arhiva Ljubljana za organizacijski trud in pripravljenost vključiti monografijo v knjižno zbirko arhiva; ga. Miji Mravlja za natančno in, verjamem, težavno lektoriranje zahtevnega teksta; ga. Milojki Žalik Huzjan za vse oblikovalske in tehnične rešitve; mag. Gustavu Pfeiferju in asist. dr. Herwigu Weiglu za pomoč pri zbiranju težje dostopne literature, prof. dr. Reinhardu Härtilu za več posnetkov listin ter prof. dr. Božu Otorepcu za prepise listin stiškega in kostanjeviškega samostana ter neizdanih listin iz avstrijskega državnega arhiva.

To knjigo posvečam mojim staršem.

ZNAČAJ KRANJSKIH PRIVATNIH LISTIN IN PRAVNIH DEJANJ V LUČI ZGODOVINSKIH IN PRAVNIH RAZMER

Definicija privatnih listin z ozirom na Kranjsko

Listina je v določeni formi izgotovljen zapis oz. dokaz o pravnem dejanju.¹ Osnovna naloga listine je čuvati pravno vrednost dejanja in ga vedno znova po potrebi dokazovati. Ima pa tudi sekundarni - historiografski in kulturnozgodovinski pomen. Listina je gotovo najjemenitnejši in najobjektivnejši pisni preostanek javnega poslovanja. Njene oblike so tako raznovrstne kot skoraj pri nobenem drugem materialnem preostanku človekovega delovanja v istem času. Pri preučevanju starejših listin se raznovrstnost kaže že na zunaj, pri obravnavi materiala, pisave, posebnih zaznamkov in podpisov, umetniške opreme, overovitve oz. pečata, še bolj pa v notranji zgradbi teksta: formule, jezik, predloge (formularji), diktat (stil), pravna vsebina, stvarna vsebina itd. ne nastopajo praktično v nobeni od milijonov ohranjenih listin na popolnoma identičen način. Vloga, forme in zunanji izgled listin so se vedno spreminjale, v določenem obdobju je obstajalo veliko podvariant, kakršne so gojile pisarne ali posamezni pisarji. Pri izdelavi listine je bilo moč ubrati veliko poti: od iztavitve v izstaviteljevi, prejemnikovi ali režiji tretje osebe. Tudi v časovnem oziru je bil razpon nastanka zelo širok. Če sta se diplomatika in preučevanje listin razvila v 17. stoletju iz praktičnih potreb po ugotavljanju pristnosti listin in utemeljevanju starodavnih pravic na njihovih osnovah, tiči smisel listine pravzaprav od francoske revolucije in drugih kasnejših globalnih družbenih sprememb, še posebej pa vsaj od zadnjih sto let sem v njeni raznoliki izpovednosti, saj je večidel edino ali vsaj glavno sredstvo za rekonstruiranje preteklosti. Za takšno izpovednost pa jim je potrebno določiti formalno in praktično vrednost. Končno pa je izjemno izpovedna tudi sama listinska praksa, ki nam na polju pravne in materialne (kulturne) zgodovine širi obzorje historičnega vedenja.

Pojem »privatna listina« je mnogo bolj nedoločen. Osnovna, klasična in po splošnem mnenju nezadovoljiva razlaga je, da je privatna listina vsaka nekraljevska in nepapeška listina, torej listina brez »javne veljave«, ² Resnici na ljubo so bili do sedaj vsi poskusi natančno opredeliti privatne listine vnaprej obsojeni na neuspeh, ³ zato se v moderni diplomatiki to vprašanje niti ne odpira več. Taki zapisi imajo namreč tako raznolike oblike in pravne pomene, pogojene s časovnimi in pravnimi značilnostmi dejanja in okolice, da je splošna definicija nemogoča - drugačna je od primera do primera in odvisna od statusa in javne oblasti izstavitelja, njenega pisca, vsebine in namena ter kulturnega okolja v katerem je nastala. Pomen neke privatne listine je bil vedno mnogo bolj omejen na lokalne razmere in konkretnije pravice kot pomen listin suverenih vladarjev. Nasploh pa se lahko pridružimo ugotovitvam R. Mella, ki je v uvodu k svoji raziskavi štajerskih privatnih listin omejil javnopravni značaj privatnih listin s pomočjo vsakokratnega opredeljevanja statusa vladarja dežele oz. dinastičnega teritorija, mest itd. v luči pravnih dejanj in izstavljanja listin. Z drugimi besedami, čim se je formirala dežela, so listine deželnega kneza, ki je v 13. stoletju v vseh vzhodnoalpskih deželah postopoma dobival in do 14. stoletja dobil skorajda popolno suverenost oz. deželnoknežjo visokost, postale javne oz. »vladarske«, vendar ne tudi enake kraljevskim, gotovo pa so imele povsem drugačno težo in značaj kot listine plemstva, klera in meščanstva. Knežja oblast je postajala vedno bolj neodvisna od cesarja oz. kralja, tako da ni bilo sile, ki bi ga lahko še omejevala. ⁴ Stopenjsko

¹ BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 1; MELL, *Privaturkunde*, 1 sl.; SANTIFALLER, *Urkundenforschung*, 4 sl. itd.

² BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 3.

³ Te dileme in poglede starejših diplomatikov zgoščeno navaja R. Mell (*Privaturkunde*, 5 sl.).

⁴ MELL, *Privaturkunde*, 7-12.

prehajanje določenih privatnih listin med vladarske, čeprav ne kraljevske, je bilo torej vzporedno s porastom obsega oblasti njihovega izstavitelja. Takšno omejevanje privatnih listin v diplomatiki nedvomno ni napačno, ne le zaradi zavestnega posnemanja zunanjih in notranjih značilnosti nekaterih tipov kraljevskih listin s strani poznosrednjeveških deželnih knezov in njihovih pisarn, pač pa tudi zaradi značaja in vsebine konkretnih listin ter organizacije poslovanja in izgotovitve listin v deželnoknežjih pisarnah.

Mellov pristop je do neke mere mogoče smiselno upoštevati tudi pri kranjskih listinah, čeprav je bil proces formiranja dežele na Štajerskem in Kranjskem različen, pač pa so bili družbeni in pravni odnosi precej podobni. Zato smemo trditi, da so vse listine, ki so nastale do 60. let 13. stoletja na Kranjskem zanesljivo privatne, torej z omejeno javnopravno veljavo, saj je vsako posvetno lahko izpodbila kraljeva listina, vsako cerkveno pa papeška listina. Kljub temu pa v analitičnem pregledu vsebine in značaja listin znotraj tega poglavja nisem upošteval večine listin, ki so jih izstavili veliki cerkveni (freisinški in briksenški škofje, oglejski patriarhi itd.) in dinastični gospodje, ki so stalno bivali zunaj Kranjske (Spanheimi, grofje Goriški, Tirolski, Vovbrški itd.). Izjema so listine kamniške (kranjske) veje andeških grofov, ki so imeli v zadnjih letih vsaj pomožni sedež na kamniškem gradu, ter listine izstaviteljev iz srednjih in nižjih slojev nekranjskega plemstva, ki je bilo pri izstavljanju na Kranjskem bolj odvisno od lokalnih notarjev kot visoko plemstvo z lastnimi pisarnami. Upoštevana sta še dva pomembnejša ministerialna privilegija za nekatere kranjske ministeriale, čeprav sta jih izdala tuja gospoda. Vseh, na ta način obravnavanih listin je 186, deloma ohranjenih v registrah ali v celoti - kot originali in prepisi. Vsaj zadnji Spanheimi in prvi grofje Tirolski iz goriške rodbine so že bili kranjski deželni gospodje, zato njihove listine pravzaprav izpadajo iz tako postavljenih okvirov definicije privatnih listin, ne glede na njihovo identifikacijo z novo deželo.

Pač pa je bolj vprašljivo Mellovo gledanje na listine mest kot pravnih subjektov. Njegovo mnenje, da naj bi listine mest z izoblikovanjem trdne in samostojnejše uprave dobile popolno javno moč in tako postale enakovredne vladarskim (knežjim in kraljevskim),⁵ je najbrž nekoliko pretirano, saj ne upošteva trajne dejanske in zelo izrazite podrejenosti mesta kot celote mestnemu gospodu, ki je bil vsaj na Kranjskem večinoma vendarle deželni knez. Zato menim, da so bile tudi listine, ki so jih izstavljala mesta in jih na Kranjskem do leta 1300 sploh še ni bilo, tudi privatne in, glede na mestnega gospoda, z deloma omejeno močjo.

Variacije v terminologiji

Na nemškem (germanskem) kulturnem in pravnem območju je prišlo okoli srede 12. stoletja v pisnih običajih privatnih oseb do izjemne spremembe. Namesto enostavnih memorialnih zapisov v formi (tradicijske) notice so stopile v ospredje in kmalu povsem prevladale prave listine kot produkt in dokazilo pravnega poslovanja. Nove oblike so hitro prevladale, bile pa so že vseskozi prisotne v papeških in kraljevskih (cesarskih) listinah. Nove forme so najprej prevladale v škofovskih pisarnah, nato pa so se do začetka 13. stoletja utrdile tudi v listinah posvetnih knezov, velikih plemičev in končno tudi samostanov, ki so bili eno zadnjih zatočišč zastarele notice. Na južnih obmejnih območjih cesarstva, kamor je spadala tudi Kranjska, so se istočasno prepletali nemški in italijanski oz. romanski načini.

V privatnih, t.j. vseh nepapeških in nevladarskih listinah, je dobil glavno dokazilno in overovitveno moč pečat, ki je zamenjeval priče dejanja v notici, zamenjal pa se je tudi formular, ki je dobil (v variacijah) s t.i. »Nos« listinami obliko, ki se je obdržala vse do 18., celo 19. stoletja. Deloma pa so vplivali tudi elementi javnega notarskega instrumenta, vendar bolj na

⁵ MELL, Privaturkunde, 13-17.

notranjo zgradbo (formule) kot na zunanji izgled kranjskih listin. Zagotovo pa postala pečatna listina glavno pisno sredstvo statusno hitro vzpenjajočega se ministerialnega plemstva.⁶ S prevlado zelo raznolikega aktovnega materiala od 16. stoletja naprej se je prava listina umaknila na ozko omejeno področje najpomembnejših pravnih, trajnejših zapisov, saj je tudi aktovno gradivo imelo dokazilni, predvsem pa poslovni značaj.

Kakšno je bilo sodobno označevanje privatnih listin? Če ne drugje, so listine same omenjene v koroboracijah, ki govorijo o načinu overovitve konkretne listine. Velikokrat pa je bilo v eni listini uporabljeno več različnih terminov za zapis, kar pomeni, da se terminologija ni ozirala na značaj listine, pač pa je bilo odvisno od notarja in njegovega stila, ali bo pokazal celoten spekter poznavanja listinske prakse ali ne. Velja si ogledati le nekaj na Kranjskem in v okoliških deželah najštevilnejših oblik.

Stari izraz za pečatno listino *notitia*, ki je pri privatnih listinah do 12. stoletja teoretično in praktično še pomenil nezahteven, naznanilni oz. memorialni zapis brez večje dokazilne vrednosti, se je v listinskih publikacijah iz 13. stoletja še uporabljal, a brez pretenzij po karakteriziranju (ne)dispozitivnosti listin, celo še konec 13. stoletja.⁷ Po značaju so bile stare notice v bavarsko-avstrijski praksi navadno dokazilne, objektivno sestavljene listine oz. zapisi v tradicijskih kodeksih. Nastale so šele po izvršenem pravnem dejanju in imele glagole navadno v perfektu, čeprav glagolski čas ni igral bistvene vloge.⁸ Kasneje so prevladali modernejši izrazi, ki so poudarjali popolnejšo dokazilnost in se sicer zgolj posredno opirali na poznoantično tradicijo. V privatnih listinah je dobil večji razmah termin *charta*, ki se je uporabljal vedno v kraljevskih (cesarskih listinah) in je nekdanj pomenil subjektivno listinsko obliko. Njena dokazilnost je temeljila na pričah tako kot »notitia«, predvsem pa na dejanju, zato jo razlikujejo od notice predvsem formalni elementi. Dispozitivna listina pa sama na sebi ustvarja novo pravno dejanje, medtem ko ga notica zgolj dokazuje.⁹ »Listino« sta označevali zlasti v 13. stoletju še pogostejši besedi *littera* in *pagina*, ki ni imela nikakršne vsebinske ali pravne distinkcije.¹⁰

Pomanjševalnica od »charte« *chartula* se je vedno uporabljala, a manj pogosto in v nasprotju s pomenom tudi za daljše zapise. Zdi se, da je bila beseda poznana predvsem pri notarjih z italijansko notarsko izobrazbo.¹¹ Tudi pomanjševalnica »pagine« *paginula* se je rabila zelo redko, in sicer pri kratkih listinah, kar pove sam termin.¹² Enako velja za besedo *tractatus*, ki ga je enkrat uporabil bivši andeški notar Henrik, nato pa še dvakrat freisinški notar.¹³ Za krajše listine se je tu pa tam uporabil lahko tudi termin *cedula*.¹⁴

Beseda *scriptura* se je uporabljala v stilistično oblikovanih stavkih, zlasti v arengah kot naziv za splošnejše »pisanje«, ne pa samo za listine (gl. primere v poglavju Diktat - Arenga). Podoben je bil termin *scriptum*, ki se je pojavljal zelo pogosto v 13. stoletju v koroboracijah in tudi v publikacijah v pomenu »zapis«, ne glede na zvrst listine.¹⁵

⁶ BRESSLAU, Urkundenlehre, 600 sl.

⁷ Zadostuje le primer listine notarja Rudolfa iz Meißna, ki je leta 1283 na Waldenbergu sestavil L 225; v publikacijo je govora o »notici«.

⁸ FICHTENAU, Urkundenwesen, 73 sl. Prim. L 11a in 238.

⁹ FICHTENAU, Urkundenwesen, 56 sl. Za obravnavano obdobje in prostor so številni primeri v URBKr I in II, MDC IV/2, V, UBSt I, II, III, IV, FRA 31, 35.

¹⁰ Za obravnavano obdobje in prostor gl. številne primere s pomočjo stvarnih registrov v URBKr I in II, MDC IV/2, V, UBSt I, II, III, IV, FRA 31, 35.

¹¹ URBKr I, št. 67 (str. 75); URBKr II, št. 41 (str. 31), št. 111 (str. 85); L 5, 11a, 121.

¹² URBKr II, št. 31 (str. 23), št. 203 (str. 161).

¹³ L 36a, 96, 118.

¹⁴ L 195, 204, 255.

¹⁵ Za obravnavano obdobje in prostor gl. primere s pomočjo stvarnih registrov v URBKr I in II, MDC IV/2, V, UBSt I, II, III, IV, FRA 31, 35.

Cirografof, dveh ali več enakih originalnih izgotovitev na istem kosu pergamenta, ki sta bili po napisanju prerezani po sredini neke besede napisane z velikimi črkami in sta ob morebitni ponovni sestavi z ustreznim stikom zagotavljali pristnost in pravno varnost, med kranjskimi listinami ni bilo. Ta listinska oblika se je na Nemškem pojavila v obdobju prevlade kratkih zapisov in je bila pred pojavom pečatnih listin ena redkih možnosti za povečanje dokazilnosti v privatnih dejanjih.¹⁶ Najbolj znan primer pečatenega cirografa je pogodba, ki je bila izstavljena v Ogleju leta 1074 po pogajanjih med patriarhom Sighardom in freisinskim škofom Ellenhardom glede cerkvenih pravic v freisinskem loškem gospostvu.¹⁷ Kasnejši popisovalci listin so uporabili tu pa tam ob izdelavi regist besedo »cyrographum«, L 87, ki je ohranjena le v prepisih, je P. Pucelj v 18. stoletju označil za ... *chyrographo* ..., čeprav v prepisih te besede ni. Vendar tudi pri ohranjenih originalih s tem terminom ni šlo nujno za pravi cirograf: taka je npr. listina kralja Lotarja III. iz leta 1130 za krško škofijo, ki ima v koroboracijo označbo *cirographum*, vendar je šlo za povsem običajno (enojno) kraljevsko listino.¹⁸

Samo v cesarskih/kraljevskih in zelo redko v listinah cerkvenih knezov je bil v zgodnjem in visokem srednjem věku uporabljen termin *praeceptum*, ki je načelno pomenil svečano listino.¹⁹

Drugače pa je bilo z rabo besede *privilegium*, ki je natančneje označevala značaj listine oz. dejanja in je bila velikokrat uporabljena v celotnem obravnavanem obdobju. Toda nemalokrat je bila rabljena tudi za povsem običajne posestne transakcije, sporazume, darovnice itd., torej ne samo za prave privilegije.²⁰ Funkcionalnost je poudarjala tudi beseda *mandatum*, ki je načelno pomenila kakršenkoli ukaz nadrejene instance podrejeni. Toda v listinah ni nujno pomenila »zapisa«, ¹⁹ marveč zgolj delegiranost ali ustni ukaz - torej ni imela neposredne zveze z zapisom.²² Razumljivo je, da je bil termin za zapise uporabljen le v 13. stoletju, ko se je ta forma vendarle razvila tudi v privatnih, bolje rečeno, nekraljevskih (cesarskih) in nepapeških listinah. Predvsem pa v listinah gospodov z zahoda, saj se zdi, da je izraz nastal tam pod vplivom kanonskega prava in delegiranosti sodstva.

Izraz *instrumentum* ni nujno pomenil pravega notarskega instrumenta (kot tak največkrat s pridevnikom »javnik«),²³ pač pa sem ter tja tudi običajno pečatno listino vse do zadnje četrtine 13. stoletja. Pri tem sploh ni šlo za pogojenost rabe besede s poreklom in izobrazbo, saj je ta izraz dvakrat uporabil tudi bivši andeški notar Henrik iz Cerkelj, ki je pisal v maniri severnjaške pečatne listine,²⁴ po enkrat pa stiški pisar leta 1275²⁵ in neki kostanjeviški leta 1278.²⁶

V nemških listinah sta vse naštetе oblike zamenjala predvsem izraza (*ewige, stete, sichtige*) *Urkunde* (= »charta«) ali (*ofen*) *Brief* (= »littera«), ki v stvarnem diplomatičnem smislu v praksi gotovo nista pomenila bistvene razlike v pečatnih listinah v značaju in vsebini. Toda nekateri notarji/pisarji so vseeno ločevali med obema, saj ni bila redka koroboracijska oblika, v kateri je (navadno) izstavitelj izjavljal, da naredi »to pismo za (večno) listino s svojim pečatom« ali »mu (prejemniku) damo to pismo v dokaz z našim pečatom« ipd. (Pečatna) listino v pravnem

¹⁶ O cirografiranju gl. REDLICH, *Privaturkunden*, 97-100.

¹⁷ FRA 31, št. 89 (str. 89).

¹⁸ MDC I, št. 58 (str. 95).

¹⁹ Npr. URBKr I, št. 8 (str. 11), št. 11 (str. 18), št. 13 (str. 22), št. 15 (str. 25), št. 27 (str. 27), št. 21 (str. 30), št. 28 (str. 36), št. 29 (str. 37), št. 39 (str. 50), št. 43 (str. 54), št. 46 (str. 58) itd.

²⁰ URBKr I, št. 44 (str. 55), št. 161 (str. 142), št. 70 (str. 81); URBKr II, št. 5 (str. 4), št. 17 (str. 12), št. 93 (str. 68), št. 119 (str. 92), št. 128 (str. 97), št. 134 (str. 100), št. 229 (str. 183), št. 295 (str. 233), št. 345 (str. 269); L 20, 54, 78, 79, 126, 140.

²¹ Npr. L 119.

²² Npr. L 30, 85.

²³ Npr. URBKr II, št. 186 (str. 145), št. 291 (str. 228), št. 345 (str. 268).

²⁴ L 36a, 37a, 67a, 118, 173.

²⁵ L 199.

²⁶ L 221.

pomenu je pač morala imeti predpisano formo, predvsem pa pečat, da se je sploh lahko obravnavala kot »listina«, Seveda pa je imelo tudi »(javno) pismo« vso verodostojnost, če je bilo izdelano po vseh predpisanih merilih. Zdi se, da je bilo razlikovanje pogostejše pri pisarjih, ki so bili teoretično bolj podkovani v svojem delu. Na tretjem in četrtem mestu po pogostnosti sta bila termina »ročin« (*Handfeste*), ki je bolj namigoval na overovitev (pečatenje) »z roko«, ter enostavni »zapis« (*Schrift*).

Historični in socialni okviri

Maloštevilnost listin, ki so bile do srede 13. stoletja izstavljene na Kranjskem (gl. Seznam listin), ima širše historične razloge. Do tedaj so bili glavni avtorji in izstavitelji predvsem cerkveni gospodje in (visoko)svobodni gospodje (grofje), torej plemiči, ki pri odtujevanju lastne (alodialne) posesti niso potrebovali dovoljenja hierarhično višje osebe. Kot svobodnim gospodom sta jim bila (formalno) nadrejena le kranjski grof (od konca 10. stoletja) oz. mejni grof (od prve tretjine 11. stoletja) in rimsko-nemški cesar, a je bila njuna realna moč omejena povsod v kraljestvu in na Kranjskem le na teritorij, ki je bil neposredno v njihovih rokah. Ker je bila vsa, prvotno izključno kraljevska posest v kranjski mejni grofiji do konca 11. stoletja razdeljena med posvetne in cerkvene velikaše, je nominalnemu mejnemu grofu ostajala le še oblast na Gorenjskem med Kranjem in Kamnikom oz. Motnikom in na Notranjskem. Ko je cesar Henrik IV. leta 1077, nato pa še enkrat in dokončno leta 1093 podelil mejno grofovstvo oglejskemu patriarhu,²⁷ je moral ta upravljanje oz. namestništvo v grofiji kmalu prepustiti posvetnim gospodom, med katerimi so se hitro in do izumrtja kranjske veje leta 1228 utrdili andeški grofje, ki so prvotni sedež mejnega grofa iz Kranja prenesli v Kamnik. Kamnik je postal eno izmed najpomembnejših naselij daleč naokrog. Tako so si razdelili posest na Kranjskem in v t.i. Marki (ozemlje savinjske grofije južno od Save) večinoma že v 11. stoletju oglejski patriarhi (Postojna, Vernek), briksenški škofje (Bled), freisinske škofje (Škofja Loka, Gutenwerd), goriški grofje (Naklo), ortenburški grofje (Waldenberg, Kamen, Ribnica), višnjegorski grofje (Višnja Gora), bogenski grofje (Vipava, Krško), andeški grofje (Kranj, Kamnik, Vipava), Spanheimi (Ljubljana, Kostanjevica), vovbrški grofje (Lož), gospodje Turjaški (Turjak, Ribnica), krški škofje (Mokronog, Wolkenburg) in salzburški nadškofje (Krško, zahodna Dolenjska). Nekaj sprememb je bilo že v 12., še več pa v 13. stoletju.

Na jugovzhodnem delu poznosrednjeveške Kranjske (večji del Dolenjske), ki je spadal v 10. in začetku 11. stoletja še v okvir savinjske (mejne?) grofije, je bila do srede 11. stoletja moč grofov iz rodu grofa Viljema I. in njegove žene sv. Heme neomejena le do nenadne smrti njunega sina Viljema II. († ok. 1035). Hema je zatem podelila večji del sklenjenih posesti na Savinjskem in deloma na Dolenjskem krškemu benediktinskemu samostanu. Njegovo posest pa je leta 1072 prevzela novoustanovljena krška škofija. Nekaj posestnih sklopov okoli Slovenj Gradca, Vojnika, Žovneka, Svibnega, Laškega in Višnje Gore so obdržali Hemini svobodni daljni sorodniki, ki so se začeli imenovati po omenjenih krajih oz. gradovih. Politično je bilo savinjsko ozemlje od leta 1035 združeno s staro Kranjsko v novo skupno mejno grofijo, do srede 12. stoletja so daljni Hemini sorodniki še nekaj desetletij zatem nastopali kot »mejni grofje« (s sedežem v Celju), čeprav jim ta naziv v resnici sploh ni več pripadal.²⁸ Zatem se je naziv prenehal uporabljati, vendar se je do začetka 14. stoletja teoretično spremenil v nekakšno (samostojno) namestništvo kranjskih mejnih grofov z nazivom »deželni grof«, čeprav je ta

²⁷ URBKf II, št. 52 (str. 62-63), št. 59 (str. 67-68).

²⁸ Askvinski potomec in Hemin sorodnik Starkhand II. leta 1103 (MDC III, št. 516, str. 207). Günther Vovbrško-Hohenwarterski je bil enkrat med letoma 1122 in 1137 imenovan celo kot »mejni grof Celjski« (GZS 4, št. 70a, str. 42).

termin pomenil nekaj čisto drugega. Oseb s tem nazivom ni bilo, v kranjsko-savinjski nomenklaturi pa se spomin nanj ni izgubil, saj so še koroški vojvode grofje Tirolski v popisu svojih posesti na »Kranjskem in v Marki« savinjsko posest še čisto arhaično imenovali »deželna grofija": *div lantrgrafschaft in dem Sewental ... vnd allez daz darzú gehört ze dem land ze Chernden. Zú der lantrgrafschaft gehórt di^e edilinger ze Zagór.*²⁹ Realno združitve ni bilo čutiti in tudi ne oblasti mejnega grofa, niti drugih dinastov, ki so gospodovali na osrednjem Kranjskem, z izjemo slovenjegraškega gospostva, ki so ga imeli po političnem polomu Heminih dedičev (ok. leta 1106) Spanheimi (do leta 1147), nato štajerski Otokarji (do leta 1164), do leta 1228 grofje Andeški, za njimi ga je dedoval oglejski patriarh Bertold Andeški, ki ga je leta 1251 zapustil patriarhatu. Vendar so ga vsaj konec 50. let zasedli Ogri, med letoma 1270 in 1276 pa ga je imel češki kralj Otokar.³⁰ Večji del savinjske grofije nad Savo so imeli v lasti Spanheimi (po letu 1147 štajerski Otokarji in njihovi dediči Babenberžani itd.), svobodni gospodje Žovneški in Vojniški ter krška škofija in salzburška nadškofija, južno od Save pa prvotno svobodni Svibenski, krška in freisinška škofija, grofje Višnjegorski in Spanheimi. Ozemlje nad Savo se je izvijalo iz Kranjske tudi zaradi drugačne politične in geografske orientiranosti svojih gospodov in je bilo še pred uradno odcepitvijo in priključitvijo k Štajerski leta 1311 realno že davno povsem zunaj Kranjske.

Listinam, ki so nastale na ozemlju nekdanje savinjske krajine nad Savo, ki je kasneje prešlo k Štajerski, se v tej raziskavi nisem posvetil, saj jih gre preučevati skupaj z listinami iz štajerskega kulturnega in listinskega kroga. Pravzaprav bi do izoblikovanja dokončnih meja dežel, ki pa so se na primeru Kranjske dokončno zgodile šele v 19. stoletju, morali govoriti o srednjeveških listinskih območjih posameznih teritorialnih gospodov (npr. Spanheimov, Andeških, Goriških itd.), šele po formiranju trdnih meja pa tudi o listinstvu celotne dežele.³¹ To pa bi v kranjskem primeru nedvomno zameglilo in zapletlo našo sliko. »Kranjske listine« so torej listine, ki so nastale na ozemlju »moderne« Kranjske ne glede na manjše ali večje ozemeljske spremembe v srednjem veku.

Visoki cerkveni in posvetni gospodje z velikimi teritorialnimi gospostvi, pridobljenimi s kraljevskimi darovnicami, so od 10. do 11. stoletja ponovno kolonizirali in fevdalizirali večji del Kranjske, ki je bil do srede 10. stoletja zaradi madžarskih vpadov zunaj upravnih, družbenih in gospodarskih okvirov cesarstva. Pri tem so se oprli na ministeriale, ki so jih deloma pripeljali s seboj iz severnih pokrajin, predvsem iz Bavarske, Koroške, Tirolske, Švabske itd., pač glede na poreklo gospoda. Osebna podrejenost ministerialov in njihova omejenost je bila v pravnem poslovanju na Kranjskem daljša kot drugod, npr. na Štajerskem. Medtem ko so na Savinjskem (nad Savo) nekateri že okoli leta 1200 aktivno sodelovali v zemljiških transakcijah in bili manj omejeni pri dedovanju, prodajanju, podarjanju premoženja, so bili na Kranjskem ministeriali v javnem življenju tedaj še neopazni. Nedvomno je imel večji vpliv na njihovo aktivnost čvrstejši nadzor posvetnih dinastov, predvsem Spanheimov, Andeških in Višnjegorskih nad njihovimi ministeriali, kot je bilo to možno organizirati v upravi oddaljenih cerkvenih gospodov, še posebej pri freisinških, briksenških in krških škofih ter oglejskih patriarhih.³²

Kranjski ministeriali do začetka 13. stoletja vendarle niso bili povsem brez pravice odtujevanja posesti. Ker pa je bila listinska praksa še nerazvita vse do ok. leta 1200, je razumljivo, da moramo iskati gosposke in ministerialne transakcije v ustnem pravnem poslovanju, odnosi s cerkvenimi ustanovami pa so bili kasneje še zapisani v tradicijah. Zato je le od ohranjenosti tradicijskih notic (knjig) odvisna slika darovanja za dušni blagor. O relativno

²⁹ MDC VIII, št. 47 (str. 16-17).

³⁰ KOS, Grad, 190; KOS, Denarništvo, 311 (sodeč po denarju in posredno o lastništvu kovnice).

³¹ Tako je opredelil štajerske listine R. Mell (Privaturkunde, 18-19).

³² O tem KOS, Grad, 125 sl. (z navedeno literaturo).

velikem obsegu poslovanja v 11. in 12. stoletju se lahko prepričamo iz briksenških³³ in freisinških³⁴ tradicijskih knjig, medtem ko npr. za stiški in gornjegrajski samostan v 12. in 13. stoletju takih knjig ni ohranjenih. Nekatere skupine ministerialov so si do srede 13. stoletja celo pridobile pisne privilegije od svojih gospodov, ki so jim omogočali prosto razpolaganje s premoženjem in nižjim sodstvom.³⁵

Ko se je konec 12. stoletja utrdila prava listinska praksa najprej za darovnice velikih cerkvenih in posvetnih gospodov, ki so največ darovali, je bilo pričakovati skorajšnje posnemanje njihovih najpomembnejših ministerialov. To pa se ni zgodilo vse do tridesetih let 13. stoletja. Omejenost ministerialnih pravic, predvsem pa moč posvetnih dinastov, omenim naj le Andeške, Višnjegorske in Spanheime, ter stabilnost cerkvenih gospodov - freisinških, briksenških škofov in oglejskih patriarhov - je bila še prevelika. Šele po izumrtju grofov Višnjegorskih z zadnjim legitimnim moškim predstavnikom Albertom († 1209), še bolj pa po smrti mogočnega grofa Henrika IV. Andeškega († 1228), je nastal začasni gospostveni vakuum. Po nekaj letih boja za andeško-višnjegorsko dediščino je ostalo več »zmagovalcev«: meranski vojvoda in Henrikov brat Oto VII. (senior rodbine), ki pa se je že leta 1230 odpovedal vsem pravicam na Kranjskem v korist drugega brata oglejskega patriarha Bertolda,³⁶ ki si je kot nominalni kranjski mejni grof lastil deželnoknežje prvenstvo. Bertold je uspel zadržati več velikih Henrikovih gospostvenih centrov (Slovenj Gradec, Vipava, Postojna itd.), od katerih sta nekatere kasneje prejela v fevd avstrijski vojvoda Friderik Babenberški in koroški vojvoda Bernard Spanheimski. Patriarh Bertold je imel v Spanheimih premočnega tekmeca za kranjsko deželno gospostvo, čeprav je z njimi sodeloval v boju proti še nevarnejšim goriškim grofom.³⁷ Njegov naslednik patriarh Gregor je celo uspel premagati Bernardovega sina Ulrika in ga leta 1261 prisiliti v odpoved lastništva nad starimi spanheimskimi alodialnimi gospostvi v Ljubljani in okolici, v Vipavi, Postojni itd., ki pa jih je moral prepustiti Ulriku v dosmrtni fevd.³⁸ Babenberžanovo gospostvo je bilo še najmanj izrazito, čeprav si je zagotovil določene pravice na andeško dediščino s poroko z nečakinjo Henrika Andeškega Agnes Meransko. Tako je od freisinškega škofa Gerolda že leta 1229 prejel obsežne fevde, ki jih je imel prej Henrik Andeški.³⁹ Šlo je za posest ob srednji Krki, med drugim tudi za Gutenwerd. Na podlagi Agnesine dote in fevdov si je začel lastiti kranjsko gospostvo, ki pa ni bilo trdno, sploh pa ne celovito. Njegova moč je bila že leta 1236 omejena tudi na Avstrijskem in Štajerskem zaradi cesarskega izobčenja po pritožbah tamkajšnjih deželnih ministerialov. Skoraj celotno štajersko plemstvo, kler in mesta so se obrnili proti njemu. Odveč je pripomniti, da se je to zgodilo tudi na njegovih kranjskih posestih, saj mu cesar Friderik II., ki ga je pregnal z Dunaja, ni priznaval kranjskega deželnega gospostva. Šele leta 1239 sta se Friderik in cesar pomirila in vojvoda je spet pridobil podporo Štajercev.⁴⁰ Friderikovo gospodovanje na Kranjskem je bilo tudi brez političnih težav vedno geografsko in ekonomsko zelo omejeno. Geografsko predvsem na Kamnik in na nekaj andeške alodialne zapuščine, na freisinške fevde na Dolenjskem z Gutenwerdom kot središčem in na laško gospostvo v Spodnji Savinjski dolini. To še najlepše potrjujeta tudi edini Friderikovi kranjski kovnici denarja, ki sta bili med letoma 1230 in 1243 v Kamniku ter med letoma 1229 in 1246 v Gutenwerdu. V Kamniku je imela od let 1243 do 1248 kovnico njegova žena Agnes

³³ Ohranjenih je skoraj 50 kratkih notic za briksenško posest na Gorenjskem. Objavljeno v: REDLICH, Brixen.

³⁴ Nekaj tradicijskih notic za kranjsko posest freisinških škofov je objavljenih v BITTERAUF, Freising.

³⁵ Npr. privilegij za vovbrške ministeriale v Ložu iz leta 1237 (URBKr II, št. 96, str. 70-71) in za salzburške v Krškem leta 1246 (URBKr II, št. 138 (str. 105).

³⁶ AH I, str. 157.

³⁷ URBK II, št. 174 (str. 137-140).

³⁸ URBK II, št. 290 (str. 223-228).

³⁹ FRA 31, št. 129 (str. 128).

⁴⁰ GZS 5, XXI-XXV.

Meranska.⁴¹ Zdi pa se celo, da je bil Friderik na Kranjskem (zanesljivo) samo leta 1241, ko je bil v sklopu datacija v L 59 Konrada Žovneškega tudi vstavek: *existente tunc in Stain domino Frederico illustri duce Austrie*.

V času med letoma 1228 in 1246, ko je trajala prva faza boja za andeško-višnjegorsko dediščino in se je utrjevalo slabotno babenberško gospostvo, se je kranjsko plemstvo, natančneje najprej nekdanji andeški ministeriali, delno osvobodilo togih osebnih vezi do novih gospodov. Andeški ministeriali so si poiskali nove gospode, predvsem freisinške škofe in Spanheime, vendar te vezi niti približno niso mogle biti tako tesne kot prej. To se je odrazilo navzven posledično tudi v pojavu prvih samostojnih listin teh ministerialov v vlogi samostojnih izstaviteljev. Ni presenetljivo, da je prva prava ohranjena listina iz teh krogov prav zapis o ustanovitvi velesovskega samostana, ki so ga leta 1238 ustanovili nekdanji andeški ministeriali iz Kamnika in okolice (L 53). To dokazuje praktično popolno opravilno samostojnost tega plemstva, ki pri poslovanju ni več potrebovalo dovoljenja novega gospoda, avstrijskega vojvode. V tem času je slabela tudi moč pred letom 1245/1248 izumrlih svobodnih gospodov Turjaških, za katerimi so ime in grb prevzeli njihovi glavni ministeriali oz. daljni nesvobodni sorodniki.⁴² Velik del turjaških fevdov je pripadel Ortenburžanom, Spanheimom in oglejskim patriarhom. Grad, preostanek posesti in nižji vitezi (militi) pa ne. To je dalo nekdanjim ministerialom tolikšno moč, da so začeli samostojno poslovati, bodisi darovati ali prodajati/kupovati zemljiško posest. Prav zato se je v tem obdobju hitro zmanjševalo število potrditev pravnih dejanj (darovanj, prodaj posesti) od gospodov za svoje ministeriale.

Ko je leta 1246 umrl vojvoda Friderik, je večji del nekdanje višnjegorske in andeške dote s poroko vdove Agnes in Ulrika Spanheimskega prešlo nanj. Začela se je druga faza boja za kranjsko andeško gospostvo med dvema preostalima tekmečema - patriarhom Bertoldom, zadnjim Andeškim, in Bernardom Spanheimskim s sinovoma Ulrikom in Filipom na drugi strani. Ko je leta 1251 Bertold umrl, se je zdelo, da Spanheimom nihče ne more več preprečiti gospodovanja. Na svojo stran so privabili večino domačega plemstva, s Koroške so v upravne in političnostabilizacijske namene pripeljali dodatno zanesljivo vitezstvo. Od 50. pa do konca 60. let 13. stoletja se je število listin oz. evidentiranih pravnih poslov nedinastičnega plemstva povečevalo, čeprav še postopno.

Novi patriarh Gregor je še uspel zavreti razpad svoje krajišniške moči in je leta 1261 prisilil Ulrika v odpoved nekaterim starim pravicam (gl. zgoraj). Ta formalna odpoved ni preživela niti deset let, saj je prav dedovanje spanheimske posesti na Koroškem in Kranjskem legitimiralo zahteve mnogo nevarnejšega pretendenta - češkega kralja Otokarja - za zapuščino po leta 1269 umrlem vojvodi Ulriku, s katerim je leta 1268 sklenil dedno pogodbo,⁴³ ki ni upoštevala zahtev Ulrikovega brata Filipa, po letu 1269 oglejskega patriarha. Nekajletno Otokarjevo vladanje na Kranjskem (1269/1270-1275) je imelo različne učinke, za listinsko prakso najpomembnejša pa je bila porast plemiške samozavesti in dokončno izoblikovanje dežele, kar je pravzaprav uspelo v zadnjih letih že Ulriku. Patriarh Filip je izgubil večino kranjskih gospostvenih centrov, kar je ugodno vplivalo na poenotenje Otokarjeve oblasti. Po Otokarjevih porazih leta 1275 in 1278 so na Kranjsko prihajali in jo upravljali najprej goriški grof Albert II., nato pa njegov stric Majnhard II. Tirolski, ki je bil najprej začasni upravitelj Koroške, Kranjske in Slovenske marke (1276-1278), nato pa formalno zastavni imetnik (Kranjske in nekdanje »Savinjske krajine«) in koroški vojvoda (po letu 1286). Zelo pomemben akt je bil v tem obdobju deželni mir za vzhodnoalpske dežele kralja Rudolfa Habsburškega, ki je šel v prid ministerialom oz. nižjemu plemstvu in v škodo velikim gospodom. To se je odrazilo tudi v listinjenju, saj je prišlo po letu 1275, torej po političnem porazu kralja Otokarja, ki je

⁴¹ KOS, Denarništvu, 311-312.

⁴² KOS, Grad, 42.

⁴³ MDC IV/2, št. 2988 (str. 699-700).

prej še trdo nadziral deželno plemstvo, do pravega razcveta poslovanja in izstavljanja listin nižjega plemstva, celo meščanstva (gl. Seznam listin).

Čeprav je bila vladavina tirolskih grofov in koroških vojvod plemstvu pravzaprav nenaklonjena, pa je bila toliko bližja meščanstvu, kar se je odražalo tudi v vedno obsežnejšem javnem poslovanju ljubljanskih, kamniških in kostanjeviških meščanov, najprej v darovnicah cerkvenim ustanovam, kasneje pa tudi v poslovanju z večjo posejstjo s plemstvom. Modernejši upravni modeli so z severnoitalijanskimi oz. južnotirolskimi uradniki, trgovci in vitezi prinašali še več zahodnih življenjskih - gospodarskih in družbenih - vzorcev, med drugim tudi v listinski praksi, ki se je na zunaj kazala v izjemno številnih, iz notarskih instrumentov prevzetih formul in izrazov. Prevlada italijanskega gospodarskega praktikuma, ki je bil na Kranjskem pravzaprav vedno v ospredju zaradi cerkvene in (formalne) posvetne podrejenosti Ogleju in zaradi prihajanja italijanskih klerikov na kranjske župnije, zaradi trgovine med severno Italijo in ogrskimi deželami itd., pa se je potrjevala še daleč v novi vek tudi drugače: novčne zakladne najdbe kažejo na izrazito prevlado denarja iz raznih italijanskih kovnic (med importiranimi novci!) vse do 14. stoletja, medtem ko sta se vse do 17. stoletja na Kranjskem prepletala avstrijski in beneški denarni sistem.⁴⁴ Tudi v umetnosti je bil furlanski vpliv, ki so ga prinašali umetniki, vedno zelo močan.

Listninski problemi, v obliki kot so opredeljeni v glavnem naslovu poglavja, so bili odvisni od diplomatskih običajev, še bolj pa od pravnega položaja Kranjske, politične navezanosti območja, običajev, statusa in opravilne (ne)zmožnosti avtorjev. Medtem ko je bila listinska praksa na Koroškem, ki je bila v historičnem in družbenem pogledu vse do novejših dob verjetno še najbolj podobna Kranjski in predvsem vendarle odvisna od salzburškega listinjenja (preko posredništva listin krških škofov),⁴⁵ je bila Kranjska v vseh pogledih mnogo bolj odvisna od drugega cerkvenega metropolita - oglejskega patriarha in njegove listinske prakse. Navezanost na severnoitalijanske vplive ni bila opazna le pri listinah, pač pa praktično v vseh družbenih in gospodarskih segmentih z izjemo pravnih običajev, ki so bili vendarle predvsem avstrijsko-bavarski. V obdobju do srede 12. stoletja je izven absolutnih meja Kranjske, predvsem v Istri, sicer nastalo nekaj listin visokega plemstva (npr. grofje Andeški in Bogenski), celo kranjskih mejnih grofov, ki pa razen izstavitelja nimajo nič skupnega s tedanjimi kranjskimi listinskimi običaji. Te listine so bile namreč pisane v romanski maniri, torej kot »charta«, kasneje instrumenti, njihovi avtorji pa so bili istrski in furlanski notarji. V tem času niti višje kranjsko naseljeno ali uradniško plemstvo ni gojilo lastne listinske prakse, pač pa je bilo odvisno od pisarskih uslug prejemnikov, ki so bili več ali manj vsi cerkvene pravne osebe. Tako so imele listine kranjskih izstaviteljev za npr. krško škofijo isto obliko kot vse druge krške listine, le listine za prejemnike zahodno od Kranjske so imele pestrejšje oblike, saj je bilo v italijanskem kulturnem in pravnem območju pismenstvo v visokem srednjem veku zelo razvito. Prejemniških listin ne moremo imeti za prave kranjske. Tako je bila npr. velika večina listin koroških vojvod do začetka 13. stoletja prejemniška izgotovitev (več o prejemništvu gl. v poglavju o pisarnah in pisarjih).⁴⁶ Žal iz tega časa na Kranjskem ni ohranjenih tudi drugih zapisov, tedaj predvsem v bavarsko-avstrijski praksi običajnih tradicijskih zapisov cerkvenih ustanov. Predvsem, ker je je bila prva ustrezna ustanova, ki bi lahko imela razvito prakso vodenja tradicijskih knjig, stiška cisterca, ustanovljena šele leta 1136. Več samostanov pa je bilo ustanovljenih šele v 13.

⁴⁴ KOS, Denarništvu, 312-316; VILFAN, Knjiga, 168-184; VILFAN, Temelji, 397 sl.

⁴⁵ FICHTENAU, Urkundenwesen, 186-190.

⁴⁶ O prejemniških listinah, ki so prevladovale na Nemškem do 13. stoletja gl. REDLICH, Privatorkunden, 124 sl.

stoletju, ko so zapisi v tradicijske knjige že pojenjali. Zamenjali so jih urbarji, kopalne knjige, v pravnem smislu (dokazilnost) pa predvsem prave pečatne listine.⁴⁷ Toda Stična je vendarle morala imeti neke vrste kopalno ali celo tradicijsko knjigo, saj je popisovalec samostanskih listin P. Pucelj v 18. stoletju navedel vrsto darovnic nižjega in srednjega plemstva (ministerialitete) iz prve polovice 13. in 14. stoletja, ki sicer niso ohranjene niti v prepisu, tako kot druge iz 13. stoletja in kasneje.⁴⁸ Če bi šlo za prave listine, bi se morala ohraniti vsaj ena od teh. Zdi se, da se je pri izdelavi nekaterih regist Pucelj oprl tudi na danes izgubljene zapise ustnih dejanj (darovanj), ki so bili na kratko zapisani v kodeksih. Ti so prvotno služili v upravne in memorialne namene (spomin na darovalce) in so postali s prehodom na urbarje nepotrebni. Vsekakor pa so to le domneve. Samostani, ki so bili ustanovljeni v 13. stoletju so takoj prešli na urbarialne zapise, obenem pa vestno varovali vse prispele listine.

Kot rečeno so se v listinski praksi kazali severnoitalijanski vplivi najizraziteje, še posebej pa v pečatnih listinah oglejskih patriarhov, ki so kakorkoli morale vplivati na ozemlje vzhodno od Soče, kjer ni bilo posebnega oglejskega sufragana, ki bi se navezoval na druge, predvsem papeške in posvetne vzore s severa, kot je bilo to opazno pri zahodnih oglejskih sufraganih in njihovih listinah.⁴⁹ Vse do smrti zadnjega nemškega patriarha Bertolda Andeškega († 1251) so bile listine oglejskih patriarhov mešanice italijanskih in nemških načinov, čeprav so bile izstavljane na italijanskih tleh. Že od druge polovice 11. stoletja kažejo oglejske listine značaj pečatnih, kakršne so tedaj prevladovale povsod v škofovskih pisarnah, med njimi se je našel celo cirograf, pa tudi listine s tipičnimi oblikami iz notarskega instrumenta, a z nekaterimi formulami iz bavarskega pravnega okolja (»priče potegnjene za ušesa«).⁵⁰ Poleg njih pa so nastajali v patriarhovi pisarni tudi čisti notarski instrumenti, ki so nasploh prevladali v severni Italiji okoli leta 1200, ko so izpodrinili staro dispozitivno »charto«, ko so se patriarhi začeli več posluževati uslug profesionalnih javnih notarjev, manj pa konservativnih pisarjev z njihovega dvora. Kot posebnost se je pojavila oblika »Breve recordationis«, ki je pomenila v Italiji čisto dokazilno listino (»notitia«), v nasprotju z dispozitivno (»charta«). Pojav te in drugih pečatnih oblik v patriarhatu je nedvomen znak odtujenosti starih romanskih listinskih oblik (»charta«) vodilnemu furlanskemu kleru, ki je z nemškimi patriarhi prihajal v novoustanovljene furlanske samostane itd. s Koroškega in drugih severnih dežel, saj je bil v tej obliki tekst še najbolj podoben pečateni nemški notici.⁵¹ Ena takih listin je nastala tudi na Kranjskem leta 1160 (L 8). Čeprav je bil njen izstavitelj freisinški škof, pa jo je najbrž sestavil in napisal nek furlanski uradnik (»sodnik Jakob«), ki je prišel kot pooblaščenec destinatarjev v Škofjo Loko. Italijanska »charta« je vplivala na nekatere patriarhove listine za kranjske prejemnike (prim. L 2 in L 4), manj pa na prave kranjske listine npr. z bolonjskim načinom štetja dni (gl. poglavje Diktat - Datatio) ter z notarsko kompleksijsko formulo v koroboracijo. Take, pravno in diplomatične posebne mešanice med staro »charto«, notarskim instrumentom in pečatno listino so v 13. stoletju nastajale predvsem v Istri, pa tudi v pisarni goriških grofov na zahodnih in severnih mejah Kranjske.⁵² Tipični daljši ali krajši izrazi iz teh italijanskih kompleksijskih formul so se pojavljali tudi v kranjskih listinah, čeprav ne v klasični obliki (npr. v L 28, 118, 185, 188; gl. tudi poglavje Diktat - Corroboratio). Nedvomno pa niso bili zgolj posledica posrednih oglejskih vplivov, pač pa tudi običajev profesionalnih pisarjev italijanskega

⁴⁷ O tradicijah gl. REDLICH, Privaturkunden, 79-91; MELL, Privaturkunde, 20-50.

⁴⁸ Gl. analizo v GREBENC, 17 sl.

⁴⁹ HÄRTEL, Aquileia.

⁵⁰ MDC III, št. 501 (str. 198).

⁵¹ HÄRTEL, Notariat, 881 sl.; HÄRTEL, Aquileia; splošno o notarskih instrumentih gl. v REDLICH, Privaturkunden, 209-232.

⁵² Glede srednjeveških istrskih listin, še posebej notarskih instrumentov gl. odlično razpravo M. Kosa (Istrien, 49 sl.)

porekla in izobrazbe, ki so stalneje pisarili v vzhodnem delu območja, ki je spadal pod patriarhe, vse do Drave na severu in severovzhodu ter Sotle in Kolpe na vzhodu; torej na tradicionalnem območju prevlade pečatne listine od 12. stoletja naprej. Nasploh je bila listinska forma zelo odvisna tudi od posebnih zahtev prejemnikov oz. njihove navajenosti na italijanske (instrument) ali nemške listine (pečat), ne glede na kraj dejanja in nastanka listine.⁵³

Na Kranjskem je bilo do srede 13. stoletja severnoitalijanskih vplivov na listinsko prakso skoraj toliko, kot je bilo v italijanskem delu patriarhata prisotnih nemških vplivov. Do leta 1200 je le izjemoma prihajalo do močnejših vplivov notarskega instrumenta, saj je v patriarhovi pisarni, ki je bila za kranjsko listinsko prakso daleč najbolj pomembna, prevladovala pečatna listina. Po letu 1200 se je stanje začelo spreminjati, še posebej pa po letu 1251, ko je opazen močnejši italijanski, boljše, vpliv notarskega instrumenta in profesionalnih javnih notarjev tudi na Kranjskem, še posebej pa v mestih, kar je na nek način ustrezalo začetnemu stanju prodiranja instrumenta v Furlaniji v 12. stoletju in njegovega razmejevanja od pečatne listine, ki je prevladovala na podeželju in pri plemstvu. Seveda pa je bila še najbolj odločilna zahteva prejemnika, navajenost pisarja in prevladujoč formular. Jasno je, da je bil kler tudi na Kranjskem nosilec vplivov, značaj teh pa odvisen od posameznikovega porekla in navad. Posredno so se severnoitalijanski vplivi širili na Kranjsko tudi s Koroške, natančneje iz pisarne koroških vojvod Spanheimov (do leta 1269), saj je bil npr. ortenburški pisar in nato dolgoletni vodja pisarne vojvode Bernarda breški kanonik magister Bertold, ki je bil po poreklu celo Kranjec in po izobrazbi v zvezi z Italijo. Njegov vpliv je ostal močan tudi po letu 1256, saj je močnejše sledi Bertoldovih listinskih navad opaziti tudi v listinah njegovih naslednikov, ki so bili več ali manj vsi njegovi učenci. Seveda pa so šli vplivi v listinjenju tudi obratno pot: iz Kranjske na Koroško, (vsaj) spodnjo Štajersko, morda še dlje.⁵⁴

Tudi po letu 1269/1279 pa kljub velikim političnim in družbenim spremembam, ki so zajele območje jugovzhodnih Alp, posredni italijanski vpliv ni zamrl. Čas tirolske vladavine (1282-1335) namreč lahko označimo za polstoletno splošno in intenzivnejše stapljanje romanskih in germanskih upravnih in pravnih oblik družbenega življenja v samosvoj, vendar generalno vzeto prevladujoč germanski poslovni praktikum, kakršen je bil že uveljavljen na (južnem) Tirolskem in se je odražal na zunaj nenazadnje tudi v absolutni prevladi severne pečatne listine in le v izjemni pojavitvi pravega notarskega instrumenta, ki pa je na kranjske listine posredno še vedno močno vplival. Bolj samo še na južnem Tirolskem in seveda v Istri in Furlaniji, manj pa na Koroškem (zaradi enake politične usode) - vsaj južno od Drave, kjer so župniki, kleriki in profesionalni pisarji, izšolani v severnoitalijanski pravni in listinski praksi, prinašali določene romanske vzorce.⁵⁵

Romaniziranje, ki je bilo na Kranjskem vseskozi močno in se je hitreje prenašalo tudi v pravno življenje,⁵⁶ se je po letu 1300 z nemškimi listinami ustavljalo. Kranjska je bila sicer še vedno pod stalnimi močnimi zahodnimi vplivi, ki so družbeno in gospodarsko življenje razlikovali od tistega v severnih deželah, toda v večini form je počasi, ponekod šele v 16. in 17. stoletju, prevladal severnjaški vpliv. Nenazadnje tudi v listinski praksi, ki odtlej ni bila več tako italijanska, pač pa so postale pečatne listine skorajda enake onim v severnejših deželah. Deloma je bila to posledica dokončne prevlade nemškega jezika kmalu po letu 1300, ki je zahteval drugačen diktat. Na Nemškem so se pojavili posamični javni notarji kot taki že v drugi polovici 13., na Kranjskem pa predvsem od konca 14. stoletja⁵⁷ prvi notarski instrumenti,

⁵³ REDLICH, Siegelurkunde, 23 sl.; HÄRTEL, Notariat, 888-897.

⁵⁴ FICHTENAU, Urkundenwesen, 196-198; HÖFLECHNER, Kärnten, 68 sl.

⁵⁵ HÄRTEL, Notariat, 901 sl.

⁵⁶ Primerov iz pravnega življenja je veliko. Vseskozi je opazno močnejše vplivanje rimskega in kanonskega prava na civilno in kazensko kot v drugih vzhodnoalpskih deželah z izjemo Tirolske (KOS, Imago).

⁵⁷ Prvi pravi instrument notarja zunaj pisarne oglejskega patriarha je nastal na Kranjskem šele leta 1314, a ga je

ki jih niso napisali le severnoitalijanski javni notarji, izobraženi na uglednih italijanskih univerzah, pač pa tudi javni notarji, ki so se izobrazili v javnem notariatu na univerzi v Pragi (od leta 1348) in so jih še posebej radi imenovali cesarji iz luksemburške dinastije, ki so bili med letoma 1310 in 1437 obenem češki kralji, ali pa so jih pripeljali iz Italije. Imenovanje javnih notarjev, ki je bilo rezervatska pravica rimsko-nemških cesarjev, se je v njihovem obdobju še posebej uveljavilo. Prevladujoči vpliv na listinjenje je šel kranjskim klerikom, ki pa so se zaradi cerkvene pripadnosti Ogleju še vedno šolali in prejeli redove skoraj izključno v Italiji. Posebno pomembno vlogo v izobraževanju v javnem notariatu je imela univerza v Bologni, kjer je do konca 14. stoletja nedvomno študirala večina Kranjcev in drugih, ki so pisarili v vzhodnoalpskem prostoru.⁵⁸ V 14. in 15. stoletju pisanje ni bilo več omejeno zgolj na kleriške pisarje (župnike, kaplane), marveč se je razširilo tudi med plemstvo, predvsem pa meščanstvo. Profesionalni in občasnji pisarji v mestih so zmanjševali število kleriških pisarjev, tudi zato, ker v Italiji šolani kleriki niso nujno obvladali zapisov v formi nemške pečatne listine, da o poznavanju nemškega jezika, ki je po letu 1300 prevladal v privatnih listinah v necerkvenih zadevah, sploh ne govorim.

Listinska romanizacija je na Kranjskem vedno trčila na občasno močnejše, a geografsko bolj omejenime vplive s severa. Časovno velja najprej upoštevati delovanje vetrinjskega samostana in njegovih pisarjev,⁵⁹ ki so vplivali do približno srede 13. stoletja najprej na listine zadnjih grofov Andeških predvsem kot na prejemniške izdelke, nato pa bolj omejeno na običaje obeh kranjskih cisterc, Stične in Kostanjevice, katerih listine kažejo na prepletanje vzorcev med vsemi tremi samostani istega reda. Zatem pa je prišlo do prodora bogate listinske prakse freisinških, bistveno manj pa briksenških in krških škofov ter salzburških nadškofov, šele po letu 1335 tudi deželnih knezov s sedežem v severnih deželah, ki je razbijal enoznačnost italijanskih vplivov. Do leta 1300 je opazno intenzivno listinjenje freisinških notarjev po Kranjskem, seveda večinoma povezano s službenimi dolžnostmi. Njihov vpliv pa je bil manjši, kot je bil relativni in absolutni delež njihovih listin znotraj vseh kranjskih. Zgolj listine, ki so nastale izpod rok teh notarjev, so imele do leta 1300, pa tudi kasneje, značilne zunanje (pisava) in notranje oblike (formule), ki jih v listinah geografsko sosednjih pisarjev niti ni zaslediti. To pa potrjuje še eno pravilo: geografsko omejeno, pa čeprav intenzivno importiranje modernih in povsem drugačnih listinskih vzorcev v neko tradicionalno okolje ni nujno uspešno, oz. nima učinkov, če je sprejemno okolje na kvaliteto podobni ravni. Z drugimi besedami - ker so bile avtohtone kranjske listine s pomočjo italijanskih vplivov ob pojavitvi večjega števila tujih, predvsem freisinških formularjev, kvalitetno že precej nad zastarelo notico, importirani latinski formularji niso več mogli bistveno poseči v navade domačih notarjev/pisarjev. Bili so le sopotniki skorajda posebne oblike kranjske listine, ki pa je bila posebna v tem, da je bila neverjetna in stalna mešanica severnoitalijanskih in nemških listin vse do prevlade nemškega jezika po letu 1300.

Vsebinske oblike

Povsem razumljivo, 12. in 13. stoletju primerno, je bilo daleč največ kranjskih (pa tudi drugih) listin (62) povezanih z darovanji cerkvenim ustanovam zaradi eksplicitno omenjane **skrbi za dušni mir**. Od tega je bilo 52 listin »direktnih« darovnic, 8 pa naknadnih potrditev že

napisal notar, ki je v službi novigrajskega škofa potoval po Kranjskem (GZL I/21). Zato tega notarja še ne moremo imeti za avtohtonega.

⁵⁸ REDLICH, Privaturkunden, 227-232. Javni notariat je dosegel na Nemškem trdna pravila in domicil šele leta 1512 z »državnim notarskim redom« cesarja Maksimilijana I. (MELL, Privaturkunde, 16).

⁵⁹ FICHTENAU, Urkundenwesen, 190 sl.

opravljenih darovanj. Prevladovanje darovnic ni presenetljivo, saj so imele privatne listine s pravno močjo v zgodnjem in visokem srednjem veku glavno vlogo v legitimiranju pridobljenih pravic. Ker so bili prejemniki nevladarskih listin z zapisanimi pravicami predvsem cerkvene pravne osebe, je razumljivo, da je bilo takih listin največ. Poleg tega so imele cerkvene ustanove dobre arhive, ki so vse do današnjih dni ohranili večino listinskega materiala (vsaj v prepisih), razen če niso bili oplenjeni, požgani itd. Olistnjene darovnice si je potrebno ogledati iz zornega kota statusa in namena izstaviteljev/avtorjev ter vsebine in (deloma) formul (več o tem v poglavju Diktat).

Darovnica za dušni mir (ipd.): L 12 (1175-1181), L 19, L 21a (ok. 1207), L 23 (1209), L 32 (1223), L 34a, L 34b, L 34c, L 35 (1228), L 45 (1233), L 51, L 52 (1238), L 60 (1242), L 91 (1252), L 121 (1260), L 149 (1264), L 161, L 162, L 163 (1266), L 190 (1272), L 206, L 208 (1277), L 209, L 211 (1278), L 215, L 219 (1280), L 221 (1282), L 230, L 231 (1284), L 237 (1285), L 240 (1286), L 254, L 256 (1288), L 261 (1290), L 272 (1294), L 284, L 285 (1296), L 291, L 292 (1297), L 304, L 306 (1300), L 320, L 327 (1301).

Darovnica za pokop v samostanu: L 43 (1232), L 268 (1293), L 287 (1297), L 323 (1301).
Dovoljenje za pokop v cerkvi: L 207 (1277).

Darovnica za odškodnino cerkveni ustanovi: L 210 (1278), L 218 (1280).

Darovnica za preskrbo družinskih članov v cerkveni ustanovi: L 123 (1260), L 150 (1264).

Potrditev starejšega darovanja: L 6 (1191-1197), L 18 (1188-1204), L 31 (1223), L 47 (ok. 1235), L 74 (1248), L 76 (1249), L 176 (1268), L 263, L 264 (1291), L 325 (1301).

Skoraj vsaj darovanja se dajo razložiti z racionalnimi motivi, čeprav je bila skrb za dušni mir daleč od gole preračunljivosti. Toda izbor in oblike pogodb in listin kažejo na izrazito pragmatično miselnost, po kateri je bilo mogoče grešno dušo odkupiti od grehov s pomočjo materialnih sredstev. Darovanja, ki so bila na zunaj oz. v listinah zapisana zgolj kot običajne zemljiške transakcije in obligatorna dejanja, so imela korenine v pobožnosti, ki je bila prisotna v vseh porah srednjeveške družbe, ne glede na zunanje odseve, ki so darovanja kazali v drugačni luči. Pot do odreditve je bila mogoča tudi ali celo predvsem preko materialnih oddolžitev zemeljski Cerkvi.⁶⁰

Kdo, kdaj in zakaj je daroval posest? Če odmislimo tuje visoke gospode z izjemo »domačih« Andeških, je tudi nižje kranjsko plemstvo kontinuirano darovalo posest vse od ustanovitve določene cerkvene ustanove naprej. V 12. stoletju je šlo večinoma za ustne posle, ki so jih lahko kasneje pisno potrdili pristojni nadrejeni cerkveni dostojanstveniki ali gospodje ministerialov, največkrat v sumarni obliki za večje število darovanj. Takšna je npr. L 6, s katero je v 90. letih 12. stoletja grof Bertold IV. Andeški potrdil več starejših darovanj nekaterih svojih ministerialov za vetrinjski samostan. V njej je grof Bertold naznanil, da potrjuje vse, kar je »slišal in videl« in so mu povedale priče v zvezi z daritvami posesti v Preddvoru. Nato so našete vse posamične daritve s pričami dejanj vred, ki so navedene v obliki, ki namiguje na daljše, a predelane zapise v vetrinjski tradicijski knjigi, saj je npr. datacij tipično vetrinjski (»Facta«), vendar brez datuma in koroboracija, kar je značilnost predelanih tradicij, podrobno pa so našete pertinence posesti. Sama potrditvena listina je vetrinjska izgotovitev, dvokolonska oblika in dve različni pisarski roki pa bi utegnili celo pomeniti overovljen koncept, kot meni H. Zatschek (gl. v nadaljevanju). V cerkvenih ustanovah na območju severno od Karavank so do začetka 13. stoletja nastajale pečatne listine, navadno darovnice, ki so bile po notranji

⁶⁰ KOS, Darovanja, 25-27.

zgradbi izredno podobne zapisom v tradicijskih kodeksih. Nedvomno je šlo za prehodno obliko k pečatni listini, ki je imela enostavno formo predvsem zato, ker je nastala navadno precej po dejanju in zgolj legitimirala dejanje. Pečatil je navadno opat opat oz. predstojnik ustanove.⁶¹ Legitimiranje pravic je bilo glavni motiv potrjevanja za nazaj in izključno v interesu prejemnika. Toda vrhovni gospodje so si do začetka 13. stoletja pridržavali potrditveno pravico za ministerialna dejanja in tega so se zavedali tudi prejemniki, zato si je bilo v takih primerih skoraj nujno zagotoviti gospodov pristanek, pa čeprav naknadno, celo po morebitnem protipravnem darovanju ministerialov. Takšno potrjevanje je do srede 13. stoletja izginilo, saj je imela tedaj večina kranjskega ministerialnega plemstva že pravico (vsaj) darovati posest cerkvenim ustanovam za dušni blagor, nekoliko manj pa že prosto dedovati in prodajati ministerialno posest in fevde. Ena zadnjih znanih gospodovih potrditev je bilo dejanje Agnes Meranske, vdove po avstrijskem in štajerskem vojvodi Frideriku, ki je leta 1248 v Sofumbergu v Furlaniji potrdila daritev svojega ministeriala Konrada iz Cerkelj kapeli v Velesovem oz. tamkajšnjemu samostanu (L 74). Ker Konrad ni predal alodialne posesti, pač pa fevde navedenih fevdnih gospodov (štajerskih vitezov in vojvode Friderika), je Agnes tudi spremenila darovano posest, nekdanj last andeškega in leta 1248 njenega ministeriala, na njegovo prošnjo v alod oz. v popolno samostansko lastnino. Sprememba pravnega statusa darovane posesti je bila izvedena ločeno od potrditvenega akta. Nobena cerkvena pravna oseba namreč ni mogla in smela posedovati posvetnih fevdov, pač pa le alode, zato je bilo potrebno ob daritvah morebitne fevde spremeniti v alod. Velikokrat je do tega prišlo šele naknadno, saj je fevdni gospod prepozno izvedel za predajo svojih fevdov.⁶² Tako je leta 1278 Hartwik Falkenberški podaril neko posest stiškemu konventu, ker pa je šlo za salzburške fevde, se je obvezal pridobiti lastninske pravice od nadškofa. Če pa tega ne bi dosegel, bi smel posedovati samostan posest vse dokler ne bi od Falkenberških ali od Salzburga prejel denarni vsoti adekvatno darovano posest (L 209).

Potrditve nadrejenih cerkvenih gospodov so imele drugačen pomen. Z njimi se je legaliziralo več ustnih tradicij posameznikov, ki niso spadali pod istega gospoda. Zato je cerkvena ustanova oglejskega patriarha ob njegovem obisku prosila za potrditev vseh darovanj. Oglejski patriarh je bil na Kranjskem namreč formalno nadrejen vsem samostanom, čeprav so bili nekateri eksemptni in podrejeni le redovni hierarhiji in papežu (npr. Stična od ustanovitve, Bistra). Toda cerkveni metropolit je imel tudi velik ugled, njegova duhovna oblast pa je bila univerzalna - v nasprotju z dinastičnimi gospodi. Tako potrdilno vlogo je imela npr. originalna listina patriarha Bertolda iz leta 1250, s katero je stiškemu konventu potrdil več plemiških tradicij iz daljšega obdobja (L 82). Žal je listina ohranjena le v kasnejših prepisih listin.

Druga oblika potrditve je potrditev darovanja predhodnika (sorodnika), kot naj bi to storil grof Bertold IV. Andeški okoli let 1188-1204 za darovanja svojega očeta Bertolda II. žičkim kartuzijanom (L 18). Toda listina je falsifikat, kvečjemu slaba prejemniška izgotovitev, kar dokazujejo neobičajna napaka v intitulaciji, mlajša oblika pisave, manjkajoči koroboracij in datacij, predvsem pa govorjenje kartuzijanov v prvi osebi v delu listine (o tej listini gl. še poglavje »Prostor in čas«). Darovanje je opisano podrobno, vendar se zdi, da okleščeno, saj manjkajo nekateri sestavni deli daritvene listine. Tudi to govori za falsifikat, ki je nastal za zaščito povsem konkretnih in očitno spornih pravic. Legitimiranje pravic s falsificiranjem je bilo v srednjem veku pri cerkvenih ustanovah najpogostejša praksa, če originalna listina ni bila več ohranjena, ali celo nikoli ni obstajala. Avtentična pa je bila listina, ki je nastala na prošnjo vetrinjskega opata, s katero je vnuk darovalke Henrik Svibenski potrdil dar konventu (L 47).

⁶¹ Npr. MDC III, št. 1263 (str. 477), št. 1278 (str. 481), št. 1297 (str. 487).

⁶² Več o podarjanju in spremembah fevdov v alode v KOS, Darovanja, 47-48.

Tretja oblika potrditve je ponovitev dejanja od istega darovalca, kakršna je L 76 Friderika Ptujskega iz leta 1249 za stiški samostan. Prvo daritev je isti opravil že leta 1233 (L 45). Žal sta obe listini ohranjeni le v registrah iz 18. stoletja.

Od srede 13. stoletja, ko si je nižje plemstvo zagotovilo širše dedovanjske pravice, se je povečalo število listin, s katerimi so glavni in drugi sodediči naknadno potrdili ustna ali pisna darovanja že umrlih sorodnikov. Tako je leta 1268 Konrad II. Gall s kratko listino potrdil dar svoje že umrle žene za stiški samostan, ki ga je dala najbrž na smrtni postelji s pristankom svojega brata (L 176). Taka potrditev se je lahko zgodila tudi v cerkveni ustanovi ali njeni izpostavi, kot sta to storila leta 1291 brata Merchlin in Herbard Iška z darom umrlega očeta samostanu Bistra (L 263, 264).

Posebna oblika je bila dajanje posebnega soglasja k že opravljenemu darovanju oz. ob izpolnitvi oporoke že umrle tretje osebe, kot sta Elizabeta in Seifrid II. Gallenberška leta 1301 naredila s posejstjo, darovano mekinjskemu samostanu od umrlega kaplana Jurija (L 325). Ker so imeli Gallenbergi tedaj še patronat nad kapelo, so oporoko potrdili kot njeni patroni. Samo dva meseca zatem so Gallenbergi prepustili patronat mekinjskim klarisam (L 330).

Neposredna, prava darovanja so se zapisovala v najstarejših cerkvenih ustanovah do 12. stoletja predvsem v tradicijskih knjigah (gl. zgoraj za Freising in Brixen) ter kopalnih knjigah (Vetrinj). Pri prvi obliki je šlo za ustno sklenjena dejanja, ki so bila lahko vnešena šele mnogo kasneje in naenkrat na podlagi samostojnih kratkih zapisov v knjige. Na tem mestu se ne bom ustavljal pri tradicijskih noticah in knjigah, saj pri njih ni šlo za prave listine v diplomatskem smislu, čeprav je med freisinškimi, predvsem pa briksenškimi noticami v tradicijskih knjigah kar precej takih, ki so izpričevala dejanja na Kranjskem do začetka 13. stoletja.⁶³ Pa tudi za najstarejše cerkvene ustanove na Kranjskem ni ohranjena niti ena. Na Kranjskem, pa tudi drugod, so se prave listine, čeprav nekatere še brez pečatov in podobnejše (tradicijским) noticam, pojavile najprej pri darovanjih, in sicer od visokega, nato pa še ministerialnega plemstva in od 70. let 13. stoletja tudi od meščanstva. Več kranjskih enostavnih darovnic je imelo do začetka 13. stoletja obliko takih notic, ki so se začenjale navadno z objektivnim publikacijem in imele obvezno navedene priče (npr. L 19, 21). Lahko so bile pečatene, vendar pa brez ali z koroboracijem. Tiste brez te formule so bile nedvomno prave tradicijske (pečatene) notice, tiste z koroboracijem pa razvitejša vmesna oblika med notico in pravo pečatno listino.⁶⁴ Iz materialnega gledišča so bili razlogi maloštevilnosti listin tudi materialni, ne le pravni: manjši dar, ki so ga bili sposobni ministeriali, ni nujno zahteval posebne listine na dragocenem pergamentu. Več njihovih ustnih daritev je do srede 13. stoletja tako ali tako moral še potrditi njihov gospod (gl. zgoraj), pa tudi svojih pisarjev in pisarn nižje plemstvo ni imelo.

Prava darovanja in pripadajoče listine so prišle do večjega izraza največkrat pred smrtjo darovalca/izstavitelja ali pa po njegovi smrti, ko je njegov sorodnik zanj daroval določeno premoženje. V prvem primeru je šlo za navidezna testamentarna določila, saj v družbah z germanskim kulturnim vplivom pravi testamenti v rimskopravnem smislu niso bili običajni pred 15. stoletjem, čeprav jih je nekaj vendarle bilo. Testamentarni surogati so morali vsebovati klavzulo o darovalčevem mentalnem zdravju (zavedanje) in prostovoljnost posla, soglasje dedičev ali vsaj njihov nasvet ter motiv darovanja. Takšne listine so bile nasploh ena najpogostejših oblik testamentarnih zapisov v srednjem veku. Darovnica je imela pravni pomen samo za cerkvenega prejemnika, ki je z njo dokazoval svoje pravice nasproti morebitnim zahtevam drugih zapustiteljevih upravičencev. Zato so bili javni konsenzualni in konsiliarni dostavki nujni vse od časa, ko se je krog dedičev širil. Zapisovanje premoženja Cerkvi je

⁶³ REDLICH, Brixen; BITTERAUF, Freising.

⁶⁴ Teoretično o tradicijah v bavarsko-avstrijskem prostoru gl. FICHTENAU, *Urkundenwesen*, 73 sl., 134 sl.

pripeljalo sčasoma do prevlade testamentov in do okrepitve pravice zapustitelja glede razpolaganja z njegovim premoženjem.⁶⁵

Darovanja in pripadajoče listine so vsebovale določene varovalke, ki so zlasti manj premožnemu darovalcu zagotavljale vrnitev posesti ob morebitnem nastopu novih okoliščin. Takšna darovnica je bila le pogojna. Lep primer je L 12, s katero je Henrik iz Sore enkrat med letoma 1175 in 1181 vetrinjskemu samostanu podaril podedovani dvor in lastniško cerkev na Koroškem, vendar si je pridržal dosmrtni užitek proti plačilu obresti samostanu in postavil pogoj, da v primeru, če dobi potomca, le-ta obdrži vse darovano. Tudi Henrik IV. Andeški si je pridržal v neki listini za samostan Diessen dosmrtni užitek darovane posesti s posebno klavzulo (L 32).

Značaj naznanila menjave posesti je imela listina ljubljanskega patricija Nikolaja Porgerja iz leta 1280, ko je za dušni blagor daroval svojo posest, a je od obdarovane ustanove dosmrtno prejel drugo, adekvatno posest (L 219).

Posebna oblika darovanja je bilo posredno obdarovanje cerkvene ustanove: darovalec je npr. osvobodil svojega podložnika, a zahteval, da mora ta čez čas postati podložen neki cerkveni ustanovi in ji mora plačevati davek (L 21a). Listina je prišla v arhiv cerkvene ustanove, saj je šlo pravzaprav za časovno zamaknjen dar.

Natančnejše duhovne zahteve darovalcev do prejemnikov so se v zameno za darove najprej pojavile v listinah visokega plemstva. Zgolj skrb za dušni blagor darovalcev ni več zadoščala, zato so zahtevali natančno določene obveznosti, ki naj bi pomagale očistiti njihove grehe. Navadno je šlo za večne, dnevne, tedenske maše, obletnice (aniverzarije) in posebne molitve. V celoti je šel trend namembnosti od nepreciziranja obveznosti do natančnih zahtev, ki so prevladale v začetku 14. stoletja. V tem se je tudi že kazal odmik od preproste laiške pobožnosti k pragmatični in racionalni, ki je donatorja v obdarovančevih molitvenih prošnjah začela obravnavati ločeno od univerzalne krščanske skupnosti in zemeljskih grešnikov. Poseben status v molitvah naj bi dajal darovalcu večjo težo pri Kristusu Sodniku. Ena prvih takih kranjskih listin je bila darovnica grofa Henrika Andeškega, v kateri je od stiškega konventa poleg želje po dušnem blagoru za svoje prednike zahteval tudi skrb za večno luč z dvema svečama na enem od oltarjev v samostanski cerkvi (L 34c). Od srede 13. stoletja so tudi statusno nižji darovalci vedno natančneje določali prejemnikove obveznosti.⁶⁶

Neposredna darovanja so bila do konca 13. stoletja večidel še brez natančnih določil o namenu in dolžnostih prejemnika. Toda laiška pobožnost ni bila več slepa, kar se je odražalo tudi v nekaterih listinah, ki so bile sicer običajne darovnice, toda po nekaterih določilih je šlo pravzaprav za nakup večjih duhovnih in materialnih pravic v cerkveni ustanovi. Mislim na darovanja z izrecnim namenom za pokop, odškodnino in preskrbo družinskih članov.

Vnaprejšnja zagotovitev pokopa v samostanu ali cerkvi je bila eden važnejših motivov, povezanih tako z željo po rešitvi duše kot tudi s socialnim statusom darovalca in njegove družine. Do začetka 13. stoletja je veljalo pravilo, da naj bi imela pravico posameznikovega pokopa le njegova župna cerkev, vendar je bilo to pri plemstvu kršeno že znatno prej. Tako so bili grofje Višnjegorski kot ustanovitelji oz. osnovni donatorji pokopavani v cerkvi stiškega samostana že v 12. stoletju, kot je to jasno izjavila Sofija Višnjegorska leta 1238 ob ustanovitvi aniverzarija v stiški cerkvi (L 52).⁶⁷

Privoljenja papežev in možnost kranjskih ministerialov svobodneje darovati posest so sprožila plaz osnovanja rodbinskih grobnic v najuglednejših samostanskih cerkvah, pri čemer

⁶⁵ KOS, Dediščine, 35-39.

⁶⁶ KOS, Darovanja, 36-41.

⁶⁷ ... *pro salute animae meae, omniumque parentum meorum qui et ductum coenobium fundaverunt et ibidem ecclesiasticam sepulturam sunt consecuti* ... Gl. tudi Mlinarič, Stična, 809-811.

ni šlo le za željo po statusnem dvigu in pogrebnem razlikovanju od podložnikov in meščanov, marveč tudi za željo po boljši oskrbi in stalnih molitvah dobesedno nad njihovimi grobovi. Tako se je leta 1232 želel dati pokopati kot eden prvih znanih ministerialov v Stični Majnhalm I. Turjaški (ministerial gospodov Turjaških) in zato tudi daroval manjšo posest (L 43). Večinoma pa so bile darovnice najbrž ustne, še posebej, če je rodbina že imela stalno grobnico in so bili njeni člani odtlej brez ugovora pokopavani v njej. Še več, za izjemen pokop posameznika v neki drugi cerkvi (samostanu) se je bilo potrebno dodatno pogajati z matično ustanovo: leta 1277 so nekateri kamniški plemiči, klerik in meščani izpričevali, da je dovolila velesovska priorisa Margareta pokop Herranda Kamniškega, sicer ptujskega dominikanca, v cerkvi v Kamniku, čeprav je bila rodbina ustanoviteljica samostana in je imela stalno grobnico v njem (L 207). Redko, morda ob zagotavljanju pokopa pripadnikov stranskih vej ali zaradi posebne pobožnosti, je bilo v darovnicah še kasneje poudarjano, da želi biti darovalec pokopan v obdarovančevi grobnici, npr. Geut Mirenska leta 1293 (L 268) in Majnhalm II. Turjaški leta 1301 (L 323) oba v stiškem samostanu. Več takšnih darovnic pa je bilo izdanih od oseb kleriškega izvora, ki niso izhajali iz plemiških rodbin z grobnico v določeni ustanovi. Takšna daritev se je zato nanašala edino na darovalca. Primer je listina šenčurskega župnika Ulrika, ki je leta 1297 velesovskemu samostanu zapustil manjšo posest, da bi bil deležen letnega aniverzarija in pokopa (L 287). Vsem tem dejanjem in listinam je bil skupen dogovor še pred smrtjo »naročnika«, medtem ko dogovor za nazaj ni bil običajen. Očitno pa je šlo skoraj vedno za ustne dogovore, le pri posebnih željah in izdatnejših darovih ali ob ustanavljanju grobnice je prišlo do izstavitve listine.⁶⁸

Ob ustanavljanju ženskih samostanov je prihajala v ospredje želja po dosmrtni preskrbi hčera in sester, za katere ni bilo mogoče najti poceni, statusno primerne in zanesljivega ženina. Na Kranjskem sta bila do leta 1300 taka samostana Velesovo in Mekinje, v katerih je bila glavnina nun do začetka 14. stoletja iz vrst gorenjskega in koroškega plemstva ter ljubljanskih patricijskih krogov, nekaj kasneje pa tudi z Dolenjske, Notranske in Štajerske. Za vstop je bila potrebna posebna »dota« oz. dar za samostansko gospodarstvo, zato je imela večina listin, ki so govorile o vstopu v preskrbovalne samostane, pravzaprav formo običajne darovnice, le da je bil kot motiv naveden vstop v samostan.⁶⁹ Večina dogovorov o vstopu neke plemkinje v (na Kranjskem še samo velesovski) konvent je bila v 13. stoletju še vedno ustna, kar sploh ni presenetljivo. Ustanovitelji so namreč takoj poslali svoje hčere v velesovski samostan, ustanovljen leta 1238. Naslednja generacija nun je živela še od splošnih, neobveznih daril in ustanovitvenega kapitala ter umrla okoli leta 1300 ali še kasneje. Ustanoviteljska darila oz. prave prebende so dedovale njihove najbližje sorodnice. Šele nune iz neustanovitelskih družin ali, če je ustanoviteljska rodbina poslala naenkrat več članic, so morale prinesiti vse »dodatne« s seboj (dodaten) dar, ki je zagotavljal gospodarsko funkcioniranje samostana. Do novega vala preskrbovalnih darovanj pa v Velesovem ni prišlo pred letom 1300. Podoben proces je potekal z več kot polstoletno zamudo tudi v leta 1300 ustanovljenem samostanu klaris v Mekinjah. V 13. stoletju sta izmed kranjskih plemičev taki listini izstavila le Leopold I. in Diemut Svibenska leta 1260 ob odhodu njunih hčerah Elizabete in Sofije v studeniški samostan (L 123) ter Leopoldov brat Henrik leta 1264 za hčer Agnes v istem konventu (L 150). Ker Svibenski niso bili ustanovitelji Studenic, so morali dati za začetek solidno doto, ki so jo nato lahko izkoriščale kasnejše pripadnice rodbine, ki bi morebiti odšle v ta samostan.

Končno je potrebno omeniti še posebno vrsto darilnih listin, ki so govorile o »daru«, motiv pa je bila povrnitev neke poprej storjene škode. Pravzaprav je šlo za navadno odškodninsko

⁶⁸ O sistematiki in zakulisju darovanj za pokop v cerkvenih ustanovah predvsem v 14. stoletju gl. v KOS, Darovanja, 42-46.

⁶⁹ O tej problematiki s posebnim ozirom na ženske samostane Velesovo, Mekinje, Škofja Loka, Marenberk, Studenice in Muta do začetka 15. stoletja gl. v KOS, Plemstvo, 593-604.

dejanje, ki je imelo naveden razlog (L 210, 218). Le forma je bila bolj čustvena, na prvi pogled resnično darilna.

Diplomatična oblika darovnic je bila zelo raznolika. Do srede 13. stoletja so lahko imele vse listine in seveda darovnice daljši tekst z invokacijem, arengo in drugimi (obveznimi) listinskimi deli (L 12, 23, 32, 34c, 51, 91 itd.), ali pa so bile okleščene formularnega balasta in imele skoraj formo tradicijske notice, z značilnim začetnim objektivnim publikacijem in celo brez (napovedanega) pečata (L 19). Lahko so bile mešanica obeh osnovnih načinov. Takšna je bila npr. L 21a iz ok. leta 1207, ki je imela najprej monogramatski in verbalni invokacij, nato arengo, zatem pa tipični tradicijski publikacij, dejanje je bilo skicirano z nekaj besedami, priče so zaključevale listino, ki je bila brez koroboracija in očitno tudi brez pečata, kar je dajalo zapisu značaj razširjene notice. Nekoliko naprednejša mešanica je bila L 35 Sofije Andeške iz leta 1228: po invokacijo in arengi je sledil objektivni publikacij, kratek naracij in dispozicij, toda listina je imela poleg prič tudi že koroboracij in popoln datacij.

Od srede 13. stoletja so imele darovnice dve osnovni obliki. Nekoliko obsežnejša forma je imela invokacij, arengo in celo sankcij ter je izhajala iz starejših svečanih oblik, priljubljenih v dinastičnih pisarnah in samostanih (npr. L 91, 211, 221, 237, 240, 285). Krajša in naprednejša, ki se je vedno pogosteje odpovedovala arengi, invokacijo, klasičnemu sankcijo ipd., je uporabljala nove oblike formul in je bila značilna za laiške in nesamostanske (neskriptorske) pisarje/notarje. Z njimi se je hitreje uveljavljala t.i. »ego« listina, ki je do konca 13. stoletja prevladala tudi na Kranjskem in je poudarjala izstaviteljevo voljo, javnost oz. polno dokazilnost listine v publikacijo ter koroboracij (L 121, 163, 208, 219, 254, 256, 261, 284, 291, 292, 327).⁷⁰

Darovnice cerkvenim ustanovam so bile v srednjem veku najpogostejši objekt falsificiranja. O nekaterih sumljivih ali nedvornih falsifikatih bo tekla beseda na drugih mestih. Tu naj omenim le tip falsifikata, ki je nastal zaradi nepopolne oz. neprecizne predhodne in pristne darovnice: leta 1238 je Sofija Andeška stiškemu konventu za svoj dušni mir in za aniverzarij za umrle sorodnike poklonila osem hub »v Podbukovju blizu Lebeka«, Dejanje se je zgodilo v Admontu. Ta darovnica je nedvomno pristna, čeprav je ohranjena le v prepisu, saj ustreza vsem diplomatičnim kriterijem, razen seveda pisave (L 51). Obstaja pa še ena darovnica za istega prejemnika in iz istega leta, ohranjena v dveh kasnejših prepisih, ki ne prinaša nič novega, temveč samo še podrobno imenuje podložnike na osmih hubah (L 52). V njej je posebej sumljiv sankcij, ki je duhoven in kaže na dobro pisarjevo poznavanje biblije, konkretno četrte Mojzesove knjige (4 Mz 16,1-35) in Sirahove knjige (Sir 45,18), kjer je bila opisana usoda Mojzesovih in Aronovih kritikov v puščavi, predvsem v listini izrecno omenjenih Datana in Abirona oz. njihovo pogubljenje. Vsebinsko je ta sankcij povsem enak tistemu v ustanovni stiški listini (L 1) in potrditveni iz leta 1145 (L 2). Pomensko pa spominja celo na sankcija v potrditveni (ustanovitveni) listini patriarha Peregrina za gornjegrajski samostan iz leta 1140⁷¹ ter na kostanjeviški L 115 iz leta 1258, kjer je govora o pogubljenju Safire in Ananija (gl. poglavje Diktat - Sanctio). Ker sta bili obe kranjski cisterci v stalnih stikih, je moč domnevati, da je šlo pri L 52 za falsifikat stiškega meniha-pisarja na podlagi originalne L 51 in ob poznavanju L 1, s katerima je bila zaradi varnosti stiških pravic natančneje določena darovana posest. Za falsificiranje pa govori tudi prisotnosti treh stiških menihov, opata, priorja in duhovnika v Admontu, kar je bilo v resnici neobičajno, ter uvrstitev vojvode Bernarda Spanheimskega na zadnje mesto med pričami. Po drugi strani pa sta bili pogubni zgodbi o Ananiji in Safiri ter Datanu in Abironu kot sankcijski program očitno silno priljubljena tema notarja Kona oglejskega patriarha Peregrina I., ki je bil avtor obeh biblijsko utemeljenih sankcijev sredi 12. stoletja. Kdo je bil pisar L 51 in falsifikator L 52? Teološko dobro podkovani avtor originalne darovnice

⁷⁰ REDLICH, Privaturkunden, 121-123.

⁷¹ UBSt I, št. 180 (str. 188-190).

je bil bivši andeški notar Henrik iz Cerkelj, ki se je po letu 1230 preselil v stiški samostan in tam občasno pisal za samostan. Prav zato je sestavljen diktat L 51 deloma teološko, ker se je Henrik z vstopom v konvent vendarle bolj poglobil v službo Bogu, in deloma profesionalno diplomatično, saj ni mogel iz profesionalne kože. Manj verjetno pa je, da je bil Henrik tudi falsifikator L 52, saj bi sam sestavil in napisal mnogo boljše listino.

Razlika med pravim darovanjem in odplačnimi oblikami prenosa posesti in drugega premoženja je bila v srednjem veku pogosto majhna, velikokrat težko določljiva. Nekatere oblike darovnic cerkvenim ustanovam sem že navedel,⁷² posebej pa moram omeniti tiste listine, ki jih sumarno najbolje označujeta besedi »odpoved« in »predaja« (pravicam, posesti), ne glede na status prejemnika. Takih je 17 od 187 obravnavanih listin. Iz njih ni mogoče razbrati neposredne skrbi za dušni blagor, vendar tudi ne jasnih odplačnih transakcij.

Odповed posesti v korist cerkvene pravne osebe: L 72 (1248), L 95, L 96 (1252), L 99 (ok. 1254), L 117 (1259), L 324 (1301).

Predaja podložnika cerkveni pravni osebi: L 34 d (1228), L 275 (1295).

Odповed posesti v korist posvetne fizične osebe: L 107 (1256), L 250 (1288).

Predaja podložnika fizični osebi: L 7 (ok. 1156-1163).

Predaja posesti posvetni fizični osebi: L 130, L 131, L 132 (1262), L 297 (1299), L 316 (1301).

Predaja jutrne: L 282 (1295).

Vsak primer je potrebno natančno obravnavati, najprej pa listine (in dejanja), ki so bile namenjene cerkvenim ustanovam. V teh odpovedih je šlo za pravno dejanje, ki je praktično le potrdilo neko predhodno realno dejanje. Oseba, ki se je odpovedala pravici, je to storila zato, ker je imela več ali manj legitimne zahteve na posest, ali pa si je vsaj domišljala, da jih ima. Pri tem si je zagotovila določene ugodnosti, navadno časovno omejene (dosmrtno). Prejemnik si je z odpovedjo naknadno zagotovil večjo varnost pred aspiracijami darovalčevih dedičev. Taka je bila npr. odpoved Wilburge Kamniške, poročene z Wersom Kamniškim (Blejskim), ki je bila hči Konrada I. Galla. Leta 1248 se je odpovedala pravicam do neke posesti, ki jo je že prej njen mož dal freisinški škofiji, a si je Wilburga pridržala dosmrtni užitek (L 72). Najverjetneje je to smela in morala storiti, ker je bila ta posest njena jutrna oz. dota, s katero njen mož ni mogel svobodno razpolagati. Največkrat je bila taka odpoved kupljena, saj pretendenti niso bili voljni enostavno predati svojih (spornih) pravic: Nikolaj Limberški je dobil leta 1301 za odpoved neki posesti, ki jo je podarila (očitno?) njegova sorodnica Nemškemu viteškemu redu, en funt oglejskih denaričev (L 324). Od konca 13. stoletja, ko sta se konsolidirala deželno sodišče in ustrezen sodni postopek, je dajalec v odpovedi prejemniku »zase in za svoje potomce« zagotavljal nedotakljivost pravic in zastopanje (pred sodiščem) proti morebitnim zahtevam tretjih oseb. Takšni primeri »odpovedi«, ki so se pogosto sklicevale na skrb za dušni blagor, so bile blizu običajnim prodajam, pa tudi takšne listine so imele vsaj od konca 13. stoletja zelo podobno formo.

Tudi razlogi izstavitve listine o predajah posesti v roke laiku so bili najbrž sorodniško pogojeni. V takih listinah glagol in samostalniki nista nujno natančneje določala značaja dejanja, vendar je zgradba listine govorila o deljenih pravicah med več imetnikov, od katerih je moral vsakdo privoliti v predajo. Falsificirani listini Friderika in Kunigunde Falkenberške iz leta

⁷² O prodajnih, zakupnih in omejenih darovih gl. gornji tekst in KOS, Darovanja, 46-49.

1262 (L 131, 132) sta bili sestavljeni tako, da je najprej naznanil predajo posesti Turjaškimi Friderik skupaj z ženo, nato pa v novem stavku še Kunigunda z otroki. To je pomenilo, da je bila posest njena in je zato morala privoliti v transakcijo z otroki, ki so bili za to posest njeni glavni dediči, čeprav je posel s Turjaškimi speljal njen mož.

Druga oblika odrekovanja je bila upnikova odpoved posestnim pravicam na zastavljeno posest v korist dolžnika. Ta si je uspel z odpovedjo zagotoviti neokrnjeno lastništvo, ki je bilo omejeno le z zastavnimi pravicami do vrnitve dolga. Take so bile skoraj enake L 95, L 96 in 117 izstaviteljev Leopolda, Viljema in Henrika Svibenskih za freisinška škofa Konrada I. in II. iz leta 1252 oz. 1259, ki sta jim že prej in vsakemu posebej zastavila neke posesti. Zanimivo je, da je tako obliko listine poznal le fresinški notar Viljem iz Loke, ki je napisal vsaj že omenjeno L 72, medtem ko je druge verjetno sestavil in napisal magister Henrik.

Tretja oblika je bila odpoved posesti v korist cerkvene posesti - formalno zaradi darovanja za dušni blagor, v resnici pa je šlo za ureditev spornega lastništva. Okoli leta 1254 se je Konrad I. Gall odpovedal neki posesti v korist vetrinjskega samostana, ki je imel očitno večje pravice nanjo. Ker pa je Konrad to posest prej zastavil svojemu zetu, je obljubljal opatu, da bo zastavščino rešil, in jo izročil samostanu (L 99).

Posebno odpoved je zahteval prenos posestnih pravic na novega gospoda: leta 1295 se je Konrad Oglejec (goričanski gradiščan) odpovedal vsem pravicam do nekega svojega bivšega podložnika, ki se je odkupil in prešel pod gospostvo freisinškega škofa, ki je bil prejemnik pismene odpovedi (L 275). Podobno je bilo tudi ob osvoboditvi podložnika, ko se je bivši gospod pisno odpovedal vsem pravicam nanj, kot je to storil npr. stiški opat Adelprand, ki je nekoč v letih 1156-1163 podelil osebno svobodo stiškemu arhitektu Mihaelu in njegovim otrokom iz zakona z neko podložnico grofov Višnjegorskih (L 7).

Običajno predajo posesti so izkazovale listine, s katerimi je dedič še za časa testatorjevega življenja dobil njegovo zapuščino oz. vsaj njen del (L 297), ali pa listine, ki so dokazovale predajo moževih poročnih daril ženi (L 282). V takih listinah ni bilo sledi o prodaji ali pravem daru.

Prodajne listine so bile druga najpogostejša oblika, ki se je razširjala skupaj z osvobajanjem ministerialov in z večjimi pravicami razpolaganja s posestjo. Prodajanje in neposredno z njim povezana dejanja ter pripadajoče (ohranjene) listine (39) so bile na Kranjskem do približno 40. let 13. stoletja skoraj izključno domena svobodnih gospodov in grofov, nato pa je prodajanje postalo praksa tudi pri nižjem plemstvu in od 70. let pri najbogatšem meščanstvu v Ljubljani, Kamniku in Kostanjevici. Še kasneje pa tudi v drugih kranjskih meščanskih naselbinah. Do prve tretjine 13. stoletja so ministeriali za prodajanje še potrebovali podobna dovoljenja oz. potrditvene listine svojih gospodov kot pri darovanjih. Zanimivo je, da pravih prodajnih listin iz 12. stoletja sploh ni. Gotovo je to posledica dejstva, da je vseh ohranjenih kranjskih listin iz tega obdobja zelo malo, vendar je zato mogoča tudi domneva o drugačnih poslovnih navadah v poslovanju in listninjenju med višjim plemstvom in cerkvenimi ustanovami ter v družbenem in gospodarskem življenju. Prodajanje laiške posesti kleriškim kupcem je pomenilo običajno hujšo denarno zadrego, ki pa plemičev v 12. stoletju še ni ogrožala.

Potrditvev nakupa/prodaje: L 20 (1207), L 21 (ok. 1207).

Posredovanje pri/po prodaji: L 188 (1271), L 191 (1273), L 199, L 202 (1275).

Prodaja posesti: L 63 (1243), L 116 (1259), L 189 (1271), L 198, L 200 (1275), L 205 (1277), L 214 (1279), L 216, L 217 (1280), L 232, L 234 (1284), L 244 (1287), L 258 (1287), L 255 (1288), L 259 (1289), L 260 (1290), L 273 (1294), L 286 (1297), L 299,

L 300, L 301, L 302 (1299), L 307, L 310 (1300), L 317, L 318, L 331, L 332 (1301).
Zamenjava posesti: L 267 (1291), L 269 (1293), L 283 (1296), L 293 (1297), L 321 (1301).

Posebna potrditev prodaje posesti ministeriala je bistvo dveh listin grofa Henrika Andeškega iz leta (ok.) 1207. V prvi je grof potrdil dve ločeni prodaji vetrinjskemu samostanu, kjer je bila listina napisana. Obe pravni dejanji se nista zgodili istočasno, zato ima listina zapisane priče obeh dejanj, pač po tedanjem običaju (L 20). V drugi listini (L 21) je izrecno omenjeno, zakaj je grof moral potrditi transakcijo ministerialov (*facta sunt per manum meam*) z istim prejemnikom: ker je »zaščitnik in branitelj« (*tutor et defensor*) prodane posesti, kar se seveda ne nanaša na samostan,⁷³ pač pa na status posesti, ki so jo imeli imenovani ministeriali v omejeni lasti ali zgolj posesti. Ta prodaja je imela elemente darovanja, saj je šel del kupnine za dušni blagor prodajalkinega sina, ki je bil pokopan v vetrinjskem samostanu. Očitno je bila posest njena.

Z osamosvajanjem ministerialov so takšne potrditvene listine izginjale, čeprav si je gospod najbrž še lastil pravico ustne privolitve. Ostale pa so drugačne oblike potrditev, ki niso izhajale iz ministerialnih odnosov, pač pa so bile iz gledišča izstavitelja oz. naznanjalca »nevtralne«. Takšno je bilo npr. potrjevanje Ulrika Dürrenholškega (kranjskega glavarja), da so ljubljanski križevniki od velesovskega samostana prejeli odškodnino za neko posest, ki jim jo je prisodil že umrli Ulrik Spanheimski (L 188). Tudi listina istega izstavitelja, s katero je nevtrarno potrjeval odpoved Viljema Svibenskega nekim pravicam do posesti ljubljanskih križevnikov, je imela enak značaj (L 191). Dürrenholčevo izstaviteljstvo je imelo veliko moč, saj je bil najuglednejša oseba v deželi, najvišji funkcionar sodišča za spore privilegiranih stanov in imetnik »avtentičnega pečata« s polno sposobnostjo overovitve listine v tujih zadevah. Potrditvene oz. naznanitvene listine so imele potrebne garancijske klavzule in so bile precej podobne navadnim prodajnim listinam.

Posebno skupino so sestavljala posredovalna dejanja in listine, ki so izpričevale, da je nekdo opravil transakcijo v imenu pravega avktorja. Njegova pooblaščenost in delovanje sta bila pogojena s stanovsko in funkcijsko sorodnostjo: leta 1275 je stiški opat izstavil listino, s katero je naznanjal, da je na prošnjo in v imenu opata matičnega reinskega samostana kupil neko posest (L 199). Listina je bila namenjena reinskemu samostanu kot prava dokazilna listina, zato samostan ni potreboval nove, kjer bi sam nastopil kot izstavitelj ali prejemnik v neposrednem poslu s prodajalci.

Prave prodajne listine, ki so se pojavljale sočasno z družbenimi spremembami predvsem od 60. let 13. stoletja, so imele relativno enostavne oblike. Posebej pomembne pa so bile daljše ali krajše konsenzualne, pertinenčne in garancijske formule, ki so zagotavljale kupcu neokrnjenost in zaščito pridobljenih pravic. Tako je prodajalec Janez Wazman ob prodaji štirih hub stiškemu samostanu obljubil za garancijo kar dva dvora, hišo v Ljubljani in zemljišče, kar vse je presevalo vrednost prodane posesti (L 198). Friderik Mirenski pa je postavil istemu kupcu poroka z adekvatnim premoženjem (L 200). Poroki so postajali zelo pomembni elementi prodajnih transakcij in bili od konca 13. stoletja vedno pogosteje navedeni v listinah za cerkvene prejemnike (gl. še L 301, 302, 317, 331, 332 itd.), kmalu pa tudi za laike (npr. L 307). Omenim naj, da je bila prav ljubljanska L 302 poleg turjaške L 28 in bistrške L 152 izmed vseh do leta 1300 na zunaj še najbolj podobna notarskemu instrumentu, saj se je začenjala z datacijem, imela povsem romansko ortografijo in veliko instrumentskih posebnosti v drugih listinskih

⁷³ Vetrinjski samostan kot cistercijanska ustanova ni smel imeti pravega advokata, pač pa le pravno bolj omejenega »branjitelja« (defensor), vendar Andeški niso nikdar izvajali te funkcije za Vetrinj, ki je do leta 1269/1279 pripadala ustanoviteljem - Spanheimom. Termin se je v tem primeru le uskladil s splošno cistercijansko omejitvijo (gl. KOS, Imago, 32).

formulah. Ker je šlo pri prodajnicah večinoma za jasne poslovne listine, invokacijev, areng in za poslovne ljudi s konca 13. stoletja podobne nepotrebne navlake v njih običajno ni bilo, razen v nekaterih listinah, ki so jih napisali samostanski pisarji (npr. arenge v nekoliko razlikujočih se stiških L 259, 260, 273, 310 - vse delo iste osebe; v kostanjeviških L 317, 332; v L 301 znanega kamniškega pisarja). Zanimivi so bili razlogi transakcij, saj se med njimi skrivajo tako menjalni kot darilni elementi.⁷⁴ Ko je leta 1259 stiški opat prodal neko posest sestrski kostanjeviški cisterci, je to storil zaradi »večje bližine (posesti kostanjeviškemu) samostanu« (L 116) - torej je šlo za upravne in geografske razloge. Leta 1299 je Konrad Gall svojemu vazalu Henriku Polanu prodal fevd, da bi ga ta lahko potem podaril katerikoli od navedenih cerkvenih ustanov. Morda se je v mislih že odločil za velesovski samostan, čeprav je bila listina kasneje v dunajskem državnem arhivu ločena od velesovskih listin (L 300). Prevedba fevda v pravo last in posest je bila pri darovanjih nujna (gl. zgoraj pri darovnicah).

Posebna oblika prodaje je bila menjava posesti, kjer je kupec namesto z denarjem pridobljeno posest plačal z adekvatno posestjo. Seveda pa so bili razlogi takih dejanj daleč od morebitnega pomanjkanja denarja (gotovine). Šlo je za vzajemno koristno dejanje, ki je olajševalo upravo gospošteev obeh partnerjev zaradi večje geografske primernosti zamenjane posesti. Taka listina je imela obliko običajne prodajne listine z vsemi potrebnimi formulami. Zanimivo je, da so se menjalne pogodbe pojavile šele v 90. letih 13. stoletja (L 267, 293, 321).

Podelilne fevdne listine do leta 1300 niso bile pogoste, saj so se v tem obdobju izstavljale le na izrecno vazalovo zahtevo. Šele po letu 1300 so postajale številnejše tudi na Kranjskem, saj je bilo z njimi vedno mogoče dokazovati (dedne) fevdne pravice pri gospodovem nasledniku, ki je podelil fevd. Maloštevilnost do zadnje četrtine 13. stoletja je imela razloge tudi v trdnejšem nadzoru dinastov nad fevdi in vazali oz. ministeriali. Fevdi so prehajali kvečjemu od rok do rok ministerialov istega gospoda, zunaj istega kroga pa zelo redko.

Privolitev predaje fevda: L 46 (1235), L 262 (1290).

Potrditve zastave fevda: L 225 (1283).

Prodaja fevda: L 300 (1299).

Podelitev fevda: L 28 (1220), L 59 (1241), L 266 (1291), L 295, L 296 (1298), L 298, L 303 (1299), L 308, L 314 (1300).

Izpred srede 13. stoletja sta mi poznani le dve podelilni listini, ki sta ju izstavila svobodna gospoda za svoje vazale, ki pa niso bili njihovi ministeriali, so pa bili zelo ugledni kranjski vitezi. Leta 1220 je Engelbert Turjaški vovbrškim ministerialom (bratom iz Loža) podelil nekaj hub v dedni fevd, v zameno pa je dobil posest, ki so jo imeli bratje v zastavi, njegova žena pa še denar (L 28). Leta 1241 je Konrad Žovneški turjaškemu ministerialu Herbardu Turjaškemu podelil nekaj fevdov, ki jih je sam imel od oglejskega patriarha (L 59). Šlo je torej za sekundarno podelitev v dedni fevd.

Konec 13. stoletja so začeli pisno podeljevati fevde tudi nekdanji ministeriali posameznikom iz najnižjih plemiških (L 266) in celo najuglednejših meščanskih slojev - celo v dedni fevd vsaj za naslednjo generacijo (L 298, 303, 308), vendar še vedno tudi samo dosmrtno, s pridržkom vazalove žene za uživanje fevdov tudi po moževi smrti (L 295). Te listine so bile krajše kot druge in seveda brez varovalnih formul, ki bi dajale vazalu večjo pravno ali celo odškodninsko varnost. Pač pa so imele popolne pertinence formule, ki so zagotavljale celovitost fevda.

⁷⁴ Primeri in oblike prikritih darovanj predvsem v 14. stoletju so navedeni v KOS, Darovanja, 46-49.

Tedaj so nekateri najnižji vazali že celo odkupovali fevde v pravo last. Takšne listine so bile pravzaprav prave prodajne listine z vsemi potrebnimi varovalkami (gl. tekst o prodajnicah in L 296). Mogoče so bile tudi podelitve s plačilom denarja, s čemer pa si vazal ni zagotovil popolnih lastniških pravic, pač pa le dedovanje ene generacije (L 314). Javne zahteve po plačilu so pravzaprav odražale splošne fevdne običaje, le da so redko prišle v listine. Gotovo je moral okoli leta 1300 vsak vazal denarno ali kako drugače odškodovati gospoda, saj je s fevdom povezana viteška služba že izgubljala smisel. Morda pa je pomenilo plačilo v L 314 to, da se je s plačilom v denarju vazal osvobodil vseh drugih dolžnosti. Poleg tega je bila v tej listini, ki je po zgradbi bolj prodajna kot podelilna, zagotovljena vazalu odškodnina z drugim fevdom, če bi tretja oseba uspela dokazati večje pravice.

Tudi med fevdnimi listinami so znane potrditvene in privolitvene pisne izjave. Šlo je za listine fevdnih gospodov, s katerimi so npr. odobrili darove svojih ministerialov, če je šlo za fevde. S tem so bili fevdi spremenjeni v pravo last (L 46). Posamične potrditve so se ohranile še v naslednje stoletje, vendar od srede 13. stoletja niso več zadevale ministerialov, pač pa vazale: leta 1290 je Oto Planinski dovolil vazalu Nikolaju Rebzu, da sme prodati neke fevde pravemu fevdnemu gospodu freisinškemu škofu (L 262); Nikolaj je bil sekundarni vazal, Oto pa neposredni. Dovoljenje je bilo nujno, saj fevdni gospod ni mogel neposredno poslovati s sekundarnim vazalom. Dovoljenja so bila potrebna tudi, kadar je vazal zastavljal fevd tretji osebi (L 225), ali če ga je želel podariti cerkveni ustanovi in s tem dokončno odtujiti fevdnemu gospodu (L 300).

Zadnja skupina listin, ki jih povezuje poslovanje s premoženjem so **zakupne, zastavnodolžniške, poroštvene in odškodninske listine** (15), ki so se začele pojavljati na Kranjskem od srede 13. stoletja, ko je postalo plemstvo opravilno sposobnejše in je želelo rešiti denarne oz. eksistenčne težave s pomočjo svoje posesti.

Potrditev prejema posesti v zakup: L 233 (1284).

Podelitev posesti v zastavo: L 235 (1285), L 328 (1301).

Potrditev odkupa zastavščine in poravnava dolga: L 69 (1247), L 118 (1259), L 195 (1273), L 309 (1300).

Prevzem ali naznanilo poroštva: L 193 (1273), L 246 (1287), L 319 (1301).

Obljuba odškodnine: L 70 (1248), L 80 (1250), L 186 (1270), L 281 (1295).

Potrdilo o prejemu odškodnine: L 197 (1274).

Čisti zakup posesti se je pojavil samo enkrat (L 233), njegov čas je prišel šele v 14. in 15. stoletju. Zakupna listina je bila kratka in brez balastnih, a tudi garancijskih formul.

Najrazličnejše listine o zastavljanju posesti so se pojavile najprej v freisinškem okolju. Škofje so lokalnemu plemstvu zastavljali manjšo posest in o tem redno izstavljali dolžniške listine ali obratno. Zastavne listine so vsebovale zadolžno vsoto, natančno navedeno zastavljeno posest, rok vrnitve dolga in izjavo o zapadlosti zastavščine v primeru nevrčila. Navadno so bile listine kratke (L 235), razen če so vsebovale tudi natančnejše varovalne klavzule za zastavnega imetnika (upnika) in zastavne poroke (L 328). Oba dodatna elementa sta postala standardna okoli leta 1300.

Ob vračilu dolga je poplačani upnik na zahtevo dolžnika lahko izdal potrdilno listino o rešitvi zastavščine, ki je bivšemu dolžniku zagotavljala varnost pred kasnejšimi neupravičenimi zahtevami. Bistvo teh listin je bilo upnikovo potrdilo, da je prejel ves dolžen denar in zato nima nobenih zahtev več. Največkrat je bila opisana tudi zastavščina, njen obseg in način

odplačila dolga (L 118, 195). Dolg je bil lahko odplačan tudi brez zavarovanja z zastavljeno posestjo. Zato je Gerloh Kamniški leta 1247 vrnil dolg velesovskim dominikankam s predajo večje posesti, ki pa jo je takoj prejel nazaj v dosmrtni užitek (L 69).

Neposredno z dolžniškimi razmerji, ne glede na značaj dejanja in listine, je bilo povezano že omenjeno postavljanje porokov, in sicer od zadnjih desetletij 13. stoletja. Poroki so bili postavljeni tudi v listinah npr. o časovnem najetju župnije in ne le v klasičnih dolžniško-upniških razmerjih. Listino o prevzemu poročstva s seznamom porokovih dolžnosti je izstavil porok sam. V teh listinah je bilo tudi več varovalnih klavzul za upnika (L 193, 246, 319). Posebne listine o prevzemu poročstva so nastale očitno le, če je bil upnikov status tako visok, da je lahko od porokov izsilil listino. V treh navedenih listinah je bilo tako: L 246 je imela za upnika goriškega grofa in poroka Henrika Svibenskega, drugi dve pa freisinškega škofa za upnika in več lokalnih plemičev (vazalov) kot poroke. Med obema je razlika le v tem, da je L 193 izstavila nevtralna oseba - kranjski glavar Ulrik Hasbaški.

Posebnost je bila listina o poravnavanju dolžniškega razmerja s plačilom odškodnine, ki jo je nekoč že ugotovil nek sodni organ, ki pa v teh listinah največkrat ni bil omenjen. Odškodninsko listino je izstavil dolžnik, ki je v narečju jasno navedel razlog (škoda) predaje posesti ali denarja. Izjemoma je bil izstavitelj oškodovanec, če je bila odškodnina že predana. Takšna listina je imela za dolžnika značaj potrdila. Listine so bile običajno kratke (L 70, 186, 281, 197), če pa so bile delo samostanskih pisarjev, pa tudi daljše (L 80).

Drugo večjo skupino listin (18) predstavljajo listine, povezane s **sodnimi postopki**. Do zadnje četrtine 13. stoletja je bila večina teh listin povezanih s spori glede cerkvenih zadev, glede posestnih sporov pa le, če je bila vsaj ena stranka cerkvenega stanu (L 30, 39). Pismenost sodnih postopkov in sodb se je najprej pojavila in utrdila na cerkvenih sodiščih in šele v 13. stoletju vdiral tudi v posvetno sodstvo. To pa se je odvijalo do zadnje četrtine stoletja, ko dežela še ni bila formirala in ni bilo deželnega sodišča, skupnega deželnega prava in njegovega splošnega priznavanja, predvsem na dvorih dinastičnih gospodov za njihove ministeriale.⁷⁵ Ministerialne in posestne zadeve so se razsojale po običajnem, fevdnem in ministerialnem pravu, ki so izhajali iz germanske pravne tradicije. Ta pa še ni predvidevala pismenega postopka, dokazovanja in izrekanja sodbe, pač pa ustna dejanja. Počasi in postopoma sta stopala v kranjsko posvetno sodstvo od druge polovice 13. stoletja visoko razvita kanonsko in rimsko pravo, ki sta predvidevala pismenost večstopenjskega procesa, dokazovanje, zastopanje po prokuratorjih, sodniško iskanje in izrekanje sodbe ter apelacijo. Istočasno so se razvijale povsem posvetne oblike iskanja pravice (deželna sodišča, zunajinstitucionalne oblike: fajda, dvoboj, izobčenje ipd.).⁷⁶ Zato je razumljivo, da imajo vse listine, ki govorijo o sodnih dejanjih, v skoraj vsem obdobju cerkveno poreklo. Cerkveni oficiali so bili dolžni delovati po kanonskih določilih in voditi pisni proces. Vse te sodne končne listine so najbrž slonele na predhodnih začasnih listinah, ki pa večinoma niso ohranjene, razen v nekaterih cerkvenih zadevah (gl. spodaj), saj so po izstavitvi končne listine izgubile pomen.⁷⁷

Pooblastilo za oklicanje sodnega naroka: L 136 (1262).

Sodna preiskava in sodba: L 119 (1258), L 137 (1262), L 138, L 138a, L 139 (1262), L 158 (1265).

⁷⁵ O sojenju na uradnih deželnih instancah na Kranjskem gl. KOS, Imago, 43-51.

⁷⁶ O sodnih postopkih od 13. do začetka 15. stoletja gl. KOS, Imago, 11-15.

⁷⁷ KOS, Imago, 75 sl.; VANCSA, Sprache, 47-52.

Obramba pred obtožbo: L 134 (1262).

Poravnavanje ali razsojanje spora: L 30 (1221), L 39 (1230), L 222 (ok. 1283), L 270 (1293), L 276 (1295), L 290 (1297).

Posredovanje pri poravnavanju spora: L 280 (1295).

Razsojanje spora: L 245 (1287).

Odpoved maščevanju: L 212, 213 (1278).

Na najnižji cerkvenosodni stopnji so sodili arhidiakoni, ki so bili pristojni tako za razsojanje sporov glede cerkvenih pravic med klerom in plemstvom kot tudi za nekatere čisto civilne zadeve. Največkrat so delovali kot delegirani sodniki nadrejenih instanc, saj je pripadala pravica neomejenega cerkvenega sodstva v diocesi le (nad)škofom. Najpozneje do konca 13. stoletja so bili vsi kranjski samostani (z izjemo velesovskega) vzeti pod neposredno papeško varstvo, kar je posvetni cerkveni organizaciji odvzelo vse pristojnosti nad njimi in jim prepustilo le posvetno cerkveno sodstvo, ki je s formiranjem deželnih posvetnih sodišč v 14. stoletju izgubilo interes laikov za sojenje v npr. posestnih sporih.⁷⁸ Oglejski patriarhi, ki so na potovanjih sem ter tja (slučajno) naleteli na spor in ga razsodili, so večino oddaljenih sporov, ki se iz različnih razlogov niso mogli reševati v Vidmu in Ogleju, prepuščali arhidiakonom oz. sufraganom, če je šlo za podrejeno škofijo. Med letoma 1258 in 1265 je nastalo v Ljubljani več listin o različnih fazah cerkvenega sojenja v dveh cerkvenih sporih. Vse je izstavil tamkajšnji župnik in kranjski arhidiakon Ludvik. Odražale so tipične razvite cerkvene navade v sojenju. V L 119 je dal Ludvik najprej vključiti celoten mandat patriarha Gregorja, ki ga je prejel mesec dni prej, v katerem mu je patriarh naročal preiskavo spora med vetrinjskim opatom in kamniškim župnikom glede špitala na Kozjem hrbtu. V drugem delu pa je navedel izjavo ene od sprtih strani glede njegovih pravic. O nadaljnjem poteku tega spora ni drugih vesti.

Kasnejši kranjski arhidiakon Peregrin se je okoli leta 1283 pojavil kot »prijateljski razsodnik in poravnalec« (*arbiter sev arbitrator et amicabile conpositor*) v sporu med velesovskim konventom in šenčurskim vikarjem glede plačila papeških kolekt. Peregrin je sam zaključil spor in nato sam izstavil listino, saj izrazitega »premaganca«, ki bi bil primoran sam izstaviti listino »zmagovalcu«, ni bilo (L 222).

Ohranjenih je več listin arhidiakona Ludvika iz leta 1262, ko je kot delegirani papeški razsodnik vodil sodni proces med lavantinskim škofom in freisinškim kanonikom magistrom Henrikom glede pravic do župnije na Kammersbergu. Očitno je imel Ludvik velik ugled, sodno znanje in je bil kot nevtralni kranjski (patriarhov, ne pa salzburški!) arhidiakon za papeža najbolj primerna oseba. Pripomniti velja, da sporna župnija ni ležala v oglejskem patriarhatu, torej formalno sploh ni bila v Ludvikovi pristojnosti. V prvi znani listini o tem sporu z začetka septembra 1262 je Ludvik najprej povabil lavantinskega škofa in njegovega vikarja v Kammersbergu v Ljubljano pred svoje sodišče (L 136). Dne 7. oktobra je Ludvik s posebno listino naročil svojemu pomožnemu preiskovalcu welškemu župniku Wernerju, naj s tem v zvezi zasliši več prič. Sam je najbrž lastnoročno napisal koncept listine, ga popravljal in nato overovil s pečatom (L 138), kar je koncept pravno spremenilo v običajno pečatno listino. Nato pa je neki, po pisavi sodeč pisar iz freisinškega okolja (notar magister Henrik, ki se je omenjal v sočasnih L 137), ki je napisal tudi vse druge listine o tej zadevi, napravil čistopis (L 138a). Ta lastnoročni in overovljeni koncept je edini znani ohranjeni, ki je nastal do leta 1300 zanesljivo na Kranjskem, če ne upoštevamo, da je bila po mnenju H. Zatschka tudi L 6 grofa Bertolda IV. Andeškega pravzaprav osnutek, saj sta to potrdilno listino dvokolonsko napisala dva vetrinjska pisarja na podlagi starejših vetrinjskih tradicij iz let 1147-1156.⁷⁹ Istega dne je Ludvik s posebno

⁷⁸ KOS, Imago, 17-25.

⁷⁹ O listini L 6 gl. tudi ZATSCHEK, Konzept, op. 4 na str. 34; o konceptih v privatnih listinah na str. 31-34 v navedenem delu.

listino najprej naznanil dokazilni ugovor, ki ga je zahteval prokurator magistra Henrika magister Konrad (L 139), nato pa v daljši listini z vsemi inseriranimi papeževimi mandati in s prokuratorskimi imenovanji podrobno opisal potek preiskave in naznanil rezultate svojega sojenja, t.j. sodbo (L 137). Toda dokončno sodbo v korist magistra Henrika je Ludvik objavil šele leta 1265 (L 158). Celoten korpus zadevnih listin je unikum na Kranjskem in se je ohranil zato, ker so prišle nekatere listine kot »zmagovalčeve« v freisinški arhiv (sodni pozivi) - enake je sicer prejela tudi druga stran - listina o dokončni sodbi, pa je koristila le Henriku, ne pa poražencu, lavantinskemu škofu.

Tudi v freisinški praksi se je že v 13. stoletju uveljavil pisni proces celo v sporih z ministeriali. Tako so dali bratje Loški izstaviti listino leta 1262 škofu Konradu II., s katero so se branili pred škofovimi obtožbami, zavoljo katerih je poslal svojega notarja Henrika na Kranjsko. Po Henrikovi preiskavi in rzsodbi je preiskovalec sam sestavil in napisal listino, v kateri so bratje pojasnjevali svoje pravice in nedolžnost ter se celo sklicevali na Kristusa kot njihovo pričo, da bodo popravili vse krivice, storjene škofu in njegovim ljudem, škofu in njegovemu loškemu uradniku pa so še obljubili zvestobo (L 134). Šlo je za priznavalno dejanje po opravljenem sodnem postopku. Zato je polovica omenjenih prič izrecno pripadala eni, druga polovica pa nasprotni stranki.

Več listin je do konca obravnavanega časa naznanjalo zunajsodne »poravnave« sporov. Šlo je za prakso, ki se je uveljavljala po zgledih iz kanonskega prava najprej v cerkveni, od konca 13. stoletja pa predvsem v laični sodni sferi. Kleriki so se začeli najprej izogibati cerkvenim sodnim instancam, če so domnevali ugodnejši in hitrejši razplet pred privatnimi posredovalci in rzsodniki. Gotovo pa le v sporih glede civilnopravnih zadev, ne pa za čiste cerkvene zadeve. Kmalu jih je začelo oponašati plemstvo, ki se je zavedalo, da je uradni sodni postopek daljši, dražji, njegove sodbe pa velikokrat težko uresničljive. Prijateljske poravnave in rzsodbe so prišle v poštev, če se (manjši) spori niso dali rešiti po uradnih poteh, ki jih na Kranjskem, resnici na ljubo, sploh ni bilo vse do zadnje četrtine 13. stoletja. Poravalni proces ni bil pisen, samo na koncu dejanja je bila izstavljena poravalna listina, ki je opisala spor in poravalne določbe. Pri zunajinstitucionalnem sojenju je šlo za dva podtipa: za obveznejšo rzsodbo, ki se je bolj opirala na deželno pravo, in ohlapnejšo poravnavo, ki je slonela na pravnih običajih in izkušnjah. Obe obliki sta se v listinah na zunaj razlikovali najbolj po dispozitivnih glagolih. Poravnava je bila uporabljana le v civilnih zadevah, saj je v kazenskih zadevah težko prišlo do kompromisa. Končna listina je bila nujna, le z njo je bilo mogoče uveljavljati pravice, izstavili pa so jo rzsodniki ali posredovalci, še večkrat pa »poražena« stranka, saj je dokaz potreboval »zmagovalec«.⁸⁰

Najstarejši kranjski primer je listina iz leta 1221, ki je naznanjala prijateljsko poravnavo sicer delegiranih papeških rzsodnikov, stiškega opata in kranjskega arhidijakona, v sporu med Valterjem iz Gorič (na Koroškem) in vetrinjskim samostanom glede sporne manjše posesti (L 30). Listina se začinja z izrazom »sodniški izrek« (*Acta iudicium*), ki v drugih kranjskih listinah nima paralele. Tekst je očiščen vseh okraskov in nepotrebnih formul (invokacija, arenge) in najprej poda zgodovino spora, trditve obeh sprtih strani ter na koncu kompromisno poravnavo z navedenimi pričami dejanja. Listina je najbrž delo vetrinjskega samostanskega pisarja.

Poravalno dejanje brez posrednikov izpričuje L 39 iz leta 1230, s katero je grof Viljem Vovbrški naznanil poravnavo s stiškim samostanom glede sporne posesti. Ker je v poravnavi potegnil kratko, je on formalno izstavil listino za samostan, čeprav je šlo za prejemniško izgotovitev. Prejemniška je bila tudi L 270, s katero so bratje Loški naznanili poravnavo najprej z njihovim bratrancem, potem pa še vsi skupaj s freisinškim škofom. Listina je zelo dolga, z natančnim opisom sporov in načina poravnave. Zelo pomemben element takih listin so bile

⁸⁰ KOS, Imago, 75 sl.

konsenzualne in garancijske klavzule, ki so zagotavljale prejemniku soglasje sorodnikov in dedičev oz. relativno pravno varnost realizacije sklenjenega. Vzorčen primer je poravnalna L 276, ki jo je izstavil Friderik s Kraiga za samostan Bistro, ki ga je zastopal prior. Poravnalno listino je lahko izstavil tudi opolnomočenec oz. zastopnik ene od strank: leta 1295 je to storil Ulrik Vellacher z Waldenberga namesto svoje sestre, v imenu katere se je poravnal s freisinškim škofom in za izvršbo celo sam prevzel poroštvo (L 280).

Do leta 1300 je znana le ena prava razsodniška listina o (finančnem) sporu med Konradom II. Gallom in Henrikom Helfenberškim. Listino z opisom razsodbe in le kratko navedbo tipa spora so izstavili razsodniki (L 245).

Le dve listini od 186 sta imeli obliko odpovedi maščevanja (Urfehde), ki sta ju izrekla leta 1278 v ločenih, a enakih listinah Gerloh II. Jeterbenški (L 212) in Volker Rihemberški (L 213) v korist freisinškega škofa in njegovih ljudi.⁸¹ Zanimivo je, da so se takšne listine na Kranjskem najprej pojavile v freisinškem okolju, verjetno pod bavarsko-alemanskimi vplivi.⁸² Tudi L 224 goriškega grofa Alberta II. je obljubljala odpoved freisinškemu škofu. Odpoved je pomenila izstaviteljev poraz v (navadno) krvavem sporu. V obeh listinah je opisan razlog odpovedi - ujetništvo obeh izrekovalcev zaradi uboja nekega freisinškega ministeriala, najbrž v tedanjih spopadih med pristaši kralja Otokarja (freisinški škof) in habsburškimi zavezniki (goriški grofi) na Kranjskem. Poimensko so navedeni vsi freisinški ministeriali, ki so ju ujeli. Nato sledi bistvo - obljuba nemaščevanja in kot garancija podvrženost morebitnemu posvetnemu izobčenju (Acht), če oba ne bi držala besede (*sim ipso facto ex tunc infidelis*).⁸³

S pravnimi razmerami so povezane tudi listine, ki so izhajale iz različnih pravnih osnov ter zadevale konkretne **ministerialne zadeve** in njihove privilegije. Takšnih je 6 listin. Listine o ministerialnih zadevah so postajale nujne šele z osvobajanjem ministerialov, cesar pa na Kranjskem pred letom 1200 še ni bilo zaznati. Seveda so tudi kranjski ministeriali že pred tem prejeli posamične pravice, vendar samo ustno, kar jim pred podeliteljevim naslednikom ni dajalo večje pravne varnosti. Šele z izumiranjem večine starih velikih dinastov - to obdobje se je zaključilo s smrtjo Ulrika Spanheimskega leta 1269 - je prišlo do splošnega razpada ministerialnih vezi. Ministeriali so se skoraj svobodno udinjali drugim gospodom, dedovali fevde, razpolagali s patrimonialnim sodstvom, poslovali s premoženjem, se svobodneje poročali itd. Starih pravic jim novi gospodje, zlasti deželni knez, ki je v 70. letih prevzel večino od njih (razen ortenburških, goriških, freisinških, briksenških ministerialov), niso več mogli omejevati. Vendar pa si jih ministeriali niso dali zapisati, saj so bili ministerialni privilegiji pravzaprav organski skupek pravic, ki se je nenehno širil in spreminjal. Večina določil posameznih izumrlih gospodov je prešla v unificirani obliki v tedaj nastajajoče deželno pravo, ki je nadomestilo redke stare privilegije posameznih ministerialnih skupin, obenem pa je izenačilo in dalo pravne osnove tudi ministerialom, ki do tedaj niso imeli pisnih, verjetno pa tudi zelo malo ustno podeljenih pravic. Prav zato pomembnih ministerialnih privilegijev od srede 13. stoletja, ko je večina kranjskega nižjega plemstva tako ali drugače pristala pri Spanheimih, ni bilo več v pravem pomenu besede, pač pa je bila večina listin, ki so govorile o posebnih ministerialnih zadevah, povezanih s konkretnimi osebami in pravicami oz. zadevami. Splošno ali posamično statusno in pravno plemiško privilegiranje je bilo odtlej v pristojnosti deželnega kneza in cesarja, z izenačevanjem pomena deželnega plemstva in dežele pa so se začeli takšni plemiški privilegiji

⁸¹ Po mojem védenju se je termin »Urfehde« na Kranjskem prvič omenjal leta 1253 (v freisinški L 98: *vrveh*).

⁸² Več o odpovedi maščevanju in pripadajočih listinah v KOS, Imago, 118-126.

⁸³ O posvetnem izobčenju KOS, Imago, 109-110.

obravnavati in voditi kot deželni. Opazne distinkcije plemič - dežela tako ni bilo več, vsi splošni privilegiji so zajemali vsakogar, ki se je prišteval med deželane iste dežele. Z drugimi besedami - o veljavnosti deželnega prava z vsemi deželnimi privilegiji vred je v konkretni zadevi odločal domicil sporne posesti, premoženja itd.

Pripadnost posameznika določenemu vazalnemu in pripadajočemu ministerialnemu krogu je izgubljala smisel okoli leta 1300 tudi na Kranjskem, čeprav z manjšo zamudo glede na npr. Štajersko. To se je odrazilo tudi v listinski praksi: število pisnih ministerialnih obveznosti se je hitro zmanjševalo, njihovo vlogo pa so s spremenjenimi dinastično-klientelnimi odnosi prevzemali službeni reverzi klientelnega nižjega plemstva za nove gospode, ki so svojo nadrejenost utemeljevali z gospodarsko in vojaško močjo, ne pa s starimi ministerialnimi vezmi. Nižje plemstvo se je podrevalo netradicionalnim gospodom, povzpeticom, tujcem itd., jih menjalo, izigravalo ali pa so ga gospodje trše pritiskali.

Podelitev ministerialnega privilegija: L 50 (1237), L 67a (1246).

Obljuba ministeriala za zvestobo: L 184, L 185 (1269), L 204 (1276).

Obljuba ministeriala za poroko: L 278 (1295).

Prvi zapisani ministerialni privilegiji so se pojavili v Vzhodnih Alpah v 12. stoletju, vendar so bili, če ne upoštevamo deželnoknežjega deželnega miru iz leta 1276, ki je zadeval tudi praktično vse kranjsko plemstvo, redki in so vedno zajemali le ministeriale podelitelja privilegija. Na Kranjskem je bil prvi tisti, ki sta ga leta 1237 podelila vovbrška grofa in brata Ulrik Sternberški in Viljem Mallentinski svojim ministerialom v Ložu (L 50). Z njim jim je bilo potrjeno nižje (patrimonialno) sodstvo, dedovanje alodov in fevdov tudi po ženski strani ter oprostitev nekaterih obveznosti do gospodov. Vse to pa jim je podelil (po dikciji privilegija) že oče obeh grofov.⁸⁴ Toda njegovo dejanje je moralo biti ustno, saj v privilegiju iz leta 1237 ni nobenega govora o kakšnem potrjevanju nekega starega pisnega privilegija. Vovbrški privilegij je bil nedvomno v zvezi z istočasnim podeljevanjem širokih pravic štajerskim deželanom in plemičem ter Nemškemu viteškemu redu, ki so jih leta 1237 dobili od cesarja Friderika II., ker so se uprli vojvodi Frideriku Avstrijskemu. Ob teh podelitvah spomladi 1237 je bil namreč grof Viljem Vovbrški zraven, skupaj z Bernardom Spanheimskim, na Dunaju oz. na cesarjevem dvoru.⁸⁵ Viljema so verjetno razpuščeni ministerialni odnosi med njegovimi ministeriali v Ložu prisilili v pisno potrditev že pridobljenih pravic in s tem v samoomejitev lastnih pravic. Drugo vprašanje je, ali je bilo dejanje izsiljeno s strani ministerialov, ali pa je bilo samoiniciativno.

Drugi podoben privilegij je leta 1246 podelil salzburški nadškof svojim ministerialom v Krškem (L 67a). Privilegij jih je izenačeval z drugimi salzburškimi ministeriali, saj je bilo Krško vse do leta 1202 last in nato še nekaj let fevd grofov Bogenskih,⁸⁶ ki so dali ministerialom očitno tako veliko svobodo, da je nadškofje že v prvi polovici 13. stoletja niso več mogli omejiti.

Kot rečeno, so bile avtohtone kranjske listine o ministerialnih zadevah od druge polovice 13. stoletja omejene na konkretne zadeve in osebe. Ministerialno zvestobo so obljubljale tri listine. Leta 1269 so nekateri (ob)ljublanski ministeriali nekaj dni po smrti svojega gospoda Ulrika Spanheimskega obljubili zvestobo njegovemu brat Filipu kot oglejskemu patriarhu, čigar formalni fevd je bila Ljubljana po pogodbi iz leta 1261, ter Ulrikovem najbližjem sorodniku (L 184). V obliki priseganja na svetnike po posvetu so se z gradovi in posestjo

⁸⁴ KOS, Grad, 29, 187.

⁸⁵ UBSt II, št. 349 (str. 454), št. 350 (str. 457), št. 354 (str. 461).

⁸⁶ KOS, Grad, 27, 185.

podvrgli novemu gospodu, kar je bilo predvsem politično dejanje. V listini je Filip imenovan celo kot »deželni knez« (*princeps terre*), kar je bil gotovo že Ulrik v zadnjih letih svojega vladanja. Obljubljena zvestoba je bila jasno naperjena proti češkemu kralju Otokarju, s katerim je Ulrik leta 1268 sklenil dedno pogodbo, ki je zaobšla Filipa in predvidevala izročitev vse spanheimske posesti Čehu.⁸⁷ Zato listina in njena vsebina na teoretično možnem sodnem procesu ne bi vzdržala, saj je imela pisna dedna pogodba gotovo večjo moč kot Filipovo sklicevanje na najbližje krvno sorodstvo. Filipu bi morda uspelo iztržiti le obvezni delež. Listino so pečatili vsi izstavitelji (izrekalci obljube). Tri tedne zatem se jim je s formalno, vendar diplomatično nepodobno listino, v kateri je povzel vsebino L 184, pridružil še Friderik Falkenberški (L 185). Ko je nekaj tednov kasneje češki kralj zasedel Kranjsko in osvojil Ljubljano in so nekateri akterji oz. Filipovi privrženci ušli v Furlanijo (gl. poglavje »Prostor in čas«), sta postali obe obljubi brezpredmetni. Poznejšim zmagovitim spanheimskim naslednikom grofom Tirolskim se na takšne obljube ob zasedbi Kranjske ni bilo več treba sklicevati in opirati, saj so postali edini deželni oz. zakupni gospodje in jim je zato pravno in formalno pripadala vsa oblast nad spanheimskimi ministeriali. Pri svojem vladanju pa so se Tirolski raje oprli na uradništvo, bankirje in meščanstvo, arhaične svečane pisne ministerialne obljube pa jih niso več zanimale. Le takoj po prihodu in še v jeku bojev ter utrjevanja (konec leta 1276) so jim pisno obljubili zvestobo vazali gradu in gospostva Žumberk, ki je bil privatna spanheimska last, in sicer z zelo kratko, skorajda reverzno listino, ki ni več omenjala »prisege«, marveč le »obljubo« (L 204).

Nekateri gospodje so uspevali zadržati določene ministerialne omejitve vse do začetka 14. stoletja. Najvidnejše, nekdam povsem običajno, je bilo omejevanje ministerialov pri porokah, ki so se smeli prvotno poročati le znotraj istega ministerialnega kroga. To pravilo je bilo preseženo na Kranjskem kmalu po letu 1200, vendar je moral gospod dati (ustni) pristanek, včasih pa se je moral glede delitve otrok iz mešanega zakona še posebej pogoditi z gospodom drugega ministeriala. Omejevanje je pomagalo ohraniti gospodovo fevdno posest znotraj polja neposrednega nadzora, saj so dedne omejitve za ministeriale hitro izginjale. V mešanih zakonih je grozila nevarnost dedovanja neke posesti v korist ministerialne rodbine drugega gospoda po vrnitvi poročnih daril. Konec 13. stoletja je uspevalo poročno omejevanje le še posameznim posvetnim, manj cerkvenim dinastom in gospodom (npr. salzburškim nadškofom). Še leta 1295 je uspelo npr. goriškemu grofu prisiliti Majnclina Hmeljniško-Turjaškega, da je izstavil listino, s katero se je obvezal, da bo svoje otroke poročil le z goriškimi vazali in obljubo potrdil tudi z zagroženo denarno kaznijo (L 278). Majnclin ni bil stari goriški ministerial, pač pa je pravice do Hmeljnika in s tem do goriškega vazalstva pridobil kot sin Herbarda Turjaškega, ki je bil poročen s hčerjo zadnjega starega Hmeljniškega. Grad je postal okoli leta 1277 goriški grad.⁸⁸ Šlo je torej bolj za prenos omejitve poročanja po arhaičnem ministerialnem načinu na novega vazala kot pa za star običaj. Goriški vazali so bili pač vedno mnogo bolj priklenjeni na grofe kot drugi.

Listin o **cerkvenih zadevah** je 13, če upoštevamo še cerkveno sodstvo (gl. zgoraj), pa še nekaj več.

Investitura: L 311 (1300).

Vizitacijsko poročilo: L 152 (1265)

Sprejem v bratovščino: L 115 (1258).

⁸⁷ AH I, št. 37 (str. 79).

⁸⁸ KOS, Grad, 21.

Predaja cerkvenih pravic: L 198a (ok. 1275), L 330 (1301).

Ustanovitev samostana: L 1 (L 1136), L 53 (1238), L 124 (1260), L 313 (1300).

Ustanovitev župnije: L 36 (1228), L 120 (1260).

Ustanovitev cerkve: L 11a (ok. 1173).

Ustanovitev maše: L 248 (1287).

Le dve med njimi sta nastali v medcerkvenem poslovanju. Listina L 311 je edina oz. najstarejša investiturna listina, ki je zadevala neko kranjsko župnijo, in je nastala v deželi zunaj patriarhove pisarne. Šlo je za investiranje duhovnika Nemškega viteškega reda v črnomaljsko župnijo po predhodni prezentaciji ljubljanskega komturja, ki je imel patronat od leta 1268 (L 175). Investiral je patriarhov namestnik na Kranjskem - ljubljanski župnik in kranjski arhidiakon Janez Ferentino, ki je prej od patriarha prejel kratek mandat z naročilom o investituri in ga v celoti vključil v svojo listino takoj po salutacijo. Nato je še izjavil, da je tudi on videl spanheimsko darovnico in da križevniki zares razpolagajo s prezentacijsko pravico. Z investiturno izjavo je opravil v kratkem dispozicijo in zatem naznanil overovitev. Listina nima prič dejanja, saj je tipična upravna pečatna listina, ki je samo izpeljala neko prej zaukazano pravno dejanje.

V začetku leta 1265 je nastala edina prava listina po vizitacijskem dejanju (L 152). Šlo je za izstavitev dveh, od kartuzijskega generalnega kapitlja delegiranih vizitatorjev in priorjev iz Italije, ki sta bila pristojna za kartuzije na »Slovanskem«, Vizitatorja sta v Bistri pregledala in določila meje območja, ki ga kartuzijani niso smeli prestopiti brez priorjevega dovoljenja, razen na potovanjih v generalni kapitelj ali na prejem posvetitve. Listina ima po vzoru notarskih instrumentov najprej invokacij, nato datacij in se začenja z »nos« publikacijem. Po opisu meja in prepovedi gibanja ima le še koroboracij in ponovljen datacij, ki pa se nanaša na izstavitev listine in govori o letu 1265, medtem ko se začetni nanaša na dejanje (več o tem gl. v poglavju Diktat - Datatio). Zaradi pooblastil in samostojnega delovanja vizitatorja nista potrebovala prič, avtoriteta in njuna pečata pa so zadostovali za pravnomočnost in overovitev listine. Le-to sta oblikovala na zahtevo kartuzijanov kot pečatno, vendar po instrumentnem načinu, ki sta ga poznala iz Italije.

Tretja, povsem cerkvena oblika listine, je bila iz leta 1258, ko sta kostanjeviški opat in konvent izpričevala sprejetje Gertrude z Roža (na Koroškem) v njihovo redovno bratovščino in ji za neko denarno darilo obljubila anivezarij (L 115). V bistvu je šlo za običajno darovanje, le da je dobila darovalka za protiuslugo sprejem v samostansko molitveno združbo. Listina je bolj svečana, obveznosti so natančneje opisane, sankcij je duhoven, ne manjkajo niti verzalke za trikrat zapisano besedo »Marija« in celo aprekacij ne manjka. Sprejem v bratovščino je bilo zelo pomembno dejanje, ki je zahtevalo lepšo listino in izrecno zagotovitev o sprejemu - zato je bil izstavitelj darovnice destinatar in ne avktor, kot je bilo to v navadi pri darovnicah.

Zelo obsežne so bile ustanovitvene listine, v katerih je bila naznanjena, opisana in določena ustanovitev določene cerkvene ustanove. Najpomembnejše so bile ustanovitvene listine samostanov. Stiško ustanovitveno listino (L 1) je leta 1136, najverjetneje v Ogleju, izstavil oglejski patriarh Peregrin. Original ni ohranjen, obstaja pa več prepisov iz 17. in 18. stoletja, ko se je original še nahajal v stiškem samostanu. Prepisi se med seboj razlikujejo v detajlih, npr. v razbiranju okrajšav,⁸⁹ nekateri pa so bolj diplomatični. Najbolj znan je tisti, ki ga napravil P. Pucelj v začetku 18. stoletja in objavil F. Schumi v URBKr I, saj ima prenešene tudi zunanje znake listine, npr. patriarhov monogram oz. roto (!). Listina je po značaju v bistvu ustanovna: iz nje pa je razvidno, da je živel redovna skupnost v Stični že leta 1135. Listina je koncipirana

⁸⁹ Takšna odstopanja poznata Pucljev (URBKr I, št. 79, str. 88 - L 1) in lastnoročni prepis opata Antona Gallenfelškega iz leta 1716, (GREBENC, posnetek prepisa na str. 218-221). Razen slednjega so vsi drugi prepisovalci primerjali svoje prepise (MLINARIČ, Stična, 47, v op. 89 seznam vseh objav in prepisov).

po, za oglejske listine, nekoliko nenavadnem diktatu. Samostojnemu intitulacijo sledita običajna invokacij in objektivni publikacij (*Notum sit*), ki sta bila tipična za patriarhove listine iz srede 12. stoletja. Kontekst se je začel brez arenge z naracijem, v katerem je patriarh naznanil, da so trije bratje (Puchsi), med katerimi je bil tudi Majnhalm, začetnik veje grofov Višnjegorskih, darovali posestvo v kraju Stična v last in posest oglejske Cerkve. Na kasnejšo prošnjo bratov in po posvetu z uglednimi cerkvenimi dostojanstveniki je Peregrin odredil (glagol je v perfektu) ustanovitev novega samostana s pomočjo reinskega samostana, od koder so prišli prvi menihi. Oglejski patriarhi so se imeli kasneje vedno za ustanovitelje, kar je imelo za posledico tudi to, da za Stično ni bilo potrebno pridobiti papeževga dovoljenja. Patriarhovo ustanoviteljstvo je bilo pravno edino možno, saj je bila ustanovna dotacija last oglejske patriarhije. Toda tudi Puchsi so bili pravno udeleženi pri dejanju, saj je bila omenjena dodatna posest ob zgornji Muri najverjetneje njihova. Omenja se v drugem delu ustanovne listine. Stiški samostan je bil vedno v patriarhovi metropolitanski pristojnosti, čeprav je bil eksemten in je patriarhu dejansko pripadala le pravica opatovega blagoslova. Tretji del listine nima neposredne zveze s samostanom, saj je v njem patriarh naznanil predajo nadomestne posesti bratom Puchsom v zameno za tisto ob Muri.⁹⁰ Zato so se imeli kasneje tudi višnjegorski grofje za ustanovitelje samostana (npr. v L 51, 52). Sledi sankcijska formula v povsem papeški maniri (*Sub pena autem perpetue maledictionis ...*), ki grozi kršitelju z usodo Abirona in Datana (4 Mz 16,1-35), ki se je v podobni obliki ponovila v falsificirani stiški L 52 (gl. zgoraj). Po koroboracijo so našete priče, sledi pa še datacij z dostavkom o tedanjem vladanju cesarja Lotarja. Najzanimivejše pa pride na koncu: velik križ, podpisi tržaškega škofa, oglejskega arhidiakona in možaškega opata, Peregrinov monogram v obliku papeške rote s patriarhovim geslom (»Zvestuba gospodova krepiki«) na levi strani in vtisnjen pečat na desni strani listine. Vmes pa je prostor še za Peregrinov podpis oz. lastnoročno rekognicijo. Ustanovna listina, kakršno so imeli pred seboj prepisovalci in jo dokaj verno (vsaj P. Pucelj) prenesli na papir, je bila gotovo original. Težko rešljiv problem je, zakaj sta se v tem primeru patriarh in njegov notar tako zelo naslonila na zglede iz papeške pisarne, čeprav je potrebno vedeti, da so bile patriarhove listine za stiški samostan do 13. stoletja vedno bolj pod papeškimi vzori kot za večino drugih prejemnikov.⁹¹ To izkazuje še ena Peregrinova listina za Stično iz leta 1152 (L 5), v kateri je patriarh potrdil tri starejše plemiške darovnice. Listina je pod večjim vplivom notarskega instrumenta, saj se po (instrumentskem) invokacijo nadaljuje z datacijem, nato pa sledi tradicijski publikacij, s katerim darovalci v prvi osebi govore o svojih darovih. Šele v zadnjem delu patriarh s polno intitulacijo sam potrdi darovnice. Pri tem se je oprl na neke starejše zapise, saj so ob levem robu našete priče prvega darovanja, na sredini drugega in ob desnem robu priče tretjega darovanja. V sredini spodaj je vtisnjen pečat, desno od njega pa je najprej okrogel monogram z drugim Peregrinovým geslom (»podpiraj me moj Bog«), nato njegov lastnoročen podpis, levo in desno pod njim pa podpisi nekaterih cerkvenih dostojanstvenikov. Tudi ta listina za Stično neverjetno spominja na papeške vzore, sestavil in napisal pa jo je očitno javni notar.

Je bilo to posledica izražanja želje po tekmovanju ali nadomestitvi papeške eksemptnosti, nakazovanje pomembnosti stiškega samostana v oglejski cerkvenoupravni hierarhiji, izražanje metropolitanske moči in nadoblasti ali celo kaj drugega? Zelo verjetno je imela pomembno vlogo, poleg navedenega, tudi prejemnikova zahteva, ki si je želel podobnih (pomembnih) listin, kot so jih ob ustanovitvah samostanov izstavljali papeži. Patriarhi so se ob takih priložnostih v 12. stoletju še zelo ozirali na takšne zahteve in okoliščine, saj prave pisarne s

⁹⁰ O ustanovni listini in predhodnih dejanjih je nekaj zanimivih, a težko dokazljivih hipotez v GREBENC, 222-227. Sicer pa izjerno in z literaturo MLINARIČ, Stična, 33-58.

⁹¹ PUSCHNIG, Aquileia, 132.

trdnimi formularji še niso imeli. Vsekakor pa je pomenila že oblika ustanovne in naslednjih listin vsaj zunanje poudarjanje prvenstva stiškega samostana med vsemi drugimi v vzhodnem delu patriarhata.

Druga samostanska ustanovna listina, pravzaprav kar dve, sta povezani z velesovskim samostanom, ki so ga konec leta 1238 ustanovili lokalni vzhodnogorenjski plemiči. Njihovo dejanje, opisano v L 53, je potrebovalo potrditev pristojnega cerkvenega (nad)škofa, v tem primeru oglejskega patriarha Bertolda, kar se je zgodilo še v istem letu (L 54). Ustanovna listina, ki ima invokacij, arengo in sankcionalni koroboracij, je posvečena predvsem osnovni dotaciji, ki je naštetja podrobno in ločena po posameznih donatorjih. Kljub pomembnosti dejanja ima listina skromen izgled in formo malo daljše darovnice, saj je nastala v režiji nekega patriarhovega notarja. Enak značaj je imela L 313 iz leta 1300, ki je naznanjala ustanovitev mekinjskega samostana in je žal ohranjena le v prepisu iz leta 1750. Tako kot velesovsko sta tudi to izstavila ustanovitelja, po nekoliko svečanjšem diktatu in z daljšo dvodelno (spominsko in duhovno) arengo. Namen je na kratko opisan, zelo podrobno pa darovana posest. Zanimivo je, da potrditvena listina oglejskega patriarha ni ohranjena, morda je celo sploh ni bilo, saj bi se kot najpomembnejša vsekakor morala ohraniti vsaj v prepisu, glede na zelo dobro skupno ohranjenost mekinjskega samostanskega arhiva.

Posebnost je bila tudi originalno ohranjena, pogojno rečeno, ustanovna listina kartuzije Bistra (L 124). Pogojno zato, ker klasične ustanovne listine nikdar ni bilo in je dobila listina iz leta 1260, s katero se je Ulrik Spanheimski odpovedal odškodnini za prepuščeno odvetništvo, kartuziji zagotovil avtonomno sodstvo nad njenimi podložniki in ji podelil obsežnejšo posest, značaj in pomen ustanovne. Kot tako jo smemo imeti tudi zaradi zelo svečanega, skoraj skriptorskega izgleda, prisotnosti žičkega priorja in krškega škofa, vovbrškega grofa Viljema in drugih uglednih spanheimskih ministerialov, pa tudi položaja v kasnejšem oštevilčenju bistrških listin, ko je dobila številko 1 (gl. besedilo v poglavju o dorzualnih noticah pri zunanjih značilnostih listin). Svečana listina z izjemno dolgo duhovno utemeljenostjo dejanja v arengi je bila pravzaprav nekakšna mešanica darovnice in sodnega privilegija za samostan, ki pa je moral biti še v gradnji, saj se v listini ne omenja drugače kot »samostan« (*claustra, cenobium*), torej brez imena. Tudi kraj se imenuje samo *in loco qui Vrovnitz dicitur*, kar pomeni, da samostan sploh še ni imel imena. Vse to daje listini jasen značaj ustanovne, čeprav ne v celoti v pravnem in diplomatičnem smislu.

Mnogo manj svečane so bile listine, ki so nastale ob ustanovitvah manjših cerkvenih ustanov in upravnih enot. Žal je L 120 iz leta 1260, v kateri je opisana ustanovitev škocjanske župnije po Herbardu Turjaškem znana (ne pa najdena!) le v skopem Komatarjevem registru. Zagotovo je šlo za inkorporacijo lastniške cerkve v župnijsko organizacijo. Že iz 12. stoletja je znana originalna L 11a iz okoli leta 1173, v kateri je duhovnik briksenške škofije Nantwin naznanil, da je imel v Lescah (lastniško) leseno kapelo, h kateri so prihajali romarji, čeprav sploh ni bila posvečena. Po več opominih je postavil zidano kapelo, ki jo je posvetil patriarhov vikar, dohodki pa so se prenesli na njegovo drugo lastniško kapelo v Gorjah. Šlo je torej za predajo nove kapele patriarhovi cerkveni organizaciji, toda dohodke (stare darove) je smel bivši lastnik ohraniti. Listina ima deloma značaj modernejše pečatne listine, tako po formulah, kot po (neohranjenem) pečatu, vendar ni koroboracija, prič in datacija, kar jo približuje tradicijski notici. Gre za deklarativno listino, katere pomen je v naznanilnosti že storjenega dejanja.

Poslovanje z lastniškimi cerkvami, predvsem pa njihovo vključevanje v cerkveno (diocežno) organizacijo, je bilo do konca 13. stoletja nasploh razsežno. Take spremembe so izpričevale že omenjena listina o turjaški cerkvi v Škocjanu (L 120), listina oglejskega patriarha Bertolda o ustanovitvi črnomaljske župnije na območju, ki so ga pokrivale starejše lastniške cerkve višnjegorskih grofov. Tega leta je prepustila edina višnjegorska dedinja Sofija po smrti moža Henrika Andeškega svaku in enemu od Henrikovih dedičev patriarhu Bertoldu svoje cerkvene

pravice v Beli krajini, a si je po običaju pridržala patronat nad novo faro (L 36). Patriarh je bistvo dejanja - zasedbo Bele krajino še pred svojimi konkurenti - v ustanoviteljski listini prikrival s Sofijinimi prošnjami, naj spreobrne tamkajšnje ljudstvo, ki naj bi se skoraj popoganiilo in njeno željo po zagotovitvi moževega dušnega miru. Listina kamniškega župnika Manfreda Della Torreja, ki je leta 1287 Seifridu Gallenberškemu na njegovo prošnjo dovolil maše v njegovi (novi?) lastniški cerkvi v Mekinjah, za kar je župnijska cerkev v Nevljah prejela odškodnino (L 248). V bistvu je šlo tudi za vključitev lastniške cerkve v župnijski sistem, čeprav sta Gallenberškim začasno ostajala lastništvo in na novo pridobljeni (dosmrtni) patronat. Majnhardova listina se je nekoliko spogledovala s papeškimi: začenjala se je z invokacijem, univerzalističnim publikacijem in »večnostno formulo«, Nekoliko drugačno obliko so navadno imele listine o prenosu cerkvenih pravic iz laiških v roke cerkvenega pravnega subjekta. Takšne listine so imele obliko običajnejše pečatne poslovne listine, ki so imele lahko še daleč v 14. stoletje invokacij, arengo z biblijskim citatom, skorajda duhoven naracij, garancijske obljube, vse ostalo pa je bilo zelo podobno listinam o večjih laiških materialnih darovanjih. Takšna je bila L 330 iz leta 1301, s katero so dediči Seifrida Gallenberškega naznanjali predajo patronata nad že omenjeno nekdanjo lastniško kapelo v Mekinjah tamkajšnjemu samostanu. Konkretno posedovanje patronata se je po dikciji L 248 končalo s Seifridovo smrtjo.

Notranje cerkvene zadeve so se tikale vseh mogočih stvari, listine pa največkrat niso imele enakih oblik kot tiste, ki so nastale v poslovanju z laiki. Največkrat so se zgledevale po papeških 'litterah', t.j. krajših listinah gracialnega ali juridičnega značaja oz. po mandatih in osebnih pismih. Takšna je bila L 198a, s katero opat Velike Cisterce potrdil predajo zagrebške cisterce v botstvo vetrinjskega samostana. Listina se začenja z inskripcijem, intitulacijem in salutacijem. Sledita naracij in dispozicij, vse pa končuje koroboracij. Gre torej za krajše uradno pismo podrejeni instanci, ki je imelo na zunaj le omejeno pravno moč, zato pa popolno znotraj samega cistercijanskega reda.

Poseben korpus sestavlja pet listin, ki so po obliki, opisanem pravnem dejanju in namenu odstopale o drugih. Šlo je za potrditve starejših listin (**vidimus**) oz. za enkratna dejanja, povezana z upravo (**mandat**, **reverz**).

Vidimiranje listine: L 79 (ok. 1250).

Potrditev prepisa listine: L 289 (1297).

Reverz za prevzem uprave: L 322 (1301).

Pismo/mandat: L 22 (1207), L 329 (1301).

Kasnejše potrditve so bile od približno 12. stoletja naprej listinske oblike, s katerimi so si prejemniki posebnih pravic in privilegijev v srednjem veku prizadevali doseči njihovo potrditev tudi od vseh podeliteljevih naslednikov. To pravno sploh ni bilo potrebno, saj so bili privilegiji navadno mišljeni za večno. Toda vsaj ob spremembah vladajoče dinastije se je zdelo nujno zagotoviti spoštovanje starih pravic. Drugi važen razlog je bila morebitna poškodovanost pečata ali originalne listine, kar bi ob njeni predložitvi na sodišču lahko sprožilo dvom v samo vsebino. Praksa prepisovanja in overavljenja pomembnih listin je postala priljubljena v vseh segmentih evropske srednjeveške, pa tudi novoveške družbe. Potrdilna listina je bila sama po sebi original, toda tekst potrdilne listine je diplomatično pomenil le overovljen prepis. Overovljena kopija je imela polno dokazilno moč in je lahko vedno nadomestila original.

Navadno je overavljajal pravni izstavitelj naslednik, neodvisna pravna ali fizična oseba, ki pa je morala razpolagati z »avtentičnim pečatom«, Iz te distinkcije izhajata dve osnovni

obliki, ki sta se na Kranjskem uporabljali do 16. stoletja. V obeh je bil v novo listino inseriran celoten in neokrnjen tekst originala. Varianta, v kateri je overovitelj v začetnih formulah izrecno navedel, »da je videl original«, se imenuje »vidimus«, Overovitelj za vsebino stare listine ni bil zainteresiran in ga ni zadevala. Novo listino z insertom je izstavil, ker je bil naprošen kot ugledna oseba in posestnik avtentičnega pečata. Če pa je bil overovitelj pravni dedič avtorja in izstavitelja originala, ga je prepis seveda zadeval in ga je moral tudi praktično spoštovati (»transumpt«).

Do leta 1300 sta mi znana le dva taka primera. Maloštevilstvo je razumljivo, saj so v tem času originalni privilegiji šele nastajali. Listina L 79 iz okoli leta 1250 je vidimus, s katerim sta stiški in kostanjeviški opat overovila prepis listine kralja Konrada III. iz leta 1146 za reinski samostan. Svojo overovitev sta pospremila s koroboracijskim stavkom za navedenimi pričami inserirane listine. V njem sta naznanila overovitev s svojima pečatoma, šele nato pa sta dala prepisati tudi kraljevo in kanclerjevo rekognicijo ter datacijsko vrstico. Pečata obeh opatov sta bila očitno resnično avtentična. Leta 1297 so vidimirali listino Ota Planinskega za gornjegrajski samostan kranjski vicedom, gorjanski župnik in še neki kamniški plemič (L 289). Overovitev je obsegala standardno začetno naznanilo, da so imenovani »videli in slišali prebrano originalno listino, ki se od besede do besede glasi ...« Po prepisu sledi le še koroboracij overoviteljev. Verjetno pa je imel avtentično moč samo pečat kranjskega vicedoma, morda tudi župnikov, plemičevo udejstvovanje v tem dejanju pa je bilo posledica njegovega velikega ugleda.

Do konca 13. stoletja je ohranjenih malo na Kranjskem nastalih mandatov in pisem, t.j. dispozitivnih listin z ukazom nadrejene instance podrejeni oz. osebnih pisarij v različne namene in z okrnjenim (omejenim) pravnim, časovnim in overovilnim značajem, ki so nastale na Kranjskem. Značaj osebnega pisma ima L 22, s katero je leta 1207 grof Henrik Andeški sporočil salzburškemu nadškofu, naj Almeriku s Hollenburga ne verjame nič, kar bi bilo v zvezi s cerkvijo na Ljubelju, ki jo je Henrik pred tem podaril vetrinjskemu samostanu. Amelrik je namreč trdil, da je bila zastavljena njemu. Listina se začenja z inskripcijem kot naslovom (nadškofovo ime in titulacija), tekst je izjemno kratek, prič ni, prav tako ne koroboracija in datacija. Zunanji izgled je skromen, pisava nekaligrafska, obešen pa je bil izstaviteljev pečat. Vse to govori za osebno grofovo pisanje (ne seveda lastnoročno) nadškofu, saj Henrik po daritvi ni imel uradno nič več opraviti s cerkvijo v pravnem smislu, pač pa se je le čutil dolžnega opozoriti nadškofa kot cerkvenega metropolita in glavnega sodnika v cerkvenih zadevah severno od Drave, kjer je stal vetrinjski samostan.

Za mandat, po svoji notranji zgradbi in zunanji obliki pa tudi za »littera clausa« imamo krajši zapis, ki je nastal v Škofji Loki in v katerem je freisinški škof prosil innichenski kapitelj in dekana, da naročijo svojim in škofovim podložnikom, naj evakuirajo svoje premoženje pred prihajajočimi četami koroških vojvod (L 329). O časovno omejeni vrednosti zapisa priča tudi material zapisa - papir, ki se tedaj v večjem delu Evrope za pečatne listine s polno dokazilno močjo še ni uporabljal, pač pa le za manj pomembne zapise (registre, računske knjige itd.) in za zaprta pisma z omejenimi nalogami. Mandat je bil pečaten na hrbtni strani papirja, saj pečata ne bi bilo mogoče trdno obesiti na papir. Tekst je kratek, brez običajnih pravnih formul in se začenja z nominativnim izstaviteljevim intitulacijem z devocijsko formulo. Sledi inskripcij (prejemnikov naslov) s salutacijem, takoj nato pa bistvo - opozorilo in naročilo (mandat). Zapis je popolno datiran.⁹²

Običajni pečatni listini je bolj podoben reverz, s katerim je Rudolf Svibenski potrdil, da je od freisinškega škofa prejel oskrbnišтво in gradiščanstvo na večih gradovih na Kranjskem (L 322). Po notranji sestavi je šlo za listino v pravnem pomenu, z opisom dolžnosti in plačila, s

⁹² Skoraj enak primer iz leta 1292 iz pisarne Majnharda II. Tirolskega analizira W. Köfler (Tirol, 129).

pečatom, datacijem in z vsemi drugimi formulami. Ni pa bilo prič dejanja, saj je bila pravna veljavnost dejanja časovno omejena, dejanje pa tudi ni zadevalo Rudolfovih sorodnikov in dedičev.

Jezikovni obrat

Odveč je opozarjati, da so bile vse listine do zadnje četrtine 13. stoletja napisane v latinskem jeziku, ki je imel univerzalno vlogo v tedanjem pismenstvu. Toda v tem stoletju so se pokazali rezultati uvajanja nemškega (ljudskega) jezika v poslovanje, ki so imeli korenine že vsaj stoletje pred prvimi pojavi: poslovanje in z njim povezana pogajanja so potekala v materinščini avtorja in destinatarja, ki je bila glede na statusne in kulturne navade plemstva nemščina. Verjetno so se v nemškem jeziku pogajali tudi predstavniki cerkvenih ustanov, če so sklepali posle z laiki. O prisotnosti slovenskega jezika v pravnem prometu, ki je imelo za obvezno posledico listino, smemo domnevati le, da so je bili (vsaj) avtohtoni Kranjci nedvomno veščji, saj se je plemstvo moralo znati sporazumevati s prevladujočimi slovenskimi podložniki, jim soditi v njim razumljivem jeziku, se pogajati o dajatvah itd. Verjetno je bilo znanje slovenskega jezika precej razširjeno med nižjimi plemiški sloji, ki so stalno živeli med podložniki in so bili z njimi v vsakodnevem stiku, manjše pa pri dinastičnem plemstvu, ki mu ni bilo treba neposredno poslovno kontaktirati s slovensko govorečimi podložniki. Tudi stalneje naseljeni kleriki so morali za urejanje cerkvenih zadev vsaj pasivno obvladovati jezik okolice, prav tako vsaj tisti del meščanstva, ki je prišel v mesta iz kmečke okolice iz Kranjske. O relativno dobrem poznavanju slovenskega jezika med vsemi temi sloji priča tudi pravilno zapisovanje slovenskih krajevnih in osebnih imen pri naštevanju posesti. Da je bil to pri nepoznavanju jezika lahko velik problem, pričajo številni primeri zapisov italijanskih javnih notarjev, ki so praviloma zelo pokvarili njihovo pisanje.

Če je bil slovenski jezik še primeren za preprostejše oblike nepisnega poslovanja, za pravno zapletene po germanskih pravnih običajih najbrž še ni bil. Poleg tega se je bilo potrebno ozirati na jezikovno znanje prič dejanja, ki so bile pogosto z območij, kjer se ni ali se je malo govorilo slovensko. Zaradi teh je bilo potrebno uporabiti nemški jezik, ki so ga razumeli, saj so s svojo prisotnostjo jamčili za resničnost dejanja. O tem so jasno govorile prevladujoče nemške oblike publikacijev, ki so se večinoma glasili na »vse, ki to listino vidijo ali jo slišijo prebrano«, Šlo je torej za poudarjanje nujnosti popolnega razumevanje teksta in njegovega prebranja izstavitelju, prejemniku in pričam, v nasprotju z večinoma povsem drugačnimi poudarki v latinskih publikacijah, ki so se obračali na »vse Kristusu zveste« ipd. Tradicionalni latinski publikaciji so se šele pod nemškimi vplivi razumevanja vloge listine tudi sami precej pozno spremenili v tem smislu (gl. poglavje Diktat - Publicatio in inscriptio). S povečanjem opravilne (poslovne) zmožnosti nižjih slojev prebivalstva se je povečeval tudi pravni pomen zadevnih zapisov oz. dokazilnost obujenih listin: prišlo je do zveze med ustnim dejanjem in pričanjem ter zapisom, kar je bilo pogojeno z jasno izraženimi zahtevami po ohranitvi spomina z zapisi v arengah, po razumljivosti prebrane oz. slišane listine v publikacijah ter posledično do prehoda zapisovanja v ljudskem jeziku.⁹³

Vse do konca 13. stoletja so morali notarji prevajati ustne dogovore v latinski jezik, ki je imel univerzalno poslanstvo in je omogočal razumevanje z osebo iz katerekoli srednje in zahodnoevropske dežele. Raba latinskega jezika se je obdržala v praksi privatnih listin relativno dolgo še zaradi nekaterih dejstev: na latinščini je slonela večstoletna tradicionalna praksa, znotraj latinščine so se izoblikovali, utrdili in se spreminjali listinski formularji, ki so bili

⁹³ HIRSCH, Sprache, 228-233; REIFFENSTEIN, Schriftlichkeit, 663 sl.

razumljivi vsem beročim in pišočim. Vsak pisar je natančno vedel, kdaj sme uporabiti določeno formulo, h kakšnemu dejanju sodi in h kateremu ne. Celotno listino je vsaj praktično izšolani notar/pisar napisal ob poznavanju le nekaj ključnih dejstev, ki jim je dodal potrebne ali običajne klavzule in dodatke. Variabilnost formul je bila velika, vendar nikoli tolikšna, da bi si pisar drznil zasnovati tekst povsem po svoje. Od standardnih in preverjenih formul je bila odvisna dokazilnost listine, ki je za to morala imeti »predpisane« elemente. Drugo dejstvo je bila natančna in trdna latinska terminologija, katere zvesta raba je zmanjševala možnost pravnih pomot v detaljih in širok konsenz razumevanja izrazov. Veliko posebnih nemških oz. germanskih pravnih izrazov je bilo težko prevedljivih v latinski jezik in so prevedeni pogosto pomenili vse kaj drugega. Na prvi stopnji jezikovne transmisije pravnih dejanj v listinski zapis je torej šlo za več ali manj ustrezno prevajanje (navadno) nemško sklenjenega dejanja v latinski jezik, pri čemer je šlo pravzaprav le za prevod ključnih besed, imen in glagolov. Nanje so pisarji obesili standardne formule, variabilne celo pri istih piscih. Nemško pišoči pisarji so se izogibali prevajanju retoričnih formul (invokacij, salutacij, arenga), če pa so jih že ohranili, so bile s svojo topiko čvrsteje navezane na tradicionalne latinske predloge.⁹⁴

Poleg povedanega so morali pisarji premagati psihološke in tradicionalne ovire, predvsem pa osvojiti znanje pisanja nemškega jezika. Govoriti nek nemški dialekt ni bilo težko; obvladovali so jih mnogi, če ne kar vsi pisarji, ki so pisali latinsko. Druga stvar pa je bila pravilno pisati, znati sintaktično smiselno oblikovati stavke, osvojiti adekvatno pravno in listinsko terminologijo in ortografijo. Za to je bilo potrebno več časa, včasih celo več generacij iste pisarske šole. To je veljalo za vse pisarje, tako za tiste, ki jim je bila nemščina prvi jezik, še bolj pa za one, ki so bili izobraženi v severnoitalijanski notarski praksi, ki je bila v srednjem veku še strogo latinska, ali pa so bili sploh romanskega rodu. Takih pa je bilo na Kranjskem do leta 1300 verjetno največ.

Jezikovne težave so se pojavljale tudi na drugi strani. Nemško, slovensko in italijansko govoreči pisarji mnogokrat niso našli primerne latinskega izraza za besedo, največkrat krajevno ime ali tudi lokalni pravni termin (pravico). V takih primerih so poleg zasilnega latinskega izraza navedli tudi ljudskega s spremljajočo sintagmo »vulgo ... nuncupatur« ali »teutonice dicitur« ipd. Take jezikovne mešanice so že nakazovale prihodnji razvoj. Do leta 1300 mi ni poznana nobena dvojna listinska izgotovitev, torej isti tekst v latinskem in nemškem jeziku v dveh ločenih listinah, kot je bilo to občasno moč opaziti na Nemškem.⁹⁵ Posreden namig ponuja le freisinška L 270 iz leta 1293, ki je izpričevala poravnavo bratov Loških z bratrancem in potem še njihovo skupno s škofom Emihom. V sklopu garancijske obljube so Loški želeli, da ne bi zaradi »nobene besede v listini, ki je bila prevedena z latinskega v nemški, prišlo do spora ter, da naj se tekst razume na najboljši (= pravilen) način, kar je pravica škofije in naša (= bratov) prisega (= obljuba)«,⁹⁶ Očitno je bila listina najprej sestavljena v latinščini, nato pa prevedena in overovljena kot edini (?) original.

Tako je nemščina dokončno prodrla v listinsko prakso šele ob izoblikovanju trdnejše in ustaljene pravne terminologije, s tem pa tudi s pripoznanjem tega jezika kot primerne za pravne zapise, kar so listine bile. Zmagovanje pečatne listine je šlo v listine in druge aktovne zapise vzporedno s pojavom nemškega, na Kranjskem niti ne glavnega ljudskega jezika. Povečano pravno poslovanje je bilo potrebno uskladiti z listinsko prakso in z željami strank po večji razumljivosti zapisov. To je bilo mogoče tudi zato, ker so samostanski pisarji, ki so bili najbolj vešč latinščine, od konca 13. stoletja izgubljali primat v pisanju listin na račun javnih profesionalnih pisarjev, ne glede na stan. V nemškem kraljestvu je ljudski jezik prodrl

⁹⁴ REIFFENSTEIN, Arengen, 184.

⁹⁵ VANCSA, Sprache, 23-26.

⁹⁶ ... *daz im von deheinen worte an diser schrift da von daz si von der Latin an di Taeuch vercheret ist dehein chriech auf ste ...*

v privatne listine relativno pozno, in sicer najprej v zahodnih, najkasneje pa v južnih deželah. Prva znana privatna listina v nemškem jeziku pa je bila napisana šele leta 1221 na mejnem nemško-francoskem območju, v Avstriji pa najprej v donavskem bazenu leta 1248, leta 1265 na Tirolskem, leta 1266 na Salzburškem, leta 1274 na freisinškem gospostvu v Avstriji, v goriških listinah ne pred letom 1283 in tudi na Koroškem šele leta 1282. V opaznejši meri pa v Kranjski najbližjih deželah v nemškem kulturnem območju nikjer pred 80. leti 13. stoletja.⁹⁷ Kmalu nato je prišlo do »booma« ne le nemških, pač pa vseh listin nižjega plemstva in meščanstva nasploh.

In kje je bila pri tem dogajanju Kranjska? Ena najmlajših vzhodnoalpskih dežel je bila med zadnjimi, kjer se je nemščina pojavila in utrdila v zapisih pravnega značaja. Resda so znani štirje prepisi listin iz srede in konca 13. stoletja, najstarejše tri od Ulrika Spanheimskega kot izstavitelja. Vendar gre tudi pri teh za kasnejše prevode. V dveh primerih je šlo za privilegija Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani (L 102a) oz. na Kranjskem in Koroškem (L 69a). Prevoda najbrž sploh nista sodobna, kar izpričuje modernejša nemška ortografija, čeprav tega nisem mogel preveriti z analizo originalnega prepisa. Verjetno sta nastala istočasno izpod roke istega prevajalca. Tudi tretja listina, ki je darovnica za kostanjeviški samostan (L 102), je ohranjena le v prepisu, in sicer iz 18. stoletja. Prevod pa najbrž ni nastal mnogo pred tem. Toda ortografija in pisava prepisa izkazuje samostanski ponaredek v stilu 14. stoletja, čeprav se vsebina nanaša na 13. stoletje. Formule, čeprav prevedene, diktat in termini ne dopuščajo srednjeveškega prevoda. V 18. stoletju prepisana, prevedena ali morda še bolje, falsificirana, je tudi L 256, ki naj bi jo istemu samostanu leta 1288 izstavil Radoslav Babonić.

Prve listine v nemškem jeziku so bile pisane tako najbrž predvsem na prejemnikovo željo, ki si je želel večje razumljivosti in širokega poznavanja vsebine. Zato je sestavil v Vižmarjih prvo listino v nemškem jeziku, ki je nastala na Kranjskem - listino goriškega grofa Alberta II. za freisinškega škofa Emiha (L 224) - notar tirolskega grofa Majnharda Viljem, napisal pa jo je nemara neki drugi (?) Viljem, morda celo freisinški pisar.⁹⁸ Majnhard je tam zastopal svojega goriškega bratranca, ki je obljubljal namesto svojega ministeriala odpoved maščevanju. Diktatorjeva materinščina je bila nemščina, kar dokazuje tudi dobro poznavanje specialnih nemških pravnih izrazov, ki jih latinska praksa ni poznala (Suhne, Urfehde, Meineid). Tudi ortografija je solidna. Odtlej je bilo vedno več tirolskih listin v nemščini, npr. nekaj dni mlajša listina istega mundatorja in pisarja (L 226), ki jo je napisal za izstavitelja freisinškega škofa. Tudi kasneje so tirolski notarji sestavljali vedno več listin v nemškem jeziku, vendar tudi še latinske (npr. L 257). Naslednja nemška listina je L 245, ki je bila napisana v Kamniku leta 1287. Šlo je za naznanilo rabsodnikov o rabsodbi nekega spora. Pisar je bil najbrž gorjanski župnik Ulrik, ki je kot učitelj živel v Kamniku. Tudi pisar briksenškega škofa Bruna Henrik je v tem letu na Bledu napisal listino, s katero je škof naznanil, da je kupil neko posest (L 247). Zdi se, da so bili predvsem tirolski in briksenški pisarji najprej večji nemške listinske sentence.

V začetku 90. let 13. stoletja je nemščina prevladala v freisinških listinah, najprej pa v onih, ki jih je sestavil in napisal dvorni pisar Henrik (L 262, 265, 270, 275, 277, 280, 281, 292, 319, 322, 326, 333). Freisinški pisarji so brez izjeme govorili nemški jezik. V ortenburški pisarni so nemške listine začele nastajati sredi 90. let; zdi se, da z nastopom pisarja Nikolaja (L 282, 351). Zelo zanimiva figura je bil notar Bertold, ki je napisal več nemških listin od leta 1291 dalje (L 266, 286, 293, 307, 333a, 333b, 336a, 340, 345a, 348d, 350b). Njegova ortografska posebnost je bila zamenjevanje črke »v« po fonetičnem principu s črko »f«, morda ravno to izkazuje osebo, ki ni bila nemškega rodu. Tako pisavo je ohranil tudi še v naslednjih letih, le v eni listini do leta 1300 pa je izboljšal ortografijo in odpravil omenjeno fonetično

⁹⁷ VANCSA, Sprache, 23-24, 26, 34-35; BRESSLAU, Urkundenlehre, 603 sl.

⁹⁸ Takega mnenja je KÖFLER, Tirol, 19.

posebnost (L 293). Okoli leta 1300 in s pričakovano nekajletno zamudo⁹⁹ je prevladala dobra nemščina tudi v listinah ljubljanskih pisarjev, npr. pri pisarjih Lienhardu (L 297, 324, 327), Rutlibu (L 299, 328) in pri nekem neidentificiranem pisarju (L 314). Celo kleriki so pisali listine za cerkvene pravne osebe v nemščini, čeprav bi pričakovali, da bodo ti imeli raje latinske. Toda, ker je bil avktor laik in gotovo ni razumel latinščine, je moral poskrbeti, da mu bo listina razumljivejša, če bi prišlo do spora in bi šel destinatar/prejemnik z njo na sodišče. Zato je je bila npr. L 318, s katero je Gertruda Falkenberška naznanila prodajo posesti stiškemu konventu, Henrik Svibenski pa se je istočasno odpovedal tej posesti, v nemščini. Jezik listine torej ni bil nujno odvisen od prejemnika listine, še posebej, če se je z destinatarjem pogajal npr. samostanski oficial, kot je bilo to pri dejanju iz L 318. Nenazadnje je postala nemščina tudi uradni jezik deželnih sodnih instanc, ki so nastale ob oblikovanju Kranjske v deželo, zato so morali tudi predstavniki samostanov in cerkvenih ustanov, kjer je latinščina gnezдила v notranjem in cerkvenem poslovanju še več stoletij, obladovati nemški jezik, ki je okrog leta 1300 zagotovo postal »uradni deželni jezik«. Pač glede na kulturno in politično pripadnost ter tradicijo deželnih gospodov, domačega in priseljenega plemstva in deloma meščanstva.

Po letu 1300 je latinščina izginjala iz listinske prakse še hitreje, nemščina pa je zelo hitro prevladala. Najdlje se je obdržala v samostanskih listinah, vendar zgolj v poslovanju z drugimi cerkvenimi ustanovami, ne pa z laiki, ki so vedno zahtevali nemške listine. Latinščina je ostala jezik notarskih instrumentov, ki so se na Kranjskem pojavili konec 14. stoletja, kar je bilo razumljivo, glede na stroge normative, ki so bili zahtevani pri njih in javnih notarjih. Nasploh je tudi na Kranjskem obveljalo pravilo, da bolj, ko se je nek izstavitelj opiral na pisarno s trdnimi pravili, kasneje se je v njegovih listinah pojavila nemščina. To je veljalo predvsem za kranjske dinaste in deželne kneze z lastnimi pisarnami ter samostane, ki so bili še v 13. stoletju glavni centri pisanja listin, največkrat prejemniškega značaja. Tako je bilo nižje plemstvo in meščanstvo za rabo nemščine najdojemljivejše. Nenazadnje so bila njihova dejanja pravno enostavna, listine pa zato niso potrebovale zapletenih formul. Z enostavnim formularjem listin manjših izstaviteljev je bil pohod nemščine v listine zelo olajšan. Toda tudi v stalnih pisarnah velikih gospodov se je nemščina lahko ustalila že zelo zgodaj, vendar nasprotno - ne v enostavnih poslovnih listinah, pač pa v bolj individualnih političnih pogodbah, sodnih poravnava in razsodbah (gl. npr. večino zgoraj navedenih freisinških listin).¹⁰⁰ V celoti vzeto so bili prav različni pisni sodni izreki najzgodnejši primeri nemških listin na Kranjskem.

Kljub večinskemu, skoraj popolnemu premiku k nemščini, so nekateri pisarji ostali pri listinski bilingvalnosti. Eden takih je bil priljubljeni gorenjski pisar, ki je deloval med Kamnikom in Kranjem. Šlo je za gorjanskega župnika Ulrika, ki je živel v Kamniku, ki je bil neromanskega porekla, verjetno pripadnik enega od okoliških plemiških rodov, ki si je uspel zagotoviti donosno prebendo. Poreklo oz. materinščino potrjuje njegova solidna nemška ortografija, tudi v še več njegovih nemških listinah (L 289 itd.). Toda istočasno je pisal tudi latinske listine (L 298, 308, 320 itd.). Še več, celo na isti dan je napisal eno latinsko in eno nemško listino v zadevah dveh različnih izstaviteljev oz. avktorjev in dejanjih: 8. decembra 1299 je v Velesovem napisal nemško L 300 in latinsko L 301, ki pa imata ne glede na vsebino in jezik drugačen formular, saj nemška npr. ni imela arenge, kar je razumljivo (gl. poglavje Diktat - Arenge). Istočasno igrakanje z dvema jezikoma, formularjema in ortografijama govori o spoštovanja vredni profesionalnosti tega pisarja.

⁹⁹ M. Vancsa govori o 10-15-letni zamudi v mestnih listinah na področju »Nemčije« (Sprache, 52).

¹⁰⁰ VANCOSA, Sprache, 46-52 (s primeri prevajanja formul, izrazov itd.); H. Hirsch ima nekaj pripomb k njegovim tezam (Sprache, 230-231).

PROSTOR IN ČAS

Sklop posamičnih raziskav o geografskih in časovnih momentih pri poslovanju in izstavljanju listin sloni na datacijskih formulah, ki zaključujejo privatne listine z navedbo časa in kraja, in so pomembne tako zaradi časovnega datiranja pravnih dejanj in izstavitev listin, kot tudi zaradi zapisovanja kraja obeh dejanj. Pri korpusu privatnih listin, ki jih obravnavam, je glavna predpostavka na kateri sloni raziskava, večinsko enačenje kraja in časa pravnega dejanja z izstavitvijo listine, ki je neposredno sledila. Izjem je bilo zelo malo - tako kot v večini nemških listin. To poglavje je posvečeno odnosom, stabilnosti in spremembam v poslovanju z ozirom na listninjenje in v luči datiranja. Razčlenjeno je na: 1. Kraje pravnih dejanj in izstavitev listin; 2. Časovne aspekte. Gre za ugotavljanje vplivov, navad in podobnosti pri listninjenju. Kraji dejanj (in izstavitev) pa razkrivajo še veliko več - posebnosti in spremembe v družbi, zaznavne preko poslovanja in listninjenja, ter v celotni družbeni sferi (v zadnjih letih 13. stoletja tudi pri meščanstvu), ki se zrcalijo prav v krajih odvijanja pravnega dejanja in listninjenja.

Kraji pravnih dejanj in izstavitev listin

Preden stopimo skozi vrata prostora, se razgledamo po konkretnih krajih in osebah, recimo besedo, dve, o tabeli T-1.

T-1: KRAJI PRAVNIH DEJANJ IN IZSTAVITEV LISTIN PO »SEZNAMU LISTIN«

OBDOBJA	GRAD	MESTO	SAMOSTAN	CERKEV	VAS	DRUGO	SKUPAJ
1136-1200	1		1	1		1	4
1201-1210	4		1				5
1211-1220	2						2
1221-1230	2	3	1				6
1231-1240	5	2	4		2		13
1241-1250	5	4	4	1	2	1	17
1251-1260	11	8	10		2		31
1261-1270	19	21	9	3	2	2	56
1271-1280	9	6	10	1			26
1281-1290	16	9	6		3	1	35
1291-1300	12	12	10	1	3		38
1301	4	4	6				14
SKUPAJ	90	69	62	6	15	5	247

Med 317 listinami, ki so bile izstavljene na Kranjskem, 247 lahko določimo kraj (77,9 %). Visok odstotek je posledica dejstva, da lahko pri veliko nepopolno lokaliziranih listinah z vso gotovostjo vsaj domnevamo kraj. Večinoma na podlagi seznama prič, ki so izhajale iz domnevnega kraja dejanja in izstavitve (npr. meščani za neko domnevno mesto) ali pa po nekaterih velikih destinatarjih, h katerim so tradicionalno zahajali njihovi poslovni partnerji in ne obratno: npr. samostanske darovnice so se izstavljale pogosteje v istih samostanih, ne glede na rang posvetnega avktorja, razen, če ni bil samostan oddaljen od običajnih avktorjevih poti. V samostanih izstavljenih listin je 54 (17 %). Vseh eksplicitno lokaliziranih listin je pravzaprav mnogo manj - od 317 le 186 (58,7 %). Ostanek so nelokalizirane listine, med katerimi

prednjačijo predvsem tiste, ki so ohranjene le v kasneje sestavljenih registrah (veliko jih je za samostan Stična). Za te listine domnevam, da so imele vsaj nekatere natančnejšo datacijsko formulo, vključno s krajem. Nekatere regeste pa imajo (slučajno) zapisan tudi kraj. Omeniti velja še tri listine s širšo lokalizacijo - »Kranjska« (L 13, 144, 144a), pri čemer v prvem primeru domnevam, da sta se dejanje in izstavitve listine izvršila v samostanu Stična (patriarhova daritev samostanu), pri drugih dveh pa verjetno na gradu Waldenberg ali Kamen, zagotovo pa na Gorenjskem, saj je šlo za dedno pogodbo med bratoma Friderikom I. in Henrikom III. Ortenburškima.

Odstotek direktnih omemb krajev je relativno visok na račun večjega števila listin v drugi polovici, zlasti pa v zadnji tretjini 13. stoletja, ko so bile listine največkrat že natančno datirane, medtem ko so bile v začetku stoletja, tako kot npr. povsod v Nemčiji,¹ tudi še povsem nedatirane (gl. Seznam listin). Do okoli leta 1240 so imele kranjske listine redkeje zapisan kraj, vseh pa je bilo veliko manj kot v kasnejših desetletjih. Zato je potrebna previdnost pri generaliziranju krajevnih vidikov v daljšem obdobju. Drugo vprašanje je, zakaj se je tedaj začela uveljavljati natančnejša datacijska formula z navedenim krajem. Zagotovo je bil glavni razlog utrjevanje pečatne listine kot samostojnega dokazilnega sredstva. Poleg tega je bilo ob uveljavljanju kanonskega prava tudi zunaj cerkvenih krogov zahtevano preciziranje vseh sestavnih delov, opazen pa je bil tudi vpliv natančnega datiranja furlanskih javnih notarjev. Kraj dejanja in izstavitve v čedalje številnejših listinah je postal važno pojasnilno sredstvo pri naštevanju prič. Porast števila listin v 13., še posebej pa v 14. stoletju, je zahteval natančno diferenciacijo med njimi, tako zaradi izstaviteljeve in prejemnikove pravne varnosti kot tudi sopečatnikov in prič. Nove navade pa niso bile samonikle. Prišle so od drugod in takoj vplivale na domače pisarske običaje. To je jasno iz pregleda listin dveh največjih in vplivnih listninskih tradicij na Kranjskem - freisinške in oglejske. Skoraj vse listine freisinških škofov od srede 13. stoletja imajo naveden kraj. Podobno velja za listine oglejskih patriarhov. Freisinško listninjenje ni imelo zveze s kranjskimi običaji, marveč se je naslanjalo na nemško (alemansko) in bavarsko prakso, ki je variirala od škofa do škofa. Ti so prihajali z različnih območij nemškega cesarstva in pripeljali s seboj svetovalce in notarje s posebnimi navadami. Vpliv freisinških listin je bil v 13. stoletju zagotovo največji na Gorenjskem in je vplival na domače pisarje v tamkajšnjih mestih, župnijah in samostanih. Podobno je deloma veljalo za patriarhove listine, ki pa so vplivale predvsem na samostansko listninjenje (samostan Stična). S patriarhovimi notarji je na Kranjsko prihajala tudi javnonotarska praksa obveznega izredno natančnega datiranja, kar je posredno vplivalo na zapisovanje krajev tudi v kranjskih pečatnih listinah. Omeniti je potrebno tudi posredne vzore v nemških vladarskih pisarnah, predvsem v staufovski, ki so poznale natančnejše datiranje in zelo vplivale na posvetne in cerkvene kneze (dinaste), kasneje pa so njihove navade vdrle tudi med nižje sloje.

Največji praktični in več kot stoletje star teoretični problem v obravnavanju časa in prostora, ki se navajata v listinah, je navajanje datuma z »Actum« ("Acta«) in/ali »Datum« ("Data«) v latinskih, ter »geschehen« in »gegeben« (»geben«) v nemških listinah. Pri tem so se ponujale številne možnosti neenotnega datiranja: naveden kraj je lahko pomenil mesto dejanja, časovna navedba pa bi se lahko nanašala na čas (poznejše) izstavitve listine; kraj in dan sta spadala k dejanju, leto pa je ustrezalo kasnejši izstavitvi (pogosto v svečanih staufovskih datacijah). Gre tudi za problematiko prevajanja latinskih terminov v nemške.² Za večino enostavnih privatnih listin poznega srednjega veka, kakršne so bile skoraj vse kranjske, velja, da so bili ne glede na način uvedbe datacije, dejanje, izstavitve in predaja listine istočasni: dejanju je takoj sledila izgotovitev listine in njena predaja prejemniku. Dvojno datiranje je v 13. stoletju nasploh

¹ BRESSLAU, Urkundenlehre, 819.

² Kratek opis problema v FICHTENAU, Urkundenformeln, 337.

večinoma izginjalo, začasno se je obdržalo v konservativnejših dinastičnih listinah, pač glede na diktatne posebnosti. Izjeme v kranjskih listinah so navedene z dvojnim datumom. Morebitne druge so težko določljive, še težje pa predstavljive in razumljive, saj je malo verjetno, da bi se izstavitev listine prenesla npr. iz Ljubljane v drug kraj samo zato, ker bi bil prejemnik od tam. Druga stvar so prejemniške, na Kranjskem izključno samostanske izstavitve, ki niti niso bile redke. Tudi v njih naveden datum je veljal za datum dejanja in izstavitve skupaj, ne glede na morebitno ločeno dogajanje. Izjeme so bile, če sta bila v listini navedena dva datuma in kraja. Tedaj je šlo zanesljivo za ločeno poslovanje in izstavljanje. V večini listin so bile navedene priče, razen takšnih izjem, vedno priče dejanja. To je logično, saj je malo verjetno, da bi se trop prič motal okoli pisarja in ga motil pri natančnem opraviilu. Kljub temu moramo imeti vedno pred očmi tudi svarilo, temelječe na preučevanju kraljevskih in knežjih listin, da so bile priče pogosto osebe, ki so se v določenem času zadrževale na dvoru, vendar niso bile v resnici tudi priče nekega dejanja, pač pa so bile poljubno uvrščene med njih. J. Ficker govori o približno desetih odstotkih takih listin.³ To v našem korpusu privatnih listin, ki so večinoma nastajale na kraju dejanja, sicer ni zaznavno (razen pri nekaterih falsifikatih), zlasti zaradi slabše kronološke sklenjenosti listin posameznih (predvsem velikih) izstaviteljev, ki ne omogočajo sledenja posameznih prič v prostoru in času. Smemo pa trditi, da so bili v tistih prejemniških izstavitvah, ki so nastale precej dlje od kraja dejanja, navedeni ljudje, ki jih pri dejanju ni bilo zraven, so pa bili npr. člani nekega konventa (predvsem v listinah vetrinjskega, stiškega in kostanjeviškega samostana) oz. ministerialne združbe. Navedem naj le en primer: L 46, ki opisuje dejanje v Vipavi, je pa vetrinjska prejemniška izgotovitev. Oddaljenost je prevelika, da bi lahko šlo za istočasen odhod vseh prič dejanja v Vetrinj. Listina je najbrž nastala vsaj nekaj dni kasneje. Možna so bila tudi nekatera redka odstopanja (gl. poglavji Diktat - Testes, Datatio).

Drugi večji problem so predlogi, s katerimi se uvajajo kraji v datacijskih formulah. V latinskih listinah sta se največkrat izmenjavala *apud* (»pri«, »blizu«, skoraj »v«) ter *in* (absolutno »v«), redkeje pa *prope* (vedno le »blizu«, »pri«). Pogosto je bilo tudi navajanje krajev brez predlogov, enostavno je bil za uvodnimi datacijskimi besedami naveden kraj v ustreznem sklonu. Ta način je bil še posebej »priljubljen«, kadar je kraju sledila še natančna mikrolokacija, npr. leta 1235 *Wippach in domo Engilscalci militis mei* (L 46) in leta 1280 *Actum Laybaci in domo fratrum ordinis domus Thevtonice* (L 219). Ta način ni problematičen, prva dva (»apud«, »in«) pa sta. Čeprav v latinščini obstaja načelno razlikovanje med »apud« ter »in«, je z natančno analizo obstoječih 247 primerov moč ugotoviti, da je šlo pri rabi obeh za modo, navade in stilizem, ne pa za ustrezno zapisovanje kraja pravnega dejanja in izstavitve listine. Strogo filološko razlikovanje obeh terminov pripelje v praksi do zmede, npr. v dataciji L 237 iz leta 1285, ki je, sodeč po pričah (deželni funkcionarji in ugledni meščani), ovekovečila posel, ki se je zgodil v Ljubljani: *apud opidum Leibacensis*.

Nekaj posebnosti je ob tem vendarle potrebno omeniti. Predlog »in« se je vedno uporabljal, če je bil kraj natančno določen, npr. »v gradu«, »v trgu«, »v samostanu« itd. »Apud« pa je lahko nadomestil »in« celo v primerih, če je bil jasno mišljen grad: januarja 1248 se je dejanje zgodilo *apud Gallenberch* (L 72). Glede na zimski mesec je nesmiselno razmišljati o morebitnem poslovanju na prostem, kakršno je bilo tu pa tam sicer možno (gl. spodaj). Podobno je bilo z L 207 iz leta 1277, ki je bila napisana *apud Stein*, vsebina, izstavitelj in priče pa dopuščajo le izstavitev v Kamniku in ne zunaj njega. Skoraj vedno se je rabil »apud«, če je bil kraj razložen v večih stopnjah, npr. *apud Gv̄tenwerde in domo nostra* (L 127), pri čemer je bil izstavitelj freisinški škof Konrad II., predlog pa ni mogel pomeniti nič drugega kot freisinško upravno hišo oz. utrdbo v trgu. Podobno je bilo z L 188, ki je opisovala dejanje iz leta 1271 *apud Lok in ecclesia s. Jacobi*. Šlo je za cerkev sv. Jakoba, ki je stala v mestu in znotraj obzidja, kar je prvemu predlogu dajalo značaj absolutnega »v«. Enak primer je še iz leta 1262, ko je bilo

³ FICKER, Beiträge, 21sl.

dejanje sklenjeno *in ecclesia sancti Nicolai apud Laybacum* (L 137). Šlo je za šenklavško cerkev v Mestu, znotraj obzidja in mesta. Iz teh treh primerov je očitno, da so sestavljalci diktata uporabili dva različna predloga in v osnovi neustrezni »apud« zgolj zaradi stilizma - da se isti predlog ne bi dvakrat ponovil. »Apud« je seveda lahko ustrezal svojemu osnovnemu pomenu: leta 1163 je oglejski patriarh Ulrik izvršil dejanje *in pleno capitulo apud Crilōg in ecclesia s. Rūberti* (L 10). Škrljevo resnično leži malo stran od Šentruperta in istoimenske cerkve. Tudi v L 133 je prvi predlog v dataciji *apud beatum Petrum in domo plebani* leta 1262 dejansko pomenil »pri«, saj se je dejanje zgodilo v župnišču, ki je stalo ob cerkvi.

Latinskemu »apud« je ustrezal v idealnem pomenu besede v nemških listinah *zu*. To je očitno iz dveh listin, ki sta se zgodili leta 1299 na isti dan v velesovski cerkvi od dveh različnih avtorjev, z različno vsebino listin in nekoliko drugačno notranjo formalno zgradbo. Pisar je bil isti, le da je bila L 300 nemška (*bi dem chloster tze Michelstetten in der chirchen*), L 301 pa latinska (*apud sepeditum monasterium vallis sancte Marie in ecclesia*). Takoj je opazno enačenje »apud« s »zu« (*tze*), medtem ko je bil »bei« le dodatni predlog, zaradi pisarjeve želje poudariti, da se dejanje ni dogodilo v samostanu, temveč v cerkvi, ki stoji tik ob samostanu. Pomensko je »bei« bolj ustrezal predlogu »prope«, ki pa v taki obliki v latinsko datacijsko formulo stilistično ni sodil. Standardno latinsko terminologijo je bilo včasih potrebno prevesti v nemški jezik bolj opisno, ker ustreznih besed ni bilo ali pa so pomenile nekaj drugega. Še en zelo pogost predlog iz nemških listin je potrebno omeniti *-da* (v različnih variantah, največkrat kot *datz, dacz, daze* ipd.), ki je bil v zvezah s črko »z« predvsem bavarska posebnost in je v bistvu ustrezal »zu« v nemških ter »in« (»v«) v latinskih listinah. Dejansko bi ga morali prevajati s »zu«, torej »v«. Ta podvarianta je bila nekoliko manj razširjena od krajšega »zu«. V 13. stoletju pa je bila še redkejša oblika v enostopenjskih lokacijah nemški *in* (absolutni »v«).

Na podlagi teh in drugih primerov domnevam, da predlog ob imenu kraja pomensko v resnici ni nujno ustrezal dejanski mikrolokaciji. Še več - samo na predlog se pri iskanju le-te ne da in ni priporočljivo opirati, razen v nedvomnih (dvostopenjskih) primerih. Samo redko rabljeni *prope*, njegov nemški pendant *bei* ter *in* (za latinske listine) so zares ustrezali lokaciji, npr. *in Scheuz prope Laybacum* leta 1267 (L 168). Šujica je precej oddaljena od Ljubljane, ki pa je bila v očeh izstaviteljevega (Ulrika III. Spanheimskega) protonotarja Hilpranda najbližji pomembnejši izstaviteljev kraj, po katerem se je bilo v tej vasi mogoče orientirati. Edina samostojna raba »bei« mi je znana v L 287 iz leta 1297: *bei dem vorenantem chloster* (Velesovo). Predlogi ob krajevnih imenih torej niso odločilni in zavezujoči za natančno mikrolokaliziranje. Še posebej, če se je za mesto, grad in samostan uporabljalo isto ime.

Iz problematike predlogov izhaja resnični problem - mikrolokaliziranje ali detajliranje navedb krajev oz. poslovanje nasploh. Pri pravnem delovanju v mestih (trgih) ali v tamkajšnih gradovih in samostanih gre za širok spekter vprašanj. Večina navedb takih krajev namreč ne umešča dejanja na grad, v naselje ali istoimenski samostan. Taki problemi so še posebej opazni pri Ljubljani, Škofji Loki in Kostanjevici, kjer je bilo v 13. stoletju izvršenih veliko pravnih dejanj z udeleženi mesti gospodi in izstavljenih mnogo listin. Kot prvi primer navajam listninjenje Ulrika III. Spanheimskega, ki je bil ljubljanski mestni gospod, čigar uradni sedež ob obiskih je bil grad nad mestom. Toda nekaj njegovih poslov in listin je izrecno nastalo v »našem trgu Ljubljani« (L 148, 157). To pa meče sum na njegove številne obiske Ljubljane in Kostanjevice, saj je večina listin nastala enostavno kar »v Ljubljani« oz. »v Kostanjevici«. Drugi v nebo vpijoči primer je bilo dogajanje v Škofji Loki. Tako so v petek, 3. januarja 1248 trije ugledni plemiči posredovali v sporu med freisinškim škofom in Wersom z Bleda. Prisotni sta bili obe stranki s številnim spremstvom, poravnava pa se je zgodila v loški (župnijski) cerkvi in ne na gradu, kjer so bili sicer sedež freisinške uprave in škofovi prostori (L 71). Je imelo pri tem kaj opraviti morebitno zahvalno bogoslužje, zaželena prisotnost javnosti ali... ?

Kljub vsemu velja umestiti večino dejanj in listin mestnih gospodov na mestni grad. Grad je bil v 13. stoletju še vedno upravno in vojaško središče, status gospodovanja, ideološki znak oblasti in ne nazadnje začasno bivališče celotnega gospodovega spremstva, med katerim se je nahajal tudi vodja pisarne ali vsaj pisar. Razlogi za odstopanja so naključnosti oz. subjektivnosti, da jih je nesmiselno iskati: npr. posedanje in poslovanje v vrtu zunaj Ljubljane je bilo (ali pa ne) v vročem junijskem dnevu leta 1267 mnogo prijetnejše in udobnejše kot na gradu ali v (vročem) mestu.

Vprašanja se vrste še naprej. Načelno predpostavljam in se ne motim veliko, da so se pravna dejanja (in izstavitve listin) med plemiči, meščani, posvetnimi kleriki ipd. zgodila predvsem v naseljih in ne na gradovih. Problem se pojavi, če je v naselbini ali tik ob njej stal samostan, predvsem moški, kjer je bilo lahko celo več pisarsko izurjenih menihov, ki so občasno (ne praviloma), kar otežuje oceno, pisali za zunanje naročnike. V tem primeru sta imela npr. mestni gospod ali njegov gradiščan kar tri možnosti. Zlasti v Kostanjevici je to še posebej opazno: največ listin, ki so zadevale cistercijanski samostan, je nastalo znotraj njegovih zidov, ne glede na rang avktorja. Toda med pričami so le redko navedeni tudi menihi, pogosteje pa okoliško plemstvo in meščanstvo. Od pripadnikov strogega cistercijanskega reda ni bilo mogoče zahtevati, da bodo hodili po posvetnih opravkih iz samostana, celo znotraj njega sta konvent običajno predstavljala samo opat in prior, včasih še kletar in oficial. Kljub lastnim pisarjem - menihom je bilo mogoče listniniti tudi v bližnjem mestu, kjer je živel vsaj en (izpričan) pisar. Toda samostansko udobje, brezplačno in formalno zanesljivo listninjenje ter nemobilnost cistercijanov je tovrstno poslovanje razumljiveje umeščalo v kostanjeviški samostan.

Problem v zvezi z umeščanjem poslovanja v grad ali mesto je potrebno reševati od primera do primera. Odločanje na podlagi poslovnih partnerjev (rang, domicil), vsebine, prič, diktata listine in datacija je včasih prepuščeno diplomatiku, zato so dopustne različne razlage. Opozoriti velja še na misel, da naj bi diktat listine in s tem identifikacija sestavjalca in pisarja že omogočala natančno lokalizacijo dejanja. Pisarji so bili mobilni - samostanski je lahko občasno pisal tudi v mestu, gospodov pa v samostanu. V kolikšni meri, pa ni vedno mogoče ugotoviti.

Tabela T-1 je zanimiva za preučitev razmerij med tipi lokacij. V celotnem obdobju je v relativnem merilu prevladoval izstavitelj oz. avtorjev grad (36,4 %), sledila sta skoraj izenačena mesto oz. trg (27,9 %) in samostan (25,1 %). Ostale lokacije (cerkve zunaj samostanov, vasi, »drugo«) so imele očitno obrobno vlogo. Toda grad ni dominiral v vseh obdobjih, marveč le do približno 60. let 13. stoletja. Grajska dominacija je bila trdnjša pri poslovanju, ki ni zadevalo velikih **samostanov**, ki so bili vodilni v poslovanju in izstavljanju od ustanovitve dalje. Žal so za stiški samostan do začetka 13. stoletja ohranjene večinoma le skope in neprecizirane regeste, ki sicer omogočajo domneve o tamkajšnjem poslovanju. Toda samostan Kostanjevica (ustanovljen leta 1234), čigar listinski korpus je solidno ohranjen v originalih in dobrih prepisih, je primer, ki potrjuje gornjo misel. Manjši samostani, mislim na mestne samostane beraških redov in ženske konvente (vsi kranjski so bili preskrbovalnega značaja) kot zbirališča poslovnih ljudi, niso bili posebno zanimivi, saj so avktorji z njimi poslovali tudi ali celo predvsem zunaj njih. Vsaj pri ženskih samostanih je igralo določeno vlogo pomanjkanje verziranih pisarjev, saj samostanski kaplani niso nujno znali pravilno sestaviti in napisati listin.

Samostan v *Stični* je bil najstarejši na Kranjskem, ustanovljen leta 1136. Več listin patriarhov Peregrina I. in Ulrika II. iz prvih desetletij, ki so ohranjene večinoma le v regestah, je morda nastalo v samostanu, ki je bil tedaj še v gradnji (gl. L 1a, 1b, 2, 3, 4, 5, 9, 11, 13, 14, 15, 16). Tudi kasneje so patriarhi, še posebej Bertold Andeški tik pred smrtjo (1251), prihajali občasno v samostan (L 57, 81, 82, 83, 84). Stična je bila namreč nekakšen nadomestek za sufragansko škofijo oglejskih patriarhov na Kranjskem, ki so jo dolgo želeli ustanoviti (zlasti patriarha Peregrin I. in Bertold), a jim to ni uspelo. Skoraj pravilo je bilo prihajanje posvetnih oseb v

notranjost samostana oz. v njegove odprte prostore. In kje so bili? Zdi se, da je bil skoraj ves samostanski kompleks odprt za goste z izjemo klavzure in križnega hodnika. Leta 1261 je Ulrik III. Spanheimski potrdil samostanu neko posest, in sicer *in coenobio Sithicensi in sepultura Vlrici de Scherphenberch* (L 126) - torej na (najbrž po) pogrebu uglednega Ulrika Svibenskega, ki mu je bil omogočen pokop v samostanu. Da je šlo res za pogreb, dokazujejo tudi trije bratje Svibenski kot priče, ki sicer niso bili člani standardnega Ulrikovega spremstva oz. ministerialitete. Tudi drugi primer je izpoveden: leta 1274 so se poravnavali stiški opat Konrad II. ter brata Viljem in Ulrik Svibenski *in Sitik in domo abbatis* (L 197). Nedvomno je šlo za opatove zasebne prostore. Stična je bila tako pomembna ustanova, da lahko opazimo eno samo pravilo: večina poslovanja in listinjenja, ki je zadevala konvent, se je ne glede na status avktorja ali prejemnika odvijala v samostanu, ki je ponujal svoje pisarske usluge vsem, ki s seboj niso pripeljali pisarjev. Teh pa je bilo večina. Le Spanheimi so izstavili več listin za stiški samostan v Ljubljani, saj je imel tam samostan postojanko, kamor je lahko prišel opat oz. njegov pristojni uradnik, nekaj pa tudi v kostanjeviškem gradu (npr. L 167 leta 1267). Stiška cisterca je bila torej eno od glavnih zbirališč plemstva, k čemer so pripomogli ugled, temelječ na starosti in kulturnem delovanju, laiški grobnici in pokopališču⁴, ki je bilo najbolj zaželeno med skoraj vsem plemstvom, ter samostansko bogastvo, ki je omogočalo dobro preskrbo gostov. Ni odveč pripomniti, da se je v Stični in Kostanjevici, torej v obeh najpomembnejših kranjskih cerkvenih ustanovah, leta 1270 ustavil tudi češki kralj Otokar II. (L 187, 187a).

Druge pomembno cerkveno središče je bil mlajši cistercijanski samostan tik ob mestu *Kostanjevici*. Njegov ugled in privlačnost stá bila manjša od Stične, vendar je vse do konca 13. stoletja zasenčeval mesto, v nekaj primerih pa tudi grad. Tudi mestni gospod in sin ustanovitelja Bernarda Spanheimskega Ulrik III. je posloval v samostanu, četudi se posel ni dotikal konventa (npr. leta 1263 *in claustru Landestrost* - L 145). Oče Bernard je prihajal v samostan še pogosteje (zagotovo npr. leta 1249, ko je izstavil dve novi ustanovni listini - L 77, 78). S pridobitvijo opravilne sposobnosti je začelo pogosteje zahajati v samostan tudi lokalno plemstvo, kadar je nastopalo kot avktor do samostanov (npr. L 211, 267, 291 itd.), najbrž pa vedno, če je bilo destinatar. S seboj so za priče pripeljali uglednejše meščane in sodnika, ki je pečatil z mestnim pečatnikom.

Samostan dominikank v *Velesovem*, ki je bil ustanovljen leta 1238, je bil v bistvu preskrbovalna ustanova za plemkinje. Ko je decembra 1238 patriarh Bertold pisno dovolil ustanovitev (L 54) tedaj že samostana v gradnji (L 53), je to storil v Velesovem, vendar še ne v samostanu (gl. L 55 iz leta 1239, kjer je govora o odpustku za vse, ki bi pomagali pri gradnji samostana), marveč v tamkajšnji nekdanji lastniški cerkvi sv. Margarete, ki je bila v rokah enega od samostanskih ustanoviteljev (Gerloha Kamniškega) ali na njegovem ministerialnem dvoru. Druge listine je patriarh v naslednjih letih izstavil kar v bližnjem mestu Kamniku (L 55, 56, 58). V naslednjih desetletjih notranjost samostana ni bila več primerna za plemiško zbirališče. Deloma je šlo to na račun žensk deloma strogosti reda, nekaj razlogov pa je bilo globljih. Samostan so namreč ustanovili in takrat zanj dobro poskrbeli lokalni vzhodnogorenjski plemiči. Iz njihovih vrst je prišla tudi večina oskrbovank. V naslednjih letih pa so bili donatorji predvsem predstavniki višjega plemstva, npr. vdova avstrijskega vojvode Friderika Agnes Meranska, ki je kot vdova leta 1247 živela v bližnjem Kamniku (L 69), in že kot žena vojvode Ulrika III. Spanheimskega leta 1258 (L 113) ter Henrik III. Svibenski leta 1248 in 1260 (L 70, 121). Oba sta opravila dejanja in izstavila listine za Velesovo na svojih bolj ali manj oddaljenih gradovih. Lokalno plemstvo pa je pričelo spet poslovno obiskovati Velesovo, ko je bilo v samostanu potrebno zagotoviti mesto novi družinski članici in za to tudi nekaj prispevati. To

⁴ KOS, Darovanja, 42-46, MLINARIČ, Stična, 33 sl.

pa se je zgodilo šele z vnuki ustanoviteljev, ki so za nekatere svoje hčere poskrbeli sami, torej od konca 13. in začetka 14. stoletja naprej. Tedaj je že bilo v teku tudi hitrejše socialno razslojevanje, ki je nižje plemstvo sililo v prodajanje posesti in nujno pošiljanje žensk v samostane. Prva naslednja zanesljiva omemba je tako šele iz leta 1297, ko si je šenčurski župnik Ulrik zagotovil pravico pokopa v samostanu (L 287). Vendar pa tako kot že omenjena dejanja in listini iz leta 1299 (L 300, 301) se to dejanje ni zgodilo »v« samostanu, marveč »pri«, kar je leta 1297 najverjetneje, leta 1299 pa eksplicitno pomenilo cerkev.

Samostan klaris v *Mekinjah* je bil ustanovljen šele leta 1300 (L 313), čeprav je glede na vsaj sto let starejše nemško ime vasi mogoče računati tudi na starejše redovniške zametke v tej vasi, lahko pa bi šlo tudi za večjo samostansko (gornjegrajsko?) posest v tej vasi (Minkendorf → Münchendorf = »Meniška vas«). Večji obisk vsakega novega samostana je bil običajen v prvih letih po ustanovitvi, ko so ga bogato obdarovali predvsem lokalni plemiči. Tako je bilo tudi v *Mekinjah*, a šele po letu 1303, ko so v samostanu ali vsaj tik ob njem poslovali številni lokalni plemiči (gl. Velesovo). Verjetno so njihove listine nastajale prav ob odhodu sorodnic v ta preskrbovalni konvent. V obdobju neposredno po ustanovitvi pa so bili edini poslovni partnerji le ustanovitelji Gallenbergi, ki so imeli sedež (dvor) v vasi Mekinje, kjer so tudi izstavili dve listini leta 1301 (L 325, 330). Obe sta nastali izpod rok savinjskega arhidiakona in moravškega župnika Witiga Limberškega.

V kartuziji *Bistra*, ustanovljeni leta 1260, je zanesljivo nastala le listina kartuzijanskih vizitatorjev Gerarda in Janeza okrog leta 1265 (L 152), ki pa jo je spisal tuj pisar iz spremstva vizitatorjev, čeprav je konvent zagotovo premozel nekaj pisarsko večših oseb. Maloštevilstvo listinjenja v Bistri niti ni presenetljiva. Kartuzijani so strog red, kjer laiška prisotnost ni bila zaželena, vedno pa je bila zelo omejena.

Posebna in poučna zgodba je bilo dogajanje v *ljubljski komendi* Nemškega viteškega reda, ki je bila vsaj od poznih 60. let 13. stoletja popularno plemiško zbirališče, povezano tudi s političnim delovanjem nekaterih komturjev v poznospanheimski in zgodnji habsburško-tirolski dobi. Kako je lahko vplivala politika na poslovanje in izstavljanje listin, lepo kaže prav križevniško poslovanje in listinjenje. Plemiško zbiranje v komendi zasledujemo od zadnjih let življenja vojvode Ulrika, ki je leta 1267 podarjal redu zemljišče na Novem trgu in bil zato morebiti v komendi (L 170). Spanheimska naklonjenost križevnikom je bila stalna in trdna. Nenazadnje so jih oni pripeljali v Ljubljano, ne le zaradi poselitve in utrditve Novega trga, marveč tudi zaradi širše politične podpore, ki so jo vojvode potrebovali v bojih za kranjsko deželno gospostvo. To so Spanheimom križevniki kot viteški red z vso podporo in zvezami pri nemških vladarjih lahko ponudili. Vazalno in politično priseganje najpomembnejših spanheimskih ministerialov Ulrikovemu bratu Filipu, ki je bil tudi oglejski patriarh in nominalni kranjski mejni grof takoj po Ulrikovi smrti (27. oktobra 1269 v Čedadu), novembra 1269, se je vršilo *in domo fratrum iam praemissorum in Laybaco* (L 184) in nekaj tednov zatem še enkrat prav tam (L 185). Prisotni so bili številni križevniki s komturjem Ditrikom na čelu, obe zelo podobni listini pa izkazujeta diktat nekega ljubljanskega notarja z italijanskimi navadami. Toda nekaj tednov zatem je češki kralj Otokar zasedel Ljubljano, komtur Ditrik pa je zbežal k Filipu v Furlanijo, kjer je bil opažen skupaj z drugim preveč izpostavljenim spanheimskim privržencem, bivšim ljubljanskim gradiščanom Rudlinom v Čedadu še avgusta 1270.⁵ S tem pa sta se vloga in ugled križevnikov in komende pri Otokarju, njegovih uradnikih in začasno pohlevnih kranjskih vitezih zmanjšala. Tako se Frideriku Falkenberškemu še leta 1271 ni zdelo vredno priti v Ljubljano in prodati neke posesti križevnikom, čeprav so pri tem dejanju pravzaprav križevniki njemu delali uslugo, marveč je to opravil kar na svojem gradu. Pri izstavitvi pa je šlo verjetno za prejemniško izgotovitev (L 189). Tudi Otokarjev kranjski glavar

⁵ MDC V, št. 39 in 40 (str. 21).

Ulrik Dürrenholški se je v prvi polovici 70. let izogibal komendi, čeprav je izdajal listine za ljubljansko komendo in tudi v Ljubljani (L 188, 191). Stanje se je spremenilo po Otokarjevem političnem polomu leta 1275 in 1276, ko je izgubil Kranjsko in druge dežele. Kranjsko plemstvo se je večinoma priključilo kralju Rudolfu Habsburškemu in zaveznikom, Nemški viteški red je spet pridobil zaupanje novega vladarja. Tako je isti Friderik Falkenberški septembra 1277 ponižno prišel v komendsko kapelo in tam daroval križevnikom neko posest (L 208). Poslej je bila komenda spet posebno ugledno mesto poslovanja in izstavljanja listin. V njej so poslovali in izstavljali listine patricij Nikolaj Porger leta 1280 (L 219), verjetno Wulfing s Podkronosa leta 1299, pri čemer se njegov posel z bistrško kartuzijo sploh ni dotikal križevnikov (L 302), morebiti pa še bratje z Rake leta 1285 (L 237), Friderik s Kraiga, katerega spor s bistrškimi kartuzijani je pomagal poravnati neki križevnik leta 1295 (L 276) in še leta 1282 (L 221), njegova kasnejša vdova leta 1301 (L 328), morda tudi Nikolaj Limberški istega leta (L 324). Ob tem je treba povedati, da so bile (skoraj vse) listine, ki jih so jih izstavljali križevniki, spisane v komendi, čeprav se kraj ni natančneje navajal (L 234, 321).

Izogibanje manj pomembnim samostanom ni imelo političnega prizvoka in je bilo povezano s strožimi beraškimi in npravstvenimi pravili ter z zahtevano izoliranostjo v ženskih samostanih, kar ni dovoljevalo daljšega, predvsem pa udobnejšega zadrževanja v njih. Pri *ljubljskih minoritih* se je v obravnavanem času očitno le enkrat zgodilo poslovno dejanje: leta 1269 je bila tam sklenjena poravnava med briksenškim škofom Brunom in Gerlohom Jeterbenškim (L 181). Škofov prihod v Ljubljano je bil povezan s tem, ker je šlo za spanheimskega ministeriala, zato je bilo pri dejanju prisotno številno spanheimsko viteštvo z vojvodo Ulrikom na čelu. Podobno je bilo tudi v poslovanju Kranjcev, predvsem tistih izmed nižjega plemstva in meščanstva pri poslovanju z oddaljenejšimi cerkvenimi ustanovami, ki pa so lahko imele postojanke v mestih: npr. v Kamniku je imel gornjegrajski samostan hišo (upravno postojanko) že pred letom 1228⁶ in tam so samostanski predstojniki pogosto poslovali. Podobno je veljalo tudi za samostane Bistra in (v manjši meri) Stična in Kostanjevica ter njihove ljubljanske hiše na Novem oz. Starem trgu, ki so jih imeli najbrž že v 13. stoletju, čeprav imamo vesti o njih šele iz 14. in 15. stoletja.⁷

Grad je v zadnji tretjini 13. stoletja nasploh izgubljal vodilno javno vlogo. Če bi upoštevali, da se je veliko poslovalo in izstavljal v mestnih/trških gradovih (v tabeli T-1 so vsi mestni, trški in podeželski gradovi združeni), bi bila primerjava z drugimi kraji za utrjeno postojanko še bolj neugodna. Proces zmanjševanja poslovanja na gradovih je bil logičen, še posebej opazen pa je bil od konca 13. stoletja naprej. Plemstvo, ki je bilo na Kranjskem daleč najštevilčnejša skupina avktorjev oz. izstaviteljev, se je začinjalo umikati z nedostopnih in neudobnih višinskih gradov v mesta. Rezultat tega fenomena je bil, da se je do začetka novega veka večina plemstva preselila v mestne palače in nižinske graščine. Višinski grad je imel v 13. stoletju seveda še vedno odločujoč (tudi idealen) pomen, a se je v vsakodnevem življenju umikal mestnemu gradu kot vmesni točki dokončnega prihoda in naselitve v mestu (trgu). Na Kranjskem gre še posebej omeniti Ljubljano, ki je poleg bivšega mestnega ministerialnega plemstva že pred letom 1300 veljala za najbolj zaželeno bivališče okoliškega in tudi oddaljenega, celo tujega plemstva. Mesto je tedaj postalo glavni trg z nepremičninami in predvsem luksurnimi in sofisticiranimi izdelki, kar je plemiču kot izrazitemu potrošniku in v osnovi le prodajalcu ali kupcu nepremičnin (zemljiške posesti) omogočalo udobnejše življenje. Velik, a slabo zaznaven vpliv je imelo tudi obiskovanje sorodnikov v mestih,⁸ kjer so podeželani mimogrede opravili še kakšen posel, ter deželnih instanc in funkcionarjev zaradi važnejših zadev. Določen vpliv je imel tudi propad višjega in srednjega plemstva, čigar mesto je v številu izdanih listin prevzemalo

⁶ URBK II, št. 53 (str. 38).

⁷ KOS, Ljubljana, 11, 17.

⁸ KOS, Grad, 171-172.

nižje plemstvo in uglednejše (viteško) meščanstvo. Novi lastniki in posestniki podeželskih gradov so naselili na njih gradiščane, katerih javna aktivnost v celoti nikakor ni mogla biti tako izrazita kot pri nekdanjih lastnikih.

Korenine plemiškega prihajanja v mesto so bile v širših političnih razmerah in spremembah v 13. stoletju. Nasploh je prišlo do samostojnejšega poslovanja plemstva na Kranjskem najprej pri nekdanjem andeškem in višnjegorskem plemstvu, ki je po smrti strogega in mogočnega grofa Henrika IV. († 1228) pristalo v brezvladju, ki ga je povzročil dolgotrajni boj za andeško dediščino. Čeprav je postal v 40. in 50. letih nominalni zmagovalec oglejski patriarh Bertold Andeški, pa je večina nekdanjih ministerialov pristala v družbi Bernarda in nato Ulrika III. Spanheimskih, nekaj pa tudi pri freisinških škofih, medtem, ko babenberško gospostvo ni bilo izrazito (gl. uvodno poglavje o značaju in vsebini listin). Oba cerkvena gospoda nista bila sposobna ustrezno nadzorovati ministerialov, ki so postali skoraj samostojni. Tudi Spanheima novih ministerialov nista mogla več vrniti na prejšnjo pravno-družbeno stopnjo. Pod vplivom novih ministerialov so dobili proste roke pri poslovanju z zemljiško posestjo tudi stari spanheimski ministeriali. Svobodnejše razpolaganje s premoženjem pa je bila osnova za poslovanje in izstavljanje. Prav zato je od 50. in 60. let 13. stoletja staro spanheimsko plemstvo, ki je sedelo na gradovih okoli Ljubljane (Jeterbenk, Polhov Gradec, Falkenberg, Ig, Osterberg) in drugega spanheimskega centra Kostanjevice (Kostanjevica, Sicherstein, Žumberk, Studeno, Mrzlo polje, Raka itd.), začelo posnemati svoje dolenske kolege višnjegorsko-andeške ministerialne provenience, kar je pomenilo bolj svobodno razpolaganje s svojo posestjo. Ker so v tem obdobju predvsem poklanjali posest različnim cerkvenim ustanovam, so se s tem premaknili v njihovo bližino. Razen Stične in Velesovega so tako postali centri poslovanja in izstavljanja plemiških listin Ljubljana (za minorite, Nemški viteški red, frančiškane, za samostane Stična, Kostanjevica in Bistra), Kostanjevica (bližnji samostan), Kamnik (za Velesovo po letu 1238 in Mekinje po letu 1300, gornjegrajski samostan s postojanko), Škofja Loka (skoraj vse poslovanje s freisinškimi škofi in njihovim spremstvom) in deloma Kranj (za Velesovo po letu 1238).

Selitev poslovanja in izstavljanja v mestna naselja je bila zgodnejša v treh najpomembnejših kranjskih mestih. V *Ljubljano* je začelo prihajati plemstvo v večjem številu okoli srede 13. stoletja, ko je mesto postalo ne le center spanheimske kranjske posesti, pač pa tudi sedež centralnih uradov. Deželno gospodovanje Ulrika III. v zadnjih letih njegovega življenja je nedvomno določilo vodilno vlogo Ljubljane za naslednja stoletja. Vplivu centralnih uradov in sodišča so se priključile pozitivne posledice cvetočega gospodarstva, predvsem tranzitne trgovine med vzhodom in severnimi italijanskimi pokrajinami. Najkasneje do zadnje tretjine 13. stoletja so se v mesto preselili furlanski finančniki in osnovali družbe, ki so ostale v stikih s partnerji v Italiji. Njihov kapital je bil prava vaba za vedno bolj obubožano plemstvo. Prenašanje poslovanja v Ljubljano je bilo najprej značilno za Spanheime, ki so imeli uradno bivališče na mestnem gradu. Njihovo plemstvo jih je pričelo posnemati kmalu potem, ko je sploh postalo sposobno samostojno razpolagati s fevdno ali celo alodialno posestjo. V trgu oz. mestu je včasih posloval tudi mestni gospod, predvsem Ulrik III. Spanheimski (eksplicitno v L 148 in 157; verjetno pa še v L 155, 156, 175), medtem ko se je njegov oče Bernard zadrževal predvsem še na gradu in (verjetno) le dvakrat v mestu (L 63a, 92). Drugi dinasti so prihajali poslovati v Ljubljano šele po spanheimskem izumrtju. Šlo je predvsem za goriške (L 238, 288), po letu 1282 pa seveda za tirolske grofe (L 227). Tudi važnejše cerkveno-sodne zadeve med kleriki, zlasti v obdobju kranjskega arhidiakona in šentpeterskega župnika Ludvika (1248-1265), so našle epilogo v Ljubljani (L 136, 138, L 138a, 139, 158), verjetno v tamkajšnjih cerkvah in župniščih (gl. v nadaljevanju). Te tri skupine je bilo v Ljubljani moč pričakovati - mestni gospod je redno prihajal v svoje osrednje mesto na Kranjskem, ki je kasneje postalo sedež centralnih deželnih uradov. Sedež arhidiakona pod Ludvikom pa je v odsotnosti

podrejenega sufragana za kranjske in spodnještajerske župnije dajal Ljubljani za krajši čas značaj patriarhovega cerkvenega, ne pa tudi posvetnega namestništva, ki je bilo tedaj neprekinjeno na gradovih Vernek in Mengeš in v mestu (na gradu?) Kamnik.

V Ljubljano je okoliško ministerialno plemstvo pričelo zahajati po sredi 13. stoletja, več pa po izumrtju Spanheimov (1269/1279), ki so jih prej trdneje držali na njihovih gradovih. Prvo znano poslovanje mimo mestnega gospoda v Ljubljani je bilo iz leta 1265 med Filipom Spanheimskim in Herbardom I. Turjaškim (L 153). Velike spremembe, ki jih je prinesel kranjski zastavni upnik grof Majnhard II. Tirolski, so omogočile tudi oddaljenezemu plemstvu poslovanje v Ljubljani, lokalnemu pa kar stalno naselitev v mestu. Od tedaj so se vrstile ljubljanske listine nižjega in srednjega plemstva (L 208, 221, 234, 237, 276, 299, 302, 307, 314, 324, 328 itd.).

Na Gorenjskem je za hitrejši premik poslovanja v mestna naselja govorilo še eno dejstvo: pravih gradov je bilo malo, ministerialnega plemstva pa veliko. Poslovanje na njihovih dvorih je prišlo praviloma v poštev le, če je šlo za zadeve med dvema (enako rangiranima) vitezoma, sicer pa ne. Takih poslov je bilo do leta 1300 še malo. Iluzorno in izjemno je bilo pričakovati, da bodo prihajali visoki posvetni in cerkveni gospodje ter redovni predstojniki v vasi, v njihove skromne in od glavnih prometnic oddaljene dvore, pač pa se je dogajalo obratno - centri izstavljanja so bili na Gorenjskem mesta in redki gradovi, ki pa so bili skoraj brez izjeme v lasti dinastov (Waldenberg in Kamen grofov Ortenburških; Kamnik in Kranj grofov Andeških) ali cerkvenih velikašev (Mengeš oglejskih patriarhov; Škofja Loka freisinških škofov; Bled briksenških škofov). Ker so ortenburški in briksenški vitezi do leta 1300 aktivno sodelovali pri manjšem številu pravnih dejanj, ostane za analizo predvsem nekdanjo andeško plemstvo, ki je po letu 1228 prešlo k freisinškim škofom in Spanheimom, deloma celo k oglejskim patriarhom. Tako so se v 13. stoletju za poslovanje in izstavljanje na Gorenjskem uveljavila tri mestna središča: Škofja Loka, Kamnik in Kranj, ki so imela različne mestne gospode in od njih odvisne viteške obiskovalce, pa tudi razloge poslovanja. Škofja Loka - predvsem za poslovanje s Freisingom, Kamnik in Kranj pa za bolj lokalne zadeve, saj je njun pomen po letu 1228 počasi, a zanesljivo ugašal.

Freisinški oficiali in škofje so v *Škofji Loki* poslovali zanesljivo v glavnem na gradu. V trgu/mestu so se, predvsem v cerkvah (gl. v nadaljevanju), zbirali lokalni freisinški in uglednejši ministeriali ter meščani, vendar predvsem, če je šlo za medsebojne posle. Če pa je bil ena od aktivnih strank škof, je bil posel skoraj vedno prestavljen na grad. Tudi zato, ker je šlo pri teh poslih vedno za škofijske pravice, ki so škofu dajale pravico izbire kraja. Nekaj listin z udeleženi freisinškim škofom je sumljivih, predvsem L 141 in 142, ki sta bili izstavljeni leta 1263 za neke loške tržane in sta bili morebiti napisani v trgu. Drugi izstavitelji, čeprav najvišjega plemiškega ranga, sami na grad seveda niso imeli dostopa. Tako je Ulrik III. Spanheimski leta 1267 izstavil listino za Nemški viteški red gotovo pod loškim gradom (L 166). Za mestno lokacijo govori predvsem dejstvo, da niso bili prisotni ne škof ne loški ministeriali, pač pa le Ulrikovi ljudje. Podobno velja za L 186 iz leta 1270 ter L 212 in L 213 iz leta 1278, izstavljene od vitezov za škofa, vendar brez njegove direktne omembe. L 188 iz leta 1271, ki ni zadevala Freisinga, je lokalizirala dejanje in izstavitev v cerkev sv. Jakoba. Nedvomno je bilo dogajanje v zvezi s poslovanjem in listinjenjem v Škofji Loki najbolj konservativno in pod vplivom gradu mestnega gospoda. Resnici na ljubo je bilo listin, kjer škof ni bil partner ali vsaj ni sopečatil, zelo majhno. Na freisinški posesti se je pač vse vrtelo okoli škofa, ki je še tako majhne sporne zadeve reševal sam, in to na gradu. Poleg tega loško meščanstvo zaradi strožjega škofovega nadzora in omejevanja iz upravno-političnih razlogov ni imelo toliko možnosti za razvoj in hitrejšo samostojnejše poslovanje kot tisto v spanheimskih oz. kasneje deželnokežjih mestih. Mestna elita se ni mogla razviti. Tudi zato je bilo njihovih listin brez udeleženega mestnega gospoda v srednjem veku razmeroma malo.⁹

Do leta 1228 je bil *Kamnik* najpomembnejši andeški kraj na Kranjskem in eden glavnih sedežov veje andeških grofov, vse od časov grofa Bertolda III. († 1188), sina Bertolda IV. († 1204) in vnuka Henrika IV. († 1228). Zadrževali so se na kamniškem gradu, kakor tudi njihova rodbinska dediča Oto VII. Meranski in oglejski patriarh Bertold, brata Henrika IV. Šele od konca 50. let 13. stoletja se pojavijo listine, ki jih smemo umestiti v mesto: listino Agnes Meransko-Spanheimske (L 113), kranjskega arhidiakona Ludvika (L 119) in najbrž tudi vojvode Ulrika. iz leta 1263 (L 147). Prenos gospodarskih tokov na Ljubljano je Kamnik počasi potiskal na drugo pozicijo. Prva listina, ki je zanesljivo nastala v mestu, je iz leta 1275 (L 202). Od konca stoletja je tako kot v Ljubljani in drugih mestih javno poslovalo in izstavljalo listine predvsem lokalno plemstvo (L 244, 245, 303, 331), višji sloji meščanstva pa šele od leta 1300 naprej. Tisti plemiči, ki v Kamniku niso imeli svojih hiš, so prihajali tudi v meščanske, npr. leta 1299 Henrik s *Podkrnosa in domo Epponis sepepredicti*, ki mu je takrat podelil nek fevd (L 303).

Kranj je postajal po zatonu v 12. in 13. stoletju šele okoli leta 1300 spet mesto intenzivnejšega poslovanja lokalnega nižjega plemstva in meščanstva, ki se je zbiralo tako kot v Kamniku tudi po meščanskih hišah: npr. leta 1298, ko je Nikolaj Kamniški podelil nek fevd loškemu meščanu *daze Chrainburch in des Chlocheleins haus* (L 295), pri čemer je bil slednji zanesljivo meščan, tako kot večina navedenih prič. Zaradi okoliške posesti je bilo mesto zanimivo za cerkvene ustanove, vendar pa je slava nekdanjega sedeža mejnega grofa že zbledela. Še leta 1221 pa sta npr. stiški opat Pero in kranjski dekan Bertold kot delegirana papeška sodnika, sodeč po pričah, razsojala spor med vetrinjskim samostanom in Valterjem iz Gorič (na Koroškem) prav v Kranju (L 30). Ulrik III. Spanheimski, ki je bil velikokrat na Kranjskem, je v Kranju očitno posloval le dvakrat - leta 1253 (L 98) in 1266 (L 164), pa še to samo zato, da je uredil nekaj zadev s sosedom njegovih gorenjskih posestev, freisinškim škofom.

Na Notranjskem ni bilo tako pomembnih mestnih naselbin, da bi se lokalno plemstvo naslonilo nanje. Postojna je ostala oglejska upravna postojanka, ki je odbijala plemiče, če niso bili oglejski uradniki. Vovbrški in nato oglejski *Lož* je privlačil le lokalno viteštvo, pa še to najbrž trški grad. Vendar je bilo tudi naselje zanimivo za poslovanje: leta 1237 sta brata grofa Vovbrška, Ulrik, grof Strmški, in Viljem, grof Mallentinski, potrjevala svojim ministerialom večje pravice *in foro* Lož (L 50). Pa tudi poravnava med grofom Viljemom in stiški samostanom se je zgodila leta 1230 v naselju, morda v Starem trgu ali Cerknici, listina pa je bila kasneje napisana v Stični (L 39). Prav v manjših trgih z večjim številom naseljenega plemstva so imela večjo vlogo plemiška bivališča (hiše), zlasti, če je imel tam pomembnejši plemič podrejene viteze.

Na Dolenjskem sta bili v 13. stoletju dve omembe vredni mestni naselbini, vendar veliko pomembnejši kot obe notranjski. Hujšo konkurenco kot na Gorenjskem pa so jima pomenili številni gradovi, kjer so sedeli ravno tisti bivši višnjegorski in andeški ministeriali, ki so postajali poslovno sposobni in samostojno izstavljali listine.

Že omenjeno gospodarsko najpomembnejše dolenjsko mesto *Kostanjevica* je po smrti Henrika IV. Andeškega postalo zbirališče tudi višnjegorsko-andeškega plemstva, ki je prešlo deloma k oglejskemu patriarhu Bertoldu (npr. ministeriali iz Krškega), predvsem pa k Spanheimom. Obstoj samostana, bogate mestne komune in raznovrstno poslovanje med in z njima je Kostanjevico za nekaj desetletij v družbenem smislu naredil za konkurenta Ljubljani. Mestni gospodje so poslovali verjetno v gradu zunaj mesta in po letu 1234 tudi v samostanu, čeprav eksplicitnih podatkov o mikrolokacijah večinoma ni. Nižje, zlasti lokalno plemstvo je v 13. stoletju izstavljalo listine v glavnem za samostan in tja smemo locirati nastanek skoraj

⁹ KOS, Grad, 184.

vseh njihovih listin. Pisanja sposobni redovniki in notarji v spremstvu velikih gospodov ter manjštevno javno meščansko poslovanje, so mesto dolgo ovirali kot lokacijo poslovanja. Tako so se celo mestni funkcionarji posluževali samostanskih uslug, npr. sodnik Oto, ki je neko posest morebiti daroval v mestu, listina pa je nastala v prejemnikovi režiji, le pečatil jo je sodnik z mestnim pečatom (L 240; podobno tudi L 267, 332). Šele za čas od 80. let bi lahko glede nekaterih listin domnevali, da so bile lahko izstavljene v mestu, predvsem zaradi prič, med katerimi ni bilo redovnikov (L 233) ali zaradi nemškega jezika in pečatenja z mestnim pečatnikom (L 266), kar pa seveda še ni zadosten dokaz.

Drugo središče je bil trg *Gutenwerd*, vendar le za freisinške vazale in ministeriale, pa še to samo, če je šlo za neposredne posle s freisinškim škofom (L 127, 235).

Obe belokranjski trški naselji *Črnomelj in Metlika* sta se v 13. stoletju šele začenjali razlikovati od ruralne okolice. Ko je leta 1228 patriarh morda celo prišel v Črnomelj, je ustanovna listina za župnijo Črnomelj morala nastati v do tedaj višnjegorsko-andeški lastniški cerkvi sv. Petra (L 36). Pred letom 1300 za maloštevilno lokalno uradniško spanheimsko, po letu 1276/1277 goriško plemstvo, oba trga nista bila zanimiva. O tem priča tudi poslovanje goriškega grofa Alberta II. na mnogo pomembnejšem gradu Mehovo še v letih 1293 (L 271) in 1295 (L 278, 279), ki je bil tedaj še vedno center belokranjskega gospostva goriških grofov. Šele leta 1300 je izstavil njegov sin Henrik II. listino v Črnomlju (L 312). Približno v tem času pa je vodilno vlogo od Črnomlja že prevzemala mlajša Metlika.

Razmerje med gradovi in mesti se je pričelo hitreje spreminjati po koncu vladavine Spanheimov in po kratki epizodi s češkim kraljem Otokarjem II. Zastavni imetniki Kranjske so postali tirolski grofje iz dinastije goriških grofov, ki so bili kot novi koroški vojvode delni dediči spanheimske posesti na Kranjskem (od leta 1282). Modernejša uprava, protekcioniranje mest in strožji nadzor nad njimi, uvajanje finančniške uprave v deželi itd. so v ospredje postavili mesto. To je razvidno tudi iz tabele T-1 za zadnja desetletja 13. stoletja. Poslej se je večina poslovanja na Kranjskem odvijala v mestih in trgih. Že omenjenim so se pridružila nova meščanska naselja (Krško, Radovljica, Višnja Gora, Novo mesto po letu 1365, celo Ribnica). Gradovi so ostajali poslovna zbirališča v plemiških, zlasti družinskih zadevah pri vnaprej dogovorjenih srečanjih ipd.

Vrnimo se h **gradu** kot kraju poslovanja in izstavljanja listin.¹⁰ V 13. stoletju je bil podeželski grad še edino značilna plemiška postojanka, kamor meščanov skorajda ni bilo, zagotovo pa ne kot enakopravnih partnerjev. Drugačno vlogo je imel mestni grad, kjer so se zvrstili stanovsko pestrejši obiskovalci, predvsem kot prič. Zadostuje le bežen pregled listin in prič za Ljubljano, Škofjo Loko in Kostanjevico od srede 13. stoletja naprej. Splošno gledanje je dajalo javnim poslopljem in krajem ter gradovom, kar so vsaj kot sedeži deželskih sodišč nekateri bili, mnogo večjo težo kot manjša mesta (vasi itd.). Nikjer ni bilo določeno, da je moral biti posel sklenjen in listina izdana samo na avktorjevem gradu ali dvoru. Grad je bil mnogokrat ignoriran, listina pa izdana le malo stran, npr. pod gradom (npr. v pomeriju gradu Mengeš - gl. spodaj), celo tedaj, ko je imelo pravno dejanje pravzaprav formo vazalnega ali sodnega zbora s fevdnim oz. sodnim gospodom na čelu. V osnovi smemo razdeliti poslovno zadrževanje na gradovih in tamkajšnje listinjenje na štiri osnovne tipe.

a) Centralni dinastični gradovi in glavni upravni gradovi cerkvenih gospodov so bili njihovi najpriljubljenejši kraji poslovanja in izstavljanja listin, kadar so nastopali kot avktorji. Večinoma je šlo za mestne gradove. Če je bilo potrebno rešiti nujno zadevo ali je bil nek drug njegov grad nevtralniji in geografsko sprejemljivejši za drugo stran (tudi dinasta), je do (pomembnejšega) sporazuma lahko prišlo tudi tam. V poslovanju med škofi in plemstvom so imeli centralni gradovi, ki so bili več stoletij sedež škofov na vizitacijah, avtomatično večjo

¹⁰ Za ta segment v obdobju 1280-1410 prim. KOS, Grad, 139-141.

težo kot plemiški. Težko je bilo pričakovati, da bodo škofje z vsem spremstvom prihajali na skromnejša bivališča. Poleg tega je potrebno dodati, da so zadevali njihovi posli na Kranjskem seveda le njihove pravice in posest, kar je dajalo škofom pravico izbire kraja in milostnega sprejemanja gostov.

Daleč največjo frekventnost gospodovih poslovanj in izstavitev je imel škofjeloški grad, kjer so freisinski škofje poslovali v večini primerov. Vendar pa je tak sistem upravno-listninsko zaznaven šele od srede 13. stoletja dalje. Zakaj, ni povsem jasno. Najbrž zaradi sprememb v upravi, razkroja ministerialne zvestobe, ki jo je moral freisinski škof nadomeščati s svojo rednejšo navzočnostjo, da je preprečil odtujevanje svojih pravic. Gotovo pa tudi zaradi povečanja poslovanja in listninjenja, saj so prej verjetno pogostejše in trdne ustne odločitve zamenjevale trajnejše listine s sodno dokazilno močjo. Grad je bil sicer sedež oskrbnika gospostva in gradiščana. Ugled freisinskih škofov je bil tako velik, da so na grad prihajali (predvsem kot vazali) njihovi ministeriali (L 134, 178, 182, 183, 201, 270, 275, 277), tuji ministeriali (L 97, 186, 280, 281), loški tržani (L 141, 142), veliki vazali (L 117, 118, 195, 203, 322), freisinski (L 128, 194) in tuji uradniki (L 71), sosednji dinasti (L 89, 111, 112, 146, 159, 160, 166, 326, 333) in okoliški cerkveni funkcionarji (L 196, 241), tudi če niso direktno poslovali s škofom. Na loškem gradu so izstavljali listine freisinski kanoniki, ki so prihajali na Kranjsko v škofovem spremstvu ali samostojno (L 223, 290). Večinoma je šlo za fevdne podelitve in druge freisinske pravice, spore ipd., zato je razumljivo prihajanje od vsepovsod. Freisinski škofje so redko poslovali in izstavljali zunaj Škofje Loke in Gutenwerda; nekajkrat npr. s Spanheimi v Ljubljani.

O briksenških škofih in njihovih blejskih izstavitvah so konkretniji podatki šele od 70. let 13. stoletja. Razlogi in partnerji za tamkajšnje poslovanje so bili podobni kot pri Freisingu, le intenzivnost je bila bistveno manjša, tudi zaradi (očitno) manj pogostega vizitiranja Bleda. Šlo je za podeljevanje fevdov in reševanje drugih gospodarskih zadev s statusno raznolikim plemstvom (L 192, 228, 229, 247, 249).

Tretji važen cerkveni gospod na Kranjskem, krška škofija z Mokronogom kot upravnim centrom, se v listinah do leta 1300 ne izkazuje kot izstavitelj kranjskih listin.

Pri dinastih in njihovih listinah, izstavljenih na gradovih, pa je bilo nekoliko drugače. Kraji poslovanja in izstavitev listin za podrejeno plemstvo in druge prejemnike so bili v osnovi geografsko determinirani. To je najlepše razvidno pri samostanih kot destinatarjih: ko je dinast, predvsem pa deželni gospod, prišel na Kranjsko, je samostan za prošnjjo podelitve neke pravice in listine izbral najbližjo možno točko, kjer se je gospod zanesljivo vedno ustavil in tam navadno urejal tekoče zadeve. Ta kraj oz. grad je bil od samostana lahko tudi precej oddaljen, toda, če je imel samostan tam upravno postojanko, je svojo udeležbo lahko izpeljal brez izgube časa in denarja. Centralnost je najbolj razvidna pri spanheimskih gradovih Ljubljani in Kostanjevici, ki sta postala do 13. stoletja dva od šestih glavnih spanheimskih gradov (*castra capitalia*).¹¹ Na obeh gradovih - kostanjeviški je verjetno stal na razmeroma oddaljeni lokaciji od mesta nad Podbočjem (t.i. Stari grad?) - se je odvijalo vsestransko poslovanje. Grajski gospod je ob postankih izstavljali listine predvsem za samostane tudi iz oddaljenejših predelov (Ljubljana: L 29, 63a, 92, 93, 129, 133, 143, 179, 227, 252, 253; Kostanjevica: L 87, 90, 145, 151, 167, 177), sklepal važnejše sporazume s sosednjimi velikimi gospodi (Ljubljana: L 155, 156, 173) in druge posvetne zadeve, npr. podeljeval fevde (L 140, 250, 251, 257, 258). Po smrti Ulrika III. (1269) brat Filip ni mogel obraniti svojih pravic do dediščine proti češkemu kralju Otokarju II. Na ljubljanskem gradu je sedel Otokarjev glavar in kot ugledna oseba izstavljali listine tudi v povsem tujih privatnih zadevah (L 193). Toda oba gradova sta tedaj

¹¹ Eksplicitna označba v dediščinskem sporazumu med vojvodo Ulrikom III. in bratom Filipom iz leta 1256 (MDC IV/1, št. 2627; str. 491). KOS, Grad, 26.

izgubila vlogo gospodovega centra tudi glede poslovanja in izstavljanja. Novi deželni gospodje so bili veliko redkejši obiskovalci Kranjske kot Spanheimi. Češki kralj Otokar sploh ni izstavil nobene listine v Kostanjevici in Ljubljani, ki jo je zasedel leta 1270, in le eno v kostanjeviškem samostanu (L 187), drugo pa v Stični (L 187a). Predvsem ljubljanski grad ni bil več pogost kraj druženja, poslovanja in izstavljanja listin, zamenjale so ga mestne hiše. Izjema so seveda redne vizitacije tirolskih grofov (npr. L 250, 251, 252, 253, 257, 258 in nato še po letu 1300). Kostanjeviški grad je postal sedež deželnoknežjih gradiščanov po modelu grajskega fevdnega prava in podrejenih nižjih vitezov.¹² Podoben fenomen je zaznaven na andeškem kamniškem (Spodnjem¹³) gradu: do leta 1228 je bil grad daleč najpogostejša točka poslovanja istrsko-kranjske veje bavarskih grofov Andechsov, katerih nekateri pripadniki, predvsem Henrik IV., so najverjetneje tudi stalneje živeli na njem in niso zgolj redno vizitirali kranjskih posesti. Z ozirom na njihovo politiko je to razumljivo, saj je prav stalna prisotnost zagotavljala obvladovanje politične situacije in uspeh v boju za kranjsko deželno gospostvo. Poslovanje na kamniškem gradu je zadevalo tudi oddaljenejšje prejemnike, predvsem samostane, ki so bili v andeškem obdobju skoraj izključni destinatarji (L 6, 19, 20, 21, 23). Po Henrikovi smrti je grad izgubil vlogo gospodovega sedeža, celo prej kot oba glavna spanheimska. Z letom 1229 je datirana listina Henrikovega brata Ota VII. Meranskega (L 38), ki je bil pretendent na njegovo dediščino, in je verjetno nastala v destinatarjevi režiji v samostanu Diessen, zato je njena izpovednost glede lokalizacije manj trdna. Henrikov delni dedič in brat patriarh Bertold je v naslednjih letih večino listin izstavil v mestu, ki pa ga je do leta 1246 obvladoval vojvoda Friderik Avstrijski (L 44, 55, 56, 58), šele po tem letu pa morda več tudi na kamniškem gradu (L 67, zagotovo pa L 85). Po letu 1251 je mesto in grad najbrž nadzoroval le še vojvoda Ulrik, ki je bil na gradu leta 1263 (L 147). Po njegovi smrti je postal grad običajen gradiščanski sedež, kamor deželni gospodje niso zahajali pogosto, tudi zato ne, ker so ob krajših postankih na Kranjskem raje jahali v prestolno Ljubljano.

Podobne upravne točke je imelo v svojem času vse dinastično plemstvo: grofje Bogenski v Vipavi in Krškem, Goriški na Mehovem (L 271, 278, 279) in nato v Črnomlju (L 242, 312), Ortenburški na Waldenbergu (L 225, 239). Slednji so dajali svoj grad na razpolago celo nižjemu plemstvu za privatne posle, seveda le v njihovi prisotnosti: leta 1295 je izstavil Oto Turjaški na Waldenbergu listino za ženo Eufemijo, šlo pa je za ortenburške fevde. Prisotni so bili trije grofje Ortenburški (L 282). Grofje Vovbrški so imeli na Kranjskem center v Ložu. Na vseh teh gradovih so včasih poslovali in izstavljali v korist svojih dinastov tudi njihovi vazali in gradiščani (npr. na Mehovem).

b) Preostali dinastični gradovi so prišli v poštev za prizorišče poslovanja večidel po naključju, npr. na poti med oddaljenimi posestmi: Ulrik Spanheimski leta 1258 na Kravjeku (L 114) ter leta 1257 (L 109) in 1262 (L 135) na svojem novem gradu Jablanica nad Savo. Na obeh gradovih so sicer sedeli ministeriali (gradiščani). Nekaj mesecev po smrti Henrika IV. Andeškega se je njegova vdova Sofija zadrževala na Lebeku (L 35), patriarh Bertold pa leta 1250 na Mengšu (L 86). Na istem gradu je posloval leta 1256 tudi vojvoda Ulrik III. (L 103).

c) Posebno skupino predstavlja izstaviteljevo poslovanje na izvornem (rodbinskem) gradu. Na tem gradu je listino lahko izdal tudi njegov bližnji sorodnik (npr. Wilburga Gall, poročena Kamniška in živeča na Bledu, leta 1248 - L 72; Gallenbergi na Gallenbergu, ki je bil leta 1300 v rokah sorodnikov Gallov - L 313) ali partner, še posebej, če je bil nižjega ranga kot grajski gospod. Na svojem gradu je poslovalo večinoma le uglednejše plemstvo, ki je bilo skoraj brez

¹² KOS, Grad, 26.

¹³ Zdi se, da je bil prav Spodnji grad sedež grajskega gospoda, Zgornji pa je bil namenjen gradiščanom, ki so na njem živeli stalno in ga varovali (KOS, Grad, 24). V Zgornjem gradu je bila kapela, kjer je bila leta 1250 izstavljena L 85 (sporazum med patriarhom Bertoldom in Ulrikom III. Spanheimskim). Morda so bile tudi nekatere druge Bertoldove kamniške listine izstavljene tam.

izjeme ministerialnega porekla. Pomembnejše plemstvo je bilo v odnosu do mest razmeroma konservativnejše od nižjega. V gradu je to plemstvo še vedno videlo najprimernejše prizorišče družabnega življenja. Tamkajšnje poslovanje je zadevalo tako cerkvene prejemnike (npr. L 72 Wilburge Gall na Gallenbergu za Freising; L 189 Friderika Falkenberskega na Falkenbergu leta 1271 za Nemški viteški red itd.), ali pa je šlo za sporazume med domačim gospodarjem in prišlekom, ki je bil navadno nižjega socialnega statusa. Tak posej je bil sklenjen npr. na Turjaku leta 1220 med Engelbrehtom Turjaškim in vovbrškimi ministeriali iz Loža (L 28). Manjši del nižjega plemstva je tu pa tam vodil celo poslovanje s samostani na svojih (Falkenberški na Falkenbergu - gl. zgoraj) ali sosednjih gradovih (Mirenski na Turjaku leta 1275 - L 200). To jih je zanesljivo dvigovalo nad večino nižjega plemstva in zamegljevalo razloge odtujevanja njihove posesti: če ni šlo za darovanja za dušni blagor, je šlo za reševanje finančnih zadreg s prodajanjem posesti. Nižje plemstvo je znatno hitreje prenašalo poslovanje v mesta, ne le zaradi večjih preživetvenih možnosti, marveč tudi zaradi udobja, ki ga njihova podeželska bivališča niso ponujala, četudi je šlo za grad. Na to je vplivalo tudi vedno intenzivnejše poslovanje z meščani. Sploh je bilo v 13. stoletju grajskega poslovanja nižjega plemstva (ministerialov) še malo. Število je poraslo šele v 14. stoletju, ko so kot gradiščani vodili predvsem privatne zadeve na gospodovih gradovih.

č) Poslovanje na (vsaj trenutno) njihovih, a ne stalnih družinskih gradovih. Mislim na zastavljene in fevdne utrdbe, ki so jih imeli v svojih rokah plemiči in nekaj kasneje celo ljubljanski patriciji. V tem obdobju je šlo večinoma za zgornji sloj kranjskega plemstva, med katerim so leta 1235 v Zgornji Vipavi prednjačili predvsem Greifenfelški (Podkrnoški). Tako je posloval leta 1235 Henrik Greifenfelški v Vipavi *in domo Engilscalci militis mei* (L 46). Listina je bila izgotovljena v prejemnikovi režiji. Tedaj je bil Henrik zamenljivi in plačani gradiščan na oglejskem Zgornjem gradu v Vipavi (po grajskem fevdnem pravu). To funkcijo so Greifenfelški ohranili do leta 1316, ko je bil grad že običajen fevd. Engelskalk je bil njegov vitez, ki je imel ločeno bivališče v posebni hiši, namenjeni grajskemu osebju, v širšem grajskem kompleksu.¹⁴ Svibenski so poslovali in izstavljali listine leta 1260 v Goričanah (L 121), njihova direktna veja Planinski pa na Smledniku leta 1297 (L 292) in 1299 (L 298). Tudi rodbinski posli so se sklepali na neizvornih gradovih. Še posebej, če so zadevali te gradove in pripadajočo posest. Razlogi so bili najbrž vsakdanji, manj socialni - takšen grad je bil geografsko najprikladnejši za vse stranke. Gradiščani so poslovali na njim zaupanih gradovih, saj drugih možnosti pravzaprav niso imeli.

Grajske mikrolokacije v glavnem niso znane. Grajski kompleks in pomerij sta ponujala veliko možnosti za poslovanje in izstavljanje, še posebej je to opazno pri večjih gradovih. Večina dejanj, zlasti, če so se zgodila v hladnejši polovici leta, je moč lokalizirati v bivanjski in najudobnejši del gradu, kjer je gotovo nastala tudi večina listin. Pri večjih gradovih je šlo za palacij, npr. leta 1220 *in palacio nostro Laibach* (L 29), primerna pa je bila tudi grajska kapela¹⁵; leta 1250 *in capella superiori castri inferioris de Stain* - v kapeli Zgornjega kamniškega gradu (L 85). Inventar škofjeloškega gradu (v obliki, kakršnega je imel do porušenja leta 1511) iz leta 1315 dopušča poslovanje (vsaj v hladnejših mesecih) predvsem v t.i. veliki sobi (*in magna stupa*), kjer so bile očitno le tri mize, manj verjetno pa v mali sobi z eno mizo (premalo prostora za vse navzoče?). Kaplanova soba (*in camera capellani*) je bila natrpana z množico najrazličnejših stvari in le z mizico, kjer pretiranega udobja in prostora ni bilo. Zato pa je bil tu arhiv - dva poslikana zaboja za listine (*II truce depicte ad priuilegia*).¹⁶ Možno je,

¹⁴ KOS, Grad, 44.

¹⁵ Grad in grajska kapela sta bila precej priljubljena točka povsod. G. Pfeifer navaja nekaj primerov iz briksenški listin za čas med letoma 1240 in 1250 (Eppan, 85).

¹⁶ ŠTUKL, Inventar, 206-207.

da so v tej sobi na mali mizi nastajali koncepti in čistopisi listin. V Brixnu je škof najraje posloval v svojih privatnih prostorih (*in camera episcopali, in caminata nostra, in palacio nostro ante stupam, in camera nostra in palacio Brixinensi* itd.).¹⁷ Vedno se je dalo poslovati v širšem grajskem kompleksu, zunaj grajskih stavb ali celo zunaj obzidja: leta 1256 *in pomerio sub castro Mengospurg* (L 103).¹⁸ V toplejših mesecih je bilo zadrževanje in uradovanje zunaj grajskih zidov prijetnejše in gotovo pogostejše: leta 1267 na vrtu nad stolpom na Šišenskem hribu (L 169 - gl. besedilo spodaj).

Vas kot kraj poslovanja in izstavljanja listin je bila četrta, precej redkejša opcija (6,1 %). Glede na posamična obdobja je v ohranjenih listinah v skoraj enaki frekventnosti bolj zaznavna šele od druge tretjine 13. stoletja dalje. Verjetno pa je bila vas v starejših obdobjih vsaj tako (ne)popularna točka kot kasneje, a je to (do tedaj večinoma) brez natančnejših datacijskih formul težko potrditi. Razlogov za poslovanje po vaseh, kjer posebno primernih prostorov za poslovanje ni bilo na pretek, je bilo precej in so bili pretežno subjektivni. Z drugimi besedami - pri tem trdnejših pravil ni bilo. Navadno je šlo za enkratno dejanje, ki ni bilo v isti vasi (očitno) nikoli več ponovljeno. Osnovna predpostavka vaških postankov je opazna v pogostejšem prihajanju od aprila do oktobra, kar je razumljivo: takrat je bilo toplo in potovanje je bilo znosno, konjske krme (sveže trave) je bilo v izobilju in je bila zastoj, za nižjo ceno pa so našli prigrizek tudi ljudje, kar je bilo še posebej pomembno za številno spremstvo dinastov in cerkvenih gospodov. Iz vseh vaških postankov se kaže nekaj pravil:

a) Prvo lahko imenujemo tranzitno in je v bistvu podobno točki b) pri gradovih. Izstavitelj je bil na daljši poti, kjer se je srečal s partnerjem, se z njim pogodil in izstavil listino. Sem lahko uvrstimo izstavljanje oglejskega patriarha Peregrina I. za Gerloha Velesovskega v Šentrupertu leta 1163 (L 10), Ulrika III. Spanheimskega v Litiji za samostan Rein leta 1256 (L 105, 106) in v Šujici za samostan Žiče leta 1267 (L 168), briksenškega škofa Egna za Wersa Kamniškega (z Bleda) v Bistrici pri Trziču in Kamniku leta 1247 (L 68), Konrada I. Žovneškega za Herbarda I. Turjaškega v Perovem pri Kamniku leta 1241 (L 59), Majnharda II. Tirolskega za ljubljanska patricija Ulrika Latina in Frankota v Pšati leta 1294 (L 273a).

b) Javni vazalski zbor, kjer je gospod z vazali reševal fevdne zadeve: v toplih septembrskih dneh leta 1287, je briksenški škof Bruno predstavil zbor z gradu v vas Bled »pod oreh«, kjer je posloval (in izstavil listino) z Ernestom Rittersberškim (L 247). Enako je bilo pri podeljevanju fevdov manjših fevdnih gospodov, ki so »in situ« v vasi podelili fevd in izstavili listino novemu vazalu: leta 1300 je Wulfing s Podkrnosa, ki je imel precejšnjo posest okoli Kranja, podelil manjši šenčurski fevd v isti vasi nekemu loškemu meščanu (L 308).

c) Razsojanje oz. poravnavanje med dvema sprtima stranema, če v neposredni bližini ni bilo nevtralnega gradu ali mesta/trga, ali če je širše območje pripadalo eni od strank. Tak primer je bilo poravnavanje med freisinškim škofom Konradom II. ter njegovima ministerialoma Rudolfom in Friderikom s Slepšeka glede gradu Štrlek, ki sta ga brata nezakonito zgradila na freisinški posesti in sta ga zato morala odstopiti škofu. To se je zgodilo septembra 1267 v Dolenji vasi pri Šmarjeti (L 171), kljub temu, da sta bila v bližini freisinška grad Klevevž in trg Gutenwerd.

č) Nevtralno mesto za ne ravno prijateljska partnerja na mejnem območju med njunima gospostvoma: leta 1286 sta se freisinški škof Emiho in Friderik I. Ortenburški sporazumela o delitvah otrok iz mešanih zakonov svojih ministerialov v vasi Stražišče. Vas je bila freisinška, nad njo je stal sporni grad Wartenberg, tik za njim pa se je pričejala ortenburška posest (L 243). Sem ali pod točko a) smemo umestiti tudi listino grofa Alberta II. Goriškega o odpovedi maščevanju, ki jo je izstavil za freisinškega škofa namesto svojega ministeriala v Vizmarjih leta 1283 (L 224).

¹⁷ PFEIFER, Eppan, 84-85.

¹⁸ PFEIFER, Eppan, 85.

d) Dejanje in izstavitev, do katerih je iz neznanih razlogov prišlo daleč od prejemnikovega sedeža, še posebej, če je šlo za samostan. Avktor je dal listino spisati večjemu kleriku, morebiti znancu, blizu njegovega bivališča: leta 1296 je Wulfing s Podkrnosa predal neko posest in listino gornjegrajskemu samostanu v Cerkljah na Gorenjskem (L 284).

Vaška idila je bila pogodu tirolskim grofom in njihovim goriškim bratrancem, ki so prišli na Kranjsko v zadnji četrtini 13. stoletja. Še posebej Goriški so v 14. stoletju na poti med Pazinom ali Gorico ter svojimi notranjskimi in dolensko-belokranjskimi posestvi pogosto kar po vaseh urejali javne zadeve. Resnici na ljubo na tej poti gradov ni bilo na pretek, ali pa najbližji niso bili njihovi.¹⁹

Javnost je imelo tudi poslovanje v **cerkvah** in pripadajočih objektih (župniščih). Pri tem gre razlikovati samostanske cerkve, ki so bile znotraj samostanov (gl. zgoraj) priljubljen prostor in grajske kapele od župnijskih.²⁰ Nekaj primerov poznamo tudi za poslovanje v kranjskih župnijskih cerkvah, vendar predvsem v mestih: listina patriarha Ulrika iz leta 1163 je nastala v cerkvi sv. Ruperta v današnjem Šentrupertu (L 10); že omenjena listina patriarha Bertolda iz leta 1228 je najbrž nastala v črnomaljski cerkvi sv. Petra (L 36); listina kranjskega arhidiakona in ljubljanskega župnika Ludvika v njegovi cerkvi sv. Petra pri Ljubljani leta 1262 (L 139), druga pa v cerkvi sv. Nikolaja v Mestu (L 137); listina Ulrika III. Spanheimskega v Ludvikovem župnišču (L 133). Ulrik sam je leta 1265 ekseptiral freisinško posest na Dolenjskem kar v cerkvi sv. Janeza v Mirni (L 154). Relativno priljubljena zbirališča so bile cerkve v Škofji Loki: leta 1248 so ugledni kranjski vitezi posredovali med Wersom z Bleda (Kamniškim) in freisinškim škofom Konradom I. *in ecclesia Loka* (L 71), pri čemer je šlo lahko tako za starološko župnijsko cerkev zunaj mesta kot za cerkev sv. Jakoba v mestu. Jakobova cerkev pa je bila zanesljivo kraj poslovanja in izstavljanja kranjskega glavarja Ulrika Dürrenholškega leta 1271 (L 188). Leta 1293 so se tudi nekateri freisinški ministeriali poravnavali s svojim gospodom v tej loški cerkvi oz. kapeli (L 270). Lahko je šlo za predprostor, še verjetneje pa za notranjost - oltarni prostor, ki je bil običajen že pri starejših tradicijah, ali pa za neposredno okolico cerkve.

Poslovalo in izstavljalo listine se je tudi v osnovi **nejavnih prostorih**: npr. »pri mostu pri Ribnem« (L 66), »v našem vrtu nad stolpom pri Ljubljani« (L 169), »na brodu pri Tacnu« (L 226). To so bili naključno izbrani kraji. Prvi in tretji primer sta bila posledica izstaviteljevega potovanja, ki ga neznano zakaj ni prekinil v udobnejšem kraju, marveč se je ustavil in dal takoj izstaviti listino. Pri prvih dveh primerih je morebiti šlo za poslovanje med počitkom avktorja/izstavitelja: prvo listino je izstavil gospod Bleda in okolice, briksenški škof. Drugo Ulrik III. Spanheimski (*in viridario nostro supra turrim apud Laibacum*) - šlo je za stolp na Šišenskem hribu nad kasnejšo graščino Podturn, obrnjen proti mestu.²¹ Vojvoda je bil tedaj morda na oddihu v »počitniškem dvorcu« pri Ljubljani. Tretjo listino pa je izstavil in predal freisinški škof kranjskemu gospodu Majnhardu II. Tirolskemu, ki je bil na poti z radovljiškega Waldenberga v Ljubljano in morda na oddihu ob Savi. Odveč je pripomniti, da so bile vse tri listine izdane spomladi (Ribno - aprila, drugi dve v juniju). Seveda so razlogi lahko tudi povsem drugačni.

Zakaj se je zlasti plemstvo sploh srečevalo v vaseh in v še bolj zakotnih krajih, kjer ni bilo nikakršnega bivanjskega udobja? Eden od možnih razlogov je bila nedvomno velika prostorska mobilnost, ki ni a priori predpisovala kraja srečanja, poslovanja in izstavljanja listin. Če je prišlo do višje sile, je bil prikladen prav vsak kraj. Določeno vlogo je igralo splošno razširjeno mnenje, da ni nič slabega sklepati posle na pokopališčih, v gostilnah, cerkvah in na prostem. V 14. stoletju pa se je število (znanih) tovrstnih postankov relativno zmanjševalo in kasneje

¹⁹ KOS, Grad, 142.

²⁰ Več primerov iz listin briksenškega škofa Egna Eppanskega (1240-1250) ima G. Pfeifer (Eppan, 84-85).

²¹ KOS, Ljubljana, 48.

usahnilo. Samostan, mestna palača in hiša ali udobnejša podeželska graščina so ostali za plemstvo skoraj edini možni poslovni kraji, za meščane pa seveda predvsem mesto.

Časovni aspekti

V tem poglavju je potrebno opozoriti na dva tehnična problema. Prvi je enak kot v zgornjem poglavju - kasneje sestavljene in nepopolno datirane regeste najstarejših listin za samostan Stična in večine listin iz turjaškega arhiva. Medtem ko so prve verjetno izgubljene ali uničene in ohranjene v registrah, v celoti predvsem po zaslugi P. Puclja, ki je leta 1720 dokončal svoje delo »Idiographia«²², pa so druge zagotovo ohranjene, vendar na nam danes neznan lokaciji, kjer se nahaja arhiv turjaške veje grofov Turjaških od evakuacije s Turjaka v drugi svetovni vojni. Domneva o ohranjenosti tega arhiva, o katerem imamo na Slovenskem le več ali manj solidne regeste srednjeveškega listinskega korpusa, ki jih je sestavil Fran Komatar in objavil v MMK (letniki 18/1905, 19/1906 in 20/1907) ter Carnioli (1/1910)²³, je bila potrjena z objavo razprave W. Höflehnerja o listinah koroških vojvod do leta 1269 v reviji Carinthia I (159/1969). Höflehner je imel očitno dostop do turjaškega arhiva, a je bil zavezan k molčečnosti, saj je kot nahajališče listin L 140 iz leta 1263 (sicer falsifikat) in L 172 iz leta 1267 navedel »loco secreto«, arhiva pa tudi ni navedel v pregledu pregledanih arhivov in zbirk.²⁴ Obe listini je objavil skupaj z drugimi iz turjaškega arhiva leta 1887 F. Schumi v URBK II, ki je turjaški listini iz let 1260 (L 120) in 1262 (L 130) pustil v skopih registih. V registialni obliki je ohranjena še L 279 iz leta 1295.

Osnovni problem starejših regist je v nesprejemljivo okleščeni formi ter v nesolidnem datiranju, ki mu popisovalci arhivskih fondov vse do 19. stoletja niso posvečali potrebne pozornosti. O izpuščanju krajev sem že govoril, podobno pa je tudi z datiranjem. Tovrstne regeste imajo večinoma le letnice, redke še naveden natančen datum. Razlog ni le ta, da je bil namen F. Komatarja predvsem predstaviti celoten turjaški arhiv, P. Puclja pa registrirati (popisati) vse stiške listine, pač pa tudi, da se na specialnejšo historiografsko in diplomatično uporabnost ni mislilo, saj sta bila oba arhiva v tistem času dostopna vsem (še redkim) raziskovalcem. O bodočih katastrofičnih časih pri ravnanju s plemiškim premoženjem (vojna in revolucija) se nikomur ni niti sanjalo. Ker ne gre za edicijsko-tehnično primerno sestavljene regeste, je torej potrebno upoštevati, da je večina tistih listin, ki so ohranjene v registih, namenoma datirana samo z letom. Toda vsaj od okoli leta 1250 dalje so bile listine večinoma bolj popolno datirane, kar smemo domnevati tudi za vse omenjene regeste. Še posebej to potrjujejo istočasne popolne objave iz obeh omenjenih arhivov (npr. v URBK II). Tabela T-2 zato ne omogoča globokih misli, pač pa podaja le število nedatiranih regist, ki v obravnavo na tem mestu ne sodijo.

Medtem ko so starejše regeste pričakovano nepopolno datirane in zato neuporabne za podrobno preučevanje, saj je sestavljalca regist morebiti tudi napačno dešifriral letnico, je potrebno posvetiti nekaj pozornosti problematiki popolnega in nepopolnega datiranja originalnih ali prepisanih listin, če so seveda imele datacijsko formulo. V pomoč nam služi tabela T-3.

²² Omeniti velja še nekaj kasnejših delnih edicij ali prepisov stiških listin, ki jih imata navedene J. M. Grebenc (seznam virov in kratic na str. 10) in J. Mlinarič (Kostanjevica, 44-48; Stična, 33 sl.) in so vse nastale v 17. in 18. stoletju, ko je bil stiški arhiv še nedotaknjen.

²³ Sumaren pregled turjaškega arhiva je napravil že F. von Hermannsthal v MHK 15/1860. Nekaj mnogo slabših regist turjaških listin je napravil tudi T. Elze v MHK 16/1861 in A. Dimitz v letniku 20/1865.

²⁴ HÖFLECHNER, Kärnten, 113-114.

T-2: NEDATIRANE REGESTE PO »SEZNAMU LISTIN«

OBD OBJA	NML IP	AT
1136-1200	5	
1201-1210		
1211-1220		
1221-1230	1	
1231-1240	2	
1241-1250	3	
1251-1260	2	1
1261-1270	5	1
1271-1280	7	
1281-1290	3	
1291-1300	7	1
1301	1	
SKUPAJ	36	3

T-3: POPOLNO IN NEPOPOLNO DATIRANJE LISTIN PO »SEZNAMU LISTIN«

OBD OBJA	LETO*	+MESEC	+DAN	NEDATIRANO**	SKUPAJ
1136-1200	10		3	6	19
1201-1210	3			3	6
1211-1220			2	1	3
1221-1230	7		2		9
1231-1240	10	1	4	1	16
1241-1250	8		14	2	24
1251-1260	10		26	1	37
1261-1270	15		50	1	66
1271-1280	12	1	21	1	35
1281-1290	7		32	1	40
1291-1300	7		43		50
1301	1		17		18
SKUPAJ	90	2	214	17	323

* Upošteevane so tudi listine, ki so ohranjene le v registah.

** V celoti nedatirane listine. V seznamu označene z »ok.« ali z vezajem med dvema letnicama.

Upošteevane niso listine, ki zanesljivo niso bile izstavljene na Kranjskem: L 1, 12, 17, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 34, 37, 40, 48, 49, 51, 52, 63a, 64, 65, 69, 73, 74, 75, 80, 101, 103a, 103b, 103c, 108, 146a, 150, 229a, 236, 246, 248, 274, 294, 315 (37 listin).

Problematika nedatiranih listin, ki jih je 5,2 %, pravzaprav zadeva arhaičnost v splošni listinski praksi. Gre za ostanke tiste prakse, ki je temeljila na tradicijski notici in je bila največkrat nedatirana ali nepopolno datirana. Ni presenetljivo, da so se takšne listine prenehale izstavljati do 90. let 13. stoletja, ko je objektivizirana notica dokončno odstopila mesto dokazilni pečatni listini, ki je imela drugačno obliko. Originalno nedatirane listine so prihajale izpod rok samostanskih in škofovskih oz. patriarhovih notarjev (Vetrinj, Stična, briksenška in oglejska

pisarna), kar nedvomno kaže na tradicijske vzore. Njihovo število se je v bistvu zmanjšalo na najnižjo stopnjo že v prvem desetletju 13. stoletja. Razlogi so pravzaprav enaki, kot sem jih navedel ob problematiki krajev, le da se je nujnost kronologiziranja pri novih oblikah listin pokazala že prej, saj je bil datum (v ožjem smislu) za dokazilnost še pomembnejši od kraja. V nedatiranih listinah je bila datacijska formula v celoti spuščena, verjetno zaradi pozabljivosti in stare tradicijske navade, na kar namigujejo vse druge zapisane formule, vključno s koroborativno (npr. vetrinjska L 47 in vetrinjsko-stiška L 99; L 222 kranjskega arhidiakona Peregrina). Sem ter tja je bil odločilen značaj listine, ki je bila v bistvu reverz (npr. L 204, s katero so bivši spanheimski ministeriali leta 1276 obljubili zvestobo z gradom Žumberk Majnhardu II. Tirolskemu, pri čemer listina ni datirana) ali pismo. V tej obliki je služila le dopisovanju znotraj nekega zaključenega kroga, npr. istega meniškega reda: leta 1275 je pisal opatu Velike Cisterce kostanjeviškemu opatu Henriku, ne da bi pismo datiral (L 198a). Uradno kleriško in medsamostansko dopisovanje in listninjenje očitno ni bilo vedno precizno. Takšno razvado sta poznala kranjski arhidiakon Ludvik in pisar magister Henrik, ko je prvi leta 1262 in 1265 preiskoval in razsojal v nekih cerkvenih zadevah, drugi pa pisal po njegovem naročilu in diktatu (L 139, 158). Drugi primer je vidimus stiškega in kostanjeviškega opata za samostan Rein iz ok. leta 1250 (L 79). Tudi kasnejši prepisi, sploh pa nemški prevodi, niso nujno datirani, vendar je v takih primerih original moral vsebovati datacij, npr. privilegij Ulrika III. iz ok. leta 1256, ki je ohranjen v mnogo kasnejšem nemškem prevodu, brez koroboracija, prič in datacije, kar je za spanheimske listine iz 13. stoletja, milo rečeno, nenavadno (L 102a). Podobno je bilo, če je listina ohranjena le v (samostanskem) kopalnem prepisu, kjer je bila listina pogosto močno spremenjena ali pa je izgubila datacijo: takšna je npr. listina stiškega opata iz okoli let 1156-1163, ki ji od vseh elementov manjka le datiranje. Ohranjena pa je le v prepisu v kodeksu (L 7). Listini Henrika IV. Andeškega za vetrinjski samostan iz ok. leta 1207 (L 21) tudi manjka datacij, saj je zapisana v dveh kopalnih knjigah, kjer so se datacijske formule pogosto izpustile. Še bolj okleščena in zelo podobna arhaični deklarativni notici je njegova druga (tokrat originalna) listina iz istega časa in za istega prejemnika (L 19). V tem primeru je sploh šlo za prejemniško izgotovitev, ki ji je samostanski pisar po stari tradicijski navadi pozabil dodati datacij, saj so mu za pravno moč zadostovale le priče. Tudi obsežna L 12 za isti samostan, katere diktat kaže na prejemniško izstavitev in je ohranjena v kopalni knjigi, je verjetno imela takšno usodo. Celo nespretni falsifikati so včasih ostajali brez datacij: pogojno postavljena v čas med letoma 1288 in 1204 je L 18 Bertolda IV. Andeškega zaradi pisave lahko tudi še mlajša. Slab diktat dopušča mnenje, da je listina nastala v prejemnikovi režiji (samostan Žiče), falsifikator pa je namenoma ali v ihti pozabil na datum. Nespretnost pravzaprav govori bolj za drugo možnost. V originalu je napačna pisarjeva interpretacija običajnega Bertoldovega naslova »vojvoda Meranski« kot *dux Dalmatie*. Ta napaka je nastajala od 80. let 12. stoletja v listinah nemških samostanov in škofij (predvsem v kasnejših prepisih, zapisih, tradicijah), nato pa tudi pri kronistih in analistih. Skoraj vsi ti so »Meranijo« napačno izenačevali z Dalmacijo. V enem primeru je diktator listine cesarja Henrika VI., v listini izdani v Italiji leta 1186, titulacijo celo spremenil v *dux Moravie*. Samemu Bertoldu in njegovim notarjem se ta napaka ni primerila, razen, če je šlo za prejemniško izstavitev, oz., če je bil Bertold le priča dejanja in na pravilno zapisovanje svojega naziva ni imel vpliva.²⁵ To pa potrjuje hipotezo o L 18 kot falsifikatu ali kvečjemu (pre)slabi in neavtorizirani prejemniški izgotovitvi.

Na enake generalne razloge naletimo tudi, ko se posvetimo vprašanju dinamike upada listin, datiranih samo z letnico, pri čemer so vključene tudi listine v registrah, v primerjavi s tistimi, ki imajo naveden tudi dan ali vsaj mesec (66,8 %). Pri absolutnih številkah je nujno

²⁵ Prim. regeste vseh listin Bertolda IV. Andeško-Meranskega v OEFELE, Andechs, posebej na straneh 163-198. Za »moravsko« intitulacijo regist št. 366 (str. 164).

potrebno računati na absolutni porast vseh listin v kasnejših obdobjih in relativni porast natančno datiranih. To pomeni, da se je nepopolno datiranje (27,7 %) hitreje zmanjševalo in umaknilo popolnejšemu od 40. letih 13. stoletja, torej približno istočasno z rednejšim uvajanjem kraja v datacijsko formulo. Ta leta so bila usodna za večinsko preciziranje prostora in časa, ne oziraje se na druge spremembe v strukturi listin. Seveda je šlo lahko v zgodnjih obdobjih za naključja, saj odstotki pri tako majhnem številu (ohranjenih) listin in velikem številu regestialnih preostankov niso preveč trdni. Zato se velja na kratko razgledati le po obdobjih od leta 1241 do 1301 ter po listinah, ki so ohranjene s celotnim tekstom (gl. »Seznam listin«). Zanimivo je, da so tako datirane listine prihajale predvsem iz pisarne Spanheimov in izpod rok samostanskih pisarjev, medtem ko so bile oglejske listine vsaj od 20., freisinške pa od 50. in 60. let dalje dobro datirane. To je razumljivo, saj je bila modernejša pečatna listina, ki je prodirala na Kranjsko s severa, tudi s freisinškimi notarji in pisarji iz nemških dežel,²⁶ pod stalnimi in močnimi vplivi, vedno bolj prevladujočega notarskega instrumenta, izjemno natančnega datiranja in javnih notarjev, ki so se širili iz Furlanije in Istre. Javni notarji so pisali po naročilu patriarhov že v 11. stoletju, skoraj kontinuirano pa od 12. stoletja.²⁷ Njihov vpliv je bil tako močan, da so začeli posvečati tudi oglejski kleriki večjo pozornost vsaj datiranju, če že ne vsem drugim elementom. V samostane in med lokalne kleriške pisarje so ti vplivi prodirali počasneje. Do zadnje četrtine 13. stoletja so se spopadali s tradicijo, ki je najdlje živela prav v samostanih - kot da bi se samostani zadovoljevali samo z letnico, ne nujno tudi krajem, pač pa s pričami. Stari običaji so se dolgo obdržali tudi v novi spanheimski pisarni, ki je modernejše načine prevzemala po daljši poti, preko šolanih kleriških pisarjev, ki so izhajali iz Italije ali celo iz kontinentalnih vzhodnoalpskih dežel (npr. Poncij v drugem desetletju 13. stoletja ter vodja pisarne Bertold do srede 13. stoletja), ter je bila dolgo pod vplivom škofovskih (krških) in samostanskih, predvsem vetrinjskih, pa tudi šentpavelskih in celo milštatskih pisarjev.²⁸ Nedvomno je postalo okoli leta 1300 nepopolno datiranje povsod in pri vseh pisarjih, izstaviteljih ter prejemnikih nezaželeno ali vsaj neobičajno.

Zanimivi vprašanji, ki zadevata logistiko listinjenja, sta povezani z umestitvijo nastanka listin v posamezne mesece in dneve v tednu. Tabela T-4 je v pomoč pri prvem. Zaradi majhnega števila popolno datiranih listin v obdobjih do 40. oz. 50. let 13. stoletja pridejo v poštev mlajša obdobja. Vseskozi in tudi v seštevku 216 listin se jasno kaže nekaj večja frekventnost dejanj in izstavitve v mesecih april, maj, junij in julij. Izrazito podpovprečni (manj kot 18 listin) so kvečjemu meseci januar, februar, avgust, september in oktober. Nadpovprečnost je relativno lahko pojasniti: pravzaprav gre za podobne razloge, kot sem jih navedel pri poslovanju in izstavljanju v vaseh in na prostem v poglavju o prostoru. Glavni razlog so bile ugodnejše vremenske razmere za potovanja, ki so odgovarjale avktorju in destinatarju, ter velikemu številu ljudi, ki so spremljali dogajanje (priče, sopečatniki). Misel, da naj bi na manjšo priljubljenost zimskih mesecev poleg slabega vremena vplivali tudi resni cerkveni prazniki (adventni čas, Božič, Novo leto, Epifanija, postni čas, Velika noč, Binkošti itd.), ne drži, kar potrjuje tudi tabela T-6 z nekaterimi izpričanimi dejanji/izstavitvami prav na najpomembnejše praznike, z izjemo velikonočne sobote in nedelje ter Božiča (več v nadaljevanju). Prazničnost torej ni pomenila posebnega zadržka, zato pa smemo pristaviti k vplivu vremena tudi nekatere gospodarske okoliščine: od avgusta do oktobra in novembra so trajali žetev, obiranje, nabiranje, stiskanje, kuhanje itd. najrazličnejših pridelkov. Tlaka je bila še precej obsežna in pomembna za pridvorno gospodarjenje, zato ji je bilo potrebno za kvalitetno izvajanje posvetiti osebno pozornost. Zbiranje dajatev je bilo priporočljivo strogo nadzorovati in ne zgolj zaupati sposobnostim in poštenosti podrejenih uradnikov. Večina kranjskega nižjega plemstva verjetno

²⁶ Prim. RUF, Freising, 58 sl.

²⁷ Prim. PUSCHNIG, Aquileia, 38-92.

še ni premogla bolj racionalne gospodarske uprave, zato je bilo najpametneje od Boga zaupano vodenje ljudstva in družine osebno voditi. Ta okoliščina seveda ni zadevala višjega plemstva in cerkvenih gospodov.

V celoti je bila mobilnost po mesecih in letnih obdobjih vedno zadovoljiva. Nenazadnje tudi zato, ker je bila aktivnosti pri večini plemstva geografsko še precej omejena. Plemič je v nekaj urah, največ dnevu ali dveh, na konju ali peš dosegel skoraj vsak obljuden kraj na Kranjskem. In v skrajni nuji se je bilo potrebno podati na pot tudi v snežnem metežu, jesenskem deževju ali v spomladanskem blatu. Še manj ovir je poznalo plemstvo v službi velikih gospodov. Ti so prihajali na Kranjsko za več dni in v kratkem času prepotovali več deset, celo sto kilometrov, ministeriali pa so jih morali spremljati brez pripomb. Vsaj za nekaj dni in vsaj po širši okolici domačega gradu in dvora. Vendar so tudi gorenjski vitezi spremljali Spanheime na Dolenjskem, koroški in tirolski na Gorenjskem, bavarski ministeriali so prihajali v Kamnik in Škofjo Loko. Sezname prič v listinah dinastičnih gospodov so dovolj izpovedni. Plemiške družine začasna odsotnost družinskega poglavarja ni prizadela, saj so ga nadomeščali sin, brat ali vnuk.

S kolikšno hitrostjo se je gibal potencialni izstavitelj? Zadostuje nekaj primerov. Ulrik III. Spanheinski je bil 6. januarja 1256 še v cistercijski opatiji Topusko (pri Glini na Hrvaškem), 10. januarja pa je že izstavil listino v rodbinski ustanovi, benediktinskem samostanu Šentpavel na Koroškem,²⁹ kamor je prihitel na pogreb očeta vojvode Bernarda, ki je umrl 4. januarja in bil pokopan v Šentpavlu.³⁰ V dobrih treh dneh in v zimskem času je prepotoval vsaj 150 km, kar je bilo zaradi nujne zadeve razumljivo. Leta 1268 sta bila Ulrik in salzburški nadškof Vladislav 14. julija še v St. Radegundi pri Šentpavlu, naslednji dan pa je bil nadškof že v Brežah, kakih 50 in več kilometrov stran.³¹ Grof Majnhard II. Tirolski je 19. junija 1283 pečatil na Waldenbergu pri Radovljici (L 225), 21. junija pa je v Tacnu, na poti v Ljubljano, prejel od freisinškega škofa Emiha neki fevd (L 226). Vse pa je posekal freisinški škof Konrad II., ki je bil 23. septembra 1267 z vsem spremstvom v Dolenji vasi pri Šmarjeti (L 171), naslednji dan pa že v Ljubljani (L 172, 173). Hitrost je bila torej presenetljivo velika, ne glede na letni čas in geografsko precej zahteven teritorij.

Vprašanje o priljubljenosti posamičnih dni v tednu za poslovanje in izstavljanje listin je že po bežnem pregledu tabele T-5 očitno le še retorično. Za poslovanje je prišel v poštev »petek in svetek«. In če je mogoče sploh zaznati kakšno zanimivost, je bilo nekoliko manjše listinjenje na ponedeljek in torek ter večje na soboto in nedeljo. Vzrok je najbrž bolj preprost in celo bizaren, kot bi si lahko mislili. Ponedeljek je vedno slovel kot »plav«, t.j. dan po krokanju, ki se je masovno in pri vseh družbenih skupinah dogajalo na nedeljo. Na dan, ko boli človeka glava oz. se počuti iz tedna v teden slabo, pa ni priporočljivo resno poslovati, razen, če ne gre za nujne zadeve, npr. če se gospodu mudi na pot, če je neopravljenih zadev še veliko ipd. Konec tedna pa je bil čas, ko so se ljudje izpregli iz vsakdanjika in odšli na pot z zavestjo, da bo imel tudi partner čas za posel in nato običajno zabavo. Morebiti so se dogovori zato sklepali po maši na gradu, v mestu, samostanu ali v župnijski cerkvi. Seveda pa 214 listin prav zares ni tisto število, po katerem bi za posamezne dneve lahko sklepali še več.

²⁸ Prim. HÖFLECHNER, Kärnten, 65-87.

²⁹ MDC IV/1, št. 2617 (str. 484), št. 2618 (str. 485).

³⁰ MDC IV/1, št. 2614 (str. 482).

³¹ MDC IV/2, št. 2980 (str. 694), št. 2981 (str. 694).

T-4: POSLOVANJE IN IZSTAVLJANJE LISTIN PO MESECIH (PO »SEZNAMU LISTIN«)

OBDOBJA	JAN	FEB	MAR	APR	MAJ	JUN	JUL	AVG	SEP	OKT	NOV	DEC	SKUPAJ
1136-1200			1				1				1		3
1201-1210													
1211-1220				1		1							2
1221-1230	1									1			2
1231-1240	1								1		1	2	5
1241-1250	2			2	3			5	2				14
1251-1260	1	1	2	5	2	2	4	1	2	1	3	1	25
1261-1270	1	3	4	5	6	9	3	3	6	6	4	1	51
1271-1280		2		3	1		4		1	2	4		22
1281-1290	3	4	5	1	4	5	2	2	3	1	1	1	32
1291-1300	4	1	4	4	6	4	4	1	1	2	5	7	43
1301	2		2	2	2	1	1	5				2	17
SKUPAJ	15	11	18	23	24	22	21	17	16	13	19	19	216

Upoštevane niso listine, ki zanesljivo niso bile izstavljenе na Kranjskem: L 1, 12, 17, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 34, 37, 40, 48, 49, 51, 52, 63a, 64, 65, 69, 73, 74, 75, 80, 101, 103a, 103b, 103c, 108, 146a, 150, 229a, 236, 246, 248, 274, 294, 315 (37 listin).

T-5: POSLOVANJE IN IZSTAVLJANJE LISTIN GLEDE NA DAN V TEDNU PO »SEZNAMU LISTIN«

OBDOBJA	PON	TOR	SRE	ČET	PET	SOB	NED	SKUPAJ
1136-1200	1					1	1	3
1201-1210								
1211-1220		1	1					2
1221-1230			1		1			2
1231-1240		1	1	1		1		4
1241-1250	1	1	2	1	3	5	1	14
1251-1260	1	5	6	6	3	1	4	26
1261-1270	6	4	4	7	4	12	13	50
1271-1280	6	3	3	2	4	1	2	21
1281-1290	4	3	8	4	1	6	6	32
1291-1300	4	7	5	6	9	7	5	43
1301	1	1	2	3	2	3	5	17
SKUPAJ	24	26	33	30	27	37	37	214

Upošteevane niso listine, ki zanesljivo niso bile izstavljene na Kranjskem: L 1, 12, 17, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 34, 37, 40, 48, 49, 51, 52, 63a, 64, 65, 69, 73, 74, 75, 80, 101, 103a, 103b, 103c, 108, 146a, 150, 229a, 236, 246, 248, 274, 294, 315 (37 listin).

Prav tako je predvsem retorično vprašanje, ali so se izstavitelji oz. sestavljalci diktata in notarji/pisarji pri datiranju ozirali na praznike in svetniški koledar, oz. so uporabljali način kronološkega orientiranja po bližnjih (važnejših), bolj uveljavljenih praznikih. Tabela T-6 govori o tem, pri čemer so svetniški prazniki izbrani glede na razširjenost in običajnost v srednjem veku z ozirom na lokalne posebnosti na Kranjskem in v sosednjih deželah. Pri nekaterih dnevih so bili morda bolj znani drugi svetniki oz. biblijski in mučeniški dogodki, saj je težko ugotoviti, kateri svetniki iz brezštevilne množice so bili popularni na Kranjskem. Zvezdica (*) ob številki listine pomeni, da se originalno datiranje sklicuje na navedeni praznik.

Iz tabele je jasno razvidno, da skoraj noben praznik ni bil ovira poslovanju in izstavljanju listin. Izjemi sta bili le Božič in Velikonočna nedelja, vedno največja krščanska praznika. Na druge velike praznične dneve se ni oziralo: celo freisinški škof se je leta 1295 na velikonočni petek pogajal z nekimi ministeriali (L 277), kostanjeviški opat pa je leta 1288 na velikonočni četrtek prejel dar od lokalnega plemiča (L 254). Takih, danes za Cerkev gotovo težko sprejemljivih dejanj, je bilo še več (gl. tabelo).

Kako pa je bilo z izpričano zavestjo o praznikih pri listinjenju? Od 214 obravnavanih listin jih je bilo eksplicitno datirano na navedeni praznik le 33 (15,5 %), medtem ko je bil odstotek v odnosu do samo 55 listin s prazničnim datiranjem bolj ugoden (60 %). Koledarja so se bolj držali cerkveni izstavitelji, predvsem kostanjeviška cisterca, pa tudi Nemški viteški red in freisinški škofje. To je razumljivo, saj so morali biti menihi zaradi vsakodnevnega bogoslužja na tekočem s prazniki. Le najpomembnejši prazniki, npr. Božič, Svečnica, Marijino oznanjenje in rojstvo, sv. Jurij, sv. Vid, sv. Martin, Marija Magdalena, nekateri apostolski prazniki in velikonočni petek (ne pa četrtek!) itd. so bili v zavesti pisarjev oz. notarjev nepozabljivi. Na ostale pa so lahko v nepregledni množici svetnikov in blaženih pozabili, datirali po bližnjih, pisarjem bolj znanih praznikih, še pogosteje pa po rimskem koledarju in bolonjskem načinu. Zadostuje le primer sv. Katarine. L 284 je datirana na »večer pred sv. Katarino«, torej 24. novembra. Na ta dan poznosrednjeveški koledar ni poznal uglednejšega svetnika, pač pa je bil tedaj dan oglejskega mučenca Krozogona in karantanskega škofa Modesta. Vsaj Krozogon je

moral biti v oglejski patriarhiji poznan, toda pisar se je raje ozrl po univerzalni in popularni Katarini Sinajski. Podobno je z L 295, ki jo je leta 1298 pisar v Kranju datiral na »večer pred dobro sv. Katarino«. Vse znane kranjske listine z dne 25. novembra pa so se ozirale na Katarino (npr. L 111, 291, 296).

T-6: IZSTAVLJANJE LISTIN GLEDE NA CERKVENE PRAZNIKE PO »SEZNAMU LISTIN«

JANUAR

1. Oktava Božiča: L 307*
2. Oktava Štefana: L 116*
3. Oktava Janeza Evangelista: L 71, 238
5. Emilijana: L 286
10. Pavel, prvi menih: L 72
13. Oktava Treh kraljev: L 38, 317*
14. Feliks iz Nole: L 308*
16. Marcel I., papež: L 175
20. Fabijan, papež in Sebastijan, mučenca: L 245*
22. Vincenc, mučenec: L 235*
25. Spreobrnjenje apostola Pavla: L 318*
30. Martina, mučenka, Adelgunda: L 297
31. Marcela: L 58

FEBRUAR

2. Marijino očiščenje, Svečnica: L 211
4. Hraban Maver, opat: L 250, 251
6. Tit, Amand, misijonar: L 92
7. Rihard, kralj Anglije: L 252
8. Hieronim, menih, Juvencij, škof v Paviji: L 253
9. Oktava Marijinega očiščevanja: L 309*
16. Julijana iz Nikomedije: L 197
23. Polikarp, škof v Smirni in mučenec: L 133
24. Matej, apostol in evangelist: L 143

MAREC

6. Fridolin, opat: L 237
7. Perpetua in Felicita, mučenki: L 8, 98
8. : L 239
11. Sofronij, patriarh v Jeruzalemu: L 275
12. Gregor Veliki, papež in cerkveni učitelj: L 126
16. Hilarij, škof v Ogleju in cerkveni učitelj: L 176
25. Marijino oznanjenje: L 233*, 254*, 263, 264

APRIL

3. Agapa in Hionija, mučenki: L 270
6. Irenej, škof v Sirmiumu in mučenec: L 105, 106
7. : L 28
9. Konrad I., nadškof v Salzburgu: L 200
11. Stanislav, škof v Krakovu in mučenec: L 66
18. Aleksander, patriarh v Aleksandriji, Apolonij, mučenec: L 68
20. Teotim, škof v Tomi: L 311, 321
22. Leonid, mučenec: L 117, 322
24. Jurij, vojak in mučenec: L 109, 118*, 255*
25. Marko, apostol in evangelist: L 144, 144a
26. Pashazij, opat in teolog: L 207
30. Maksim, škof v Jeruzalemu: L 153

MAJ

1. Filip in Jakob, apostola: L 93, 240*, 256*
3. Najdenje križa: L 145
8. Viktor, mučenec (v Milanu): L 59, 77, 78, 178, 323
9. : L 298
11. Mamert, škof v Vienne: L 180
12. Pankracij, mučenec: L 233
15. Sofija, mučenka: L 191
16. Ubald, škof: L 94, 287
19. Potencijana: L 273
20. Ivo, škof v Chartresu: L 324
22. Julija, mučenka: L 284
24. : L 265
25. Urban I., papež: L 266*

JUNIJ

1. Justin, filozof in mučenec: L 169
2. Marcellin, Peter in Erazem, mučenci: L 146
8. Medard, škof v Noyonu: L 262
13. Anton iz Padove, cerkveni učitelj: L 224, 312
14. Hartwik, nadškof v Salzburgu, Valerij in Rufin, mučenca, Elizej, prerok: L 154
- 15: Vid in Modest, mučenca: L 325*
17. Rajner: L 129
18. Marko in Marcelijan, mučenca: L 241
19. Gervazij in Protazij, mučenca, Nazarij, škof v Kopru: L 225
21. Eberhard I., nadškof v Salzburgu: L 226
22. Pavlin, škof v Noli, Ahac, mučenec: L 155, 156, 157
24. Rojstvo Janeza Krstnika, Kres: L 29, 278
25. Prosper Tiro: L 279
29. Peter in Pavel, apostola: L 147
30. Spomin na apostola Pavla, Prvi rimski mučenci, Batho, misijonar v Innichenu: L 122

JULIJ

1. Simeon, puščavnik: L 100, 326
2. Obiskanje Marije, Proculus in Martinijan, mučenca, Oto, škof v Bambergu: L 13, 271
4. Ulrik, škof v Augsburgu: L 289*
9. : L 148
10. Sedem bratov: L 110
12. Mohor in Fortunat, mučenca: L 95
13. Evgenij, škof v Kartagini, Henrik II., cesar in Kunigunda, žena: L 96
14. : L 201
17. Aleksij, mučenec: L 179
18. Arnulf, škof v Metz: L 242
21. Danijel, prerok, Prakseda: L 192
22. Marija Magdalena: L 219*, 280*

23. Apolinarij, škof v Ravenni in mučenec, Janez Kasijan, opat in cerkveni učitelj: L 170
24. Krištof, mučenec: L 243
25. Jakob (starejši), apostol: L 299*
26. Ana, mati Device Marije: L 220
27. Pantaleon, zdravnik in mučenec: L 186

AVGUST

1. Peter v ječi: L 327
4. Tertulin, mučenec: L 97
6. Gospodovo spreminjenje na gori, Sikst II., papež in mučenec: L 181
8. Dominik, ustanovitelj dominikancev: L 67
10. Lovrenc, diakon in mučenec: L 328*
12. Hilarija, mučenka: L 81
13. Kasijan, mučenec, Poncijan, papež: L 82, 83, 329
14. Evzebij, papež in mučenec: L 84, 281
15. Marijino vnebovzetje: L 257
17. Oktava Lovrenca: L 135
20. Bernard iz Clairvauxa, opat in cerkveni učitelj, Samuel, prerok: L 330
22. Oktava Marijinega vnebovzjetja, Timotej in tovariši, mučenci: L 164
28. Avguštin, škof v Hippu in cerkveni učitelj: L 227
30. Feliks in Audaukt, mučenca, Gaudencija, mučenka: L 331

SEPTEMBER

3. Evfemija, Dorotheja, Tekla in Erazma, mučenke: L 85
5. Teodor, mučenec: L 107
8. Marijino rojstvo: L 115*, 228
10. Agnes, mučenka: L 290
12. : L 86
13. Janez Zlatousti, patriarh v Konstantinoplu in cerkveni učitelj: L 229
17. Lambert, škof v Maastrichtu in mučenec: L 208*
20. Kandida, mučenka: L 159, 160
23. Linij, papež: L 171
24. Rupert in Virgil, škofa v Salzburgu, Modest, škof v Karantaciji: L 172, 173
28. Thiemo, nadškof v Salzburgu, Vaclav, knez in mučenec: L 247

OKTOBER

6. Oktava Mihaela, Bruno, ustanovitelj kartuzijanov: L 137, 249, 267
7. Sergej in Bakh, mučenca: L 138, 138a, 139
9. Dionizij, škof v Parizu in Elavterij, mučenca: L 290, 313*
10. Danijel, mučenec: L 123, 182, 183
18. Luka, evangelist: L 36
25. Krispin in Krispinijan, mučenca: L 193
27. Vincenc, mučenec: L 188

NOVEMBER

1. Vsi sveti: L 124
2. Verne duše: L 57, 184
6. Lenart, opat: L 15.
8. Oktava Vseh svetih, Štirje kronani mučenci: L 234

11. Martin, škof v Toursu: L 314*
13. Brikcij, škof v Toursu: L 194
14. : L 195
18. Oktava Martina, Odon, opat prenovitelj: L 189
20. Korbinijan, škof v Freisingu: L 196
22. Cecilija, mučenka: L 187
24. Modest, škof v Karantaciji (le v škofiji Krka), Krozogon, Oglejski mučenec: L 187a, 285, 295
25. Katarina Sinajska, mučenka: L 111*, 291*, 296*
28. : L 185
29. Radbot, škof v Utrechtu: L 112

DECEMBER

2. Bibijana, mučenka: L 44
3. Modest, škof v Karantaciji, Maver in Klavdij, mučenca: L 332
7. Ambrozij, škof v Milanu in cerkveni učitelj: L 292
8. Marijino brezmadežno spočetje: L 300, 301, 333
11. Damaz I., papež, Tasilo III., bavarski vojvoda, Jožef Egipčanski: L 54
15. : L 198, 202
16. Adelhajda, cesarica: L 203
21. Tomaž, apostol: L 212*, 213*, 302
24. Adam in Eva: L 293, 303
27. Janez, apostol in evangelist: L 174
28. Nedolžni otroci: L 258, 282*
31. Silvester, papež: L 119

PREMIČNI PRAZNIKI

VELIKONOČNI ČAS

2. nedelja pred postnim časom (Exurge): L 166, 259, 235
2. postna nedelja (Reminiscere): L 88
3. postna nedelja (Oculi): L 167, 319
4. postna nedelja (Letare): L 177, 320*
5. postna nedelja (Judica): L 276
- Zadnja (Cvetna) nedelja pred Pasho (Palmare): L 127
- Velikonočni četrtek: L 254 (gl. 25. marec!)
- Velikonočni petek: L 277*
1. velikonočna nedelja (Quasimodogeniti): L 134, 310
2. velikonočna nedelja (Misericordias): L 128
5. velikonočna nedelja (Vocem jocunditatis): L 168

Telo Kristusovo (Corpus Christi): L 89
Majske kvatre: L 163*, 211, 288

Upoštewane niso listine, ki zanesljivo niso bile izstavljene na Kranjskem: L 1, 12, 17, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 34, 37, 40, 48, 49, 51, 52, 63a, 64, 65, 69, 73, 74, 75, 80, 101, 103a, 103b, 103c, 108, 146a, 150, 229a, 236, 246, 248, 274, 294, 315 (37 listin); ter listine, ki so nepopolno datirane ali sploh ne, predvsem tiste, ki so ohranjene le v registah.

ZUNANJE ZNAČILNOSTI LISTIN

Celoten spekter listninskih navad neke družbe je bil zveza globalnih navad v pisanju, sestavljanju listin in pravnih razmer, na katerih je temeljilo pravno poslovanje in listninjenje, ter splošnih družbenih odnosov v plemiških, meščanskih in kleriških skupnostih. Trdnih pravil ni bilo, celo pri istih pisarjih ne.¹ Poglavje o zunanjih značilnostih je posvečeno tistim listinskim problemom, ki jih sproža zunanji izgled listin. Zanimajo nas material in format listin, grafični izgled in oblikovanje teksta (medvrstični razmik, liniranje), predvsem pisava,² in način pečatenja ter na koncu tudi sistem dorzualnih notic in arhivska ureditev listin. Pri iskanju identičnosti pisarjev so zunanji znaki bolj izpovedni kot podobnosti pri diktatu, ki zanesljiveje razkrivajo predvsem formular oz. sestavljalec diktata. Če je bil diktat istega izstavitelja drugačen, je bila pisava lahko enaka in obratno. Sestavljalec diktata in pisar sta bila lahko ena ali dve osebi. Če je bila pri formulah najvažnejša oseba sestavljalec diktata, je v tem sklopu raziskav v ospredju pisar, ki je oblikoval in prenesel končno besedilo na pergament. Kakšna pravila so vladala pri posameznem izstavitelju, razkrije šele sinteza diktata in zunanjih znakov, predvsem pisave.

Material in format

Splošna problematika **materiala** je še najmanj zanimiv del zunanjih značilnosti in je v diplomatičnem in kulturnem smislu doslej že dobro obdelana.³ Kranjske listine do leta 1300 so bile kot povsod drugod pisane izključno na pergamentu. Iskanje porekla konkretnega pergamentnega kosa bi bilo v vsakem posameznem primeru sicer hvalevredno, v diplomatičnem smislu pa ne najbolj pomembno. Zlasti še, ker se izdelovalca ne da natančneje identificirati, saj na njem ni pustil nobenega znaka, tako kot je to s pomočjo vodnega znaka storil papirničar. Povsod na vzhodnoalpskem območju in drugod severno od Alp je veljalo, da se je razmerje med južnjaškim (italijanskim) in severnjaškim (nemškim itd.) pergamentom na mejnih področjih z italijanskim kulturnim in pravnim sistemom ter obratno vedno nagibalo v korist prvega.⁴ Geografska determiniranost pergamenta je pri konkretni listinski praksi na Kranjskem manj izpovedna prav zaradi nekaterih geografskih in političnih danosti, ki so trdnje vplivale na izbor. Najprej je potrebno omeniti strateško vmesno lego obravnavanega območja med italijanskimi in nemškimi deželami. Trgovina in promet sta omogočala ne le promet z običajnim blagom, marveč tudi s pergamentom. Mislim na močno kulturno in geografsko importiranje z zahoda, od koder je na Kranjsko stalno prihajal (načeloma) finejši in svetlejši pergament. Ta vpliv je še posebej opazen pri spanheimskih listinah, ki so bile izstavljene na Kranjskem in so bile napisane na italijanskem pergamentu, na Koroškem npr. pa na severnjaškem.⁵ Poleg tega so prinašali pergament iz Italije seveda tudi pisarji oglejskih patriarhov, tirolskih in goriških grofov ter drugih prišlekov z zahoda, na domačega in severnjaškega, načeloma bolj grobega, pa napisali manj pomembne in zunaj Furlanije in Kranjske izstavljene listine. V listinah oglejskih patriarhov, ki so nastale na preostalem - oddaljenejšem - nemškem območju, je vedno kraljeval severnjaški oz. domači pergament. To pomeni, da patriarhi na daljša potovanja niso jemali s

¹ Po mnenju H. Horsta za andeško-meranske listine (Meranien, 89).

² Vzorni primer raziskave razvoja pisave v privatnih listinah je delo W. Heinemeyerja o gotski pisavi na primeru porenskih listin med letoma 1140 in 1500 (HEINEMEYER, Urkundenschrift).

³ Na tem mestu navajam le temeljno monografijo za materiale srednjeveških listin, ki pa daje posebno pozornost papeškim listinam: SANTIFALLER, Beschreibstoffe, 77-115 (pergament).

⁴ Za ilustracijo zadostuje poučna listninska praksa goriških grofov: njihove listine, izstavljene v Lienzu, so bile večinoma pisane na severnem, tiste v Gorici pa na italijanskem pergamentu (STARZACHER, Görz, 8-9).

⁵ HÖFLECHNER, Kärnten, 88.

seboj (večjih količin) italijanskega pergamenta, marveč so se oskrbovali na samem kraju. Po drugi strani pa je s tem zanesljivo potrjena prevladujoča oskrba z italijanskim pergamentom tudi pri domačih trgovcih, pisarjih in kupcih. V Furlaniji so se navade spremenile z nastopom italijanskih patriarhov po letu 1251, ko je v patriarhovi pisarni dokončno zmagal italijanski pergament. Po političnem porazu oglejskih patriarhov proti tirolskim grofom in Habsburžanom so patriarhi le redko prihajali na Kranjsko, Koroško in Štajersko, njihovi notarji pa so imeli le italijanski pergament.⁶ Nasprotno pa so bile andeško-meranske listine pisane predvsem na severnjaškem pergamentu - tudi tiste, ki so nastale na Kranjskem.⁷ Zaradi stalnih in močnih italijanskih vplivov predpostavljamo standardno kvalitetnejšo domačo izdelavo kot v severnejših srednjeevropskih deželah. Izbira pergamenta je bila individualna, odvisna od slučajnosti, pomanjkanja standardnega pergamenta itd. Teh odločitev pa se na konkretnih primerih ne da zanesljivo zaznati.

Papir kot material za pisanje listine je po mojem védenju uporabil na Kranjskem prvič pisar freisinškega škofa Emiha v neki listini, izstavljeni leta 1301 v Škofji Loki (L 329), torej ob koncu obravnavanega obdobja. Odločitev za papir je bila razumljiva, če se pri tej listini osredotočimo na njeno poslanstvo in značaj: ne gre za listino o pravnem dejanju, marveč za škofovo pismo, v katerem prosi dekana in kapitelj v Innichenu, naj naročijo svojim in freisinškim podložnikom, naj spravijo na varno svoje premoženje pred prihajajočo vojsko koroškega vojvode. Kratka listina je pravzaprav škofovo pismo podrejeni instanci (kapitlju) oz. klasičen mandat. Posebnost je razvidna tudi iz diktata, ki se začneja z objektivnim intitulacijem brez začetnega osebnega zaimka, nadaljuje z inskripcijem in salutacijem, ki so ga privatne listine laičkih izstaviteljev redkokdaj vsebovale. Manjka koroboracij, datacij pa je zelo kratek. Ta mandat potrjuje misel, da se je papir uveljavil za določene, zelo individualne zapise brez (večje) pravne vrednosti ne zgolj pri velikih izstaviteljih za registre, marveč tudi pri drugih za zapise nepravnega, a osebnega ali celo poslovnega značaja, s katerim ni prišlo do novega pravnega dejanja. Predvidevati smemo, da so bili nekateri takšni zapisi (vsaj?) od konca 13. stoletja napisani na cenejšem papirju, vendar so bili kasneje uničeni, saj nemški sistem ni poznal in zahteval obveznega varstva in ohranjanja zapisov fizičnih in pravnih oseb še po smrti ustvarjalca kot v Italiji, npr. za notarske knjige. Glede na prihajanje novosti z zahoda na Kranjsko ni presenetljivo, da je nastala v pisarni goriškega grofa Alberta II. listina na papirju že leta 1287, ki je bila zadolžnica za brata Majnharda II. Tirolskega.⁸ Je pa presenetljivo, da sodi najstarejša (ohranjena) papirna listina oglejskega patriarha šele v leto 1330, saj so severnoitalijanski notarji uporabljali papir za različne vrste zapisov, zlasti za instrumente in imbreviature, že v 13. stoletju - tudi nekateri oglejski notarji za protokole.⁹ Žal so bili po zastaranju dejanj in poplačilu dolgov taki enostavni zapisi navadno uničeni, najkasneje pa po smrti naslovnika pisma. Tudi L 329 je ohranjena predvsem po zaslugi večstoletnega dobrega arhiviranja innichenskega kapitlja, kar je bila značilnost cerkvenih ustanov, manj pa posvetnih prejemnikov.

Format listin je glede razvoja listin izpovednejši. Pri tem ne mislim na velikost pergamenta, pač pa na podolžnost ali pokončnost listine.¹⁰ Velikost pergamenta je bila odvisna predvsem od obsega diktata, vsebine, načina pričvrstitve pečata (pri vtisnjenih do 12. stoletja je moral biti spodnji rob daljši), stopnje svečanosti, v 13. stoletju pa tudi že od splošne stopnje pismenstva, ko je postajal že tako drag pergament zaradi silno povečanih potreb še dragocenejši. Z drugimi besedami - daljša vsebina pravnega dejanja, detajliranje s posebnimi klavzulami od druge

⁶ PUSCHNIG, Aquileia, 93-95.

⁷ HORST, Meranien, 89.

⁸ STARZACHER, Görz, 9.

⁹ PUSCHNIG, Aquileia, 95-97.

¹⁰ O izjemni variabilnosti velikosti, formata in kvalitete pergamenta ter o neobstoju trdnih pravil piše tudi H. Bresslau (Urkundenlehre, 889).

polovice 13. stoletja, podaljšane črke v prvi vrstici, večja inicialka itd., niso povzročili avtomatičnega zmanjšanja črk, pač pa so se pred pisanjem najprej ozrli po zadovoljivo velikem kosu pergamenta. Pisar je moral dobro preračunati ali bo vizualno še sprejemljivo spravil daljši tekst na izbrani format, pri čemer je imel nekaj rezerve na robovih, ki ga je na koncu lepotno obrezal, trakove pa lahko uporabil za pričvrstitev pečata. Gotovo teh »odpadkov« zaradi dragocenosti pergamenta ni bilo veliko. Dragocenost pergamenta se kaže še drugače: na večjih odpadnih kosih so celo nastajale prave pečatne listine z ustrezno kratkim tekstom. Tipični dokaz je L 284 iz leta 1296, ki je bila konec 13. stoletja s pokončnim formatom že manjša posebnost med kranjskimi listinami (posebnost pisarja gorjanskega župnika Ulrika sploh). Še bolj zanimiva je nenavadna trapezoidna oblika in velikost listine (širina 7,5-6,5 cm, višina 11,5 cm + 2,2 cm plike). Tekst te običajne darilne listine je v formulah zelo okleščen. Vse to govori za odpadni kos pergamenta, ki je ostal pisarju od prej in je bil ravno še dovolj velik, da je spravil nanj okleščeno vsebino dejanja.

Pergamentni kosi nepravilnih oblik so bili vedno pogosti. Niso jih uporabljali samo neprofesionalni pisarji, ki se niso zamujali z iskanjem lepšega kosa. Listina savinjskega dekana in duhovnika Henrika iz leta 1236 (L 49) je delo takšnega pisarja, kar dokazuje neskrbna, bolj kurzivna pisava, kot tudi nepravilna oblika pergamenta in celo poškodovanost v zgornjem delu po širini. Pravilno pravokotno obrezovanje do konca 13. stoletja še ni bilo trdno pravilo.

V 12. stoletju je v privatnih listinah nedvomno močno prevladoval pokončen format listine. Avtohtone kranjske listine iz tega obdobja niso ohranjene v originalih, je pa ohranjenih več listin oglejskih patriarhov za stiški samostan od srede 12. stoletja naprej. V tem času je bil pokončen format običajen tudi pri vseh drugih izstaviteljih. Včasih je prišlo do poudarjene pokončnosti zaradi že narezanega pergamenta, npr. pri L 10 iz leta 1163, ki jo je sestavil in napisal javni notar v službi patriarha Pelegrina Romulus. V roke je dobil že poškodovan kos pergamenta, kar je razvidno v spodnjem delu listine, kjer se je tekst ravnal po zoženem formatu pergamenta. Zaradi obsežnosti teksta Romulus ni mogel pustiti ob stranskih robovih niti milimetra praznega prostora, zadnji vrstici je moral celo nenaravno stisniti.

V prvih desetletjih 13. stoletja je še prevladoval pokončni format. Medtem ko je morda andeški notar Henrik iz Amrasa okoli leta 1207 postavil tekst L 19 po zastarelem vetrinjskem diktatu (ali pa je sploh šlo za prejemniško izstavitev) na ozek, pokončen format (razmerje 1:2¹¹), je tedanji vetrinjski samostanski pisar Ortoľ že uporabljal nekoliko širši pergament z razmerjem med širino in višino 1:1,4 (L 20) oz. 1:1,47 (L 26). Potrebno je poudariti, da je bil že pred pisanjem najbrž omejen z že obrezanim pergamentom. Ortoľ je popoln kvadrat uporabil že leta 1213 za listino koroškega vojvode Bernarda (L 25), takšna pa je bila tudi vetrinjska L 30 iz leta 1221. Tudi neki krški (med pričami omenjani notar Valter), vsekakor ne andeški pisar, je leta 1211 spisal skoraj kvadratno L 24 (1:1,15). V 20. letih 13. stoletja je v spanheimskih listinah prevladal podolžni format. Sprememba je bila posledica splošnih pisarniških trendov, najbolj opazno npr. v staufovski pisarni.¹² V konkretnem primeru pa je šlo tudi za Bernardov odmik od do tedaj vodilnega in slovitega vetrinjskega (tudi šentpavelskega in milštatskega) skriptorija k poklicnim pisarjem iz severnoitalijanske šole.¹³ Format njihovih listin je bil lahko kvadraten (L 33) ali zelo podolžen - celo v razmerju 2:1 (L 27, 29). Pri pokončnem formatu so ostajali nekateri slučajno ali občasno pisoči javni notarji na Kranjskem, npr. tista dva, ki sta napisala L 28 (1:1,5) in L 53 (1:1,7), skoraj kot notarska instrumenta. Tudi andeški pisarji, ki so v 20. letih še ostajali pri pokončnem (L 34a - 1:1,34; L 34b - 1:1,10) ali kvadratnem formatu (L 36), so se zlagoma (občasno) že preusmerjali na podolžnost z razmerjem okoli 1,25:1 (L

¹¹ Pri tem in vseh naslednjih razmerjih med višino in širino je na prvem mestu navedena širina, na drugem pa višina pergamenta. Slednji sem prištel zavihek - pliko.

¹² ERBEN, Kaiserurkunden, 196.

¹³ HÖFLECHNER, Kärnten, 65-71.

32).¹⁴ V tem času so prešli na izrazito podolžen format pisarji oglejskega patriarha Bertolda, vendar predvsem za krajša pisma oz. pisma/mandate po vzoru papeških pisem (»littera«)¹⁵ (npr. L 44 - 2:1; L 58 - 2,7:1; L 73 - 1,77:1 itd.), šele od 30. in 40. let tudi za pomembnejše in daljše zadeve npr. privilegije (L 56 iz leta 1239 - 1,6:1; L 57 - 1,4:1). Še ustanovna listina velesovskega samostana iz leta 1238 (L 54) je bila skoraj kvadratna (1:1,17). Prav pri daljših in pomembnejših privilegijih je bilo odločanje za kvadraten format, ki je omogočal lažje preračunavanje in varčevanje s prostorom, pogostejše. V skrajnem primeru se je v njih zmanjšala tudi velikost črk.

S spremembo diktata vetrinjskih listin se je v 20. in 30. letih 13. stoletja spreminjal tudi njihov zunanji izgled. Že vetrinjski prejemniški L 46 (2,25:1) in L 47 (2,4:1) sta bili izjemno široki. Pač pa so bile lahko listine drugih izstaviteljev še v 30. in 40. letih 13. stoletja vsaj kvadratne (L 50), če ne pokončne. Z nastopom freisinškega škofa Konrada I. (1231-1258) je postal podolžen format tudi standard v freisinških listinah, ki so postale v zunanjih značilnostih v vseh elementih zelo enostavne.¹⁶ Večja nihanja so bila sredi 13. st. še vedno v pisarni briksenškega škofa, kjer je podolgovat format prevladal šele v drugi polovici 13. st., čeprav so bile prehodne, enostavnejše tendence, ki so opuščale svečane papeške vzore, opazne že od približno leta 1180 naprej.¹⁷ Nedvomno so bila takšna nihanja posledica delovanja več pisarjev z različnimi listinskimi navadami. Tisti, ki so izhajali iz tradicije južnotirolskega notarskega instrumenta so bili še vedno bolj naklonjeni pokončnemu ali vsaj kvadratnemu formatu.

Nekaj pred sredo 13. stoletja se je podolgovat format dokončno uveljavil tudi v listinah avtohtonih kranjskih pisarjev, profesionalcev ali občasnih pisarjev, ne glede na njihov izvor in izobrazbo, kar je bil univerzalni trend v Evropi, najbolj opazen v cesarski pisarni zadnjih Staufovcev.¹⁸ Svečanost je izginila, razen pri najpomembnejših listinah, format se je zmanjševal tudi v absolutnih merah, kar je omogočala predvsem hitro prodirajoča in praktična minuskulna kurziva. Varčevanje z materialom je bilo lažje s podolžnim formatom, saj je bilo vrstic manj, manj je bilo praznega stranskega roba in odpadka in žrtvovano je bilo manj pergamenta. Racionalizacija v zunanjem videzu je šla v korak z poenostavljanjem diktata.

Tu pa tam je še prišlo do pisanja na pokončen format. Celo dolgoletni in inovativni vodja spanheimske pisarne magister Bertold je tako (redkeje) pisal sredi stoletja (L 75), čeprav je pri njegovih listinah že prevladal vzdolžen format. Njemu podrejeni pisarji in učenci, npr. Oto, so pisali predvsem podolžno (L 93). Kvadratni format je bil še vedno primeren za pomembne zadeve, npr. za ustanovne listine z daljšim tekstom in so zahtevale lepšo obravnavo (L 77 in 78 za kostanjeviški samostan, delo omenjenega Bertolda), večkrat pa je prišel v poštev zaradi že narezanega pergamenta in navad nekaterih spanheimskih pisarjev (L 145, L 168, 173, 175, 177 protonotarja Hilpranda). Pokončen format se je še enkrat pojavil v kostanjeviškem samostanu (L 80). Pisarjeva odločitev za pokončni format (1:2,2) pri L 137 kranjskega arhidiakona Ludvika iz leta 1262 je bila logična posledica dolgega teksta v kurzivni minuskuli. V tem primeru bi bil podolžen format iz tehničnega vidika (liniranje, branje) težje izvedljiv in neestetski. Šlo je za zapis sodne preiskave, ki jo je vodil Ludvik kot delegirani papeški sodnik v Ljubljani. Ker je imel Ludvik večji delež pri diktatu te in drugih (L 138 je verjetno njegov lastnoročni in overovljeni koncept), k sodnemu primeru pripadajočih listin (L 138a, 158), njegovo poreklo pa je bilo italijansko, se je tudi listina začejala z datumom čisto v maniri severnoitalijanskih javnih notarjev. Pisava je izkazovala freisinškega pisarja - magistra Henrika, ki je bil tudi ena od sprtih strani v procesu. Takšen format je imela še javnonotarska L 152 za bistrški samostan.

¹⁴ HORST, Meranien, 90-91.

¹⁵ PUSCHNIG, Aquileia, 97-98.

¹⁶ RUF, Freising, 51-52.

¹⁷ PFEIFER, Eppan, 113-114.

¹⁸ ERBEN, Kaiserurkunden, 245.

V zadnjih desetletjih 13. stoletja so se nekateri pisarji, tudi mestni, še oklepali kvadratnega in pokončnega formata: križevniški (L 191 - Hilprand; L 208, 219), nekateri kamniški pisarji (L 207 - arhidiakon Peregrin; L 248 - župnik Manfred Della Torre) oz. gorjanjski župnik Ulrik (L 284, 287, 289, 299, 300, 301, 320), ljubljanska profesionalna pisarja Lienhard (L 327) in Rutlib (L 299) in kostanjeviški mestni pisar Bertold (L 286, 293 itd.). Istočasno so celo izpod rok istih pisarjev nastajale zelo podolgovate listine: pri ljubljanskih križevnikih (L 221 in 237 - 3:1), v Kamniku (L 222 - 3:1 - arhidiakon Peregrin), v Kranju (L 295 - 3:1 - delo istega pisarja kot L 336a in 337, t.j. šenčurskega župnika Ulrika) in v Šenčurju (L 308 - gorjanskega župnika Ulrika). Manj podolžen in bolj kvadraten format so imele listine nekaterih notarjev/pisarjev tirolskih (L 224 notarja Viljema; L 250 in 258 magistra Rudolfa iz Meibna) in goriških grofov (L 238, 242, 278) v 80. letih 13. stoletja, nato pa so tudi njihove listine postale širše kot daljše (goriški L 271, 312). V obeh primerih je šlo za vpliv notariatske izobrazbe teh pisarjev (gl. tudi poglavje Diktat in analizo posameznih formul). Variabilnost formatov in zunanega izgleda je bila torej tudi na prehodu v 14. stoletje še vedno opazna in, kot rečeno, velikokrat odvisna od razpoložljivega materiala in dolžine teksta. Toda od približno leta 1300 so prevladovale izrazito podolžne listine, le redke z daljšim tekstom so še imele nekaj višji format.

Medvrstični razmik je bil odvisen od tipa pisave, stopnje svečanosti in razpoložljivega prostora glede na obseg teksta. Večinoma so imele tiste listine, ki so bile do srede 13. stoletja, pa tudi kasneje, še pisane v variantah diplomatične minuskule, večji medvrstični razmik kot poznejše v minuskulni kurzivi. To je razumljivo, saj so segale prostostoječe, lepo oblikovane in pravilne črke bolj v višino in globino, medtem ko so se kurzivne črke zlahka prilagodile formatu in razpoložljivemu prostoru. Potreba po hitrejšem pisanju ter varčevanje s pergamentom, čigar uporaba in cena sta se zaradi dramatičnega povečanja pisanja na Kranjskem in povsod v zahodnem svetu silno povečala od srede 13. stoletja, sta zožila razmik ter zmanjšala in preoblikovala črke. Tako se je razmik zmanjšal od (včasih kar) dveh centimetrov v začetku stoletja, na povprečno pol centimetra konec 13. stoletja. Še vedno pa so bila možna odstopanja navzgor, predvsem pri nekaterih stiških (L 197) in kostanjeviških (L 115, 116, 214, 309?) skriptorskih izgotovitvah.

Do srede 13. stoletja je prevladovalo slepo **liniranje**, nekatere listine pa sploh niso bile (vidno) linirane ali pa so bile linije samo nakazane s pikami na obeh stranskih robovih. V nekaterih cerkvenih izgotovitvah je prišlo do začetka 13. stoletja včasih do liniranja stranskih robov (npr. v prejemniški L 40 patriarha Bertolda za gornjegrajski samostan). Toda lepa poravnava desnega roba kljub temu ni bila vedno izdelana (npr. L 75 spanheimskega notarja Bertolda). Od približno druge polovice 13. stoletja je bilo slepo liniranje še vedno standard, prihajalo pa je že do tintnega liniranja (L 75, 78, 116, 276, 330, 348 itd.), morda tudi pod vplivom rahlega tintnega liniranja spanheimskih listin.¹⁹ Liniranje je bilo v kranjskih privatnih listinah, zlasti od konca 13. stoletja naprej, neobvezen element pisanja, kar je jasno pri nekaterih listinah, ki imajo izrazito neravne, zavite vrstice, odvisne od nepravilne oblike formata (npr. v L 49, 118, 228, 286, 299, 309, 311, 319, 320, 350, 352, 354 itd.).

Spodnji zavihani rob listine pri listinah z obešenimi pečati (**plika**) je bil poljubno širok, odvisen pač od preostalega prostora. Variiral je od enega do treh ali celo štirih centimetrov. Zunanji robovi plik so bili lahko že prej umetelno, trapezasto, ovalno, poševno ali ravno odrezani. Obdelava plike je bila pisarjeva individualna odločitev, odvisna od konkretnih možnosti.

Podobno poljubno so bile listine originalno prepogibane. Prepogibi so bili lahko celo identifikacijski znak pisarja. Odvisni pa so bili predvsem od velikosti listine, torej od primera do primera drugačni.²⁰ Zato prepogibanja ne vključujem v pregled zunanjih značilnosti.

¹⁹ HÖFLECHNER, Kärnten, 88.

²⁰ PUSCHNIG, Aquileia, 98.

Temeljna predpostavka pri listinskih pisavah je nespremenljivost pisave iste osebe. V resnici pa skorajda ni bilo listin z absolutno enakimi duktusi, drugimi zunanjsimi in notranjsimi značilnostmi, razen če ni šlo za posameznikovo izgotovitev v istem času, z istim/enakim črnilom in peresom ter za enako pravno dejanje in istega izstavitelja. Kvaliteta peresa in (ne)zadovoljiva velikost pergamenta sta zelo vplivala na splošni izgled in formiranje črk. Pisarjevo dobro počutje in nujnost sta imela tudi določen vpliv na (ne)pravilnejši in kurzivnejši karakter pisave. Končno ne gre zanemariti legitimnih generičnih sprememb, ki so prehajale v posameznikovo prakso z novimi običaji, z zahtevanimi spremembami ali z učvrstitvijo standardnega dukta. Razlike so bile lahko tudi zelo izrazite, a jih je mogoče jasno določiti z natančnimi primerjavami in smiselnim tolerančnim odmikom. Pri identifikaciji, primerjavi in karakteriziranju pisav večih listin, zlasti istega izstavitelja (samostana, dinasta), je potrebno imeti pred očmi dopustne spremembe in razlike v pisavi iste osebe, predvsem pa uporabiti za primerjavo tudi druge primerjalne elemente (diktat, pečatenje itd.).²¹

Najprej se velja ustaviti pri rabi **podaljšanih črk** (»litterae elongatae«), ki niso imele tesnejše zveze s pisavo ostalega teksta. Poudarjene črke so bile običajne v papeških in cesarskih listinah za pisanje prve vrstice z verbalnim invokacijem²² in (vsaj) delom intitulacija. Zlasti škofovske listine so se vse do 13. stoletja tudi v tem pogosto zgledovale po njih. Omeniti moram vsaj listine oglejskih patriarhov s poudarjeno celo vrstico (L 5, 10). Podaljšane črke so bile majuskulnega izvora, stale so med dvema linijama po vzoru cesarskih listin, včasih so imele nekaj minuskulnih potez.²³ Glede na nemški izvor patriarhov je posnemanje razumljivo. Razen pri nekaterih listinah oglejskih patriarhov iz 13. stoletja (gl. spodaj) so elongirane črke pisale iste osebe kot bistveni tekst listine.

V 13. stoletju je nasploh prihajalo do racionalnejšega pisanja. Profesionalni pisar vojvode Bernarda v 20. in 30. letih 13. stoletja je sem ter tja pisal le še vojvodovo ime v pretežno majuskulni elongati, vrstico pa nadaljevali v minuskuli (L 27, 33). Nekatere pomembnejše andeške listine, tudi tiste, ki jih je napisal cerkljanski župnik Henrik, so imele v 20. letih podaljšane (minuskulne) verbalne invokacije (L 32, L 34b),²⁴ enako tudi vovbrška L 50 iz leta 1237 (delo javnega notarja), ki se je v isti vrstici nadaljevala z intitulacijem v običajni minuskuli.

V času patriarhovanja Bertolda Andeškega so njegovi pisarji posvetili več pozornosti zunanjemu izgledu listin. Tako so poseben tip elongate, ki so ga začeli gojiti nekateri oglejski notarji že konec 12. stoletja, razvijali oglejski notarji od 20. let 13. stoletja; notar patriarha Bertolda Kraftra v 30. in 40. letih 13. stoletja. Njegove elongirane črke so bile široke, privzete iz uncijale in okrašene z viticami. Zajemale so invokacij, od intitulacija pa samo patriarhovo ime (L 54, 74).²⁵ Oglejski kanonik Bonencontrus, drugi patriarhov notar iz istega časa, je enkrat uporabil še starejši (minuskulni) tip črk, le da je bila začetna črka invokacija (I) podaljšana in bogato okrašena (L 56). Leta 1243 je neki drugi pisar umetelno okrasil začetno besedo (patriarhovo ime) s kapitalkami v L 64 šele po zapisu celotnega teksta, ki pa je bil verjetno delo gornjegrajskega samostanskega pisarja. Zaradi premajhnega predvidenega prostora je moral zadnje tri elongirane črke zelo pomanjšati in inserirati v prostor, predviden za eno črko. Šlo je za osebo, ki je kopirala papeške in cesarske listine, saj so začetne črke odstavkov in datacija tudi zelo okrašene, inserirane črke pa so bile moda pisarne cesarja Friderika II. Okrašena je tudi kasneje vpisana značilna večnostna formula (*in perpetuum*), ki je po papeški maniri

²¹ O tovrstnih težavah piše tudi H. Bresslau (Urkundenlehre, 916-918).

²² O zelo redkih monogramatskih invokacijah gl. poglavje Diktat - Invocatio.

²³ PUSCHNIG, Aquileia, 100-103; IONA, Diplomatica, 22 sl.

²⁴ HORST, Meranien, 97.

²⁵ IONA, Diplomatica, 44.

značilno okrajšana.²⁶ Osebo ime briksenškega škofa je poudarjal tudi notar Mihael, ki je vodil listinske zadeve škofa Egna sredi 13. stoletja (L 68). Vodja pisarne Bernarda Spanheimskega v 40. in 50. letih 13. stoletja magister Bertold je v pomembnejših listinah v minuskulni elongati zapisal začetni invokacij, nato pa v isti vrstici nadaljeval pisanje v običajni minuskuli.

Večina kranjskih listin manjših izstaviteljev je imela vsaj malenkostno poudarjeno, včasih z viticami okrašeno prvo črko protokola v formi inicialke, ne glede na tip formule. Okrašene inicialke so lahko segale več vrstic v globino in več črk v širino. Takšno racionaliziranje je bilo najprej opazno v patriarhovih listinah, kjer so bile v svečanih listinah tako okrašene tudi začetne črke odstavkov (npr. L 69).²⁷ V poznostaufovskem času in kasneje so izginjale podaljšane in okrašene črke tudi iz cesarske pisarne, kar je povratno vplivalo na privatno prakso.²⁸ Zlasti racionalno so pisali freisinški pisarji od 30. let 13. stoletja, ker največkrat niso pretirano poudarili niti začetne črke protokola (L 95, L 118 - delo magistra Henrika), razen v pomembnejših listinah (npr. v L 98 že omenjenega magistra Henrika; L 156 itd.). Notarji severnoitalijanskega izvora na Kranjskem napisanih pečatnih listin niso okraševali z začetnimi črkami (L 121), kar je bila nedvomno značilnost notarskih instrumentov, vendar ne tudi pravilo (L 152).

Pisava glavnine teksta je v diplomatiki eden najvažnejših elementov identifikacije pisarjev in notarjev ter njihovih kulturnih in pismenskih navad, izobrazbe in izvora. Pisava kranjskih listin se je (pričakovano) spreminjala od diplomatske minuskule 12. in začetka 13. stoletja do absolutno kurzivne konec 13. stoletja. Nekatere samostanske listine so bile pisane v istem času tudi v skriptorski, skorajda književni minuskuli. Zaradi obilice gradiva se na tem mestu ne morem posvetiti zelo natančnim genetičnim elementom posameznih primerkov, pač pa generaliziram razvoj in posebnosti le nakazujem.

V 12. stoletju so bile vse ohranjene listine - med obravnavanimi gre večinoma za listine oglejskih patriarhov - pisane v diplomatični minuskuli, kakršno je pač gojil posamezni pisar. Oglejski pisarji so pisali listine v minuskuli, ki je imela vzore manj v papeški kot pa v cesarski pisarni. To je bila razumljiva posledica močnega nemškega vpliva, ki so ga s seboj prinašali nemški patriarhi in njihovi pisarji (gl. zgoraj pri podaljšanih črkah). Seveda je šlo predvsem za pečatne listine, manj za notarske instrumente.²⁹ Diplomatični pisavi imata dve obravnavani listini patriarhovih notarjev (L 5, 10 - ta je od javnega notarja Romulusa). Posebno obravnavo terjajo L 1 (1136), L 2 (1145) in L 5 (1152), ki imajo v eshatokolu celo patriarhov monogram v obliki rote in podpise patriarha, nekaterih sufraganov in klerikov po papeškem zgledu. Le L 5 je ohranjena v originalu, prvi dve pa v novoveških prepisih. Odločitev o pristnosti teh izstopajočih listin se vendarle nagiba k pozitivnemu mnenju, odprto pa ostaja vprašanje o razlogih za tako verno posnemanje svečanih papeških privilegijev³⁰ (gl. uvodno poglavje o značaju listin).

V začetku 13. stoletja se je stara diplomatična minuskula poenostavljala, vendar v vseh pisarnah še ne tudi gotizirala. Ta proces je najlepše zaznaven v cesarski pisarni v 13. stoletju.³¹ Andeško L 19 je ok. leta 1207 napisal notar Henrik, še verjetneje pa nek vetrinjski pisar (Ortolf?); vsekakor je bila njegova pisava še povsem v stilu 12. stoletja. Vetrinjski pisarji so tedaj pisali listine samo v konservativni in pravilni pisavi (L 20, 25, 26 - vse od meniha Ortolfa). V nekaterih razvitejših vzhodnoalpskih pisarnah, npr. v pisarni krških škofov, je v istem času že prihajalo do izrazitejšega zaostrovanja potez, pripisovanja povezovalnih črtic ipd., čeprav

²⁶ PUSCHNIG, Aquileia, 100.

²⁷ PUSCHNIG, Aquileia, 121-122.

²⁸ ERBEN, Kaiserurkunden, 248.

²⁹ IONA, Diplomatica, 15 sl. O razvoju pisave cesarske oz. nemške kraljevske pisarne do začetka 13. stoletja gl. ERBEN, Kaiserurkunden, 199-207.

³⁰ PUSCHNIG, Aquileia, 109-110, 116-118.

so bile črkovne forme še vedno diplomatske (krški L 24 notarja Valterja in L 37). Pri nekem profesionalnem pisarju, ki je v 20. letih pisal občasno tako za avstrijskega vojvodo kot Bernarda Spanheimskega (L 27), je bila že razvidna kurzivnejša, bolj okrajšana listinska pisava, vendar je imela večina črk še vedno oblike iz 12. stoletja. Ko se je vojvoda Bernard v 20. letih odpovedal uslugam menihov iz vetrinjskega in drugih koroških samostanov, so nekateri njegovi novi pisarji, vsi izobraženi kleriki vendar ne nujno tudi menihi, poleg vsega drugega uvedli tudi modernejšo, kurzivnejšo pisavo, s tu pa tam pripisanimi zračnimi linijami (npr. L 29 in L 34 magistra Poncija). Ta pisava pa je imela v osnovi še stare forme. Toda bila je že opazno drugačna od sočasne konservativne pisave iz vetrinjskega samostana (L 30, 46, 47) in od spanheimskega pisarja iz okoli leta 1225 (L 33 notarja Henrika). Zato pa je imela personalna statičnost v andeškem listinjenju za posledico konservativnejše in toge forme, vendar je bila pisava mlajšega pisarja Henrika iz Cerkelj že bolj lomljena in ostra (L 34a, 34b, 36).

Kurzivnejša listinska pisava, pravzaprav še vmesni tip, se je pojavila na Kranjskem najprej v enostavnejših, manj pomembnih (mandatnih) listinah patriarha Bertolda v 30. letih 13. stoletja, v naslednjem desetletju pa tudi v vseh drugih, celo svečanih listinah. Spremembe so bile del uvajanja globalnih novosti, npr. drugačnih podaljšanih črk (gl. zgoraj). Pisavo so odlikovale majhne povezane črke, pripisane zračne linije, značilne in številne okrajšave ter kratice, predvsem pa bolj individualen karakter, ki je v nasprotju z okostenelo diplomatsko minuskulo iz 12. stoletja omogočal lažjo identifikacijo pisarja (L 44, 53, 54, 56, 57, 58, 64, 69, 73). Vzporedno s temi so bile (redkejšje) patriarhove listine pisane tudi še v stari, a posodobljeni (okrogli) diplomatski minuskuli pod določenimi papeškimi vplivi (L 55). Okoli leta 1250 se je v Furlaniji in v patriarhovih pečatnih listinah že uporabljala čistejša kurziva (L 74 - delo notarja Krafta).³²

Konec 40. let so pod vplivom patriarhovih pisarjev in listin začeli uporabljati to prehodno severnoitalijansko (»patriarhovo«) pisavo, ki je temeljila na starih osnovah (odstopajoča velikost in izoliranost posameznih črk), tudi kranjski pisarji v krajih, kjer je bil patriarhov politično-upravni in gospodarski vpliv najmočnejši (Kamnik, Stična). Tako je ena prvih domačih listin v prehodni pisavi nastala v Kamniku leta 1248, najbrž izpod rok duhovnika Leonarda (L 70). V freisinški pisarni je tedaj še prevladoval vmesni tip (L 71 - notar Konrad), pa tudi spanheimska pisarna je do približno 60. let za svečane in pomembne listine uporabljala manj kurzivno pisavo (L 77, 78), nekateri učenci kanonika Bertolda pa tudi že zelo kurzivno (L 90 in L 93 iz leta 1252 ter L 129 iz leta 1261, vse delo pisarja Ota; L 101 iz leta 1255).

Okrog leta 1250 je prišlo do radikalnega preloma s starimi in prehodnimi pisavami. Najprej v pisarni freisinškega škofa Konrada I., verjetno z nastopom notarja magistra Henrika, ki je vpeljal alemanske navade. Odslej so bile freisinške listine vedno pisane v zelo kurzivni, poslovni pisavi in z značilnimi ostrimi peresi, katerih raba je bila prej na Kranjskem in v vzhodnih Alpah redka.³³ Tako so imele novi freisinški duktus L 95, 98 in 118 (magister Henrik). Freisinški notar magister Herman je od konca 60. let pisal v lepši, počasnejši, bolj stilizirani pisavi, rekli bi celo, da je kaligrafiral freisinško poslovno pisavo (L 160, 164, 180, 212, 213, 223). Izjemen primer ultrakurzivne poslovne pisave v tistem času je listina Agnes Meranske, ki je bila izstavljena in napisana v Kamniku leta 1258 (L 113). Njena pisava je za ta čas in kraj posebnost, zdi pa se, da pisar ni bil domačin, marveč tujec z Merankinega dvora. Tudi listine izstavitelja ljubljanskega župnika in arhidiakona Ludvika, ki so nastale do srede 60. let, so imele duktus, neverjetno podoben novemu freisinškemu (L 136, 137, 138a, 158), kar potrjuje že izraženo misel, da je šlo za v L 137 izrecno imenovanega »notarja Henrika«, ki se je omenjal še v nekaterih freisinških listinah iz tega obdobja. Diktat je bil Ludvikov. Ostrejšje in kurzivno so

³¹ ERBEN, Kaiserurkunden, 247.

³² PUSCHNIG, Aquileia, 111-112.

³³ RUF, Freising, 52.

bile napisane še listine nekaterih spanheimskih notarjev (L 156 in 157 od vodje spanheimske pisarne notarja Konrada iz Hrušice³⁴; L 145, 168, 172, 173, 175 in 177, vse od spanheimskega protonotarja Hilpranda). Nova prevladujoča kurzivnost, zmanjšanje črk in formata so bili posledica pisanja z ostrim peresom.

Od 60. let 13. stoletja so skoraj vsi pisarji, z izjemo tistih, ki so izhajali iz tradicije najstarejših podeželskih samostanov, pisali le še v različnih variantah kurzive. Razlike v duktusu so bile posledica (ne)ostrine peresa, večje in manjše rabe kratic in okrajšav ter učnih vplivov in izvora pisarjev. V Ljubljani so bile spremembe opazne pri neznanem (križevniškem?) ljubljanskem pisarju (L 185, 189, 208, 221 in 234), pri morda tudi križevniškem (enaki pisavi v L 191 in 237 bivšega spanheimskega protonotarja Hilpranda), profesionalcu Lienhardu (L 324), v Škofji Loki pri freisinških notarjih (roka dvornega pisarja Henrika v L 188, 201, 203, 262, 265, 275, 277, 280, 281, 292, 319, 322, 326 in 333), pri kamniških klerikih-pisarjih (L 207, 222, 244 arhidiakona Peregrina; enaki L 248 in L 253 kamniškega župnika Manfreda Della Torre v maniri patriarhovih listin). Po konservativnem širokem peresu zlahka prepoznamo pisavo kleriškega pisarja, ki je po letu 1287 pisal po naročilu na Gorenjskem med Kranjem in Kamnikom in ga enačim z gorjanskim župnikom Ulrikom s bivališčem v Kamniku (L 245, 284, 287, 289, 298, 300, 301, 303, 308, 313, 320 itd.). Po letu 1300 je v Kamniku delovalo še več dobrih pisarjev: moravški župnik Witig z Limberka, čigar okrogla pisava in nekatere formule so se zgledovale po patriarhovih listinah (L 325, 330, 331, 334, 335, 346). Iz pisarne goriških grofov so od 80. let prihajale listine v različnih variantah, odvisnih od posameznih pisarjev: v običajnih (L 238; enaki pisavi v L 242 in L 271; L 312) ter v bolj italijansko notarskih (L 246, 278). Enostavno in stilizirano kurzivo brez nepotrebnih okraskov, ki se je v formah in duktusu razlikovala od drugih sodobnih, sta imeli L 224 in 226 notarja Viljema iz pisarne tirolskih grofov. Zelo odstopajočo, umetno tremorno pisavo je imel kostanjeviški pisar Bertold, ki je napisal več nemških listin po letu 1291 (L 266, 286, 293, 307, 333a, 333b, 336a, 345a, 348d, 350b). Enostavnejša je bila pisava profesionalnega ljubljanskega pisarja Rutliba (L 299, 328, 348c, 350c). Pisava drugega ljubljanskega pisarja Lienharda, ki je pričal v svoji listini leta 1299 (L 297), je bila bolj oglata in kaligrafska, z bogatima inicialkama (L 297, 324, 327, 349, 350a, 350d). Zato pa se je v leta 1300 v Ljubljani napisani L 314 pojavila pisava, ki ji ne najdemo sodobnih vzorov: črke so imele poudarjene razcepe na hastah in bile ostro lomljene oz. oglate. Takšne značilnosti so imele tudi identične, skoraj skriptorske kamniško-mekinjske L 336, 338, 339, 342, 344 in 348 iz let 1303-1305. Šlo je za mekinjskega samostanskega pisarja, morda celo nuno, ki je pisal za plemiške in kamniške meščanske samostanske donatorje.

Pisarji v kranjskih podeželskih samostanih so bili do konca 13. stoletja v pisavi precej bolj konservativni. Njihove listine so bile pogosto pisane v pisavah, ki v celoti največkrat sploh niso bile kurzivne, marveč bližje listinski minuskuli iz začetka 13. stoletja, a z bolj okroglimi potezami, z nekaterimi bolj ali manj kurzivnimi črkami (a, d, g) in precej pod vplivom skriptorske knjižne pisave. Šlo je za kostanjeviške (L 80; 115 - opremljena celo z verzalkami za pisanje imen tako kot cesarske oz. listine patriarha Bertolda³⁵; L 116, L 163, povsem skriptorska L 240, podobni L 267 in 309, morda tudi L 274), stiške (L 199, 205), nekatere križevniške (L 219, 276, 321) in dve listini za bistrški samostan, ki pa nista nastali v režiji samostanskih pisarjev (L 124, 152). V stiškem samostanu je prišlo do enkratne posodobitve pisave morda že prej, saj je bila L 99 iz ok. leta 1254 zelo kurzivna in je imela nove oblike črk. Konec 70. let se je zlagoma modernizirala pisava vseh kranjskih samostanskih pisarjev. Najprej v kostanjeviških listinah (L 211, 214), skoraj dvajset let kasneje (žal je precej listin ohranjenih le v prepisih) pa še v stiških (L 285); ista oseba je napisala tudi L 310).

³⁴ HÖFLECHNER, Kärnten, 84.

³⁵ PUSCHNIG, Aquileia, 112.

Poseben tip listinske pisave, ki je ne moremo uvrstiti med navedene, je bila derivat pisave, ki so jo uporabljali severnoitalijanski pisarji v notarskih imbreviaturah. Za pečatne listine, bodisi kranjske bodisi patriarhove, so ti notarji nekoliko spremenili pisavo, jo naredili lepšo in primernejšo. Razen v izjemnih primerih, npr. v L 28 iz leta 1220, ki ima poleg drugih diplomatičnih elementov od vseh kranjskih listin najbolj neobičajno, skoraj povsem imbreviaturno pisavo z enostavnimi, reduciranimi, a večjimi in zato pravzaprav lažje berljivimi črkami. To je bila žrtev konkretnega javnega notarja na oltar zahtevane listinske forme oz. čitljivosti. Tudi pisava briksenških javnih notarjev v škofovih pečatnih listinah je bila posebnost (L 68), prav tako pisave nekaterih listin dolgoletnega vodje pisarne Bernarda Spanheimskega kanonika Bertolda, ki je imel italijansko izobrazbo (npr. L 75). Težje berljiva in nelepa je kurziva (kamniškega?) notarja Leonarda, ki je napisal svibensko L 121 leta 1260. Morda je bil identičen z »duhovnikom Leonardom«, ki je napisal leta 1248 v bližnjem Kamniku tudi svibensko L 70, čeprav je bila njegova tedanja pisava bistveno drugačna (gl. zgoraj).

Pečatenje

Pečatenje je bilo zadnje in najpomembnejše dejanje za pisanjem listine in predvsem povezano z izdelavo listine, manj s konkretnim pravnim dejanjem. Zaokroževalo je fizično izgotovitev listine. S pečatom se je zapis overovilo, dalo zapisani vsebini in prejemniku pravno varnost na sodišču. Glede na časovno pripadnost obravnavanih listin je overovljanje kranjskih privatnih listin s pečatom od začetka 13. stoletja pričakovano.³⁶ Na tem mestu si velja ogledati pečatenje iz dveh od treh zornih kotov: fizičnih (način pričvrstitve pečata) in subjektivnih aspektov (izbor oseb, ki so pečatile določeno listino). Na tem mestu se ne bom obširneje ukvarjal s pravnimi vidiki, o katerih je več zapisanega v poglavju Diktat (Corroboratio) - pravni problemi (načini overovitve listine). V našo diplomatično raziskavo tudi ne sodi analiza pečatov, ki je poseben, bolj umetniški in heraldični problem (pečatna slika, napisi, material, velikost, izdelava), predvsem pa predmet sfragistike in zahteva v prihodnosti še posebno obravnavo. Oblika in slika pečata namreč nista imela nobenega vpliva na značaj in izgled zapisa (listine) in obratno. Na tem mestu nam torej ostanejo za obravnavo osnovni fizični in subjektivni vidiki pečatenja.

Prevlada pečata kot glavnega overovitvenega in dokazilnega sredstva listine nad pričami je šla v korak s spremembo listine v trajen dokaz o nekem resnično izpeljanem pravnem dejanju, ki pa se je zaokrožilo šele s predajo listine v roke prejemnika. Tako je v 13. stoletju pečatna listina vedno bolj postajala dispozitivna poslovna listina, njena oblika pa vedno bolj enostavna »Nos« oz. »Ego« listina z dispozitivnim (glavnim) glagolom pravnega dejanja v sedanjiku. Ta proces pa se je končal v 14. stoletju.³⁷

Problematiko **pričvrstitve pečata** na pergamentno listino lahko le nakažemo - zaradi poškodovanosti velikega števila listin, kasnejšega popularnega rezanja pečatov in precejšnje ohranjenosti listin zgolj v prepisih in regestah.

Vedno sta bila mogoča dva temeljna načina. Prvi je bil vtis tiparja v vosek, ki je bil poprej nanešen na spodnji prazni del že napisane listine, v katero je bil napravljen za obstojnost pečata križast vrez, da je vosek lahko prišel tudi na drugo stran listine. Ko je bil tipar vtisnjen, se je držal vosek pergamenta z obeh strani. Ta način je bil starejši in je bil skoraj vedno uporabljen v obravnavanih listinah do približno srede 12. stoletja, zlasti v patriarhovih listinah (L 5, 10).³⁸ Imel pa je več pomanjkljivosti: lahko je odpadel ali se poškodoval ob prepogibanju pergamenta, zavzel je precej dragocenega prostora na listini, zato je bilo težko pričvrstiti več

³⁶ EWALD, Siegelkunde, 36-39.

³⁷ REDLICH, Privaturkunden 120 sl.; MELL, Privaturkunde, 51 sl.

pečatov na isto listino.³⁹ Namesto tega načina je prišlo v drugi polovici 12. stoletja tu pa tam do drugačnega (vmesnega) načina pričvrstitve - obešanja pečata na listino. Pečat sta držala dva pergamentna trakova, ki sta bila speljana skozi dva vreza na prednjo stran (»eingehängt«), pečat na hrbtni ali prednji strani listine pa ju je združil. Včasih je tak pečat služil za zaprtje listine. Tak način je bil na prvi pogled podoben vtisnjenemu in redko uporabljen: samo enkrat se je npr. pojavil v eni od listin Bernarda Spanheimskega.⁴⁰

V začetku 13. stoletja se je z večdesetletno zamudo glede na srednjo Evropo tudi na Kranjskem pojavil novi standardni in odslej praktično izključni način - na vrvico ali pergamentni trak obešeni pečat (»angehängt«). Vrvica ali trak sta oteževala falsificiranje. Tako npr. nobena andeška listina ni več imela vtisnjenega pečata.⁴¹ Možnih je bilo več sočasnih podvariant: pečat, za katerega je bila navadno že prej izdelana skodelica, je bil lahko obešen s pomočjo vrvice, spletene iz barvnih nitk. Pergament je bil na dveh mestih preluknjan, skozenj pa je bila še pred pritiskom tiparja speljana vrvica na vosek, ki jo je po pritisku in otrditvi voska neločljivo združil v voščeni masi. Druga podvarianta, ki je bila mnogo pogostejša, je bila obešanje pečata na pergamentni trak, ki je bil speljan skozi listino na več načinov. Ti pa odkrivajo posebne navade posameznih pisarjev oz. pisarne in trende.

Pletena svilena ali konopljena vrvica sta se uporabljali v vetrinjskem samostanu za pečate na vojvodskih in andeških listinah, ki so nastale v režiji vetrinjskih pisarjev v začetku 13. stoletja (menih Ortoľ). Pečati so bili pričvrščeni z vrvico, ki je bila potegnjena skozi listino skozi tri luknje in zavozlana na prednji strani plike (L 20, 26). Nasploh je bila svilena pletena vrvica pri andeško-meranskih listinah najpogostejše povezovalno sredstvo.⁴² Nekatere spanheimske listine so obdržale vrvico tudi po odpovedi uslugam vetrinjskih pisarjev: listine notarja Poncija (L 34), kostanjeviškega falsifikatorja iz 15. stoletja (L 42), kanonika Bertolda (L 77, 78) in Hilpranda (L 145, 177), kostanjeviškega meniha-pisarja (L 274).⁴³ Tudi andeški pečati so bili lahko pričvrščeni z vrvico na čisto poseben način, katerega avtor je bil cerkljanski župnik Henrik: skozi pliko in listino skupaj je napravil rez, skozenj pa vzporedno potegnil dva konca in ju tik pod pliko vsakega posebej in še oba skupaj zavozlala s koncema z druge strani listine (L 34a, 34b). Drugačen vozle je napravil Henrik v istem letu na patriarhovi L 36. Tak vrez in vozle je imela še patriarhova L 58, drugačnega pa tri listine istega izstavitelja (L 64, 81 in 236), pri katerih je bila vrvica potegnjena skozi dve ločeni luknji v pliki in ostalem delu listine in bila zavozlana pod pliko. Od druge polovice 13. stoletja je uporaba vrvice izginjala iz patriarhove pisarne.⁴⁴ Tri luknje v listini in pliki (2:1) je imela za vrvico tudi križevniška L 221, dve luknji pa L 237. Pri slednji se jasno kaže pogosto nihanje v pričvrščevanju pri istem pisarju Hilprandu, saj je imela tudi njegova L 191 pečat, obešen na pergamentnem traku. Vrvica je kot sredstvo pričvrščevanja pečatov na privatnih listinah izginjala v začetku 14. stoletja. Odpadni pergament je bil pač vedno bolj pri roki kot zahtevana (več)barvna pletena vrvica, ki je ostala v redkejši praksi v večjih, dinastičnih in cerkvenih pisarnah, pogosteje pa seveda v cesarski in knežjih, vsaj za pomembnejše listine.⁴⁵

Pergamentni trak so začeli pogosteje uporabljati na Kranjskem v 20. letih 13. stoletja.⁴⁶ Dolgoletni vodilni andeški pisar/notar Henrik iz Amrasa je v začetku 13. stoletja uporabljal trak, ki ga je speljal skozi vrez v listino (ne pa tudi pliki) in trak zavezal tik pod pliko tako, da sta bila oba konca stabilizirana proti drsenju (na vetrinjski prejemniški L 19). V 20. letih 13. stoletja so se v Vetrinju preusmerili na pergamentni trak, ki je bil speljan skozi eno samo

³⁸ PUSCHNIG, Aquileia, 119.

³⁹ EWALD, Siegelkunde, 165-168; BRESSLAU, Urkundenlehre, 954 sl.

⁴⁰ EWALD, Siegelkunde, 168-169; KITTEL, Siegel, 179-180; HÖFLECHNER, Kärnten, 89.

⁴¹ EWALD, Siegelkunde, 169-171; KITTEL, Siegel, 180 sl.; HORST, Meranien, 98.

⁴² HORST, Meranien, 98-100.

⁴³ HÖFLECHNER, Kärnten, 88.

⁴⁴ PUSCHNIG, Aquileia, 125.

zarezo brez istočasno prerezane plike (L 30, 46, 47). Tako sta bili obdelani tudi freisinška L 95 in križevniška L 234, pri kateri je bila listina brez prave plike, le da se je del spodnjega roba pod vrezom že po obešenju pečata za nekaj milimetrov nepravilno zavihal navzgor.

Tretji način pričvrstitve s pergamentnim trakom, ki je postal sredi stoletja prevladujoč, je najprej razviden na turjaški L 28 iz leta 1220, kjer je napravil nek javni notar po zavihanju plike skozi njo in ostali del listine dva vzporedna vodoravna reza in speljal kratek trak tako, da tečeta oba konca traku po hrbtni strani listine. Tako so bile (vsaj) od tridesetih let obdelane tudi nekatere krajše listine patriarha Bertolda (L 44, 73), nekatere listine vodje pisarne Bernarda Spanheimskega kanonika Bertolda (L 90), listina notarja Ulrika Spanheimskega Hilpranda (L 168), celo posamezne stiške iz srede 13. stoletja (L 99), listina kamniškega notarja Leonarda (L 121), listini dveh ljubljanskih, morda križevniških pisarjev (L 189, 219), listine nekaterih na Kranjskem stalno bivajočih višjih klerikov (L 207, 222, 244 arhidiakona Peregrina; več listin gorjanskega župnika Ulrika L 245, 284, 287, 300, 301, 308, 320), kostanjeviškega pisarja Bertolda (L 286), briksenškega (L 247) in celo freisinškega notarja Henrika (L 118). Očitno je, da se je ta način razširil na Kranjsko s severnoitalijanskimi notarji (oglejskega in južnotirolskega porekla), nato pa se ustalil tudi v pisarnah in v praksi pisarjev severno od Alp, ki pa so bili vsaj v freisinški pisarni povezani tudi s kraji na Koroškem (magister Henrik kasneje prošt na Vrbskem jezeru). V zadnji četrtini 13. stoletja se je ta najlepši način pričvrstitve vpeljal tudi v kranjske samostanske pisarne, npr. vsaj leta 1274 v Stično (L 197, 199, 205), leta 1291 pa v Kostanjevico (L 267).

Podobno, le da brez obdelave plike, je bil pričvrščen pečat na gornjegrajski prejemniški L 40. Pač pa je imela druga prejemniška listina tega samostana pečatne trakove speljane skozi istočasno napravljen vodoravni vrez v pliki in ostalem delu pergamenta (L 48). Enako tudi v vovbrški L 50, freisinški L 98 in 223, kostanjeviški L 116 in 198a ter tirolski L 224.

Pogost in vizualno podoben način kot v predzadnjem odstavku se je pojavil v zadnji tretjini 13. stoletja: po prepogibu listine oz. izdelavi plike je bil napravljen le sočasen vrez v pliko in večji del pergamenta, nad tem vrezom pa še eden, vendar samo v večji del pergamenta. Trak je zato tekkel nad zgornjim robom plike na hrbtno stran in se pod pliko združil s prvim koncem (freisinška L 223, goriška L 271, križevniška L 276; župnika Ulrika L 289 in stiško-kamniška L 296). Morda je bila ta varianta posledica premajhne plike.

Na zanimiv in redek način je bil obešen pečat na kostanjeviško (skriptorsko) L 240: v listini (ne pa pliki) sta bila vodoravna vreza, skozi katera sta bila na prvi strani potegnjena trakova, ki sta se združila v lepem vozlastem prepogibu spodaj še s koncema z zadnje strani listine. Od vozla do pečata je tekkel en sam trak.

Poseben in na Kranjskem redek način pričvrščevanja je imel freisinški dvorni pisar Henrik. Šlo je za v sfragistiki znano obliko (»abgehängt«), kjer je bil odrezan del spodnjega roba listine od levega roba vodoravno v višini približno enega centimetra vse do levega roba listine, nato pa je bil isti trak najprej potegnjen navzgor skozi rez nad robom in s hrbtni strani še enkrat na prednjo stran (L 262, 277, 280, 281, 333). Ta način uporabe dela listine brez plike za pečat je bil v 13. stoletju povsod precej redek. Poleg naštetih freisinških listin ga je uporabil samo še v enem primeru v 14. stoletju neki pisar goriških grofov.⁴⁷

Iz navedenih primerov in oblik je razvidna precejšnja pestrost celo v istih pisarnah in pri istih osebah ter sočasna raba različnih načinov pričvrščevanja pečatov do leta 1300. Je pa vsak pisar imel svoj način, od katerega je odstopil v izjemnih primerih, npr. zaradi posebnih izstaviteljevih zahtev, pomanjkanja materiala (vrvice), premalo prostora za večjo pliko ipd.

⁴⁵ ERBEN, Kaiserurkunden, 225-229.

⁴⁶ O vrvicah in trakovih BRESSLAU, Urkundenlehre, 956-958.

Izbor pravnih in fizičnih oseb, ki so (so)pečatile neko listino, večinoma ni bil naključen. Bil je povezan z značajem listine in pomenom pravnega dejanja, krajem izstavitve, s sorodstvenimi vezmi in pravicami ter posebnimi prejemnikovimi zahtevami. Za boljši pregled si najprej oglejmo seznam listin po številu pečatnikov. Zvezdica ob številki listine (*) tu pomeni kasnejši prepis; ker je listina ohranjena le v prepisu, pečata seveda ni. Izraz »ne-ohranjen« pomeni, da so nekateri pečati na originalni listini ohranjeni, drugi pa ne.

Brez omembe pečata so nekatere (redke) najstarejše listine, ki so ohranjene le v kopalnih knjigah (L 21) in slabih samostojnih prepisih (L 7, 21a, 37a, 119, 139). V teh je bilo možno, da je prepisovalec izpustil koroboracij. Prepis te formule pravzaprav sploh ni potreboval, saj ni imel enake pravne veljave, sploh pa ni mogel zadovoljivo reproducirati pečata. Subjektivni oceni prepisovalca je bila prepuščena konsistentnost natančnega prepisa, ki se je vendarle odločil, da vsaj z neokrnjenim koroboracijem nakaže overovitev originalne listine.

Ogromna večina originalnih listin je imela vsaj en pečat in ustrezno koroboracijsko najavo. Žal je veliko pečatov izgubljenih, ker so jih celo načrtno odrezali od listine iz falsifikatorskih (v srednjem veku) in zbirateljskih motivov (v novem veku). O stanju z ohranjenimi pečati se lahko prepričamo iz naslednjega seznama.

Izstavitelj (neohranjen): L 6 (1154-1156), L 10 (1163), L 19 (ok. 1207), L 23* (1209), L 26 (1217), L 32 (1223), L 34c* (1228), L 35 (1228), L 37b* (1229), L 39* (1230), L 70, L 71 (1248), L 96* (1252), L 117* (1259), L 123 (1260), L 131*, L 132*, L 138 (1262), L 150 (1264), L 152 (ok. 1265), L 158 (1265), L 176* (1268), L 184, L 185 (1269), L 186* (1270), L 188, L 189 (1271), L 191, L 195 (1273), L 197 (1274), L 199 (1275), L 212, L 213 (1278), L 214 (1279), L 221 (1282), L 233* (1284), L 235* (1285), L 246 (1287), L 256* (1288), L 281 (1295), L 287, L 291* (1297), L 308, L 311 (1300), L 322, L 324, L 327 (1301).

Izstavitelj (ohranjen): L 20 (1207), L 28 (1220), L 30 (1221), L 34b (1228), L 46, L 47 (1235), L 50 (1237), L 59 (1241), L 65 (1244), L 80 (1250), L 95 (1252), L 116, L 118 (1259), L 163 (1265), L 204 (1276), L 207 (1277), L 222 (ok. 1283), L 245 (1287), L 258 (1288), L 262 (1290), L 278 (1295), L 284 (1296), L 289, L 292 (1297), L 295, L 296 (1298), L 298, L 299 (1299), L 307, L 309, L 314 (1300), L 319 (1301).

Izstavitelj in sopečatnik (neohranjena): L 69 (1247), L 91 (1252), L 137 (1262), L 208 (1277), L 211 (1278), L 237 (1285), L 254* (1288), L 266* (1291), L 273* (1294), L 275 (1295), L 285 (1296), L 313* (1300), L 324 (1301).

Izstavitelj in sopečatnik (ohranjena): L 36a (1228), L 99 (ok. 1254), L 121 (1260), L 255 (1288), L 267 (1291), L 282 (1295), L 300 (1299), L 325, L 330 (1301).

Izstavitelj in dva sopečatnika (ne-ohranjeni): L 53 (1238), L 115 (1258), L 134* (1262), L 225 (1283), L 250 (1288), L 259* (1289), L 286 (1297), L 297, L 301, L 303 (1299), L 320 (1301).

Izstavitelj in trije sopečatniki (neohranjeni): L 260* (1290), L 302 (1299), L 331 (1301).

Izstavitelj in štiri sopečatniki (ne-ohranjeni): L 276 (1295).

Izstavitelj in pet sopečatnikov (ne-ohranjeni): L 290 (1297).

Izstavitelj in osem sopečatnikov (ne-ohranjeni): L 328 (1301).

Največ listin je bilo do konca 13. stoletja pečatenih le z izstaviteljevim pečatom ne glede na značaj izgotovitve - tudi prejemniška izgotovitev je za avtentičnost zahtevala dokaz o izstaviteljevem strinjanju s tekstom listine, kar je dokazoval in ne le overovljal tudi njegov

⁴⁷ STARZACHER, Görz, 10.

pečat. Izrazita prevlada izključnega izstaviteljevega pečatenja je bila posledica še vedno velike vloge prič pri dokazilnosti, ki so bile navedene v skoraj vseh listinah do leta 1300 - kljub spremembi trenda, ki je šel k vedno večji veljavi pečata in opuščanju navajanja prič (več o tem v poglavjih Diktat - Corroboratio in Testes).

Bolj zanimivi so primeri dodatnih sopečatenj. Mnogo manj kot samostojnih izstaviteljskih, a še vedno več kot številnejših sopečatenj, je bilo primerov, ko je imela listina pečat izstavitelja in enega sopečatnika. Šlo je za enostavno, čeprav v bistvu nepotrebno dodatno overovitev listine še s pečatom sorodnika, prijatelja, gospoda ali uglednega uradnika. Po en dodaten pečat so si zagotavljali predvsem cerkveni prejemniki za manjše posle, za večje pa so si jih želeli več. Samo L 255 kostanjeviškega opata za Majnharda II. Turjaškega in L 282 Ota II. Turjaškega za ženo Ofmey sta laiškemu prejemniku zagotavljala še po en pečat.

Število sopečatnikov je raslo s pomembnostjo listine oz. pravnega dejanja in razpolaganjem prisotnih oseb s pečatom. To pa je bilo neposredno povezano s priznavanjem (zlasti) plemiških pečatov, da imajo tudi ti javno moč pravega »sigillum authenticum«, t.j. zamenjave prič dejanja z listino in posledično overavljanja tujih zadev oz. listin s pečatom. S tem je dobila listina javno moč in polno dokazilnost. Priče so namreč umrle, zato so imele listine polno dokazilnost le, če so imele formo notarskega instrumenta ali pa so nosile avtentični pečat. Ker pa je bil instrument uporabljan le v romanskih deželah, se je drugod zelo hitro utrdilo overavljanje s pečatom. Po teh tolmačenjih, ki so se širila pod vplivom kanonskega prava od 12. stoletja, so imeli polno javno verodostojnost prvotno, celo še po kanonistih in Švabskem zrcalu (druga polovica 13. stoletja) le papeški in kraljevi pečati, pečati posvetnih in cerkvenih knezov, njihovih oficialov, javnih notarjev ter eksemptnih konventov. Drugi plemiči in mesta so lahko pečatili le v lastnih zadevah ali zadevah svojih podložnikov oz. meščanov. Zaradi teh omejitev so obdržale priče dejanj pomembnejšo vlogo v listinjenju še dolgo v 13. stoletju, čeprav je imela listina po pravniških gledanjih že bistveno večjo dokazilno moč kot priče dejanja. Moč posameznega neavtetinčnega pečata je bila torej vse do začetka 13. stoletja še precej omejena.⁴⁸ V 13. stoletju so dobivali na Kranjskem, tako kot drugod po Evropi, plemiški in konec 13. stoletja tudi mestni pečati polno moč v pečatenju v tujih zadevah. Celotno 13., še posebej pa 12. stoletje, je bilo na Kranjskem tudi doba, ko posedovanje tiparja pri ministerialnem plemstvu sploh še ni bilo pravilo - predvsem zaradi cene, pa tudi nepotrebosti, saj ga ministerial ni potreboval vse dotlej, dokler ni začel samostojno poslovati ali vsaj dosegel takšnega osebnega ugleda, da sta postala njegova prisotnost in sopečatenje zaželena in dobila polno overovitveno moč. Do teh sprememb je prišlo med kranjskim plemstvom šele v 40. in 50. letih 13. stoletja. Približno od takrat se je začelo število sopečatenj domačega plemstva zelo hitro povečevati. Na praktično in teoretično razlikovanje med avtentičnim in navadnim pečatom se je okoli leta 1300 pozabljalo, tako da so tudi nižji plemiči sopečatili listine svojih stanovskih kolegov. Fizično je bil pričvrščen izstaviteljev pečat oz. pečat uglednejše osebe praviloma na levi strani listine, ali pa je bil na sredinski poziciji.⁴⁹

Izbor pečatnikov izmed tujih (tudi pravnih) oseb je bil pester, toda logičen, celo premišljen - vsekakor bolj kot izbor prič, ki je bil velikokrat slučajen. (So)pečatniki so bili sosledje in znanci izstavitelja (L 244), njegov brat (L 318) in mesto (L 261), drugi sorodniki (L 332), iz že omenjenih razlogov pa seveda najbolj zaželeni ugledni kleriki, deželni funkcionar in vpliven plemič s hišo v kraju izstavitve (L 263, 264, 293), prejemnikov uradnik (L 277), ugledni regionalni (L 310) ali mestni plemiči (L 317). Vsekakor je bil izbor v 13. stoletju vsaj do zadnje četrtine stoletja še pod močnim vplivom omejitev pri pečatenju v tujih zadevah. Velikokrat se je sopečatilo tudi zato, ker v bližini ni bilo uglednejše osebe in sta izstavitelj in prejemnik računala vsaj na večjo trdnost listine in dejanja, če je pečatilo več ljudi, čeprav

⁴⁸ EWALD, Siegelkunde, 39-48; REDLICH, Privaturkunden, 111 sl.

⁴⁹ KITTEL, Siegel, 182; REDLICH, Privaturkunden, 117 sl.

njihov pečat ni imel teoretične avtentičnosti. Takšnega mnenja je bil tudi avtor Švabskega zrcala.⁵⁰

Po dva dodatna pečata so imele ustanovna listina vzhodnogorenjskih plemičev za velesovski samostan (L 53) - gornjegrajski opat in oglejski vicedom; dva cistercijska opata sta sopečatila L 115, s katero je postala Gertruda iz Roža članica cistercijske bratovščine; poravnalna listina med nekaterimi loškimi plemiči in freisinškim škofom (L 134) - ugleden plemič in škof. Vsi ti so teoretično posedovali avtentične pečate. Če je bilo prisotno več uglednih tujih plemičev, npr. v spremstvu dinasta ali deželnega gospoda, je v njegovih listinah pečatilo več ljudi (L 225 - za Ortenburžane; L 250 - za Majnhard II. Tirolskega). Konec 13. stoletja pa je postajalo sopečatenje pogostejše, še posebej tam, kjer se je zadrževalo večje število pečatenja sposobnih plemičev (L 286 in 297 v Ljubljani; L 301 in 320 v Velesovem; L 303 v Kamniku).

Listin z veliko več pečati je bilo manj, vse pa so nastale v zadnjih dveh desetletjih 13. stoletja, ko je zahtevana absolutna avtentičnost izginila. Po tri sopečatnike so imele listine, ki so nastale ob važnejših srečanjih, npr. v stiškem samostanu, ko je konvent kupil neko posest (L 260). Sopečatniki so bili trije ugledni regionalni plemiči. V Ljubljani izstavljeno L 302 sta sopečatila dva klerika in ugleden plemič, kamniško L 331 pa deželni vicedom in dva lokalna plemiča. Vsaj deželni funkcionar in višji klerik sta od druge polovice 13. stoletja imela tako velik ugled, da je njuno sopečatenje ustrezalo večini zahtev.

L 276, ki je izpričevala poravnavo spora med Friderikom s Kraiga in bistrškim samostanom, so leta 1295 poleg Friderika pečatili še križevniški komtur, deželni vicedom, mesto in izstavitelj zet. Nedvomno impresivna ad hoc zbrana družba, ki pa je bila možna samo v največjih mestih. Toda v tem izboru sopečatnikov ni bilo več opaziti nikakršnih ločevanj v avtentičnosti pečatov; vsaj pečat mesta Ljubljane ni imel v tej zadevi teoretično večji moči, pač pa je le okrepil reprezentančnost sopečatnikov.

Šest pečatnikov, ki pa so vsi spadali v spremstvo prejemnika listine, s katero je freisinški prošt Emiho Ruxingenski izpričeval poravnavo s škofom glede velike vsote denarja, je pečatilo leta 1297 listino v Škofji Loki. Izstavitelj ni pečatil (L 290). Med vsemi obravnavanimi listinami pa je imela rekordno število pečatov zastavna listina Konrada Loškega iz leta 1301 v korist ljubljanskega meščana (L 328). Poleg izstavitelja je to, za meščana zelo važno listino, s katero se je želel temeljito zavarovati, pečatilo še osem gorenjskih plemičev srednjega in nižjega ranga, ki so bili obenem tudi Konradovi poroki. V tem primeru je šlo pravzaprav za pečatenje v lastni zadevi, saj je bilo poročstvo sopečatnikov sestavni del pravnega dejanja.

Nekatere listine so imele zaradi svojega značaja in vsebine (so)pečatnike iz zgolj navidez nenavadnih ali vsaj zanimivih družbenih krogov. Prejemnik, vetrinjski samostan, je nekoč pečatil, ko je neki samostanski menih sestavil in napisal listino (L 12). Vsaj v samostanskih listinah bi več kot enkrat pričakovali pečatenje s konventskim pečatom, vendar se je to zgodilo le še v križevniški listini, ko so križevniki prodali neko posest Eberhardu Gallenberškemu iz Mekinj (L 234). Razlogi za redko konventsko pečatenje so tičali verjetno v izjemno majhnem številu samostojnih (avtorskih) pravnih poslov - zemljiških transakcij, ki so jih sprožili samostani in očitnega neinteresa za pečatenje kot prejemnikov. To je bilo tudi razumljivo, saj bi se dalo v morebitnem sporu prejemnikovemu pečatu na listini npr. o prejemu nekih pravic, in s tem tudi listini in pravnemu dejanju samemu, zlahka oporekati kot falsifikatu. Do leta 1300 so bile cerkvene ustanove skoraj samo destinatarji in prejemniki, zato so za overovitev iz zavarovanje dejanja in zadevnih listin pač potrebovali nek drug, čim uglednejši, po možnosti tudi teoretično avtentičen pečat. Šele od 14. stoletja, ko so začele ustanove samostojneje iniciirati dejanja, je bilo tudi več kranjskih listin pečatenih s konventskimi pečati.

→ V 80. letih 13. stoletja se je začelo tudi pečatenje z mestnimi pečati v tujih zadevah. To je

⁵⁰ EWALD, Siegelkunde, 50.

bila posledica izjemnega porasta pomena in ugleda posameznih mestnih komun, ki so se na Kranjskem dokončno izvile iz poslovne anonimnosti sredi 13. stoletja, nastavkov formiranja mestnega sveta ter postopnega avtentiziranja mestnih pečatov. Pomen in relativna samostojnost posameznega mesta se zato med drugim jasno reflektirata tudi v bolj ali manj zgodnjem pečenju z mestnim tiparjem. Na Kranjskem je bil razvoj nekaj kasnejši kot npr. na Štajerskem, vendar pa so tudi tu prva mestna pečenja sodila v sklop pečenj v tujih zadevah. Pojav mestnih pečenj je šel od pečenja v tujih zadevah do pečenj v lastnih (mestnih, komunalnih).⁵¹ Zato ni presenetljivo, da je bilo prvo na Kranjskem znano mestno pečenje na prošnjo izstavitelja Nikolaja Porgerja v listini, ki jo je prejela ljubljanska komenda leta 1280 (L 219). Naslednji ljubljanski primer je šele iz leta 1295, ko je bil mestni pečat eden od petih na listini, ki je naznanjala poravnavo med Friderikom s Kraiga in samostanom Bistra (L 276). Udeležba najpomembnejših ljubljanskih prebivalcev in ugled obeh sprtih strani sta k nastanku te listine pritegnila tudi najuglednejše sopečatnike. Mesto je skupaj s kranjskim vicedomom do leta 1300 pečatilo še listino svojega meščana leta 1297 (L 293), kar pa je bilo pravzaprav pečenje v na pol lastni zadevi.⁵² Zdi se, da je povečanje števila plemstva in deželnih uradnikov z vladavino tirolskih grofov zavirajoče delovalo na relativni ugled formirajoče se ljubljanske meščanske strukture. Številni plemiči so bili pač bolj priročni, ugledni in tradicionalni (so)pečatniki za listine, ki so šle večinoma iz plemiških rok k cerkvenim prejemnikom.

Od srede 80. let je nastalo tudi v najpomembnejšem dolenjskem mestu Kostanjevici nekaj listin, pečenih z mestnim pečatom.⁵³ V mestu in okolici je sicer živelo mnogo nižjih plemičev, je pa vprašanje, če so tedaj že vsi imeli svoje tiparje oz., če so imeli njihovi pečati sploh takšno overovitveno moč v tujih zadevah kot mestni. Mesto je imelo tipar in je zaradi absolutnega visokega ugleda nasproti domačim laikom zamenjalo ali vsaj dopolnjevalo plemiške pečate v tujih zadevah. Prvič leta 1286, ko je mestni sodnik Oto v svojem imenu daroval neko posest kostanjeviškemu samostanu (L 240). Svojega tiparja najbrž ni imel, ker pa je kot sodnik čuval mestni pečat, je z njim polnomočno pečatil kot v lastni zadevi. V naslednjih petih kostanjeviških listinah, pečenih z mestnim pečatom do leta 1301, je mestni sodnik, ki je bil tudi priča dejanja, pritisnil tipar kot sopečatnik poleg pečata prijatelja ali sorodnika (L 261, 266, 267, 332), znancev in prijateljev izstavitelja (L 317), vedno torej v tujih zadevah, kjer mestni pečat teoretično ni imel moči. Toda vsaj dodatno je pripomogel k večji dokazilnosti in moči listine.

Druga kranjska mesta in trgi do leta 1300 še niso pečatila (Kamnik, Kranj), kar govori o manjšem pomenu komune in zapoznelem razvoju z ozirom na močno podeželsko plemiško okolico. Tako kamniška L 207 iz leta 1277 še ni imela mestnega pečata, čeprav so bili pri dejanju aktivni tudi nekateri meščani, eden od njih pa je morda celo pečatil s svojim pečatnikom. Seveda je možno razmišljati tudi še o omejeni moči mestnega pečata v tujih zadevah, medtem ko je omenjeni meščan aktivno sodeloval pri pravnem dejanju. Prvič je bil kamniški pečat napovedan in obešen na neko listino šele leta 1309, na kranjsko pa leta 1315.⁵⁴

Poroki pravnih dejanj, ki so bili zaradi nizkega in dolgo osebno omejenega statusa manj primerni za prevzem finančnih garancij, so od konca 13. stoletja naprej pogosteje prevzemali sopečatenje listin, v katerih je bilo naznanjeno njihovo poroštvo.⁵⁵ Pravzaprav je šlo skoraj za pečenje v lastni zadevi. Med več listinami velja omeniti dve. Najprej L 280 iz leta 1295, s katero je Ulrik Vellacher z Waldenberga Germana Waldenberškega (ni bil sorodnik) postavil za poroka freisinsškemu škofu Emihu. Zanimivo je, da je nato še German v prvi osebi obljubil poroštvo in zato napovedal svoje (izključno) pečenje listine. Druga listina je že omenjena L 328, ki izstopa zaradi pečenja kar šestih porokov, izstavitelja in njegovega prijatelja.

Od srede 13. stoletja se je začelo širiti izrecno »naprošanje za pečenje«⁵⁶ tudi na Kranjskem,

⁵¹ KOS, Grad, 176 sl.; MELL, Privaturkunde, 93-102.

⁵² Opis tega, najstarejšega mestnega pečata in kasnejše primere ima OTOREPEC, Pečati, 78-96.

⁵³ Kasnejše primere pečenja in opise mestnega pečata ima OTOREPEC, Pečati, 65-68.

kot je bilo zapisano v koroboracijah nekaterih listin.⁵⁶ Izstavitelj, ki je sicer vedno prosil sorodnika, znanca itd. za (so)pečatenje, s katerim je nadomestil svoj pečat ali še dodatno zavaroval listino, je sedaj to dal zapisati v listino. Sopečatnik v tuji zadevi je tako prevzel overovitev listine in s pečatom dokazoval in jamčil za resničnost vsebine listine. Prošnja je lahko temeljila na zelo različnih okoliščinah, v katerih se je znašel izstavitelj. Večinoma ustna je bila, če so bili razlogi za sopečatenje jasni in enostavni - večja varnost, deljene pravice na neki objekt ali pravico, prejemnikove zahteve itd. Pisna prošnja pa ni bila posebnost posameznega diktatorja, marveč konkretnih izstaviteljevih in prejemnikovih zadreg. Prvi razlog prošnje je bil značilen predvsem v dobi manjšega pomena pečata in konservativnejšega obnašanja nekaterih (pravnih) oseb, zaradi česar je tak prejemnik (sicer redko) izrecno zaprosil izstavitelja za pečat, normalna prošnja pa je prišla v koroboracij; leta 1235 sta vetrinjski opat in konvent zaprosila izstavitelja Henrika Svibenskega še za pečat, kar je ta storil s soglasjem svojih bratov (L 47).⁵⁷ Kasneje, v času razcveta pečatenja in opuščanja prič, pa je izstavitelj v koroboracijo naznanil, da je za trdnost (listine in dejanja) zaprosil (še) neko tretjo osebo, naj vtisne svoj pečat. Razlogi za to so bili različni: lahko je šlo za (začasno) neposredovanje lastnega pečata, kar je bilo še posebej pogosto pri ženskah. Zadostuje le en primer: leta 1248 je Wilburga Kamniška (Blejska) kot izstaviteljica L 72 prosila svojega (neimenovanega) moža in očeta za pečatenje, ker sama ni imela tiparja⁵⁸ (podobno tudi L 200, 277⁵⁹ in 310⁶⁰, 318⁶¹). Lahko pa je izstavitelj zaprosil tretjo osebo le za dodaten pečat (L 134). Do leta 1301 se v kranjskih listinah še ni pojavila klavzula o »neškodljivosti sopečatenja« (»ohne Schaden«, »sine dolo«), ki je sopečatnika odvezovala od negativnih posledic, od npr. morebitnih zahtev po povrnitvi škode, če bi se izkazalo, da vsebina listine ne ustreza resnici.

Dorzualne notice in sistemi arhiviranja listin do leta 1300

Večina zapisov na hrbtni strani privatnih listin v nasprotju npr. s papeškimi listinami največkrat ni nastala istočasno z listino, pač pa precej po predaji listine prejemniku. Notice so nastajale več stoletij, ko so nasledniki prejemnikov preurejali arhive in prvič oštevilčili listine, jih razporejali po predalih, omarah in skrinjah. Za hitro identifikacijo zloženih listin so že prej zapisali nekaj besed o vsebini, največkrat brez datuma. Na tem mestu se omejujem na notice, ki so nastale v 13. in 14. stoletju, torej v času, ko je nastala večina obravnavanih in z njimi povezanih kasnejših listin. Opozarjam pa, da pri teh noticah ne gre za pisarniške zaznamke, kakršne so začeli zapisovati šele po letu 1300 v razvitejših pisarnah, najprej pri tirolskih grofih, nato pa tudi pri deželnih knezih Habsburžanih in rimsko-nemških cesarjih.⁶²

Dorzualne notice so nastajale najprej in največkrat v samostanskih in drugih cerkvenih arhivih in so bile zato še daleč v novem veku pisane v latinskem jeziku. Šele od konca 15. stoletja so tudi samostanske listine dobivale nemške notice. Listine za vetrinjski samostan so

⁵⁴ OTOREPEC, Pečati, 52-54; za Kranj str. 70 v istem delu.

⁵⁵ MELL, Privaturkunde, 56 sl.

⁵⁶ REDLICH, Privaturkunden, 119 sl.

⁵⁷ *Ut igitur hec in perpetuum permaneat inconvulsa iuxta petitionem venerabilis abbatis Johannis ac conventus prefati cenobii manu fratrum meorum sigilli nostri munimine roboravimus.*

⁵⁸ *In cuius rei testimonium hanc paginam cum patris et dicti mei mariti sigillis, quia proprium non habui...*

⁵⁹ *Vnd dar vber ze einem vrchvnde wan wir aigens insigels nicht habn, gebn wir disen brief mit vnsers lieben vnd besvndern herren grauen ... der daz nach vnsere bet getan hat, insigel versigelten.*

⁶⁰ *Et quia sigillum proprium non habui, praesentem paginam in testimonium firmitatis cum sigillis domini ... et ... volui communire.*

⁶¹ *... darüber gib ich ... disen brüeff ... verinsigelt mit ... insigel ... ze ainer vesten stettigkheit vnd ze ainem ewigen vrkhunde, wand ich selber nicht insigels hete...*

dobile, sodeč po pisavi, večino dorzualnih notic, povezanih z arhiviranjem in registriranjem šele v novem veku. Vetrinjski samostanski arhiv je bil prvotno urejen po osnovnih značilnostih listin in znotraj njih po izstaviteljih, morda tudi po zadevni posesti. Kratke srednjeveške notice na spodnjem robu hrbtni strani listin so se omejevale le na ključne besede o vsebini oz. posesti in niso nastale takoj po dospelju v samostan, pač pa precej kasneje - v enem zamahu, ko se je (pre)urejal arhiv (npr. notice na L 19, 20, 99). Gotovo so bile takoj uvrščene v arhiv in sicer pod »privilegije«, čeprav je šlo v resnici za darilne listine. Pojem je bil očitno zelo širok in preciziran zgolj z imeni izstaviteljev. Zanimiva je prejemniško izgotovljena L 26 Henrika Andeškega, ki ima poleg takšne notice na spodnjem robu tudi notico o pečatu izstavitelja, ki jo je napravil pisar in menih Ortoľ, pisec cele listine. L 46 iz leta 1235 in L 99 iz okoli leta 1254, ki sta tudi prejemniški, sta kasneje dobili za Vetrinj značilno notico, ki je vsebovala celo invokacij in začetni besedi arenge (enako spodaj pri kostanjeviški L 77). Pisec notic na obeh listinah je bil isti. Zanimivo je vprašanje, kdo in kdaj je to bil: gotovo neki menih, vodja oz. skrbnik arhiva, morda celo vodja skriptorija in pisar enkrat po letu 1254, a še pred letom 1300, o čemer nas prepričuje tip skriptorske pisave. Ekspeditivnost zapisovanja notic v vetrinjskih listinah je bila posledica vplivov iz pisarne krških škofov, kjer je bila listina kmalu opremljena s podobnimi zaznamki, vendar na središčnem delu oz. kvadratu večkrat prepognjene listine. Na zunanji rob plike sta prišla mnogo kasneje številka listine in datum (L 24).

Gornjegrajski samostanski pisarji celo svojih (najstarejših) prejemniških listin niso takoj in sami opremili z regesto, pač pa je to storil enkrat ob koncu 13. stoletja neznan popisovalec (L 40, 48, 49, 64, 108, 147, 179). Kratke in nedatirane notice v nekurentni minuskuli v 13. stoletju še niso namigovala na natančno urejen arhiv - ne po vsebini ne kronološko. Nekaterim listinam so bile v 14. ali 15. stoletju dodane daljše regeste in rimske številke, ki namigujejo na minula leta od nastanka listine do konkretne označitve: na L 108 iz leta 1257 je številka *CXXXVIII* (134), ki morebiti pomeni leta od druge označitve (= 1391), kar bi bilo glede na pisavo drugega zaznamka mogoče. Ne more pa pomeniti številke listine, saj samostan med letoma 1140, ko je bil ustanovljen, in 1257 nikakor ni prejel 134 listin. Enako pisavo osnovne notice kot L 108 ima tudi L 289 iz leta 1297. Očitno so bile prve notice v omenjenih listinah, ki so nastale do približno 50. let 13. stoletja, zapisane okrog leta 1260 ali nekaj zatem, nato pa šele stoletje in več kasneje (1391?). Nekatere srednjeveške gornjegrajske listine so bile označene šele v 16. in 17. stoletju (L 331).

Listine za kostanjeviško cisterco so dobivale v srednjem veku podobne notice kot vetrinjske, kar je bilo razumljivo, saj je šlo za isti red, filiacijsko povezana samostana, pa tudi pretok menihov in navad je bil običajen. Zanimiva je L 42 iz »leta 1232«, ki je falsifikat, po pisavi iz 15. stoletja. Tudi dorzualna notica z omembo »vojvode Bernarda« in posesti sodi po sicer podobni pisavi kot tekst kvečjemu v 15. ali celo 16. stoletje. Morda je celo izvirala od iste roke kot tekst falsifikata. Druga ustanovna listina za Kostanjevico iz leta 1249 je ohranjena v dveh izvodih. Prvi (L 77) je dobil kratko notico vključno z invokacijem takoj po prejemu, drugi (L 78) pa mnogo kasneje, čeprav je bila listina za samostan zelo pomembna. Prvi izvod je bil namenjen vetrinjskemu samostanu, torej je bil označen tam, drugi pa je ostal v Kostanjevici. Navedba invokacija v notici vetrinjskega izvoda ni bila osamljen primer (gl. zgoraj pri Vetrinju). Očitno je, da v kostanjeviškem samostanu dospelih listin vse do konca 13. stoletja še ni bilo potrebno sproti označiti, saj jih je bilo še malo. Do prvega sistematičnega pregleda je moralo priti konec 13. stoletja, za kar govori tip bolj kurzivne minuskule in enoten začetek notice z okrajšano besedo »Littera« ali »Privilegium« (L 93, 115, 163, 240, 274). Leta 1278 je zapisal dorzualno notico na prejemniško L 211 kar samostanski pisar sam, kar pomeni, da prva večja ureditev ni zajela prav vseh listin, pač pa le tiste, ki so bile še brez zaznamkov. Nekaj listin,

⁶² O tem več HEUBERGER, *Kanzleivermerke*, 432 sl.; WILHELM, *Kanzleivermerke*, 39 sl.; STOWASSER, *Kanzleivermerke*, 64 sl.; ERBEN, *Kaiserurkunden*, 263-270.

izstavljenih po sredi 13. stoletja, je bilo nekaj desetletij po prvi ureditvi (ok. leta 1300) označenih še drugič, za kar govori zelo kurzivna, za ta samostan v 13. stoletju še neobičajna pisava (L 90, 187a, 267). Nekatere listine za kostanjeviške cistercijane na hrbtni strani dolgo niso bile označene, npr. L 116, ki je bila kostanjeviška prejemniška izgotovitev formalnega izstavitelja stiškega opata in je dobila prve zaznamke okoli leta 1500 ali še kasneje.

Najstarejše listine tretjega obravnavanega cistercijanskega - stiškega - samostana so dobile nekoč (še?) v 13. stoletju zelo kratke (npr. L 81) ali nekaj daljše zaznamke (L 285). Toda L 293 iz leta 1297 in L 296 iz leta 1298 sta dobili notico šele v 17. oz. 15. ali 16. stoletju. Žal je večina listin kranjskih izstaviteljev do konca 13. stoletja ohranjenih v prepisih, ki seveda nimajo dorzualnih zaznamkov. Šele kasneje so dobile stvarne zaznamke (črke in številke).

Iz kvaziustanovne listine Ulrika Spanheimskega za samostan Bistra iz leta 1260 (L 124) je razvidno, da tudi tamkajšnji kartuzijani niso imeli bistveno drugačnega pregleda nad listinami. Nekaj let kasneje (ali celo takoj?) je listina dobila pripis »glavni privilegij ustanovitelja« (*privilegia principale fundatoris*), ki je bil v 14. stoletju še enkrat ponovljen v lepi knjižni minuskuli. Signatura »A 1« je prišla na hrbtno stran šele v 15. ali 16. stoletju, saj je številka arabska. To je bila ne le najpomembnejša, pač pa tudi zares prva listina. Tudi L 177 iz leta 1268 je dobila v istem času signaturo »A 7«, kar je ustrezalo številu vseh do leta 1268 prejetih listin, ter nekaj besed o vsebini. V 15. ali 16. stoletju je na listino prišel še en zapis, najbrž takrat, ko so se listine prvič signirale. Črka A je označevala privilegije in darovnice (ostale listine pa so bile označene s črkami do F, tako kot npr. V Pleterjah).

Možni so bili tudi zaznamki na zunanjem delu plike. Tak običaj je imel neki ljubljanski križevniški pisar, ki je zapisal na dospelo listino le identifikacijski znak oz. okrajšano besedo, na hrbtno stran pa še v srednjem veku sploh nič. Takšna je bila L 36 iz leta 1228, ki je prišla h križevnikom šele po letu 1268 iz črnomaljske župnije, ko so vse belokranjske župnije prejeli od Ulrika Spanheimskega (gl. L 175, ki v srednjem veku sploh ni bila zaznamovana). V vmesnih štiridesetih letih ni bilo potrebe po posebnem zaznamku, ker je bila to morda edina prava listina, ki jo je hranil črnomaljski župnik. Vse do 16. stoletja ni bila označena niti L 219 iz leta 1280, čeprav je bila vse do tedaj v križevniškem arhivu. Najbrž je dobila notico šele po letu 1534, ko je komenda prodala mestu Ljubljani večjo posest v ljubljanskem Gradišču, med drugo tudi tisto, ki jo je dobila z L 219.⁶³ Enak ali vsaj podoben razlog je dal listini L 324 za prvotno križevniško posest v Račah pri Dolskem notico v istem času. Obe listini se od 19. stoletja nahajata v Narodnem muzeju oz. danes v Arhivu Republike Slovenije, ne pa v arhivu Nemškega viteškega reda na Dunaju, tako kot vse tiste listine, katerih vsebina in pravice so ostale križevniške do 20. stoletja. S prodajo posesti je bil novi lastnik upravičen tudi do vseh zadevnih starih listin, ki jih je takoj opremil z notico, saj je imelo mesto bistveno več listin kot komenda in bi hitro prišlo do zmede v arhivu. Tudi L 221, 312 in 327 so dobile notice šele v 16. in še v 17. stoletju, L 237 in 311 pa prvič šele v 17. stoletju. Nekatere druge križevniške listine iz 13. stoletja so bile opremljene z regesto nekaj desetletij po nastanku, morda v začetku 14. stoletja, na kratko in brez datuma (L 145, 208) ali pa celo takoj od istega pisarja kot listina (L 189, 191).

Velesovske nune so skrbno hranile svoje listine (skoraj vse so ohranjene), vendar so jih v 13. stoletju zlagale eno na/poleg druge, ne da bi jih napravile na zunaj ločljive. Prve zaznamke, nekatere že z datumom in arhivsko signaturo, so velesovske listine očitno dobivale šele ob koncu 15. in začetku 16. stoletja (L 69, 297, 300, 301, 320).

Posvetni prejemniki (fizične oz. privatne osebe), celo nekateri samostanski arhivarji,⁶⁴ dolgo niso označevali listin, kar je razumljivo, saj so jih do konca 13. stoletja ali celo srednjega veka

⁶³ KOS, Komenda, 277.

⁶⁴ Še bolj drastičen primer sta šele leta 1732 opisani in registrirani svibenski L 123 in 150 iz leta 1260 oz. 1264 za samostan Studenice.

prejeli relativno malo, vsekakor manj kot so jih izstavili. Šele kasneje, a ne pred 15. stoletjem, so jih dali njihovi nasledniki opremiti s signaturami, še večkrat pa le s ključnimi besedami. Tako so ostale dolgo (do 15. ali 16. stoletja) prazne L 28 iz leta 1220 za Karla iz Loža idr., L 207 iz leta 1277 za viteze iz Kamnika, L 214 iz leta 1279 za Tomaža s Kravjaka, L 282 iz leta 1295 za Turjaške, L 286 iz leta 1297 za Črnelske, L 295 in 298 iz leta 1298 in 1299 za loškega meščana Petra Silbersacheja ter L 308 iz leta 1300 za Bertolda Silbersacheja. L 295 je imela na zunanji strani plike celo ponovljen intitulacij z roko pisarja teksta listine. Celo stiška listina za Svibenske iz leta 1274 (L 197) je bila brez zaznamka več stoletij, čeprav je bila družina v 13. stoletju eden največjih in uglednejših laičnih izstaviteljev in prejemnikov. Skrbnejši posvetni prejemniki so dajali opremiti z zaznamki svoje resnično najpomembnejše listine, a šele več desetletij po prejemu. Tako je bil vovbrški privilegij za ministeriale v Ložu iz leta 1237 (L 50) opremljen z notico šele kakšno stoletje pozneje, morda nekaj manj. Samo L 309 za Friša Starograjskega (= Friderika Čreteškega) je dobila takoj po nastanku leta 1300 kratko notico.

Iz povedanega sklepam, da dospele listine pri nobenem prejemniku že v 13. stoletju, niti kasneje v srednjem veku, niso dobile prave arhivske signature. Večina listin pa je dobila takoj ali ob prvih arhivskih urejanjih kratek zapis o vsebini, ki je bil vedno brez datuma. Šele v novem veku je zlasti v samostanih prišlo do signiranja s številko listine, predalom itd., kamor je bila listina uvrščena. Najstarejše preproste regeste na hrbtnih straneh listin izpričujejo enostavno, sukcesivno urejanje večine arhivov, ki so bili do leta 1300, pa tudi kasneje, relativno lahko obvladljivi, vsaj glede listin. Kratka notica je še zadovoljivo opozarjala na bistveno vsebino (navadno posest, rento ali sodni privilegij), datum listine pa zato niti ni bil pomemben.

Poseben in za dobo do 13. stoletja težko rešljiv problem so prostorske razsežnosti arhivov. Za arhiv freisinških loških oskrbnikov vemo, da je bil v začetku 14. stoletja zanesljivo na loškem gradu v poslikani skrinji v škofovi sobi, ne pa v notarjevi (oskrbnikovi) sobi.⁶⁵ V skrinji so bile najbrž vse dospele listine, ki so se tikale loških lokalnih freisinških pravic, ne pa tudi najvažnejši cesarski privilegiji in pomembnejši sporazumi z dinasti. Domače listine so imele upravni značaj, služile so kot dokaz na sodišču in zato jih ni bilo racionalno odnašati v Freising. Tja so prišle v celoti najbrž šele po sekularizaciji freisinške posesti leta 1803. V drugih cerkvenih ustanovah so prav tako od samega začetka listine dobro varovali. V katerih prostorih so bile hranjene listine in urbarji, je mogoče domnevati na primeru stiškega samostana: po inventarju iz leta 1680 so se arhivalije hranile v prelaturi poleg opatove sobe.⁶⁶ Ker je bila stiška prelatura sezidana šele v 17. stoletju, se je kot edina primerna možnost hranjenja do tedaj ponujala v opatovih prostorih znotraj srednjeveškega samostanskega kompleksa. Tako je bilo poskrbljeno za arhiv verjetno tudi v drugih kranjskih samostanih. Cistercijani so po pravilih v prvem obdobju hranili arhiv skupaj s knjigami, šele v novem veku so se vsaj najvažnejše listine prenesle v opatove prostore. Arhiv je bil povsod ena največjih dragocenosti, saj je legitimiral posvetno gospostvo posamezne cerkvene ustanove. Zato je spadal neposredno pod nadzorstvo predstojnika konventa. Tudi župnijske oz. cerkvene listine so se najbrž hranile po župniščih, morda celo v glavnih cerkvah oz. zakristijah, nišah v prezbiteriju ipd. Manj trdne hipoteze smemo postaviti o posvetnih plemiških arhivih, ki so bili na gradovih. Gotovo pa je, da so vsi posedovalci listin v njih videli važno in dragoceno sredstvo za legitimacijo svojih pravic in so jih zato dobro čuvali. Nenazadnje je dokaz za to precejšnje število ohranjenih (pravih) listin.

⁶⁵ ŠTUKL, Inventar, 205.

⁶⁶ GREBENC, 222.

DIKTAT IN NOTRANJE ZNAČILNOSTI LISTIN

Opozorili: 1. Obravnavane in navedene formule so izbrane. Med njimi ni večine datacij iz listin, ki so jih sestavili npr. notarji/pisarji v spanheimski, freisinški, krški, oglejski službi ter v nekranjskih samostanih, ki niso stalno živeli na Kranjskem; bili so vpeti v druge običaje in pod drugimi vplivi. Zato jih ne moremo imeti za avtohtone. Njihove formule bodo tu pa tam služile pri komparacijah. 2. Pri obravnavi posameznih primerov, je moj komentar za zadevnimi citati.

Invocatio

Začetna protokolna formula je imela v kranjskih privatnih listinah do konca 13. stoletja obstranski pomen in se je temu primerno redko pojavljala.¹ Izpovednost invokacija v analizi diktata je manjša od nekaterih drugih pomembnejših formul. Izjemoma so kranjske listine do srede 13. stoletja še imele **monogramatski invokacij** v obliki križa, ki je simbolno začenjal listino s pozivom na Boga, Kristusa ali sveto Trojico.² Od obravnavanih so ga imele le L 21a (najbrž diktat andeškega notarja Henrika iz Amrasa), L 36a (delo andeškega notarja Henrika iz Cerkelj), L 53 (oglejski izdelek) in L 99 (stiško-vetrinjsko delo). Monogramatski invokacij je pri teh listinah slučajen, saj je bila pomembnejša le L 36a. Oba andeška notarja sta večino svojih listin izgotovila brez monogramatskega invokacija.

Bolj pomembne so oblike **verbalnih invokacijev**, ki so izhajali iz krščanske tradicije, in so bili vzeti iz biblije, oz. so bili po njej formulirani. Vsi invokaciji v avtohtonih kranjskih listinah so začenjali protokol »v imenu Boga« (Kristusa), kar je opozarjalo na izstaviteljevo pooblaščenost od Boga ali Kristusa, navedenega v intitulacijo, ki pa ga niso direktno klicali. Ta oblika se je v ustnem izročilu vsakdanjega življenja ohranila do današnjih dni, v pismenem pa v cerkvenih inštitucijah.³ Toda v praksi privatnih listin se je do konca 13. stoletja tudi verbalni invokacij izkazal kot odvečna formula in kmalu po letu 1300 izginil.⁴

† In nomine Dei eterni amen: L 28 (1220).

In nomine Dei eterni amen: L 50 (1237).

In nomine domini amen: L 91 (1252), L 150 (1264), L 184 (1269), L 240 (1286), L 273 (1294), L 296 (1298), L 317 (1301), L 330 (1301), L 332 (1301).

In nomine domini nostri Ihesu Christi: L 11a (ok. 1173).

In nomine domini nostri Iesu Christi amen: L 152 (ok. 1265).

In nomine Iesu Christi amen: L 189 (1271), L 221 (1282), L 234 (1284).

Te oblike verbalnih invokacijskih formul, ki so v podvariantah pričale o vplivu javnega notariata, so se sklicevale na Kristusovo ime, v dveh primerih pa na Boga. Tak invokacij je bil v italijanskih in otonskih vladarskih pisarnah poznan že v 10. stoletju.⁵ V raznih oblikah je bil poznan v pisarni goriških grofov, vendar le v svečanih in pomembnih listinah do konca 13. stoletja, nato pa je izginil.⁶ Ena od goriških listin iz leta 1290 za samostan v Lienzu je imela

¹ Npr. tudi v listinah briksenškega škofa Egna med letoma 1240 in 1250 (PFEIFER, Eppan, 64).

² FICHTENAU, Urkundenformeln, 287-288.

³ FICHTENAU, Urkundenformeln, 289-292. Splošni podatki o razvoju verbalnega invokacija so v SANTIFALLER, Invocation, 5 sl.

⁴ Npr. v freisinških listinah do 60. let 13. stoletja (RUF, Freising, 52).

⁵ ERBEN, Kaiserurkunden, 308.

⁶ STARZACHER, Görz, 13-14.

popolnoma enak (rederek) invokacij kot kranjski L 28 in 50. To seveda ne govori o istem diktatu, kaj šele o notarju, pač pa o ustaljenosti in razširjenosti tovrstnih notariatskih form. Medtem ko je L 28 z monogramatskim invokacijskim križem zanesljivo sestavil in napisal javni notar, ki svojega znanja in severnoitalijanskega porekla sploh ni skrival, pa L 50 - privilegij za vovbrške ministeriale v Ložu - z enakim invokacijem, a brez križa, na zunaj manj spominja na instrument. Toda izrazitejše notariatske kot severnjaške značilnosti so posebna uvedba prič (*In presencia*), koroboracij za pričami na koncu, oboje pa za datumom ter številne ortografske in paleografske posebnosti po vzoru notarskih instrumentov (kratice, oblike črk). To priča, da je bil sestavljalec diktata oseba italijanskega izvora in izobrazbe, ki je bila večča pisanja instrumentov. To je bil najverjetneje starotrški ali cerkniški župnik, ki je navadno prihajal iz vrst čedajških kanonikov, ali pa nek kleriški vovbrški uradnik v Ložu.

Najbolj tipični notariatski invokacij je bil *In nomine domini amen*. Prvotno langobardska oblika je prihajala v kranjske listine z listinami in notarji iz patriarhove pisarne, bodisi z javnimi notarji v službi italijanskih patriarhov od srede 13. stoletja naprej (z obliko *In nomine Dei amen*), bodisi z notarji, izobraženimi v Italiji, ki so občasno izstavljali tudi pečatne listine.⁷ Ta invokacij je bil sredi 13. stoletja najobičajnejši v briksenški pisarni, ki je bila tesno navezana na inštitucijo južnotirolskega notariata, ter v pisarni vojvode Ulrika Spanheimskega po letu 1256.⁸ Pri L 91, ki je nastala v stiškem samostanu, je bil tak invokacij eden od znakov, ki kažejo na diktat pisarja s poznavanjem notariatskih listin. Enako izobrazbo sta morala imeti pisarja/notarja, ki sta leta 1264 na gradu Planina pisala po nalogu Henrika III. Svibenskega (L 150) in leta 1269 v Ljubljani, morda v službi Filipa Spanheimskega (L 184). Zato pa je bil pisar L 240, ki je skriptorski izdelek kostanjeviške cisterce, menih, čeprav drugi elementi te listine ne kažejo na notariatsko izobraženo osebo. Zelo mogoče je, da je pred prihodom v kostanjeviški samostan občasno deloval kot (pol)profesionalen, kleriški in izšolan notar. Tudi v stiških L 273 in stiško-kamniški L 296 sta taki formuli delo morda istega pisarja (meniha). Pisar L 330 je živel v Kamniku in je sestavil in napisal še L 325, 331, 334, 335 in 346. Verjetno je šlo za moravškega župnika Witiga Limberškega, ki je večino časa na Kranjskem preživel v Kamniku.

L 11a in 152 imata zelo podoben invokacij, čeprav je med njima skoraj stoletna distanca. Šlo je za konservativno formo, razširjeno predvsem v notarskih instrumentih v severni Italiji (Furlaniji), ki se je na Koroškem in Kranjskem uporabljala izjemoma v nekaj krških listinah in v listini spanheimskega notarja Bertolda.⁹ Omenjeni listini sta sestavila in napisala notarja italijanskega porekla: L 11a nekdo iz okolice briksenškega škofa (prejemnik), kjer so imeli južnotirolski javni notarji vedno izjemen vpliv. Drugo pa sta v Bistri verjetno kar sama sestavila, morda tudi napisala, kartuzijanska vizitatorja in priorja iz Italije. Njunjo vlogo pri nastanku listine potrjujejo tudi drugi elementi (gl. še druge formule).

Invokacij *In nomine Iesu Christi amen* je bil tipičen za vodjo spanheimske pisarne v času vojvode Bernarda kanonika Bertolda. Le pri nekaj bolj svečanih listinah je uporabil spodaj navedeni trinitatni formi.¹⁰ Njegova odločitev za to formo je bila logična, saj je izhajal iz Kranjske in bil seznanjen z notarskimi instrumenti. L 189, 221 in 234 so bile ljubljanske križevniške listine. Šlo je za istega ljubljanskega pisarja, ki se je pri delu naslanjal na spanheimske in severnoitalijanske vzore.

† *In nomine patris et filii et spiritus sancti amen*: L 99 (ok. 1254).

In nomine patris et filii et spiritus sancti amen: L 35 (1228), L 267 (1291).

⁷ PUSCHNIG, Aquileia, 126.

⁸ PFEIFER, Eppan, 64-65; HÖFLECHNER, Kärnten, 90.

⁹ HÖFLECHNER, Kärnten, 90.

¹⁰ HÖFLECHNER, Kärnten, 73-74, 89.

Trinitatna forma, ki jo srečamo že v evangeliju (Mt 28,19), je bila v nemških in kranjskih listinah precej redkejša od tiste, ki je sv. Trojico navajala s skupnim nazivom (gl. spodaj). Oblika se je prvič pojavila v listinah Karla Velikega in je bila najstarejša v frankovskih diplomah.¹¹ Cerkljanski župnik Henrik je tak invokacij samo enkrat uporabil v L 35 za stiški samostan. L 267 je nastala v kostanjeviškem samostanu, sestavil in napisal pa jo je morda (posvetni?) klerik ali pa menih-notar Werner. L 99 je stiški izdelek po vetrinjskem vzoru. Listina je nastala v prisotnosti stiškega opata, priorja in kostanjeviškega opata, ni pa bila datirana. Namenjena je bila vetrinjskemu samostanu, vendar ni bil prisoten noben vetrinjski menih, niti pomembnejši laik, kar priča o kraju nastanka listine. Listina ima redke publikacij, ki ga najdemo v nekoliko krajši obliki le še pri kostanjeviški L 211.

† *In nomine sanctae et individuae trinitatis*: L 21a (ok. 1207).

In nomine sanctę et individue trinitatis: L 7 (ok. 1156-1163).

In nomine sancte et individue trinitatis: L 21 (ok. 1207), L 34c (1228), L 37b (1230), L 47 (1235).

† *In nomine sancte et individue trinitatis amen*: L 36a (1228), L 53 (1238).

† *In nomine sanctae et individuae trinitatis amen*: L 52 (1238).

In nomine sanctae et individuae trinitatis amen: L 51 (1238), L 260 (1290).

In nomine sancte et individue trinitatis amen: L 32 (1223), L 34b (1228), L 36 (1228), L 37a¹² (1228), L 46 (1235), L 69 (1247), L 70 (1248), L 123 (1260), L 254 (1288).

In nomine sanctę et individue trinitatis amen: L 80 (1250).

Ti invokaciji so bili od vseh najpogostejši. Vzore so imeli v cesarskih listinah od Ludvika Pobožnega naprej kot edina invokacijska oblika sploh. Na Kranjsko je prišla posredno s patriarhovimi in andeškimi listinami.¹³ Še posebej zato, ker so bili andeški grofje in še posebej patriarh Bertold Andeški do srede 13. stoletja preko svojih rodbin ali državnih funkcij trdno povezani s cesarji in njihovimi pisarnami. Prav celotna Bertoldova listinska praksa je dala zanimive mešanice med italijanskimi notarskimi instrumenti in nemškimi pečatnimi listinami.¹⁴ Dostavek »amen«, ki se je uveljavil šele v pisarni cesarja Friderika II., ni bil pomembnejša sprememba - celo isti notarji so ga izpuščali ali pisali. Po letu 1256 so podoben, a ne enak, invokacij rabili nekateri spanheimski notarji. Notarji andeških grofov in meranskih vojvod, ki so bili med najzvestejšimi podporniki Staufovcev, so uporabljali to formulo z ali brez besede »amen«; tudi oba andeška notarja Henrika iz Amrasa in nato Henrika iz Cerkelj.¹⁵

Vse zadevne listine si velja ogledati ločeno, najprej pa tiste brez pristavka »amen«. L 21 za Vetrinj in L 21a za Stično sta diktat amraškega Henrika, vodilnega andeškega notarja do leta 1228. Zanimivo je, da je imela tak invokacij tudi nedatirana L 7, ki je med letoma 1163 in 1184 zanesljivo nastala v stiškem samostanu. Cerkljanski Henrik je sestavil in napisal tik pred smrtjo grofa Henrika IV. leta 1228 tudi L 34c za Stično, naslednje leto pa še L 37b v službi Henrikovega brata in dediča Ota VII. Meranskega. Enak invokacij ima L 47 Henrika III. Svibenskega za Vetrinj, ki se v večini diktata, razen v invokaciju (brez »amen«), in v zunanji formi (pričvrstitev pečata, posebnosti v pisavi) loči od L 46, ki jo je približno v istem času izdal Henrik Greifenfelški za istega prejemnika. V obeh primerih je šlo za nekoliko drugačen vetrinjski diktat, a kljub vsemu za istega pisarja, vetrinjskega meniha. Tudi L 52, ki je stiški falsifikat, ima tak invokacij.

¹¹ ERBEN, Kaiserurkunden, 306.

¹² Po zelo slabem prepisu: *In nomine individue trinitatis amen*.

¹³ ERBEN, Kaiserurkunden, 307-308; PUSCHNIG, Aquileia, 126.

¹⁴ REDLICH, Siegelurkunde, 23 sl.

¹⁵ HÖFLECHNER, Kärnten, 90; HORST, Meranien, 111-112.

Tudi trinitatni invokacij z »amen« sta uporabljala oba omenjena andeška notarja Henrik iz Amrasa (L 32, 34b) in cerkljanski župnik Henrik v svojih diktatih (L 36, 36a, 37a, 51). Pa tudi vetrinjski pisar, ki je sestavil in spisal L 46 (gl. še L 47 brez »amen«). Tak invokacij je bil, kot rečeno, posebej priljubljen v svečanih listinah oglejskih patriarhov oz. njihovih notarjev (L 53, 54, 56, 69), kar govori o dotoku vplivov z zahoda. Pojavljal se je še pri kleriškem pisarju iz Kamnika (L 70 - duhovnik Leonard), v stiški (L 260) in kostanjeviški cisterci (L 80, 254) ter pri nekem profesionalnem pisarju (L 123).

Trinitatni invokacij je bil v drugi polovici 13. stoletja povsod v zatonu. Notarji italijanskih oglejskih patriarhov so se mu odpovedali na račun krajših notariatskih oblik, freisinska pisarna pa jih že davno ni več poznala. Enostavne »nos« listine so invokacije povsem zanemarile. Le še slučajne uporabe zastarelih diktatov v samostanih, predvsem pri svečanih dogodkih, so še upoštevale tradicionalne invokacije.

Arenga

Je (večinoma) samostojen protokolni listinski del, ki je utemeljeval avktorjevo oz. izstaviteljevo dejanje z načelnim, praktičnim ali globokim duhovnim motivom. V bolj ali manj avtohtonih kranjskih listinah je arenga prišla do izraza v nekaj nad 50 latinskih primerih, kar priča o relativno lahki pogrešljivosti formule.¹⁶ Pri tem značaj dejanja ni bil pomemben - arenge so bile lahko tudi v listinah o najobičajnejših in skromnih dejanjih. Marsikateri kleriški in samostanski pisar jo je izpustil. Arenga se je obdržala nekoliko dlje kot invokacij, vendar ne v nemških listinah, kar je bilo v skladu z običaji na širšem vzhodnoalpskem območju.¹⁷ Tipičen primer sta prodajni L 300 in 301, ki ju je na isti dan spisal isti pisar, gorjanski župnik Ulrik. Prva je nemška, tipična »ich« listina in je brez arenge. V drugi, latinski, je spominska arenga celo začejala listino. Ohranitev arenge je bila mogoča tudi zato, ker je v nekem smislu v privatnih listinah nadomeščala konkretnije navedbe o predzgodovini dejanja v naracijo, ki ga v pravih »Nos« in »Ego« listinah navadno sploh ni bilo. Tudi kleriški pisarji kot najpomembnejši diktatorji in pisarji so radi vstavili za vse udeležence neškodljivo in neobvezno pojasnilo primernosti Bogu vseh njih dejanj, seveda predvsem pri darovnicah cerkvenim ustanovam. Arenge so na Kranjskem prenehale v začetku 14. stoletja. Ne le zaradi prevlade nemškega jezika, pač pa tudi zaradi izjemnega povečanja pismenstva, popolne zmage listine nad pričami ter zaradi uveljavitve enostavno formuliranih (mandatnih, poslovnih) listin, kjer sta v protokolu ostala le še intitulacij in publikacij. Zato načelno opozarjanje, da le listina obvaruje dejanje pred izgubo spomina, ni bilo več potrebno. Poleg tega je bilo z latinsko retoriko obtežene ali pravniške arenge včasih težko prevajati v ljudske jezike.¹⁸ Od 4400 ediranih nemških listin do leta 1300 imajo arengo le 104, kar potrjuje »izgon« arenge, manj pa dopušča revidiranje starejših tez H. Fichtenau.¹⁹ Tudi med našim materialom je nekaj nemških areng, ki pa so vse del kasneje prevedenih listin - vidimusov. Te arenge niti niso slabo prevedene (gl. spodaj pri dinastičnih - spanheimskih arengah).

Obstaja več vsebinskih tipov areng, katerih izbor je bil odvisen predvsem od prejemnika. Cerkveni ustanovi je bila namenjena predvsem religiozna, kasneje tudi spominska motivacija.²⁰ Možne so bile izjeme, temelječe na poreklu in izobrazbi sestavljalca listine. Natančno primerjanje areng je zaradi skromnega primerjalnega materiala ter silnega variiranja ene in

¹⁶ REIFFENSTEIN, Schriftlichkeit, 661.

¹⁷ K. Starzacher ne pozna nobene nemške listine iz pisarne goriških grofov, ki bi imela arengo (Görz, 20-22).

¹⁸ FICHTEAU, Arenga, 157-161; REIFFENSTEIN, Schriftlichkeit, 662.

¹⁹ REIFFENSTEIN, Arengen, 180 sl; REIFFENSTEIN, Schriftlichkeit, 661.

²⁰ ERBEN, Kaiserurkunden, 340.

iste osnove manj primerno pri iskanju filiacij in diktata. Se pa pokaže stil neke pisarne.²¹ Pač pa arenga dobro izpoveduje notarjev listinski program in pojmovanje (ne)pomembnosti listine ter drugih overovitvenih in dokazilnih elementov, ki so spremljali pravno dejanje.²² Zato so starejša gledanja na arengo kot na povsem retoričen, pravno nepomemben okras, nedvomno pretirana in že presežena.²³ V nasprotju z drugimi, za diktat bolj izpovednimi formulami, so bile variante smiselno podobnih areng številnejše, a so skoraj vedno vsaj v detajlih variirale - celo isti notariji niso diktirali absolutno enakih areng. K temu navajam dva primera: L 301 in 308 istega diktatorja in pisarja imata popolnoma enako arengo, ki sicer govori o nujnosti pisnih ali ustnih prič za človeški spomin. Toda L 320 iste osebe v detajlih (besedni vrstni red) odstopa od prvih dveh. Drugi primer sta kostanjeviški L 317 in 332, ki ju je spisal menih Werner. Arengi sta si sicer podobni, toda prva poudarja potrebnost listine in prič (L 317), druga pa samo listine (L 332) za zavarovanje spomina (= dejanja), kar morebiti že kaže subjektivni odmik od nujnosti prič pri pravnem dejanju. Posamezne tipe areng in njihove promotorje si velja natančneje ogledati.

V pismenem 13. stoletju daleč najštevilčnejše in univerzalne, za praktične in teoretične poglede na listine najzanimivejše, za konkretnješo utemeljitev posameznega dejanja pa navadno nekoristne, so bile **spominske arenge**. Opozarjale so na nujnost zapisovanja pravnega dejanja zaradi minljivosti in pozabe (»oblivio«) človeškega spomina (umrljivosti prič dejanja) ter zlobe ljudi,²⁴ torej v dokazilne namene. Ta tip je bil, poleg intenzivnejšega pečatenja, eden zadnjih znanilcev zmage poslovne (dispozitivne) listine v 14. stoletju. Med takšnimi arengami je bilo največ pomenljivih razlik glede naraščajočega dokazilnega in celo dispozitivnega pomena listin. Značilno za te arenge je, da večinoma ne vsebujejo religioznih motivov (v nemški terminologiji t.i. »Lohnarenga«), saj je šlo predvsem za posle, ne le med laiki in cerkvenimi ustanovami, marveč tudi med laiki, ki niso bili vedno brezplačni. Za prodajo, menjavo, zastavljanje itd. pa božje plačilo ni bilo predvideno.

Ad eternam rei memoriam: L 258 (1287).

Ad perpetue rei gesta memoriam: L 250 (1288).

Ad memoriam universorum tam presentium quam futurorum: L 34c (1228).

Breve recordationis pro futuri temporis securitate: L 8 (1160).

Posebno kratke spominske arenge, ki jih imenujemo tudi večnostne formule, so imele vzore v papeških listinah oz. v severnoitalijanskem notariatu. Tudi kranjske listine s tako arengialno formulacijo so bile delo romanskih sestavljalcev diktata. Papeški vpliv na diktat izkazuje v Ljubljani izstavljeni listini, ki ju je leta 1287 (L 258) in 1288 (L 250) v korist prejemnika grofa Majnharda II. Tirolskega sestavil isti notar, kar dokazuje zelo podoben diktat, ki prinaša v obeh listinah na začetku arengo. Šlo je za osebo tirolskega porekla, člana Majnhardove pisarne, kar nedvomno izkazuje določene notariatske posebnosti. To je bil eden vodilnih Majnhardovih notarjev kaplan magister Rudolf iz Meißna, ki je celo pričal v L 258, bil vodja tirolske pisarne, sam je sestavljal listine in so mu bile poznane posebnosti papeških listin. Listino pa je morda napisal eden od dveh, med pričami omenjanih dvornih notarjev - Viljem ali Uschalk. Nasploh so bile nekoliko daljše spominske arenge (kot te) v listinah tirolskih grofov najpogostejše.²⁵ L

²¹ Tako meni tudi G. Pfeifer na osnovi listin briksenskega škofa Egna Eppanskega (Eppan, 71); FICHTENAU, Urkundenformeln, 307; ERBEN, Kaiserurkunden, 339; W. Höflechner na primeru spanheimskih spominskih areng (Kärnten, 96).

²² Enako mnenje v STARZACHER, Görz, 17.

²³ Tako mnenje npr. v ERBEN, Kaiserurkunden, 339 in HORST, Meranien, 115a. O modernejših pojmovanjih arenge gl. FICHTENAU, Arenga, 16-21.

²⁴ FICHTENAU, Arenga, 127-136; REIFFENSTEIN, Schriftlichkeit, 660.

²⁵ KÖFLER, Tirol, 42, 126-129.

34c iz leta 1228 ima diktat andeškega notarja, amraškega Henrika. Arengialna oblika v L 8 pa niti ni prava arenga. Gre za listino, ki jo je v Škofji Loki leta 1160 izstavil freisinški škof, ko je podelil dvema Furlanoma neko posest v Furlaniji. Listine ni sestavil in spisal škofov notar, marveč nek sodnik Jakob, ki je bil zastopnik obeh novih vazalov in tudi sam Furlan. To dokazuje tudi datum na začetku listine, kar je bila značilnost notarskih instrumentov. »Breve recordationis« je bila označba severnoitalijanskih notarjev za zapis v formi navadne dokazilne listine za pečatne listine, ki so se pojavile v prvi polovici 12. stoletja na področju oglejskega patriarhata. Dobesedno pomeni »kratek zapis v pomnenje« (za varnost v bodočnosti).²⁶

Ab humana facilius elabuntur memoria que nec scriptorum robore nec voce testium caucius solidantur: L 301 (1299), L 308 (1300).

Ab humana facilius elabuntur memoria que nec scripto nec voce testibus solidantur: L 320 (1301).

Ab humana facilius elabuntur memoria que nec scripto nec voce testium caucius eternantur: L 348a (1306).

Ab humana facilius elabuntur memoria quo nec scriptarum robore nec voce testium eternantur: L 350 (1308).

V pečatnih listinah so bile običajnejše nekoliko daljše spominske arenge kot sta zgornji dve. Prva je poudarjala pomen tako ustnih kot (ali!) zapisanih prič, kar je pomenilo diktatorjevo nihanje med dokazilno listino in pričami dejanja oz. med dispozitivno listino in pričami izstavljanja. Tako arengo sta imeli dve listini istega sestavljalca diktata in pisarja gorjanskega župnika Ulrika, ki je napisal več deset listin (L 245, 287, 289, 298, 300, 303 itd.). Kljub temu se arenge v L 320 (1301), L 348a (1306) in L 350 (1308) malenkostno razlikujejo od one v L 301 in 308. To pa govori o variiranju areng ne le v različnih oblikah, pač pa tudi znotraj v bistvu enake arenge.

Actiones hominum cito a memoria dilabuntur, si non scripto, aut testibus idoneis perennentur: L 310 (1300).

Cum ea quae geruntur in tempore, quod est mora motus mutabilium rerum oblivionis voraci glutigine processu temporis soleant absorberi et subito surripi memoria ab humana necesse est, ut gesta hominum scripture beneficio quae archa est memoriae et voce testium cautius aeternentur: L 313 (1300).

Que aguntur in tempore, simul cum tempore dilabuntur memoria ab humana, nisi scriptis seu voce testum cancius solidentur: L 244 (1287).

Na enaki evolucijski stopnji so bile arenge, ki so govorile o »listini ali pričah«. Pri tem je seveda mišljena pečatna listina oz. pečat sam, ki je nadomeščal priče dejanja. L 310 je stiška, prejemniško izgotovljena listina (isti pisar je napisal tudi L 285 in druge iz zadnje četrtine 13. stoletja - gl. spodnji in zgornji tekst). L 313 iz istega leta je ustanovna listina mekinjskega samostana, nastala v režiji gorjanskega župnika Ulrika. Zaradi svečanosti je znana spominska »geruntur« arenga, v 13. stoletju razširjena med Donavo in Kranjsko, raztegnjena s filozofskim razmišljanjem o dogodku kot postanku v gibanju spremenljivih stvari. Da je bila praksa »geruntur« in »aguntur« areng od 80. let 13. stoletja znana na Gorenjskem, ne le v obeh dolenjskih cistercah, ki sta bili v stikih z Vetrinjem, dokazuje tudi nekaj starejša L 244 arhidiakona Peregrina, ki je živel v Kamniku. Njena arenga je bila podobna arengi v listini patriarha Bertolda iz leta 1250, delu patriarhovega javnega notarja Wecela, izstavljenem v

²⁶ REDLICH, Siegelurkunde, 26.

Kamniku.²⁷ To namiguje na kroženje nekega osnovnega tipa arenge po zelo širokem furlanskem in vzhodnoalpskem območju. Pri tem je imela bleščečo vlogo pisarna krški škofov (»cum (ea) que geruntur«, »oblivio« in »dinoscitur« so bili do srede 13. stoletja značilne krške besede), določeno vlogo pa že omenjeni Bertold, notarsko izobražen vodja spanheimske pisarne, ki je prej menda pripadal krški ministerialni familiji in deloval tudi v ortenburški službi. Njegove spanheimske listine so sploh temeljile na mešanica notariatskih in običajnih pečatnih listin. Take arenge so bile popularne tako v Furlaniji, kot v Vzhodnih Alpah in se širile na Kranjsko iz Furlanije, a posredno iz Koroške. Mislim na spanheimsko pisarno ter vetrinjski samostan, ki je dobival do začetka 13. stoletja vzore iz krške pisarne. Z Vetrinjem sta bili tesno povezani obe dolenjski cisterci. Na Gorenjsko je ta tip arenge očitno prihajal iz Koroške (Vetrinj).²⁸

Que geruntur in tempore, ne simul cum tempore dilabantur, ore solent testium simul et litterarum testimonio perhennari: L 99 (1254).

Que geruntur in tempore, ne labantur cum tempore simul scriptis ac memoria testium solent perhennari: L 317 (1301).

Verbum patris salubriter incarnatum ex sui ipsius in circumscripta providentia prothoplastorum posteritati hoc donum contulit ut ex naturali industria rerum gestarum memoriam succesoribus relinquendam vivo hominum testimonio ac litterarum scripturis sciat et valeat perhennari: L 267 (1291).

Ne ea, que rite ac racionabiliter fiunt sub tempore, simul cum tempore transeant et labantur, necesse est fragilitatem humane mentis scripti memoria et voce testium sollidari: L 225 (1283).

Propter variabilem huius tam brevis vite memoriam necessarium fore videtur, ut actus et gesta hominum serie litterarum et voce testium caucius confirmentur: L 298 (1299).

Humana fragilitas ea que geruntur in tempore mandare oblivioni processu temporis consuenit, nisi voce testium et scripti robore solidentur: L 303 (1299).

Naslednji podtip je pri vseh dejanjih zagovarjal potrebnost prič (dejanja) kot tudi (pečatnih) listin, torej obeh elementov za zavarovanje poslovanja. L 99 iz okoli leta 1254 je nastala v stiškem samostanu (gl. Invocatio), čeprav je glede na priče možna tudi izstavitev v Kostanjevici. Prvo možnost bi potrjevalo poznavanje zelo podobne arenge v vetrinjskem samostanu in nasploh na Koroškem (npr. pri spanheimskem notarju Bertoldu) od 20. let 13. stoletja. Prav zato je iskanje odvisnosti in filiacij pri podobno zvenečih arengah oteženo.²⁹ Skorajda enaka arenga v L 317 iz leta 1301, ki jo je sestavil in napisal kostanjeviški menih Werner, ponuja dvoje tez: da je ta arenga (in njene variante) prišla v kostanjeviške listine iz Koroške in da so posamezne formule (arenge) imele dolgo trajanje. Morda je bil Werner prej celo menih v Vetrinju. Tudi L 267 iz leta 1291 je kostanjeviška (tudi Wernerjeva?). Zanj je značilna daljša obrazložitev, ki je govorila o posebnem daru ljudi, da so sposobni spomin na dejanja ovekovečiti z živim

²⁷ *Ne que in tempore aguntur, simul cum tempore dilabantur, fidelium gesta solent per scripti memoriam perhennari (MDC IV/1, št. 2441, str. 386).*

²⁸ Bertoldova je bila npr. arenga *Ne ea que geruntur in tempore, similiter cum tempore, dilabantur, necesse est eternarum memoria perennari (MDC IV/1, št. 2446, str. 390).* HÖFLECHNER, Kärnten, 77-79, 94-96.

²⁹ Leta 1225 v listini, ki jo je napisal vetrinjski novic Rajnhard: *Que geruntur in tempore, ne labantur cum tempore et ne possit eis in posterum apponi calumpnia, litterarum solent apicibus ac testimonio perhennari (MDC IV/1, št. 1883, str. 146-147).* Praktično enako arengo je imela tudi neka druga listina za osojski samostan iz leta 1250 (MDC IV/1, št. 2437, str. 384), samo v detajlih odstopajočo arengo pa listina vojvode Bernarda iz leta 1251 (MDC IV/1, št. 2446, str. 390). Začetek je bil enak tudi v koroški listini salzburškega nadškofa iz leta 1245: *Que geruntur in tempore, simul transeunt cum tempore ac labantur (MDC IV/1, št. 2308, str. 325),* ter v listini vojvode Ulrika III. iz leta 1256 (MDC IV/1, št. 2632, str. 495) itd. Glede odvisnosti teh spanheimskih areng gl. HÖFLECHNER, Kärnten, 77, 94.

pričevanjem ljudi in z zapisi. Drugače formulirana je bila arenga v L 225 iz leta 1283, ki je krhek človeški um in pravilna ter razumna dejanja želela okrepiti z listino in pričami. Listina je bila delo notarja tirolskega grofa Rudolfa iz Meißna, ki je bil najuglednejša priča tega dejanja na ortenburškem Waldenbergu. Tudi L 298 in 303 že omenjenega gorjanskega župnika Ulrika na kratko govorita o listini in pričah kot sredstvu za utrditev spremenljivega spomina. Zanimivo je, da se arengi v L 298 in 303 stilistično popolnoma, pomensko pa opazno razlikujeta od njegovih ostalih (gl. zgoraj)..

Quoniam frequens revolutio temporum consuevit hiis que provida deliberacione statuuntur, frequencius insydiari fragilem memoriam hominum enervando, que ad honorem Dei et salutem animarum ordinantur expedit scripture que arca est memorie commendari:
L 53 (1238).

Med najzgodnejšimi gledanji na listino kot edino dokazilno sredstvo skozi prizmo arenge so bila tista, ki so jih širili notarji oglejskega patriarha Bertolda v prvi polovici 13. stoletja.³⁰ Pa tudi v arengah goriških grofov so novi pogledi na listino prišli prej do izraza³¹ kot na vzhodu cesarstva, kamor je sodila Kranjska. Tako je patriarhov notar L 53 - šlo je za naznanitev ustanovitve velesovskega samostana - razmišljal o »prevračanju« časa (spremembe), ki da slabi spomin ter o spodobnosti zapisanja dejanj v božjo čast in zveličanje duš. Pisavo je neskromno imenoval skrinja spomina kot je to deset let prej razglašal cerkljanski župnik Henrik. Očitno je njegovih nekaj listin za istega izstavitelja (po letu 1228) močno vplivalo na mlajše notarje v pisarni patriarha Bertolda. Takšna gledanja so osvojila kranjske pisarje, saj so šla v korak s povečano dokazilnostjo in porajanjem dispozitivnosti. O pomenu listine pa je govorila tudi arenga v listini patriarha Gregorja iz leta 1260, ki jo je nekaj desetletij kasneje v nemški jezik prevedeno vidimiral vojvoda Albreht I.³²

Que in tempore aguntur, ne dum tempore labantur consuetudine hominum testimonio litterarum communiri: L 332 (1301).

Cum hominum memoria instabilis nullo firmitatis vinculo vinciatur necesse est, ut facta hominum perpetuitati deputata litterarum memoria soli dignetur, ne dilapsum temporis oblivioni dedita evanescent: L 211 (1278).

Arenga v L 332 iz leta 1301, ki je prodajnica za kostanjeviški samostan, za zavarovanje dejanja pred pozabo priznava samo listino. Je pa zelo podobna tudi stiško-vetrinjsko L 99, sploh pa L 317. Slednje in L 332 je sestavil menih Werner. Razvoj tega tipa kostanjeviške arenge, ki je bila v bistvu samo ena, kaže spremembe v posameznikovem (Wernerjevem) zavestnem gledanju na listino in nagibanju k dispozitivnosti, ki je bila okoli leta 1300 že udejanjena. Toda teoretično gledanje notarjev na dispozitivnost se je spreminjalo počasneje, čeprav so spremembe uvedli v prakso že prej. Take »aguntur« arenge so bile, kot rečeno, konec 13. stoletja poznane v podonavskem, furlanskem in vzhodnoalpskem območju, tudi npr. notarju tirolskih grofov Rudolfu iz Isnyja leta 1274.³³ Druga listina (L 211), ki je tudi izdelek kostanjeviškega samostanskega pisarja, je imela do obujanja spomina nekoliko bolj poetičen odnos, saj je priznavala, da nestanovitnega spomina ne zveže nobena druga vez kot zapis, ki trajna dejanja obvaruje pred pozabo. Tudi celoten diktat listine je drugačen od tistega v L 332.

³⁰ PUSCHNIG, Aquileia, 127 sl.

³¹ Najkasneje od srede 13. stoletja (STARZACHER, Görz, 18-20).

³² *Die hüt der brief ist loblich, die da behalter die gedechtruzze, und die da straffet und pezzert, die vergezznung* (URBKr II, št. 270, str. 209).

³³ KÖFLER, Tirol, 127.

Quoniam obliviosa est humane fragilitatis dispositio, idcirco que in terris aguntur litterarum custodie sunt commendanda: L 150 (1264).

Takšno gledanje je bilo na Kranjskem pri avtohtonih znano že prej. Arenga v L 150, ki je nastala na Planini na Štajerskem, je govorila samo o zapisu, njen avtor pa je verjetno bil profesionalni pisar z romansko izobrazbo.

Quod dignum est memoria litterarum custodie, debet commendari: L 121 (1260).

Jasna in kratka arenga v L 121 je delo racionalno mislečega (kamniškega) notarja Leonarda, ki je to listino sestavil in napisal v Goričanah. Furlanskim notarjem sta bila pomen in vloga zapisa seveda prej jasna in ju ni bilo potrebno utemeljevati z izgubo spomina. Če je v notarskem instrumentu izurjeni notar pisal pečatno listino, ni izgubljal časa z daljšim in neracionalnim utemeljevanjem listine - enostavne je menil, da naj se vse, kar je vredno spomina (pravna dejanja), zapiše. To pa je bila praksa romanskega javnega notariata.

Nichil firmum ac stabile tenetur hodie, nisi scripture testimonio roboretur et ideo que geruntur a prudentibus viris litterarum solent memoria perhennari: L 46 (1235).

Nil firmum ac stabile haberi videtur, nisi scripti testimonio roboretur: L 184 (1269).

Podobni sta si arengi v L 46, ki jo je tako kot L 47 napisal isti vetrinjski pisar, ter L 184, ki jo je znatno kasneje v Ljubljani napisal in sestavil neki notar. Združuje ju zelo podoben začetek, ki govori o stalnosti in trdnosti le, če obstaja o zadevi zapis. Povezav med obema pisarjema sicer ni. Ta tip arenge je bil ena od variant spominskih areng iz koroško-furlanskega območja.

Quoniam ea que a fidelibus Christi pia devotione in elemosinam, dum pro se suisque successoribus conferuntur, labentibus annis a memoria solent evanescere: L 47 (1235).

Quoniam humana memoria fragilis est et caduca fidelium gesta ne per subortam oblivionis possint in posterum sicut solent tineam demoliri scripti consueverunt custodie commendari: L 69 (1247).

Drugačni sta bili arengi v vetrinjski L 47 in v oglejski L 69, ki neposredno nista navajali nujnosti zapisa, a sta se tekoče navezovali na publikacij, ki je naznanjal javnost »zapisak«. Začetek z »quoniam« je bil sicer vetrinjska tradicija, vendar proti sredi 13. stoletja že opuščana.³⁴

Quoniam ea quae geruntur a memoria hominum simul cum tempore dilabuntur, si non litterarum testimonio perennentur: L 260 (1290).

Multis incommodis et magnis occurrimus cum aetatis nostrae negotia stylii officio perenamur: L 273 (1294).

Actiones quos mundus ordinat sepe delet successus temporum, nisi firmentur firmo caractere litterarum: L 296 (1298).

Tudi stiški pisar, ki je napisal več prejemniških listin v zadnji četrtini 13. stoletja, je dajal prednost listini, kar so izpričevale navedene arenge. Arenga v L 260 je bila stilistično podobna drugim z glagolskimi oblikami »geruntur (aguntur) - dilabuntur« (tudi na Gorenjskem, gl. zgoraj, in celo na Tirolskem³⁵). Drugačni, a vsebinsko ustrežni, sta bili drugi dve arengi. Tisti,

³⁴ HÖFLECHNER, Kärnten, 96.

³⁵ V listini grofa Albrehta III. Tirolskega leta 1252, ki jo je spisal njegov notar Friderik: *Quoniam ea que geruntur*

v stiški L 273 (istega pisarja kot L 260) se zelo približuje arenga v listini Filipa Spanheimskega kot izvoljenega salzburškega nadškofa iz leta 1255 v Brežah.³⁶ Najbrž spet ena od zelo znanih variant te arenge, ki je našla v Stični zapoznel odmev še konec 13. stoletja. Bolj kot pri arengi v kamniško-stiški L 296 (arhidiakona Peregrina?), so nekateri drugi elementi (konsenz) kazali določene romanske vplive.

Quia littera dicitur quasi legitima eo, quod legentibus iter prebeat, veterum ideoque decrevit auctoritas gesta hominum, ne a memoria discedant eius, karactere perhennari: L 91 (1252).

Bolj pompozno in celo pravniško utemeljeno listinsko poslanstvo je utemeljeval sestavljalac L 91 za stiški samostan, ko je pisal, da listina pomeni »skoraj legitimnost«. Tako sintagmo je v enem primeru uporabil tudi spanheimski notar magister Bertold v dveh izvodih druge ustanovne listine za kostanjeviško cisterco iz leta 1249 (L 77, 78). Zanimiva in redka podobnost govornice o prejemniškem sodelovanju nekega stiškega pisarja pri nastanku L 91. Takšno gledanje na listino pa le še ni bilo uperjeno v smer popolnega dokazovanja, kar potrjuje tudi nadaljevanje arenge, kjer »listina beročim nakazuje pot« in da so »stari« sklenili, da dejanja napravijo nesmrtna s črkami. Tu je govor le o trajnem spominu.

Ne actus hominum oblivio tollat amens ea que aguntur, solent litteris stabiliri: L 234 (1284).

Mora temporis transeunte actus temporibus universaliter transeunt memoria ab humana, si non scripturarum testimonio perhennantur: L 189 (1271).

Stilistično samosvoja je bila enostavna arenga v L 234, ki je nastala v ljubljanski križevniški komendi. Pomensko se ni razlikovala od nekaj starejše in daljše arenge istega notarja, ki je minevanju časa posledično postavila ob bok tudi izginjanje dejanj iz spomina, razen če z dokazilnostjo listine ne postanejo nesmrtna (L 189).

Quoniam labente tempore succedentibusque personis, plerumque certa pro dubiis reputantur, sapientis intersest, gestorum et operum suorum deriem ne perturbationis aliquid patiantur, cum munimine scripture, sigillorum ac voce testium roborare: L 259 (1289).

Mešanico vseh spominskih pripomočkov je priporočala arenga v L 259, ki je za utrditev spomina in za védenje naslednikov predvidela listino, priče in pečat. To je obenem edina arenga, katere avtor se je zavedal novega pomena pečata in na to opozoril. Ta arenga je začejala listino, ki jo je sestavil in napisal isti stiški pisar kot L 199, 200, 260 itd.; glede na obliko konsenza, ki je imel korenine v javnem notariatu, pa je bil sestavljalac diktata vsaj seznanjen z notarskimi običajmi.

Quoniam in ecclesiasticis et in secularibus rebus multa et diversa aguntur negocia placuit ea semel diffinita sunt designari scripture noticia, ut si postmodum aliqua inde oriantur divorcia ad indicium determinate cause scripta representetur cartula: L 11a (ok. 1173).

in tempore vel aguntur, simul cum tempore ab hominum memoria relabuntur, nisi scripturarum testimonio roborentur, ipsa ecciam testimonia scripturarum (MDV IV/1, št. 2502, str. 412).

³⁶ *Multis incommodis prudenter occurrimus, cum a nobis gesta negocia litterarum memorie commendamus (MDC IV/1, št. 2592, str. 469).*

Praktične vrednosti listin so se zavedali seveda že v 12. stoletju. Briksenški notar, ki je napisal L 11a, je jasno dejal, da je potrebno zapisati dejanja, listino pa ob kasnejših nesoglasjih predložiti sodišču. V arengi se odražajo videnja italijanskih notarjev, ki so pod vplivom kanonskega in rimskega prava smatrali listino za dokazilno sredstvo. Sodni postopek je, drugače kot na takratnih posvetnih sodiščih v nemškem kraljestvu, že predvideval stopenjski proces z zasliševanjem, dokazovanjem, zastopanjem, apelacijo itd.

Ad reprimendam successorum calumpniam, que geruntur nostris temporibus, eternari solent memoria literarum: L 285 (1296).

Mortalis humana conditio hoc requirit, ut ea que pro devotione geruntur in tempore, pro habenda futurorum noticia studiose literis conserventur ne decurrenre tempore oblivioni posterorum potius, quam memorie relinquuntur et ne succedentium heredum quorumlibet possit ignorantia seu malignitas revocare: L 80 (1250).

Quia res gestae saepius oblivione delentur, quae scripturarum testimonio non notantur, necessarium duximus: res a nobis gestas, scripto subnotari, ne lis aliqua ejusdem facti imposterum valeat exoriri: L 39 (1230).

Na Kranjskem in med notarji, ki niso bili tako razgledani v kanonskem pravu, so se pravno-sodna gledanja izrazila bolj preprosto in kasneje. Sodni podtip spominske arenge se je uveljavil šele konec 13. stoletja, ko je deželno sodišče nove dežele Kranjske sprejemalo v prakso naprednejša pravna sredstva. Stiški pisar L 285 (tudi L 199, 200, 259, 260, 273, 310) je imel listino tudi za sredstvo, ki preprečuje spletke naslednikov. Bolj v psiho in prakso družbe kot v sodni postopek je zašel sestavljalac L 80, ki je »umrljivi človeški usodi« pripisal možnost, da potomci pozabijo na pobožna dejanja ali jih iz hudobije celo prekličejo, zato naj se zapišejo. Izrecna pobožnost potrjuje izgotovitev te listine v kostanjeviškem samostanu. Stiški samostanski pisar, upokojeni bivši andeški notar Henrik iz Cerkelj (gl. spodaj in poglavje Publicatio in inscriptio), je leta 1230 (L 39) že razmišljal o pozabljivosti in potrebnosti zapisa pri preprečevanju sodnega procesa oz. v nastopanju v njem. Še posebej, ker je šlo za prejemniško izgotovitev listine, s katero je grof Viljem Vovbrški naznanjal poravnavo s samostanom Stična, v kateri je avktor potegnil krajši konec. Konvent se je seveda zavedal, kako malo pomeni ustni dogovor za pravno varnost. Njegov pogled na pravno varovanje s pomočjo listine je kasneje vplival na sestavljalca L 285, ki je od 70. let 13. stoletja napisal več stiških prejemniških listin (L 199, 200, 259, 260, 273, 285, 310).

Religiozno motivacijo za dejanje navaja šest areng, brez izjeme diktiranih od samostanskih in uglednejših kleriških notarjev. Bistvo vseh je poudarjanje primernosti dobrih dejanj v korist Cerkve za dušni mir in zveličanje, s pomočjo sklicevanja na nauke biblije in cerkvenih očetov.³⁷ Takih areng so se v 12. in deloma še 13. stoletju posluževali oglejski notarji v nekaterih listinah za samostane oz. pri pomembnejših poslih (npr. L 2, 10 za Stično oz. Gerloha Velesovskega), pri katerih so se naslonili na stil papeških listin.³⁸

Ad laudem et gloriam Dei quicquid bene inchoatur et felici perseverencia consumatur, incomparabilis premii apud Deum compensacione remuneratur et, quia naturarum omnium conditor hoc bono que creavit, sui muneris largitate donavit, ut orta queque ad ea de quibus generata sunt, precipua respiciant karitate qui dedit, credimus, quia

³⁷ FICHTENAU, Arenga, 152-156.

³⁸ PUSCHNIG, Aquileia, 132

et sibi retinuit qui sinetemporis inicio aut fine generatus a Deo patre et in tempore pro hominum salute sine exemplo natus est de virgine matre, qui dum sue legis instituit preceptis patrem et matrem honorari et nature indidit matres a filiis maxime amari, si quid honori eius genitricis digne exhibetur, certum est, quia sine celestis remunerationis fructu non relinquetur. Sed quia seculi negociis impediti vel summe maiestatis cultui vel sancte dei genitricis ut dignum est, insistere nequeunt servituti, si necessariis fulciunt, hiis operam dantes certum est, quod erunt sine fine premii consortes: L 12 (1175-1181).

L 12 (1175-1181) je vetrinjska prejemniška, zato daljša arenga, ki izpričuje dobro teološko podkovanost in ne preseneča. Za avktorjevo darilo samostanu je obljubljeno nebeško povračilo, vendar v zelo splošni formi za vsa dobra dejanja, ki so storjena v božjo čast.

Que ad honorem Dei et salutem animarum divina inspiracione qua filii Dei aguntur provide statuntur, ne super hiis cursu temporis fragilis memoris hominum enervantur: L 123 (1260).

Arenga v L 123 iz leta 1260 najprej določa skrbno obravnavo dejanj v božjo čast in zveličanje duš, nato pa prehaja v neke vrste spominsko opozorilo, ki govori o pešanju človeškega spomina. Arenga je delo nekega profesionalnega pisarja, ki jo je sestavil za Leopolda Svibenskega za studeniški samostan

Cum breves dies hominis sint et memoria eius transeat velud umbra, nec de hoc seculo transiens aliud secum ducat, quam si quid boni vel mali fuerit aperatus: L 237 (1285).

Cum sint breves dies hominis super terram, necesse est, ut omnis actus dignus memorie que oblivionis vicium non patitur testimonio scripture eternetur: L 131 (1262), 132 (1262), L 240 (1286).

Est providencia Deo placens quin homo providet sibi ipsi sic ne iudicio in extremo ipsum propria consciencia sit accusans: L 221 (1282).

Dve listini sta nastali v ljubljanski križevniški komendi leta 1285 (L 237) oz. 1282 (L 221), vendar izpod rok dveh različnih notarjev. L 237 začenja z manjšo variacijo na izrek iz Jobove knjige glede kratkosti človeških dni (Job 14,5), nato pa preide v opozorilo, da človek ob smrti ne odnese s seboj drugega kot dobra in slaba dejanja. Arenga v L 221 pa trdi, da taka skrbnost (darovanje), ko človek sam poskrbi za mirno vest ob poslednji sodbi, ugaja Bogu. Obe arengialni motivaciji sta logični glede na darovanje posesti ljubljanskim križevnikom. Z njima je (križevniški) notar pohvalil darovalce. Istemu Jobovemu citatu in zelo podobni arengi so v prvem delu podvržene enake arenge listin L 131, 132, 240. Le zadnja je ohranjena v originalu in je zanesljivo prejemniška skriptorska izgotovitev kostanjeviškega samostana. Prvi dve (falsificirana inserta) pa vsaj vsebinsko nimata zveze s Kostanjevico, pač pa le ena z drugo. Ta arenga je bila razširjana s spanheimskimi listinami, ki jih je diktiral vodja pisarne vojvode Bernarda magister Bertold.³⁹ Očitno je bila tudi po Bertoldovem umiku znana nekaterim notarjem na Kranjskem, predvsem pa tam, kjer je Bertold sestavil več listin za kranjske prejemnike - v ljubljanski komendi in kostanjeviški cisterci. Deli starejših spanheimskih listin

³⁹ Zelo podobna arenga je v Bernardovi listini za Vetrinj leta 1253: *Cum breves dies hominis sint et memoria eius repente fugiat, velud umbra, necesse est, ut acta hominum digna memoria testimonio littere que vitium oblivionis non paritur, eternentur* (MDC IV/1, št. 2554, str. 448); skoraj enaka arenga je tudi v listini vojvode Ulrika III. iz leta 1265 (MDC IV/2, št. 2886, str. 629); enak začetek je še v MDC IV/2, št. 2859 (str. 619-620). Prim. HÖFLECHNER, Kärnten, 76.

so služili kot vzor drugim, zlasti mlajšim notarjem. Eden od teh ali pa neki mnogo mlajši je verjetno falsificiral L 131 in 132, v skrajnem primeru šele ob izdelavi prepisa po vzorih v slučajno (?) izbranih spanheimskih listinah.

Sicut ait Jeronimus: Nulli dubium est, quin totum ad gloriam laudis Dei pertineat quicquid digne genitrici sue impensum fuerit, quod etiam de aliis sanctis nequaquam ambigendum est, ut quicquid reverencie ac devoti famulatus ipsis sanctis impenditur et ei qui est sanctorum omnium splendor et gloria exhiberi nullatenus dubitetur: L 330 (1301).

Citata s Hieronimovim izrekom se je poslužil kamniški pisar (Witig Limberški) v pomembni listini za mekinjski samostan, ki mu je bil prepuščen patronat nad tamkajšnjo kapelo (L 330). Z arengo je notar utemeljil (materialno) izkazovanje časti in pobožnih gest (darovanj) Mariji in svetnikom.

Posebno obsežne religiozne motivacije so bile razložene v bibličnih arenгах darovnic velikih posvetnih gospodov, ki so bili dejavni na Kranjskem. To ni presenečenje - njihovi notarji so bili izobraženi kleriki, ki protokola v svečanih listinah niso odpravili s kratko spominsko arengo o nujnosti zapisa, marveč so poudarjali silen interes svojih delodajalcev za zveličanje duše prav s pomočjo biblijskih citatov. Od dobre volje diktatorja je bilo odvisno, kako globoko v teološke zadeve je zašel.

Quoniam ex quo nascimur, imus ad mortem et omnes hujus vite lugubrem exitum exspectamus, nec est quod speremus, aliud nisi quod semina nostrorum actuum fructificant in futurum. Unde secundum apostolum habundanter credimus seminandum ut in benedictionibus metamus, quod in eterna vita sit nobis feliciter possidendum. Seminemus igitur singuli caduca pro mansuris, temporalia pro eternis quia honestissima est commutatio pro omnia possidentur: L 103c (1256).

Quoniam ex quo nascimur, imus ad mortem et omnes ad vite huius exitum lugubrem pariter festinamus, nec est aliud quod speremus, preter id quod semina nostrorum actuum fructificant in futurum. Unde secundum apostolum abundanter credimus seminandum ut in benedictionibus metamus quod in eterna vita sit nobis feliciter possidendum. Seminemus igitur singuli caduca pro mansuris temporalia pro eternis quia honestissima est commutatio propter eum omnia relinquere quohabito omnia possidentur: L 103d (1256).

Quoniam ex quo nascimur, imus ad mortem et omnes huius vite lugubrem ad caducam exitum exspectamus, nec est aliud quod speremus, nisi quod semina nostrorum operum fructificant in futurum, unde secundum apostolum habundanter credimus seminandum ut in benedictionibus metamus, quod in eterna vita sit nobis feliciter possidendum. Seminemus igitur singuli caduca pro mansuris, temporalia pro eternis quia honestissima est commutatio omnia possidentur: L 166 (1267).

Nachdem als wir werden geboren, so gehen wir zu dem todt, unnd wir wartten alle den betrübten ausgang des lebens, unnd ist nichts gewisers, das wir annders hoffen, dann das seyen unnsere guter werkh fruchtbarer mach in zuekünfftigen zeytten. Wann nachdem als der zwelff pott spricht, wir glauben, das unns allen hie auf dieser wellt ist uberflüssiglichen zusäen, auf das wir in der gesegnung müsen schneiden, das unns in dem ewigen leben ist ewiglich zubesizen, darumb sollen wir alle säen die zergenglichkeit

*für die bleiblichen, die zeytlichen für die ewigen: L 103b (1256).
das wir durch merung gotz dienst dartzw wir mit gaystlichem fursatz pilleich genaygt sein
und trosten uns mit der vergenckleychen weltlichen hab frumer das ewig leben von
besunder gnaden: L 102 (1256-1269).*

Medtem ko kažejo krajše spominske arenge o nujnosti zapisovanja dogodkov v listinah spanheimske pisarne do leta 1256 predvsem variacije areng, ki so izhajale iz krške in vetrinjske tradicije ter prakse Bernardovega notarja Bertolda, so bile v Ulrikovi pisarni (1256-1269) zlasti pri religioznih arengah posebnosti. Žarčenje teh areng zunaj Koroške je bilo manjše od že omenjenih krško-vetrinjskih spominskih areng, ki so s Spanheimi prodirale na Kranjsko od srede 13. stoletja (gl. zgoraj).⁴⁰ Oglejmo si tri religiozne, skoraj enake latinske arenge, ki so bile (najbrž) ideja notarja vojvode Ulrika III. Spanheimskega, Konrada s Hrušice. L 103d za samostan Vetrinj je ohranjena v originalu in je nastala takoj po smrti vojvode Bernarda, ko je novi vojvoda Ulrik v Šentpavlu pokopaval očeta, ter podeljeval in potrjeval privilegije nekaterim samostanom. Skorajda isti diktat ima tudi L 103c za samostan Kostanjevica, razlike so malenkostne, toda listina je falsifikat. Tudi obe arengi se razlikujeta le v drobnih detajlih. Notar je v prvem delu razmišljal o tem, da so dobra dela najboljše, kar lahko naredimo, medtem ko čakamo na smrt. Teološko se je oprl na evangelije in priliko o sejalcu in semenu (Mt 13,3-23; Mr 4,1-20; Lk 8,4-15) ter z evangelistovo avtoriteto povečal verodostojnost sklenjenega in napisanega.⁴¹ Enaka je tudi arenga v leta 1267 v Škofji Loki nastali in v 15. stoletju vidimirani L 166. L 103b je kasnejši prepis in prevod listine za Stično in kot taka izpričuje, da je tudi njena arenga enaka kot pri originalni L 103d. Glede na latinsko predlogo prevod ni bistveno okrnjen. Arenga v L 102 pa ima kratek, stvaren religiozni motiv, ki govori le o pobožnih darovih za dušni blagor in večno življenje. Pripomniti je potrebno, da je ohranjena le kot kasnejši preveden prepis, morda celo falsifikat.

Quoniam necessarium est, ut inter adversas huius mundi sollicitudines salutis anime nostrae ac predecessorum nostrorum providere debeamus. Expediit ut ea que ecclesiis a nostris antecessoribus fundatis donata sunt, ne a memoria hominum cursu temporum evellantur, sub recordationis titulo collocemus: L 37b (1229).

Drugačne listinske in arengialne predstave so vladale v začetku 13. stoletja pri andeško-meranskih sestavljalcih diktatov, pri amraškem in cerkljanskem Henriku. Večinoma je šlo za predstave o minljivosti človeškega spomina, o hudobnem namenu ter želji po zaščiti pobožnih ustanov pred posledicami minljivega spomina, torej o spominskih arengah. Arenge posebne vsebine, ki se navezujejo na konkretno dejanje, so redke - npr. v L 37b, ki je potrjevala predhodni privilegij za špital Kozji hrbet in jo je leta 1229 sestavil bivši notar grofa Henrika Andeškega cerkljanski Henrik. Najprej je govorila o potrebnosti skrbi za duše izstavitelja in prednikov, nato pa o nujnosti obnovitve (potrditve) konkretnega dejanja predhodnikov, da se ne bi pozabilo.

Quoniam memoria hominum labilis est: L 23 (1209).

Quoniam memoria hominum labilis est et facit novercare mentes ipsorum: L 34b (1228).

Dve, za andeške arenge zelo kratki, izjemni in skoraj enaki obliki, ki se nanašata na nezanesljivost človeškega spomina, sta delo vodilnega andeškega notarja do leta 1228, konservativnega Henrika iz Amrasa, pri čemer vsebina listine sploh ni bila tako nepomembna, da bi zadostovala tako kratka arenga.

⁴⁰ Več o spanheimskih arengah v HÖFLECHNER, Kärnten, 91-97.

⁴¹ HÖFLECHNER, Kärnten, 91-92 (predvsem v op. 104).

Christo refferente didicimus, beatos esse servos, quos dominus cum venerit vigilantes invenerit; qua nos ammonitione operi bono invigilantes operam dedimus, opus quod non perit operantes opesque nostras per inopum manus in coelum praemittimus, quorum ope cum ipsis in domino opitulante in aeterna recipiamus tabernacula, ubi cum omnibus sanctis gaudere mereamur per infinita saeculorum saecula: L 21a (ok. 1207).

Cum ecclesias Dei honorare, et religiosorum virorum utilitatibus consulere aliud non sit, quam thesauros in coelo reponere, felix est procul dubio quem dominus, cum venerit in tam vigili studio feliciter vigilantem invenerit: L 35 (1228).

Tretji tip arenge, ki ga je prvič uporabil amraški Henrik že leta 1207 (L 21a), je bila daljša oblika, ki je v enem delu temeljila na Kristusovi priliki o budnih služabnikih pri utemeljevanju dobrih del (Mt 24,42-44; Mr 13,32-37; Lk 12,35-48). Arenga nato v drugem delu utemeljuje darovanje in govori o večnem veselju (v nebesih). Nekoliko drugačen je uvod v L 35, ki povečuje službo Bogu (darovanja), zaključek arenge pa nato svobodneje ponovi priliko o budnosti. To je sestavil in napisal cerkljanski Henrik, ki je bil naslednik Amraškega. V tej arengi se je naslonil na učiteljjev diktat in ga bolj svobodno interpretiral.

Quoniam filii huius seculi sapientia et prudentia sua, quam Deus perdit et reprobat, solent in corporatione prediorum quasi fraude serpentina subtiliter circum venire servos Christi, qui non nisi simpliciter negotia sua tractando incedunt, id circo artes illorum et omnem fraudulentiam radicitus exstirpare cupientes presenti privilegio testibusque ydoneis actionem eorum roboramus ac memorabilem facimus: L 20 (1207).

Quod maiorum auctoritas tenendum censuit literarum debet inditiis eternari, ne successum temporis corrodat oblivio quod est rationabiliter ordinatum: L 21 (ok. 1207).

Četrti tip areng v andeških listinah je poleg različno obsežne religiozne motivacije, ki sta jo oba vodilna andeška notarja zaradi dobre teološke podkovanosti (cerkljanski Henrik je bil nenazadnje župnik v Cerkljah, Amrašan pa vsaj dvorni kaplan) igraje vključevala v listine, navajal tudi znane misli o menjanju časov in stvari ter o minljivosti in nezanesljivosti človeškega spomina. Toda arenga v L 20 iz leta 1207, ki je formalno listina grofa Henrika IV., pa je tako kot cela listina delo vetrinjskega samostanskega pisarja Ortolfa in zato tudi odstopa od andeških primerov. To potrjuje tudi značilni vetrinjski začetek s »Quoniam«. V spominskem delu govori o listinah in pričah, ki naj izkoreninijo vse morebitne prevare. Večjo avtoriteto zapisanim stvarjem daje še kratka arenga v L 21 iz približno istega časa, ki je najbrž zapis amraškega Henrika, ki se omenja med pričami kot »scriptor«, vendar morda kar po vetrinjskem diktatu.

Cum ad hoc divine predestinationis nutu ac in beato Petro successore Christi acceperimus curam et regimen animarum, ut non solum preesse sed et prodesse videamur, debemus provida circumspectione ac cura propensiori his, que ad salutem credentium et honorem Dei spectare videntur, studiosius invigilare. Quare que provide statuuntur, ne frequenti revolutione temporum de fragili memoria hominum, que rerum turbe non sufficit, evellantur; scripture, que archa memorie dicitur, decernimus mancipanda: L 36 (1228).

Quoniam ea que ad utilitatem ecclesiarum et honorem Dei pari voto ei voluntate contrahencium, concipiuntur, ut dignum et Deo placitum effectum sortiri possint, excluso omni scrupulo questionem et ambiguitatum, principum atque prelatorum quorum interest, auctoritate, eorem habito assensu quorum consensus requirendus est, sunt adhibito rationis moderamine confirmanda. Sed quia fragilis humane conditionis memoria utpote defectui subcumbens ac rerum turbe non sufficiens per predestinatam sibi adeo insufficienciam, consuevit super his que provide statuuntur, previa veritate

frequenti revolutione tempore enervari, et cum diversitatem corporum plerumque sequatur diversitas animorum fit frequenter quod antecessores pio voto ac pietatis officio ad salutis sue conquirunt incrementum, successores minus providi dilapidacionem facientes indebitam, edificant ad gehennam, quare que circumspecte aguntur, scripture que verum sacrarium memorie dicitur, sunt dilucide mancipada. Verum quia permutaciones, transactiones seu etiam vendiciones rerum ecclesiasticarum utpote de sacro ad sacrum, pensata provide utilitate utriusque partis ecclesiis et prelati ecclesiarum nomine earundem a canonibus sunt indulte, quia tamen ex incidendi deceptionis articulus dimidium iusti precii excedens ab hiis qui malo zelo moventur, obici consuevit, hac interposita allegacione quod deceptis et non decipientibus iura debeant subvenire, ne contractus provida deliberacione sapientum temperatus habundanti cautela non adhibita malignari volentibus pandendo viam malignandi super principali suscitaret questionem, et quod emitur, ac precium emptionis certa estimacione decrevimus exprimendum: L 36a (1228).

Creator rerum creato a se homini voluit inesse pietatem, (humanitatem)⁴² et charitatem ut alter alterius adminiculo filcioretur, et unius indigentia alterius beneficio leniretur: L 51 (1238).

Si sanctorum necessitatibus in hieme praesentis vitae communicamus, et de rebus a deo nobis collatis eorum inopiam sublevamus, aeternos inde manipulos in futura aestate domino largiente nos colligere non dubitamus: L 52 (1238).

Henrik iz Cerkelje je v arengi listine patriarha Bertolda Andeškega iz leta 1228 (L 36) menil, da je pisava (zapis) »skrinja spomina«. To pa je pomenilo spremembo v notarjevem gledanju na listino. Henrik je svoj program še bolj na široko opisal v L 36a iz istega leta, prav tako listini patriarha Bertolda. Poleg drugačne, a bolj razvlečene religiozne motivacije, je vmes spet ponovil spominske razloge - s skoraj enakimi besedami - kjer je pisavo imenoval »tempelj spomina«. Dajanje pomembnosti arengi in poveličevanje pisanja v teh dveh listinah ni začudljivo. Cerkljanski Henrik je namreč po smrti svojega gospoda grofa Henrika prešel v službo Henrikovih bratov oglejskega patriarha Bertolda in vojvode Ota VII. Meranskega, ki sta se v letih 1228-1232 prizadevala vsak zase pridobiti pokojnikovo zapuščino. Vsaj pri Bertoldu je bilo potrebno pisati drugače, saj je bila oglejska listinska praksa razvitejša in pestrejša od andeške. Več poudarka se je dajalo svečanosti, ki je v prejšnji službi ni bilo, ter poudarjanju pomena listine - nenazadnje je šlo (posebej v L 36) za važna dejanja.

Kmalu po letu 1230 pa je Cerkljan stopil v stiški samostan, verjetno po posredovanju vdove nekdanjega gospoda Sofije Višnjegorske, ki je bila potomka prvih in največjih donatorjev samostana. Za samostanke sobrate je napisal prejemniško L 51, ki je opisovala dejanje v Admontu, kjer je tedaj Sofija kot nuna poklanjala neko posest stiškim cistercijanom. Tako kot arenga v falsificirani L 52, je tudi ta arenga drugačna od običajnih Henrikovih v poznem obdobju, predvsem pa je krajša. Nedvomno je posebna forma posledica večje Henrikove svobode, saj ni bil več vezan na strožje zahteve prejemnika.

Cum testante ecclesiaste omnis anima potestatibus sublimioribus subdita esse debeat, dignum profecto est, ut subditi prelati (veluti) membra capiti, utpote cuius gubernaculo regentur, qui et noviter divina predestinatione preesse pariter et prodesse (cupit), in his plerumque que certis indiciis promotionem matricis ecclesie et fratrum emolumentum utilitati viderunt expedire, de voto consensu et pari voluntate (sine) omni et singulari irrefragibilitate obedi(ant). Sed quia diuturnitas temporum sue prolixitatis cursum non mutat, fragili memorie hominum super his que deliberacione prudentum statuuntur;

⁴² Po Schumijevi rekonstrukciji v URBKr II, št. 99 (str. 71).

provide ac discrete oblivionem superducere consuevit, (et) ne simul labantur cum labente, ad abundantio rem cautelam sunt in scriptum prospiciatius reducenda: L 37a⁴³ (1228).

Cerkljanski Henrik naj bi bil še avtor L 37a za prejemnika samostana Diessen, če morebiti pri njej pravzaprav ne gre za falsifikat ali za kvečjemu (slabo) prejemniško izgotovitev (samostan Gornji Grad). Vsekakor je listina ohranjena le v zelo slabem prepisu (gl. Datatio). Prvemu delu arenge, ki je religiozno motiviran, slede znane misli o minljivosti in spremembah, pozabljenem spominu ter o zaščiti, ki jo je Henrik videl v zapisu. Stilistično je ta arenga resnično drugačna kot druge andeške in morda je to še eden od dokazov, da Henrik pri tej listini ni neposredno sodeloval, pač pa se je neki samostanski diktator le zgledoval pri njem, a ne v vseh elementih.

Publicatio in inscriptio

Najpomembnejša formula znotraj protokola v privatnih listinah je bila **publikacij**. Gre za (splošno) naznanilo dejanja, ki je povezovalo arengo oz. protokol z naracijem in dispozicijem oz. kontekstom. Naznanilo ni imelo nič skupnega z dejanskim naslov(nik)om (**inscriptio**) in s prejemnikom listine. Izstavitelj se je največkrat obrnil na »vse, ki vidijo in bodo videli listino« ipd., ne da bi navedel konkretno osebo. S tem je listina dobila že na zunaj značaj javnega pravnega zapisa, ki naj bi imel splošno sporočilno vrednost. Naraščajoča želja po javnosti je bila značilna predvsem v privatnih listinah. Publikacij je bil lahko v (starejši) objektivni formi, ki celo izstavitelja pogosto sploh ni omenjala, in se glede javnosti ni preveč eksponirala. Običajno je v dativu navajala »vse Kristusu zveste«, »vse verujoče«, »vse sedaj in v bodoče prisotne« itd. Druga možnost je bila, da se je izstavitelj v prvi osebi s popolnim imenom v intitulacijski obliki, v modernejših tudi z osebnim zaimkom, obračal na čim širšo ciljno publiko (splošen naslov) in s tem pritegnil javnost. Z vezniki »unde«, »hinc est«, »ideo«, »idcirco«, »igitur«, »eapropter«, »und« itd. so želeli stilistično večši notarji lepše in tekoče povezati arengo in naracij oz. dispozicij po vzoru cesarskih/kraljevskih listin. Toda z njimi jim ni uspelo nadomestiti publikacija, kar je bila njihova tiha želja.⁴⁴

Če je imela listina arengo, je stal publikacij za njo, redkejši samostojni klasični **inskripcij** (naslovitev na določenega prejemnika), ki je bil v kranjskih listinah redek in le v enostavnih pismih oz. mandatih, pa pred njo.⁴⁵ Pravi inskripcij je bil vedno v dativu in povezan s salutacijem (gl. spodaj). V rabi takih pisemskih listinskih form se listine posvetnih izstaviteljev niso razlikovale od podobnih listin drugod, npr. od listin andeških grofov in meranskih vojvod ter kasneje npr. od goriških grofov.⁴⁶ Pač pa so se s posnemanjem papeških listin pojavljali pravi inskripciji (redko) v listinah cerkvenih izstaviteljev.

Med obema protokolnima deloma so bile razlike v čistih formah, a tudi podobnosti in prepletanja, zato jih obravnavam skupaj. Temeljni predpostavka in ugotovitev sta, da je bil publikacij ena najbolj variabilnih formul,⁴⁷ vendar še vedno dovolj izpovedna za diktat posameznega notarja, vzore in listinski program ter v nekaterih primerih celo najbolj primerna za iskanje podobnih diktatov in formularjev.

⁴³ Po zelo slabem prepisu. Besede v oklepajih so dopolnjene po objavi v URBKr II, št. 62 (str. 48).

⁴⁴ ERBEN, Kaiserurkunden, 342-343; STARZACHER, Görz, 22.

⁴⁵ FICHTENAU, Urkundenformeln, 303, 306.

⁴⁶ HORST, Meranien, 115; STARZACHER, Görz, 25.

⁴⁷ Tako omenja npr. W. Höf flechner kar 55 različnih publikacijev v 108 spanheimskih listinah, pri čemer manj odstopajočih variant sploh ni upošteval (Kärnten, 98, b op. 127).

Quocirca cunctis Christi fidelibus tam futuris quam presentibus notum esse volumus, qualiter nos <izstavitelj>: L 10 (1163).
Notum esse volumus cunctis Christi fidelibus tam futuris quam presentibus: L 19 (ok. 1207).
Notum sit omnibus fidelibus tam futuris quam presentibus presentem paginam inspicientibus: L 32 (1223).
Notum sit omnibus praesens scriptum intuentibus praesentibus et futuris: L 200 (1275).
Noverint ergo tam praesentes quam futuri, quod ego <izstavitelj>: L 21a (ok. 1207), L 35 (1228).
Noverint universi Christi fideles, qualiter nos <izstavitelja>: L 30 (1221).
noverint igitur universi praesentium inspectores, quod ego <izstavitelj>: L 260 (1290).
Noverint igitur universi presentes et futuri, quod <izstavitelj>: L 69 (1247).
Noverint igitur universi presentes et futuri ad quos pervenerit scriptum, quod ego <izstavitelj>: L 298 (1299).
Noverint universi presentes litteras inspecturi, quod nos <izstavitelj>: L 255 (1288).
Noverint universi tam presentes quam futuri presentes paginam inspecturi, quod cum nos <izstavitelj>: L 71 (1248).
Pateat universis Christi fidelibus tam presentibus quam futuris, quod nos <izstavitelj>: L 34a (1228).
Pateat ergo praesentium notamine literarum tam praesentibus quam futuris: L 39 (1230).
Rem veram noverint, ad quos praesens pagina pervenerit universi tam presentes quam futuri, quod nos <izstavitelj>: L 184 (1269).
Sciant ergo presentes et posteris innotescat, quod nos <izstavitelj>: L 91 (1252), L 99⁴⁸ (ok. 1254).
Sciant igitur tam presentes quam posteri: L 211 (1278).
tam presentibus quam futuris Christi fidelibus <izstavitelj> in circumscripse lucis claritate perfrui sempiterna: L 80 (1250).

Vse do konca 13. stoletja je nekaj notarjev še vedno uporabljalo stari objektivni publikacij brez ali z osebnim zaimkom. Korenine takšne oblike so bile v privatnih in celo v kraljevskih listinah iz zgodnjega in visokega srednjega veka ter posredno v enostavnih noticah (npr. tradicijskih).⁴⁹ Zato ni presenetljivo, če je še leta 1163 patriarhov notar Romulus uporabil tedaj povsem običajni objektivni publikacij (L 10). Splošna raba v patriarhovih listinah v 12. stoletju je razumljiva, saj so se tedanji nemški patriarhi v pisanju listin opirali na uslužbence, ki so jih pripeljali s seboj iz kulturnega območja. Ti pisarji so bili izučeni v čisto drugačni praksi kot italijanski javni notarji (prim. uvodno poglavje o značaju in vsebini listin). Objektivni publikacij je stal običajno na začetku eshatokola in z značilnimi glagolskimi oblikami («notum sit», «noverint», «sciant»). S pluralnim dativom je naznanjal univerzalnemu občestvu »sedaj in v prihodnosti«, kdo je avktor pravnega dejanja in poudarjal neminljivost dejanja samega. Sledila sta osebni zaimek in izstaviteljev (in)titulacij. Vendar je bila razlika med naznanili iz 12. in začetka 13. stoletja ter onimi iz druge polovice 13. stoletja več kot očitna: slednja so več ali manj vsa omejevala ciljno publiko glede na dejansko videnje (ogledanje) listine. To pomeni, da je prišlo s porastom pismenstva in drugačnega gledanja na dokazilnost listine do sprememb celo v tako ali tako že zastarelih noticijskih diktatih, vendar večinoma še ne pred letom 1250; pred tem letom izjemoma v nekaterih listinah bolj razgledanih notarjev, npr. obeh znanih andeških notarjev. Starejša objektivna naznanila ogleda listine še niso predvidevala in so se obračala na nedoločljive osebe, kar ni bilo nič drugega kot fraza, ki pa je bila vendarle dovolj

⁴⁸ Orig.: *ego* namesto *nos*.

⁴⁹ Prim. briksenške notice v REDLICH, Brixen; freisinške notice v BITTERAUF, Freising.

učinkovita, da je omogočala javnost zapisa ne glede na stopnjo dokazilnosti. Druga pomembna razlika med takšnimi publikacijami v listinah in v tradicijskih noticah je v tem, da sta bila avktorjev osebni zaimek in glagol v starih tradicijah vedno v tretji osebi, v listinah pa skoraj vedno v prvi. To je logično, saj so nastajale tradicijske notice znatno po dejanju in v destinatarjevi režiji, avktor pa ni imel z njimi nič opraviti. Listina pa je nastala večinoma takoj po dejanju in jo je izstavitelj formalno sam vsaj overovil ali celosvečano predal prejemniku, razen če ni šlo za prejemniško izgotovitev. Poleg tega je imela pečatna listina, čeprav v formi deklarativne notice, bistveno večjo pravno moč kot enostavna in nepečatena memorialna notica. Potemtakem so objektivni publikaciji sicer temeljili na vzorih iz prejšnjih stoletij, vendar neposredno zgolj v privatnih listinah, ki so bile zelo podobne tradicijskim noticam.

Večinoma so se takšni publikaciji zaključevali z osebnim zaimkom v prvi osebi singulara ali plurala ter nato z izstaviteljevim imenom prehajali v kontekstualni listinski del, navadno v naracij ali kar takoj v dispozicij. Te oblike so v začetku 13. stoletja občasno še uporabljali, npr. andeška notarja Henrik iz Amrasa (L 21a; L 32 ima skoraj enak publikacij kot se je izoblikoval pod Karlom Velikim in se hitro razširil v druge kraljevske in privatne listine⁵⁰) in Henrik iz Cerkelj (L 34a, 35, 39) ter vetrinjski pisarji (L 19, 30, 47 - gl. spodaj pri salutaciju). Cerkljan, ki se je okoli leta 1230 umaknil v stiški samostan (gl. spodaj pri salutaciju ter v zaključnem poglavju o pisarnah in pisarjih), je s posebno redkim, a staromodnim publikacijem, ki se je začenjal s »pateat«, naznanil dejanje v dveh listinah. L 34a je spisal še za življenja svojega gospoda grofa Henrika Andeškega leta 1228, L 39 pa leta 1230 že kot stanovalec stiškega samostana. Obe listini, ki sta po značaju in vsebini povsem drugačni, ne združuje nič, razen publikacija. Zakaj je Henrik ponovil to redko obliko, si še ne znam razložiti. Morda zato, ker ni bil več vezan na svojega mentorja Henrika iz Amrasa in si je lahko v prejemniški izgotovitvi latinske listine (L 39), ki je avktor tako ali tako ni razumel, privoščil vovbrškega grofa. Henrikove formule v postandeških listinah so bile klasične, nenazadnje tudi zaradi zahtev izstaviteljev (vdove grofa Henrika Sofije, patriarha Bertolda in meranskega vojvode Ota VII.), ki so pričakovali določeno in konservativno formo, deloma pa zaradi še vedno trdne navezanosti na naučen in dolgo uporabljan diktat.

Kateri notarji pa so še globoko 13. stoletje uporabljali zastarele publikacijske forme? Uporaba v nekaterih samostanskih listinah, npr. v stiškem (L 91, 99, 200, 260) in kostanjeviškem samostanu (L 80, 211, 255) in tudi pri starejših freisinških notarjih (stari notar Konrad v L 71), je razumljiva. Pri tem opozarjam na identičnost publikacija v stiških L 91 in 99 (slednja je v bistvu posredniška za vetrinjski samostan) iz približno istega časa, kar ni naključje: verjetno je šlo za delno uporabo enakega splošno poznanega formularja. Tudi kostanjeviška L 211 ima enak uvodni naznanilni glagol (*sciant*) kot omenjeni stiški. Nedvomno je imel določeno vlogo prenos nekaterih listinskih običajev med dvema bližnjima cistercama. Manj razumljiva je ohranitev arhaične oblike sredi 13. stoletja pri nekem notarju iz pisarne patriarha Bertolda, kjer je nastala L 69, ali celo enkrat (izjemoma) v režiji sposobnega gorjanskega župnika Ulrika leta 1299 (L 298). Eden od ljubljanskih pisarjev je v svoji prvi znani listini (L 184) uporabil povsem samosvojo publikacijsko obliko, ki pa je bila bližje objektivnim noticijskim kot modernejšim. Kmalu nato je deloma moderniziral diktat in spremenil publikacij.

Zanimivo je, da so bile nekatere druge formule v navedenih listinah modernejše. Zanesljivih razlogov uporabe preživelih oblik istočasno z modernimi ne poznam. Najverjetneje so bili subjektivne, slučajne narave, povezani z navajenostjo na naučen diktat ipd.

Ad memoriam universorum tam presentium quam futurorum reducimus, quod nos <izstavitelj⁵¹>: L 34c (1228).

⁵⁰ ERBEN, Kaiserurkunden, 343.

⁵¹ Sledi devocij.

Absit ergo memoria tam praesentium quam futurorum, quod ego <izstavitelj>: L 259 (1289).

Innotescat igitur tam presentibus quam futuris, quod ego <izstavitelj>: L 46 (1235), L 273⁵² (1294).

Constet igitur presentibus et posteris ad quos pervenerit presens scriptum, quod ego <izstavitelj>: L 244 (1287).

Constet igitur presentibus et futuris ad quos pervenerit presens scriptum, quod ego <izstavitelj>: L 301 (1299), L 308 (1300).

Constet igitur presentibus et posteris hanc paginam videntibus et visuris, quod nos <izstavitelja>: L 313 (1300).

Constet igitur presentibus et futuris presentem paginam inspecturis, quod ego <izstavitelj>: L 320 (1301).

Constet igitur tam presentibus quam futuris presentem paginam inspecturis, quod ego <izstavitelj>: L 350 (1308).

Constet igitur modernis et posteris presens scriptum videntibus et visuris, quod ego <izstavitelj>: L 348a (1306)

Eapropter ego <izstavitelj> universis sanguine Christi redemptis presentibus ac futuris notifico: L 20 (1207).

ea propter nos <izstavitelj> notum esse cupimus universis Christi fidelibus tam praesentibus quam futuris in summo deo militantibus: L 34b (1228).

Ea propter ego <izstavitelj> notum facio tam praesentibus quam futuris hanc paginam inspecturis: L 310 (1300).

eapropter noverint universi, presentem paginam inspecturi, quod ego <izstavitelj>: L 285 (1296).

Ea propter noverint universi subiectam paginam inspecturi, quod nos <izstavitelja>: L 296 (1298).

Quare ego <izstavitelj> confiteor presencium per tenorem universis presentes videntibus et visuris: L 189 (1271).

Quare ego <izstavitelj> cunctis fidelibus notum reddo presencium per tenorem: L 221 (1282).

Quare nos <izstavitelji> presentibus notum damus harum inspectoribus universis: L 234 (1284).

Huius rei intuitu ego <izstavitelj>: L 12 (1175-1181).

Skozi celo 13. stoletje so se pojavljale publikacijske formule, ki so bile objektivne, torej arhaične, vendar že modernizirane, saj so razen starejših izjem večinoma poudarjale, da je listina namenjena tistim, ki vidijo ali bodo videli listino. Njihova posebnost je bila glede na zgornjo skupino v tem, da vsaj na prvi pogled niso spominjale na klasične objektivne publikacije - nenazadnje so se vse vsaj na koncu z osebnim zaimkom in imenom tekoče navezovala na naslednje formule - pač pa so bile, pogojno rečeno, inovativne.

Najprej si velja ogledati dva publikacija, ki se z omenjanjem »spomina« pomensko približujeta kratkim spominskim arengam (gl. poglavje Arenga). Gre za posebnost med diktati v listini obeh andeških notarjev, amraškega in cerkljanskega Henrika (L 34c), ki sta se običajno posluževala drugačnih naznanilnih oblik. Drugi publikacij je zašel stiško listino še leta 1289 (L 259). Oba primera sta nedvomno konservativna z vidika obravnavanja pomena listine (brez njene izrecne omembe!) in obenem sama po sebi inovativna s stališča sestavljalca diktata.

Zelo redek, samosvoji in v bistvu še arhaičen je publikacij, ki se je pojavil v praktično enaki obliki v vetrinjski listini leta 1235 (L 46) in stiški iz leta 1294 (L 273). Tudi v teh dveh

⁵² Publikacij se začenja takoj za arengo. Orig. (kasnejši prepis): *praesentibus*.

primerih je šlo za uporabo dela enakega formularja, ki je najbrž prišel v stiški samostan iz vetrinjskega in se neznano zakaj izjemno pozno recipiral v stiški listini. Ker pa je šlo pri že omenjenih L 259 in L 260, pa tudi pri L 273 za zelo podoben diktat tudi kot pri drugih, npr. v konsenzualnih formulah, se zdi, da so se sredi 13. stoletja in še v 80. in 90. letih pri nekem stiškem samostanskem pisarju uporabljale zastarele diktatne formulacije, ki so imele zveze s prejetimi vetrinjskimi vzori, po drugi strani pa so vplivale naprej na listinsko prakso kostanjeviškega samostana.

Gorjanski župnik in pisar Ulrik, ki je pisal listine po letu 1287 je v latinskih listinah navadno uporabljal samosvoj publikacij, ki se je od vseh drugih v kranjskih listinah razlikoval po začetku z brezosebim naznanilnim glagolom »constet« in naslednjimi besedami »igitur presentibus et futuris (posteris)«, nato pa je lahko zaključil z sintagmo, »ki pridejo do listine«, torej jo vidijo (v identičnih L 301, 308 ter v malenkostno odstopajoči L 244 arhidiakona Peregrina), ali pa je jasno, a z drugačimi besedami, naznanilo izrecno usmeril na tiste, »ki bodo videli listino« (L 313, 320). V vseh primerih pa je z »ego« in izstaviteljevim imenom povezal protokol s kontekstom. Posebni publikaciji tega pisarja potrjujejo misel o dokaj inovativni osebi.

Navidezno celoto predstavljajo publikaciji, ki se začenjajo s prislovom »zaradi tega« (»eapropter«; pravilneje je »propterea«). Gre za dve osnovni obliki, pri čemer je zanimivo, da se dva starejša publikacija (L 20, 34b) in en mlajši (L 310) modernejši nadaljujejo z »ego (nos)« intitulacijem, dva mlajša pa ne (L 285, 296). Starejša publikacija, ki sta deli vetrinjskega meniha Ortolfa (L 20) in andeškega notarja Henrika iz Amrasa (L 34b), se natančneje obračata na kristjane z ideološko utemeljenem publikacijem. Omenjanje Kristusa in njemu zvestih v publikacijah se je pojavilo že v listinah otonskih cesarjev, redno pa v cesarskih listinah v 11. in 12. stoletju,⁵³ ki so očitno zelo vplivale npr. na patriarhove, samostanske in dinastične notarje, kar sta bila oba omenjena andeška notarja. Zvestoba, čeprav izrecno samo Kristusu, je bila eden bistvenih elementov srednjeveške fevd(al)ne države in ideje o trisopenjski hierarhični družbi (po klasičnem delu G. Dubya »Trije redi ali imaginarij fevdalizma«). Toda božja trojica je legitimirala zemeljsko suvereno oblast, zato je bila zvestoba Kristusu avtomatično tudi absolutna zvestoba vladarju in uveljavljenemu družbenemu redu ter je postala v poznem srednjem veku standard tudi pri hierarhično nižjih (nesuverenih) gospodih.

Mlajše L 285, 296, 310 so bile diktatno delo iste osebe, ki je v praticiranju nekaterih delov formularja in publikacija precej variiral. Šlo je za že omenjeno osebo, ki je od 80. let 13. stoletja pisala za stiški samostan. Pač pa je bila L 296 napisana verjetno v Kamniku (Peregrin?). Nedvomno se je ta pisar pri sestavi celotnega diktata delno oprl na neke starejše stiško-vetrinjske diktate oz. formularje, morda celo na predloge cerkljanskega Henrika, ki je več desetletij pred njim živel v Stični. Mislim, da nisem daleč od resnice, če tega pisarja previdno izenačujem z osebo, ki je sestavila in napisala stiške (vsaj) L 199, 200, 259, 260, 273 po deloma spremenjenem vetrinjsko-stiškem diktatu (gl. zgoraj)!

Eden od ljubljanskih notarjev, ki je bil aktiven v 70. in 80. letih 13. stoletja predvsem v križniški komendi, je kar tri svoje listine opremil z zastarelim publikacijem, ki ga je moderniziral le z izstaviteljevim imenom in osebnim zaimkom takoj po prislovu *quare*. Pomen vseh treh naznanil je bil enak, toda v nadaljevanju teh publikacijev je notar uporabil drugačne besede (L 189, 221, 234).

Posebna oblika, ki je na prvi pogled celo bolj spominjala na napoved prič kot na publikacij, je bila v L 12, ki je bila vetrinjska prejemniška izgotovitev.

Hinc (est), quod nos humiles servi Christi <izstavitelji>, notificamus universis Christi fidelibus presentem paginam inspecturis: L 37a (1228).

⁵³ ERBEN, Kaiserurkunden, 344.

Hinc est, quod nos <izstavitelj⁵⁴> presentium serie notum esse cupimus universis, quod nos: L 37b (1229).

Hinc est, quod omnium presencium ac posterorum noticie declaramus hanc litteram inspicientibus, quod ego <izstavitelj>: L 53 (1238).

Hinc est, quod scire debent tam posteri quam futuri, quod ego <izstavitelj>: L 121 (1260).

Hinc est, quod ego <izstavitelj> scire volo omnis hanc litteram inspecturos: L 123 (1260).

Hinc est, quod nos <izstavitelj> singulorum noticiis inculcamus perspicencium presens scriptum: L 145 (1263).

Hinc est, quod scire cupio universos presentem paginam inspecturos, quod ego <izstavitelj>: L 150 (1264).

hinc est, quod nos <izstavitelji> universis ad quorum noticiam presens scriptum pervenerit volumus esse notum: L 237 (1285).

Hinc est, quod ego <izstavitelj> tam presentibus quam futuris presenciam inspecturis, volo notum esse: L 317 (1301).

Skupina publikacijev, ki se začenjajo z »hinc est, quod«, je izviralna iz diktata takrat že bivšega andeškega notarja Henrika iz Cerkelj, ki je po letu 1228 napisal nekaj listin v službi patriarha Bertolda (L 36, 36a) in meranskega vojvode Ota VII. (L 37a - falsifikat?, 37b). Ta naznanilna oblika, ki se je ohranila do začetka 14. stoletja, se je vseskozi pojavljala v različnih variantah, vendar v pomensko enakih sintagmah. Najprej leta 1238 v ustanovni listini za samostan v Velesovem in jo je sestavil in napisal neki patriarhov notar po zastarelem svečanem diktatu, morda prav po vzoru diktata Henrika iz Cerkelj (L 53). Nato se je spet pojavil šele leta 1260 (L 121) v listini duhovnika Leonarda. Ni presenetljivo, da jo je uporabil leta 1263 (L 145) in 1285 (L 237) tudi (bivši) notar Ulrika Spanheimskega Hilprand, ki je po letu 1269 ostal v Ljubljani zaradi severnoitalijanske izobrazbe in kranjskega porekla njegovega učitelja, veleslavnega kanonika magistra Bertolda, ki je že enkrat pred njim kot edini uporabil glagol »incolco«. ⁵⁵ Daljše vplivanje kot razlog za prevzete publikacije je bilo odločilno tudi pri svibenskih L 123 in L 150 za studeniški samostan (neznanega okoliškega profesionalnega pisarja) ter pri kostanjeviški L 317 meniha notarja Wernerja, ki je uporabljal tudi drugačne publikacije.

Preden preidem na modernejše »nos (wir)« oz. »ego (ich)« publikacije, ki so se v čisti obliki in absolutno na začetku publikacija in listine pojavili na Kranjskem v 13. stoletju, naj opozorim še na nekaj zanimivih naznanil, ki so brez osebne zaimke ali pa brez bistvenih naznanilnih besed.

<Izstavitelj> cunctis Christi fidelibus huius pagine lectoribus vel auditoribus tam futuris quam presentibus innotescere cupimus: L 7 (ok. 1156-1163).

<Izstavitelji> cunctis hanc paginam inspecturis salutem in perpetuum: L 50 (1237).

Ego quidem <izstavitelj>: L 11a (ok. 1173).

Nos <izstavitelja>: L 28 (1220), L 152 (ok. 1265), L 302 (1299).

V prvih dveh primerih gre za obliko, ko je čistemu objektivnemu začetnemu intitulaciji sledilo konservativno naznanilo. Šlo je za listini stiškega opata Adelpranda (L 7) in vovbrških grofov Viljema in Ulrika (L 50). Obe sta nastali v Stični (glede prve gl. v nadaljevanju; glede druge gl. še pri salutaciji). Tretja listina (L 11a) je mešanica starih noticijskih elementov v

⁵⁴ Sledi devocij.

⁵⁵ HÖFLECHNER, Kärnten, 74.

privatnih listin (brez naznanila pečata) in novih, kjer je prednjačil »jaz« na začetku protokola. Najverjetneje je nastala zunaj Kranjske, glede na vsebino pač kar v Brixnu.

Tri listine (L 28, 152, 302), ki jim je skupen zanesljiv nastanek v režiji javnih notarjev, ki so jim bili notarski instrumenti seveda bližji kot severnjaške pečatne listine, nimajo daljšega publikacija, pač pa samo izstaviteljev intitulacij z osebnim zaimkom. Drugi in tretji listini je npr. skupen začetek z datacijem, medtem ko je pri prvi vidnih več drugih značilnosti instrumenta.

Največ privatnih listin v srednji Evropi se je v 13. stoletju začinjalo z osebnim zaimkom in izstaviteljevim intitulacijem. To je bila prevladujoča naznanilna forma, ki se je v listinsko razvitejših sredinah pojavila v 12. stoletju in je bila znanilec novih gledanj na dokazilnost listine. Sprememba je šla v korak z izginjanjem prič iz listin in s porastom moči pečata. Pričanje dejanja se je premaknilo v (so)pečatenje - krepila se je poslovnost oz. dispozitivnost listine. Soodvisen proces pa je bila tudi naraščajoča subjektivnost v nekaterih formulah. Če so bili še listinski publikaciji, ki so izhajali iz starejših 'chart' in (tradicijskih) notic še do začetka 13. stoletja pretežno brezosebni (objektivni), so na Kranjskem v drugi polovici tega stoletja dokončno prevladala naznanila, ki so na prvo mesto protokola in s tem listine postavljala osebo, uvedeno z osebnim zaimkom in nato še z izstaviteljevim imenom. S tem v zvezi je potrebno upoštevati časovne oblike glagolov v dispozicijah, ki so se po letu okoli 1250 že pojavljali tudi v sedanjiku (gl. poglavje Narratio in dispositio). Takšne listine so predvidevale, da je pravno dejanje zaključeno šele s predajo listine v roke prejemnika. V tem kontekstu je prišlo do izrazitejše publikacijske naznanilnosti, ki se je večinoma odpovedala arengi in takoj prešla na dispozicij.⁵⁶ V kranjskih listinah so do okoli leta 1300 še vedno prevladovali dispozicijski glagoli v pretekliku, čeprav so bila naznanila že v sedanjiku. V tem je bil opaznejši zaostanek glede na pečatne listine v severnih deželah. Vendar pa glagolski preteklik ni pretirano zadrževal dispozitivnosti. Privatne »nos« listine so z enostavnostjo premagovale formalizem v zapisovanju in dokazovanju kratkih, običajnih, vsakdanjih dejanj in kot prevladujoča oblika prehajale v kranjsko listinsko prakso po letu 1250. Sporadično so se pojavljale že od začetka 13. stoletja. Oglejmo si naznanila v »nos« listinah glede na diktat (notarja) in širši pomen.

Precej publikacijev v »nos« listinah je poudarjalo trajnost zapisa in njegovo namenjenost »vsem, ki bodo listino videli ali jo poslušali« ipd. Takšno gledanje je dajalo overovljenemu zapisu popolno dokazilnost, saj je predvidevalo njegovo aktivno vključitev v morebitna (sodna) dokazovanja. Notranje frazeološke razlike so bile odraz gledanja nekaterih notarjev na sposobnost branja in razumevanja teksta pri ciljni publiki, pa tudi od slučajnih odstopanj v diktatu oz. diktatih istega notarja tako kot pri starejših publikacijskih formah. Generalno se je v tem kazal prehod od ustnega k pisnemu poslovanju. Morda so se takoj po izgotovitvi prebrale nemške listine, medtem ko je imelo branje latinskih praktični pomen le v kleriških sredinah, ki so jih razumele. Druga stvar je simbolni pomen glasnega branja pred avktorjem (izstaviteljem), destinatarjem (prejemnikom) in pričami izstavitve ali celo dejanja. Mlajše naznanilne formule, ki so spadale v tip publikacijev »sehent oder hörent lesen«, so nedvomno predvidevale glasno branje nemških listin pred publiko, toda, ali res samo po njeni izgotovitvi oz. ob predaji listine?⁵⁷ Smisel branja je bil bistveno večji predvsem na morebitnem sodnem procesu. To umešča publikacijski obrat v sklop sprememb v pravnem življenju, predvsem v povečani pismenosti sodnega procesa, ki se je na Kranjskem uveljavilo v 13. stoletju.⁵⁸ Latinske listine, v katerih so naznanila običajno poudarjala »gledanje listine« (»inspecturis« itd.) oz. so bile listine namenjene »gledajočim« (»inspectoribus«), so predvidevale le pogled (ogled) listine, le izjemno tudi »poslušanje« (»audire«), pa še to le v dveh listinah iz druge polovice 12. stoletja: v listini

⁵⁶ REDLICH, Privaturkunden, 121-123.

⁵⁷ To poudarja tudi K. Starzacher (Görz, 24).

⁵⁸ KOS, Imago, 11 sl.

stiškega opata Adelpranda (L 7) in andeškega grofa Bertolda IV. (L 6); ter še v dveh iz konca 13. stoletja. Prvi dve sta nastali v samostanih, L 7 je omenjala branje in poslušanje, L 6 pa le poslušanje. Tudi znani križniški pisar je samo v eni svoji listini leta 1277 pisal o poslušanju (L 208). Javno naznanilnost je z »branjem« le v eni od svojih latinskih listin omenjal popularni gorenjski pisar s konca 13. stoletja (L 284), medtem ko je nemške listine (razumljivo) obravnaval drugače (gl. naslednji odstavek).

Ego <izstavitelj⁵⁹> testimonium perhibens ... confirmo, que audivi et vidi, et scio: L 6 (1191-1197).

Ego <izstavitelj> annotatione et testimonio presencium notum reddo cuilibet fideli harum scilicet auditori: L 208 (1277).

Ego <izstavitelj> presentibus profiteor me legisse: L 284 (1296).

Večina nemških, iz latinščine prevedenih publikacijev je še poudarjala zgolj »gledanje« (»sehen«). Pomenska razlika s publikaciji, ki so predvidevali tudi branje in poslušanje, ni pomenila le, da so bile latinske formule zastarele, ali da je veliko več ljudi konec 13. stoletja, ko so se na Kranjskem začele pojavljati nemške listine, zahtevalo razumljivejše nemške listine, pač pa to, da poslušanje latinskih brez prevajalca oz. interpretatorja ni imelo več smisla. Poudarjanje »poslušanja« se je zato logično povečalo konec 13. stoletja, a samo v nemških listinah. V vedno redkejših latinskih (gl. zgoraj) pa le, če je notar odlično obvladal tudi nemško pisanje in je sintagmo dobesedno in brez razmišljanja o praktični vrednosti prevedel iz nemščine. Izolirano »gledanje« (ne »branje«!) ali še bolj zastarela namenjenost »vsem sedanjim in prihodnjim« ipd. sta ostala v konservativnejših diktatih, predvsem v samostanih kot prevladujoča forma v latinskih listinah (gl. zgoraj). I. Reiffenstein ni daleč od resnice, ko pravi, da je bil publikacij s poudarjanjem poslušanja razvit za listinske formularje v ljudskih jeziki in bil iz njih le izjemoma prevajan v latinščino.⁶⁰ Tudi misel H. Hirscha, da kaže nova publikacijska forma na prehod od uradnega, učenega jezika k ljudskemu, kar se je v nekaterih okoljih nakazovalo že vsaj stoletje prej, celo v tradicijskih noticah posameznih samostanov in njihovih zapisovalcev, je posrečena.⁶¹ Zmaga nemškega jezika v kranjskih listinah je takšne poglede po letu 1300 dokončno formalizirala tudi v publikacijski formulah, v arengah pa ne, ker je ta formula iz privatnih, pa tudi vladarskih nemških listin hitro izginila.

Ich <izstavitelj> vergich allen den, die disen brief ansehent oder hörent lesen: L 262 (1290).

Ich <izstavitelj> vergihe und tûn chunt allen den, die disen brief ansehent oder hörent lesen: L 275 (1295), L 280 (1295), L 281 (1295), L 322 (1301).

Ich <izstavitelj> vergihe und tûn chunt allen den, die disen brief an sehent oder hörent lesen, und vergih an disen brief: L 292 (1297).

Wier <izstavitelja> veriehen und tûn chunt allen den, die disen prief an sehent oder hörent lesen: L 270 (1293).

Wir <izstavitelji> veriehen und tûn chunt allen den, die disen brief ansehent oder hörent lesen: L 277 (1295), L 319 (1301).

Ich <izstavitelj> tun chunt allen den, die diesen brief ansehent oder hörent: L 266 (1291).

Ich <izstavitelj> tûn chunt allen den, der diesen brief an sehent oder hörent oder lesent: L 307 (1300).

⁵⁹ Sledi inskripcij.

⁶⁰ I. Reiffenstein piše o tej problematiki v povezavi z nemškimi arengami (Schriftlichkeit, 667-669).

⁶¹ HIRSCH, Sprache, 228-229.

<Izstavitelj> vergihe unt tûn chunt an disem priue allen, den die nûsint unt her nach chûntlich werdent, die in an sehent oder hõrent lesen: L 297 (1299).

Ich <izstavitelj> tûn chunt an disem prife allen den, dî in an sehent oder hõrent lesen: L 314 (1300).

Ich <izstavitelj> vergihe und tûn chunt an dirrer hantvest alln den, di sey an sehent, hõrent od(er) lesent: L 299 (1299), L 328 (1301).

Ich <izstavitelj> la(zen) wizen (und offen) alle(n den die disen priefhorent lesen): L 295⁶² (1298).

Ich <izstavitelj> lazen wizen und offen allen den die disen priefhorent lesen: L 337 (1304).

Ich <izstavitelj> vergihe unt offen allen, die du sint unt noch chûntlich sint, die disen brieve sehent oder hõrent lesen: L 287 (1297), L 300⁶³ (1299).

Ich <izstavitelj> tûn chunt an disem brieve allen den, die in ansehen oder hõren lesen: L 282 (1295).

Ich <izstavitelj> tun kundt und vergihe an disem brieffe allen den, die disen brieff lesent oder hõrent lesen: L 318 (1301).

Sintagma »gledanje in poslušanje« se na Kranjskem ni pojavila pred letom 1290.⁶⁴ Pojavila se je najprej v večini listin freisinskega dvornega notarja Henrika (skoraj identični so publikaciji v njegovih L 262, 270, 275, 277, 280, 281, 292, 319 in 322), v listinah kostanjeviškega pisarja Bertolda (identična publikacija v L 266 in L 307), nekaj let kasneje pa tudi v listinah priljubljenega gorjanskega župnika in pisarja Ulrika (L 287, 300), ljubljanskih pisarjev Rutliba (L 299, 328), Lienharda (tako kot drugačna publikacija v njegovih L 324, 327, je tudi oni v L 297 izjemno podoben publikacijem v sočasnih listinah goriških grofov, kar ni naključje - gl. spodaj⁶⁵) in še v listini neidentificiranega pisarja (L 314); nato pa še v listinah šenčurskega župnika Ulrika (s poudarjenim »poslušanjem« v L 295, 337) ter ortenburškega pisarja Nikolaja (L 282) in (najbrž) stiškega meniha Rudolfa (z »branjem« in »poslušanjem« v L 318).

Prodor teh formul in praktičnih gledanj na listino nasploh je bil, kot rečeno, skoraj izključno usmerjen le v nemške listine in bil sočasen z njihovo pojavo. Na Kranjsko je prihajal iz dveh smeri: iz Freisinga in tamkajšnje dvorne pisarne ter s Koroškega, tudi z območij pod gospodstvom goriških grofov, od koder so se prinašali vzori najprej v Ljubljano in na Gorenjsko, nato pa tudi v dolensko kranjsko Marko. Koroški vplivi so bili verjetno bolj pomembni za domače pisarje/notarje kot freisinski, katerih delovanje je bilo omejeno na območje loškega gospodstva. Zanimivo je, da so si bili vsi ti publikaciji izjemno podobni, čeprav so se diktati navedenih notarjev v celoti precej razlikovali. To je pomenilo novo dejstvo: šlo je za globalno spremembo, ki je zajela območje med Baltikom in Jadranom, ne pa za slučajna istosmiselna prevajalska iskanja posameznikov v novih razmerah. Takšen nemški publikacij je bil univerzalen, neodvisen od drugih sprememb v diktatu, pač pa od praktičnega razumevanja nove dispozitivne listine. Manevrskega prostora pri formiranju nemških publikacijev še zdaleč ni bilo toliko kot v latinskem jeziku.

Kot rečeno, so poudarjali latinski publikaciji v »nos« listinah kvečjemu »gledanje« ali pa so bili še bolj tradicionalni in so se od publikacijev v starejših listinah bistveno razlikovali le v besednem redu. Najprej si velja ogledati formule s poudarjenim ogledovanjem listin, ki so se v kranjskih »nos« listinah pojavile v 40. letih 13. stoletja in so bile z eno samo nemško izjemo (L 245 gorjanskega Ulrika) le v latinskih listinah. To je bilo razumljivo, saj so nemške zaradi

⁶² Rekonstrukcija po L 337 istega pisarja in diktatorja.

⁶³ Orig.: *chûntlich*.

⁶⁴ Popolnoma enak mejnik navaja K. Starzacher za listine goriških grofov (Görz, 24).

⁶⁵ STARZACHER, Görz, 24.

lažjega splošnega razumevanja poudarjale tudi še poslušanje (gl. zgoraj). Vendar je bilo ogledanje listin v programih notarjev že naprednejša stopnja in je zagotavljalo polno dokazilnost overovljenega zapisa.

Ego <izstavitelj> scire volo presentium quoslibet inspectores: L 65 (1244).

Ego <izstavitelj> scire volo omnes hanc paginam inspecturos: L 70 (1248).

Nos <izstavitelj> scire cupimus universos tam presentes quam futuros hanc paginam inspecturos: L 115 (1258).

Ego <izstavitelj> annotatione presencium notum facio universis presentes litteras inspecturis: L 119 (1258).

Ego <izstavitelj> notum esse cupio universis hanc literam inspecturis: L 176 (1268).

Ego <izstavitelj> notum cupio fieri omnibus hoc scriptum intuentibus: L 254 (1288).

Nos <izstavitelj> notum facimus universis presentes litteras inspecturis: L 59 (1241).

Ego <izstavitelj> notum facio presentium inspectoribus universis: L 163 (1266).

Ego <izstavitelj> notum facio omnibus hanc literam inspecturis: L 261 (1290).

Nos <izstavitelj> notum facimus presentium inspectoribus universis: L 290 (1297).

Ego <izstavitelj> notum facio nunc cunctis hanc paginam intuentibus tam presentibus quam futuris: L 291 (1297).

Nos <izstavitelj> notum facimus universis et singulis presentes litteras inspecturis: L 309 (1300).

Ego igitur <izstavitelj> notum fieri cupio universis hoc scriptum intuentibus: L 240⁶⁶ (1286).

Unde ego <izstavitelj> notum fieri cupio universis presentibus et futuris litteram hanc visuris: L 267⁶⁷ (1291).

Nos <izstavitelj> notum fieri cupimus tam presentibus quam futuris intuentibus aut persipientibus presens scriptum: L 321 (1301).

Nos <izstavitelj> tenore presencium confitemur universaliter singulis et singulariter universis presens scriptum videntibus seu visuris: L 207 (1277).

Ego <izstavitelj> omnibus presentes litteras inspecturis cupio esse notum: L 222 (ok. 1283).

Ego <izstavitelj> presenti littera profiteor et scire volo universos ipsius seriem inspecturos: L 278 (1295).

Nos <izstavitelj> universis presentes litteras inspecturis: L 311 (1300).

Wir <izstavitelj> veriehen und tv^o chunt allen den, die disen brieve an sehent: L 245 (1287).

V čigavih listinah se je pojavil ta tip publikacijev, ki je bil nasploh zelo raznolik? Zanimivo je, da se je gledanje najprej pojavilo v dveh listinah, ki jih je izstavil Henrik III. Svibenski, in sicer v Mariboru (L 65) ter na Gorenjskem (L 70). Obe obliki sta si izjemno podobni. Če bi bilo to več kot naključje, bi pomenilo, da se je Henrik po vsej verjetnosti moral posluževati notarskih uslug lastnega notarja ali vsaj diktata. Lahko pa je šlo samo za naključno podobnost. V kostanjeviški cisterci se je takšen publikacij pojavil v skriptorski L 115, ko se je z njim naznanjalo tisti (sedanji in bodoči) publiki, ki bo videla listino. Kamniški notar Salomon je gojil posebno obliko s karakteristično besedo *annotatione* (L 119), ki se je v zbranem materialu pojavila le še v eni od listin ljubljanskega križevniškega pisarja (L 208). Tudi stiška L 176 in kostanjeviška L 254 sta imeli podobni naznanili, kar pa ni pomenilo še več drugih diktatnih podobnosti.

⁶⁶ Publikacij se začne v novem stavku šele po invokacijo in arengi.

⁶⁷ Publikacij se začne v novem stavku šele po invokacijo in arengi.

Tudi večja podobnost v prvem delu publikacijev z *notum facio (facimus)* ni avtomatično pomenila, da bi lahko šlo za podobnost vseh diktatov, kaj šele za iste sestavljalce. Zlasti, ker so ti publikaciji v drugem delu pri obračanju na ciljno skupino ogledovalcev listin bolj subjektivni. Šlo je za posamezni listini iz Kamnika (L 59) in iz freisinške pisarne (L 290), medtem ko so imele L 163, 261, 291, 309 iz kostanjeviške cisterce, zlasti zadnji dve, verjetno podobno predlogo.

Bolj zanesljivo sta imeli skupen, čeprav ne povsem enak diktat kostanjeviški L 240 in L 267, ki ju je povezovala redka zveza *notum fieri cupio universis*. Zanimivo je, da je imela podobno sintagmo tudi L 321, ki je nastala v Ljubljani v komendi Nemškega viteškega reda, vendar je bila namenjena kostanjeviški cisterci. Zdi se, kot da bi imel pri njenem nastanku večjo vlogo kostanjeviški kot križniški notar/pisar. Morda je šlo celo za mešan diktat dveh, izstaviteljevega in prejemnikovega notarja.

Kako zelo je pri istem sestavljalcu diktata lahko variiral latinski publikacij, je moč opaziti s primerjavo pomensko sicer podobnih L 207 in L 222, ki sta obe delo kamniškega kleriškega notarja, morda kar župnika in arhidiakona Peregrina, ki je bil izstavitelj obeh listin.

Posebno obliko je imel publikacij v listini Majnclina Hmeljniškega (Turjaškega) iz leta 1295 (L 278), ki jo je koncipiral in spisal goriški notar. Redek publikacij ima listina arhidiakona Janeza Ferentina L 311 (gl. spodaj pri salutaciji), ki je deloma spominjal celo na Hilprandovega v L 191, obe listini pa je umeščal v ljubljansko komendo.

Naslednja skupina »nos« publikacijev je bila pomensko podobna tisti, ki je predvidevala gledajočo publiko. Takšni publikaciji so sodobnikom in prihodnjim rodovom enostavno »naznanjali listino«, brez pogoja, da jo tudi vidijo. Smiselna podobnost je razvidna tudi s primerjavo začetkov - obe skupini sta se pojavili v skoraj istem času. Gotovo je bila oblika med najbolj univerzalnimi glede naključnih podobnosti v listinah različnih notarjev v daljših časovnih obdobjih.

Ego <izstavitelj> sub huius scripti testimonio: L 72 (1248).

Ego <izstavitelj> per presens scriptum declarare cupio universis tam presentibus quam futuris: L 95, L 96 (1252), L 117 (1259).

Ego <izstavitelj> notum esse cupio universis ad quos pervenerit presens scriptum: L 195 (1273).

Nos <izstavitelja> presentibus profiteor et scire volumus universos presencium noticiam habituros: L 186 (1270).

Ego igitur <izstavitelj> profiteor et notum esse cupio universis presencium noticiam habituris: L 225 (1283).

Ego <izstavitelj> profiteor, recognosco et confiteor in hiis scriptis: L 258 (1288).

Nos <izstavitelj> universis presenti littera declaramus: L 191 (1273).

Ego <izstavitelj> coram singulis et universis profiteor presentium serie litterarum: L 233 (1284).

Nos <izstavitelji> scire cupimus universos presentes pariter et futuros ad quorum noticiam presens littera deducetur: L 325 (1301).

Ego <izstavitelj> super fidem et animam meam confiteor harum serie litterarum: L 212, L 213 (1278).

Nos <izstavitelj> tenore presentium profiteor et ad notitiam singulorum volumus pervenire: L 185 (1269).

Ego igitur <izstavitelj> tenore presentium universorum cupio notitie declarare: L 303 (1299).

Ego <izstavitelj> tenore presencium ad universorum cupio noticiam pervenire: L 331

(1301).

Wir <izstavitelj>. Bekennen mit dem brieff: L 256 (1288).

Ich <izstavitelj> tñ chunt an disem prieve: L 289 (1297).

Freisinški loški pisar Viljem je uporabljal posebno kratko naznanilno obliko (L 72), ki se je razlikovala od one v listinah magistra Henrika (L 95, 96, 117), ki je listino namenjala »vsem sedanjim in prihodnjim« (rodovom). Henrik je kasneje uporabil še drugačno formulo, ki je naznanjala dejanje vsem, ki bi prišli do listine (L 195). Pomensko podobnost je vseboval publikacij notarja/pisarja tirolskega grofa Majnharda (L 225), čigar publikacij je bil neverjetno podoben onemu v starejši freisinški L 186 magistra Henrika. Magister Rudolf iz Meißna, vodja pisarne Majnharda Tirolskega, je v leta 1287 v Ljubljani napisani L 258 uporabil značilno obliko, ki je poudarjala naznanilo in priznavo zapisanega kot resničnega. Kratko naznanilnost je v svoji predzadnji listini uporabil bivši notar Ulrika Spanheimskega Hilprand (L 191).

Pomensko enostavnejši, a formalno različni sta naznanili kostanjeviškega meniha Wernera v eni od njegovih (?) starejših listin (L 233) in v kamniški L 325, delu arhidiakona Witiga Limberškega.

Magister Herman, ki je v službi freisinškega škofa Konrada II. napisal skoraj identični L 212 in L 213, je zaradi značaja obeh listin (t.i. odpoved maščevanju - »Urfehde«) v naznanilo vključil tudi izstaviteljevo »zvestobo« oz. »čast« in »dušo« v smislu jamstva zapisanega oz. naznanjenega.

Neki ljubljanski pisar je bil prvi, ki je leta 1269 uporabil sintagmo »tenore presentium« (L 185). Zanimivo je, da je bil njegov publikacij zelo podobno ponovljen v dveh kamniških listinah, od katerih je bila vsaj L 331 delo že omenjenega arhidiakona Witiga. Med obema je šlo za prenos dela formularja.

Vprašanje je, kakšen naj bi bil originalni latinski publikacij v falsificirani kostanjeviški L 256, ki je naznanilo strogo povezoval z listino. Ohranjeni prevod je za nemške publikacije izjemno kratek, morda prav zaradi nenaravno togega prevajanja. Sploh pa med nemškimi iz tega obdobja nima paralel, saj je prevajalec ali/in falsifikator uporabil glagolsko obliko, ki je bila značilna za publikacije iz 14. stoletja. Bolj »normalen« je kratek nemški publikacij v L 289, ki je najbolj izstopajoča posebnost med vsemi iz delavnice gorjanskega pisarja in župnika Ulrika, vendar pa kratkost ni bila posledica vsebine in obsega listine, ki sta bila običajna.

Najohlapnejša naznanila so pravzaprav še najbolj ohranjala elemente konservativnih publikacijev izpred leta 1200, ki listin niso omenjali. Zato je razumljivo, da so se pojavljala od začetka 13. stoletja v posameznih »nos« listinah, pojenjavala pa proti koncu 13. stoletja, ko so se obdržala le še v tradicionalnih, dokaj konservativnih diktatih.

Igitur ego <izstavitelj> notum volo tam presentibus quam futuris: L 21⁶⁸ (ok. 1207).

ideo ego <izstavitelj> notum esse cupio universis Christi fidelibus tam presentibus quam futuris: L 23⁶⁹ (1209).

Ego <izstavitelj> notificio universis qui christiana professione censentur tam presentibus quam futuris: L 26 (1217).

Nos igitur <izstavitelja> notum cupimus fieri universis: L 131, L 132 (1262).

Ego <izstavitelj> notum do omnibus posteris et futuris: L 198 (1274).

Ego <izstavitelj> notum facio tam presentibus quam futuris: L 116 (1259).

Nos <izstavitelji> notum facimus presentibus et posteris volumus declarari: L 199 (1275).

Nos <izstavitelj> notum facimus universis tam presentibus quam futuris: L 188 (1271).

⁶⁸ Publikacij se začne v novem stavku šele po invokacijo in arengi.

⁶⁹ Publikacij se začne po kratki arengi še v istem stavku.

Ego <izstavitelj> testimonio presentium notum facio universis tam presentibus quam futuris:
L 118 (1259).

Ego <izstavitelj> clare profiteor per presentes: L 246 (1287).

Nos <izstavitelj> ... scire volumus universos: L 139 (1262).

Ego <izstavitelj> scire cupio universos praesentes pariter et futuros: L 202 (1275).

Ego <izstavitelji> scire volumus universis: L 204 (1276).

Nos <izstavitelji> tenore presencium protestamur: L 197 (1274).

Ego <izstavitelj> tenore presencium confiteor et protestor: L 250 (1288).

Ego <izstavitelj> confiteor per presentes cunctis fidelibus presentibus et futuris: L 219 (1280).

Ego <izstavitelj> insinuatione presentium scire cupio singulos ac unversos tam modernorum tempore quamque futurorum: L 276 (1295).

Nos <izstavitelji> ad unversorum noticiam harum serie litterarum cupimus pervenire: L 214 (1279).

Ich <izstavitelj> tv̄n chunt allen den, di nu sint und hernach chunftich werdent: L 324 (1301).

Ich <izstavitelj> vergich an disem prief und tūn chunt allen den, di nu sirt und her nach chunftich werdent: L 327 (1301).

Takšni publikaciji so se prvič pojavili v andeških listinah; L 21 in L 23 je sestavil notar Henrik iz Amrasa, L 26 pa je prejemniška vetrinjska izgotovitev meniha Ortolfa. Samo ta je tudi čista »ego« listina z osebnim zaimkom in intitulacijem na začetku publikacija. Omenjanje »Kristusu zvestih« ipd. je bila ena od vetrinjskih značilnosti, kasneje je bila znana tudi Henriku iz Cerkelj in je v privatne listine prišla iz visokosrednjeveških cesarskih pisarn (gl. zgoraj).

V falsificiranih prepisih L 131 in L 132 in v stiški L 198 je opazna racionalna naznanitev po starejših predlogah, vendar brez enakih paralel, če izvzamem glagolsko drugačno in prejemniško kostanjeviško L 116.

V Stični se je v 70. letih 13. stoletja razvil poseben publikacij, ki je bil v bistvu univerzalen, saj se je v malenkost drugačnih oblikah pojavljal že prej tudi npr. v listinah freisinškega notarja magistra Henrika (L 118, 188), še prej pa je bil prevladujoč v nekoliko daljši izvedbi pri vodji pisarne Bernarda Spanheimskega magistru Bertoldu.⁷⁰

V istem času so se univerzalni ohlapni latinski publikaciji tudi že krajšali in poenostavljali. Prvič že v eni od sodnih listin arhidiakona Ludvika in freisinškega notarja magistra Henrika (L 139), nato pa v stiških L 197 in L 202, kostanjeviški (?) L 204, goriški L 246 in tirolski L 250 (notarja Rudolfa iz Meišna). Zanimivo je, da sta si publikacija v L 197 in L 250 izjemno podobna, vendar med obema listinama ni drugih stičnih točk, ki bi opravičevale uporabo podobnega formularja.⁷¹

Posebne publikacijske forme so v križniških L 219 in L 276, ki sta bili izgotovljeni celo v skriptorski obliki in sta bili zato daljši in bolj svečani, ter v avtografski kostanjeviški L 214.

V dveh nemških listinah ljubljanskega pisarja Lienharda, ki se v detajlih razlikujeta, je kot izjemnost med nemškimi publikaciji naznanilo obrnjeno le k »sedanjim in bodočim« (L 324, 327). Zadevnega notarja znotraj publikacija (druge podobnosti so opisane v drugih poglavjih) zanesljivo identificira drugi del z značilno sintagmo »die nun sind und hernach künftig werden«, medtem ko imatata prva dela drugačna naznanilna glagola. Zanimivo je, da se je skoraj identičen publikacij pojavil tudi v prvih nemških listinah goriških grofov od leta 1287 naprej,⁷² kar bi

⁷⁰ HÖFLECHNER, Kärnten, 74.

⁷¹ Tak publikacij se je v približno istem času znašel tudi v listini iz pisarne goriških grofov (STARZACHER, Görz, 22).

⁷² STARZACHER, Görz, 23.

lahko pomenilo Lienhardov primorsko-koroški izvor ali lokacijo šolanja in delovanja, če že ne nekdanje pripadnosti pisarni goriških grofov.

Zanimivo vprašanje, ki se pojavlja pri publikacijsko-intitulacijskih zvezah je povezano z uporabo **(in)titulacijskega plurala in singulara**, predvsem v osebnih zaimkih pred izstaviteljevim imenom. Problem sodi bolj v okvir zgodovine mentalitet, samozavedanja izstavitelja in socialne zgodovine kot pa čiste diplomatike. Vendar je dovolj zanimivo in pomembna tudi za védenje o kranjskih listinah.

Nedvomno je bilo in je še vedno naslavljanje posamezne osebe z »vi« oz. samoizjavljanje v prvi osebi plurala z »mi« trdno povezano s tisto stopnjo priznanega javnega ugleda in moči, ki je ločeval posameznika od množice. Večji ugled in ločevanje je moral priznati tudi sestavljalec diktata. Če je šlo za notarja, ki je bil v službi izstavitelja, to ni bilo problematično. Določeni družbeni popust v merjenju ugleda so nedvomno dajali prejemnikovi, zlasti pa samostanski notarji, ki so imeli listinske predloge in formularje še iz časov, ko so bili darovalci zgolj iz vrst svobodnega visokega plemstva. Poleg tega je bilo naslavljanje laikov v uglednejšem pluralu določena prijaznost in gesta dobre volje, ki notarja in prejemnika navsezadnje nista nič stala. Težje je bilo prepričati in dokazati se pred profesionalnim notarjem, t.j. nevtralnino in samostojno delujočo osebo. Gotovo je (bil) vsakomur ugled izmerjen že s poreklom - rodnom (»s krvjo«), ki pa se ga je deloma le dalo povečati z očitnim kopičenjem premoženja ali z opravljanjem pomembnih služb pri velikih gospodih. Drugače kot danes. Kje so bile meje, od katerih so se očitno začeli že v publikacijah oz. intitulacijah vrstiti zaimki »mi« in »vi«? Ali so to lahko dosegli tudi nižji kleriki, plemiči in celo meščanih ter kdaj?

Razmišljanje in ugotovitve lahko z navedbo in tehtanjem določenih omejitev strnemo v nekaj točk:

1) Listin, kjer je več izstaviteljev, ne upoštevam, saj sta osebni zaimek in pripadajoči glagol morala biti in sta večinoma tudi bila v pluralnih oblikah. Pri tem je zanimivo, da je bil (razumljivo) uporabljen plural, kadar je več izstaviteljev enakopravno nastopalo v tej vlogi, npr. mož in poimensko navedena žena. Če pa je bil za moževim imenom omenjen le njen konsenz, je bil začetni zaimek v singularu in se je nanašal na moža. Vsa imena v protokolu je zato potrebno preverjati glede na dejanske vloge, ki so jih imela v dejanju listine. Tak primer je uvodni »jaz« v ustanovni listini velesovskega samostana (L 53), ki jo je v bistvu izstavil le Gerloh Kamniški, navedena imena sorodnikov in prijateljev pa so se nanašala na njihov konsenz. Možne so bile tudi težko razložljive napake v intitulacijah, npr. leta 1304 v L 337, ko sta bila enakopravna izstavitelja brata Heuz in Wulfing Podkrnoška; samo začetni, ne pa tudi nadaljnjevalni osebni zaimek je bil »jaz«.

Vloga ženskih oseb je največkrat lahko določljiva, težje je z moškimi (bratje, sorodniki itd.). Zgodilo se je, da je bilo žensko ime v intitulacijo navedeno pred moškim, npr. v L 325, ko je imela tik po moževi smrti vodstvo številne družine Elizabeta Gallenberška. Šele za njo je bil naveden že odrasli sin z ženo, ki pa je kmalu nato prevzel vodstvo rodbine.

2) Do posebnosti je prihajalo zaradi stilističnih zahtev in običajev: v L 204 se protokol začenja z več enakovrednimi izstavitelji, vendar z »jaz«. Prvi je naveden najuglednejši med njimi, Ofo Kostanjeviški, na katerega se nanaša zaimek, vendar njegov rang še ni zadostoval za »mi«. Ker je bilo navedenih preveč oseb, pred vsakim imenom ni bilo smiselno dodajati zaimka, pač pa je bila skupna izstavitev jasno nakazana s pluralno obliko publikacijskega glagola.

3) Nenamerna pisarjeva napaka, ki je ni mogel popraviti, je bila vedno možna. Na to je potrebno v posameznih primerih posebej opozoriti. Kot očitno napako naj navedem listino

Diepolda in Hansa Črnomaljskih za Friderika Ortenburškega iz oddaljenega leta 1398, ki sta v koroboracijo poleg pečatov dveh sorodnikov napovedala tudi (pečat) *meines gnaden Tywolz*.⁷³ Očitno je grofov pisar, ki je spisal listino, mislil, da bo, kot navadno (v njegovih listinah!), pečatil grof Friderik in je zato že zapisal polovico njegove titulacije. Tedaj se je spomnil, da grof ni izstavitelj, pač pa prejemnik listine (destinatar) in kot tak ni primeren za sopečatnika. Zato je brez popravka zapisal Diepoldovo ime, ki je zares tudi pečatil, saj je bil kot izstavitelj listine za to najbolj poklican. Z nehoteno napako smemo razložiti tudi edninsko obravnavo grofa Alberta Goriškega leta 1283 (L 224), kjer je grešil notar tirolskega grofa Majnharda Viljem, ki si namerno gotovo ne bi drznil tako ponižati nečaka svojega gospoda.

Možna je bila tudi napaka, ki je bila posledica preveč vestnega zgledovanja po formularju ali podobni predhodni listini: več enakopravnim izstaviteljem L 184 je ustrežal zaimek »mi«. Toda v nekaj tednov mlajši L 185 istega notarja je imel edini izstavitelj Friderik Falkenberški zaimek »mi«, čeprav je bil po ugledu itd. kvečjemu enakovreden onim v predhodni listini. Ker je šlo za enako dejanje v istem kontekstu (obljuba zvestobe patriarhu Filipu Spanheimskemu), je verjetno, da je isti diktator iz starejše predloge nevede ohranil zaimek in glagol v pluralu.

4) Pri analizi imen se je potrebno omejiti na določitev družbenih, pravnih, subjektivnih ipd. okvirov, npr. vloge funkcionalne aktivnosti posameznika. Tako je povsem normalno, da so se želeli najvišji deželni funkcionarji, npr. patriarhov vicedom Werianđ (L 91) in kranjski glavar Ulrik Dürrenholški, naslavlјati z »mi« (L 188, 191), ne glede na njihovo socialno uvrstitev.

5) Upoštevati moramo osnovno dejstvo, čigar izpovednost je zanimivejša le pri odstopanjih: v 12. in 13. stoletju se je le najvišje svobodno (le deloma grofovsko oz. dinastično) plemstvo, deželni knez in kralj ter visoki cerkveni kler (in)tituliralo v majestetnem pluralu, tudi če je šlo za eno samo osebo. Kot rečeno, pa temu ni bilo vedno tako. Še posebej pa ne že v 12. stoletju, ko so se tudi grofje še (in)titulirali z »jaz«: vetrinjski pisar je leta 1171 pred ime grofa Alberta Bogenskega zapisal zaimek »jaz«^{73a} (gl. tudi L 5 grofice Heme Trebanjske, sestre kvaziustanoviteljev stiškega samostana). Singularnost je bila ohranjena vse do prvih desetletij 13. stoletja celo pri najvišjem kranjskem in okoliškem dinastičnem plemstvu ne glede na dejansko izgotovitev listine oz. notarja: npr. v listinah andeškega grofa Henrika tik ob njegovi smrti leta 1228 in žene Sofije Višnjegorske (L 19, 20, 21, 21a, 23, 26, 32), čeprav sta se oba istočasno legitimirala z »dei gratia«. Šele leta 1228 se je Henrik sam nekajkrat intituliral z »mi« (L 34b, 34c), njegova vdova pa nikoli (L 35, 51, 52), nenazadnje zato, ker je bila nuna v Admontu. Zdi se, da je prišlo do sprememb pri diktatu andeških listin zaradi večje vloge notarja Henrika iz Cerkelj, ki se je razlikoval po modernejših prijemih od svojega dolgoletnega predstojnika Henrika iz Amrasa.

Tudi koroški vojvoda Bernard Spanheimski je bil do približno leta 1220 zgolj »jaz« (L 29), po odpovedi pisarskim uslugam vetrinjskega in drugih koroških samostanov pa le »mi«.

Pri negrofovskem, a svobodnem plemstvu so bila vsaj do srede 13. stoletja opazna nihanja. Gebhard Žovneški je imel v svoji, toda prejemniško izgotovljeni listini za gornjegrajski samostan iz leta 1235 zaimek »jaz« (L 48), leta 1241 pa je bil njegov sin ali brat Konrad »mi« (L 59). Svobodni gospod Engelbert Turjaški je bil v svoji edini listini leta 1220 že »mi« (L 28).

Posamično sredi 13. stoletja (arhidiakon Ludvik v L 139) in še enkrat leta 1300 (arhidiakon Janez Ferentino v L 311) so se naslavlјali z »mi« tudi redki najuglednejši kranjski cerkveni funkcionarji. Opatje in priorji se niso, kar je zaradi predpisane skromnosti cistercijanov in kartuzijanov logično. Resnici na ljubo je vključevala velika večina intitulacijev listin, ki so jih izstavili opatje in priorji tudi pristavek »ves konvent«, kar je avtomatično pogojevalo »mi«. Nekatere, predvsem nekaj kostanjeviških listin opata Rudolfa kot edinega izstavitelja (L 115, 116), pa je kljub temu nominiranih z »mi«.

⁷³ HHStA, 1398 XI 22.

^{73a} MDC III, št. 1143 (str. 430)

Devotio in salutatio

Občasno spremljajoči element intitulacijev je bil v listinah dinastov, predvsem pa visokih cerkvenih gospodov in vedno v papeških in cesarskih listinah *devotio*, ki je pomenil, da se je imel izstavitelj za (službeni in statusni) položaj zahvaliti božji milosti. Enake formule so v papeških listinah pomenile nekaj povsem drugega kot v vladarskih ali celo privatnih (dinastičnih, škofovskih itd.). Formula »*dei gratia*« je bila doma v cerkvenih listinah in je imela korenine že v 6. stoletju, ko so se je posluževali škofje, kadar so utemeljevali svojo legitimiteto v teoloških sporih. Že v zgodnjem srednjem veku se je hitro razširila v kraljevske, nekaj kasneje tudi v knežje listine in celo zapise nižje rangiranih oseb. Zaradi prekomerne rabe takšnih izstaviteljev so se kralji in cesarji odpovedali tej obliki in jo zamenjali s samosvojimi in značilnimi besedami »*clementia*«, »*providenti*«, »*misericordia*«. ⁷⁴

*dei gratia*⁷⁵: L 7 (ok. 1156-1163), L 21, L 21a (ok. 1207), L 22 (1207), L 23 (1209), L 26 (1217), L 32 (1223), L 34b, L 34c, L 35 (1228), L 37b (1229), L 138 (1262).
permissione divina: L 136 (1262).

Glede upravičenosti javnega legitimiranja in statusa legitimirancev ni presenečenje, da je bila večina izstaviteljev kranjskih listin z devocijem iz vrst mogočnih dinastov, le v treh primerih pa so bili to višji kleriki: enkrat med letoma 1163 in 1184 se je v lastnoročno formuliranih listinah v zvezi s cerkvenim procesom legitimiral stiški opat Adelprand (L 7), dvakrat pa kranjski arhidiakon Ludvik. Očitno se je počutil Ludvik vzvišenega, ker je bil delegirani papeški razsodnik. V lastnoročnem konceptu je zato svoje arhidiakonstvo, ki ga je pravzaprav kvalificiralo kot sodnika, celo legitimiral »po milosti božji« (L 138), le enkrat pa se je streznil in pristal na devocijsko obliko, ki je govorila o »božanskem dovoljenju« (L 136). Mišljeno je bil konkretno sojenje, ne pa arhidiakonstvo. Opatje in priorji kranjskih samostanov se, v nasprotju z npr. gornjegrajskimi opati, ki so v svojih listinah k imenu mirno dostavljali devocij »*dei gratia*«, niso javno legitimirali. ⁷⁶ To je bil že opazen premik v mentaliteti od meniške skromnosti, ki je redovnike iz tega samostana v 15. stoletju, torej še pred reformacijo, privedla v take pregrehe, da je bilo potrebno samostan razpustiti.

V večini drugih kranjskih listin je bil izstavitelj karizmatični andeški grof Henrik IV., ki so mu takšno legitimiranje brez oporekanja priznavali v vsem cesarstvu. Po njegovi smrti sta se tako legitimirala tudi vdova Sofija Višnjegorska in brat Oto VII. Meranski; vsaj Sofija gotovo zato, ker je bil v obeh njenih kranjskih listinah (L 35, 37b) diktator in pisar bivši možev notar Henrik iz Cerkelj. ⁷⁷

Pripomniti velja, da so se na Kranjskem v skoraj vseh listinah z enakim devocijem legitimirali še oba Spanheima, tirolski grofje, ki so bili njihovi koroški in kranjski nasledniki, oglejski patriarhi, freisinški in briksenški škofje. Torej vsi najvišji cerkveni in posvetni gospodje (dinasti, knezi), ki pa na Kranjskem niso imeli stalnega bivališča. Niso pa se legitimirali vovbrški in goriški grofje.

S publikacijskim inskripcijem se je nujno povezoval pozdrav naslovniku (*salutatio*), ki je bil standardni del naslova v papeških listinah in je imel začetke v antičnih kristjaniziranih pisnih blagoslovih. Papeške listine so bile namreč brez pravega publikacija, zato so se papeži

⁷⁴ Formulo nekateri modernejši diplomatiki imenujejo tudi »legitimacijska« (za vladarske listine), »avtoritatska« ali kar »*dei gratia* - formula« (FICHTENAU, Urkundenformeln, 296-300).

⁷⁵ V L 32 in L 138 se orig. devocij glasi *dei gracia*.

⁷⁶ Npr. URBKr II, št. 119 (str. 92).

⁷⁷ O legitimacijah v listinah zadnjih meranskih vojvod iz hiše grofov Andeških gl. HORST, Meranien, 113.

v naslavljanju posluževali le inskripcija in logično tudi salutacija. Kmalu se je pozdrav v papeških listinah spremenil v papeški blagoslov. Namesto salutacija se je v privatnih listinah pred 15. stoletjem pogosteje pojavljala večnostna formula (*in perpetuum*), ki je poudarjala trajnost zapisanega dejanja oz. zapisa (gl. poglavje Arenga).⁷⁸ Pravi salutacij se je na Kranjskem najprej znašel v listinah izobrazenih klerikov italijanskega porekla ali pojavil vsaj z navadami pisarjev, ki so bili seznanjeni s papeškimi listinami in so jih iz neznanih razlogov tu pa tam posnemali. Toda salutacij je bil le v tistih redkih listinah, ki so se začenjale z inskripcijem ali objektivnim intitulacijem. V standardnih privatnih listinah se salutacij ni »prijel«, pač pa se je začel širiti v listinah nemških cerkvenih gospodov od začetka poznega srednjega veka naprej. Okoli leta 1500 so ga humanistično izobrazeni notarji zanesli tudi v pisarne posvetnih knezov in kraljev, kjer je prevladal v krajših mandatih in pismih, ki so imela tudi na zunaj obliko papeških »breve«.⁷⁹

omnibus Christi fidelibus salutem in perpetuum: L 39 (1230).

Universi Christi fidelibus hanc litteram inspecturis <izstavitelj> salutem: L 47 (1235).

cunctis hanc paginam inspecturis salutem in perpetuum: L 50 (1237).

salutem in omnium salvatore: L 87 (1251), L 138, L 138a (1262).

salutem in Domino: L 136 (1262), L 311 (1300).

salutem cum affectu semper benevolo et sincero: L 329 (1301).

V kranjskih listinah do leta 1300 se je salutacij pojavil v nekaj listinah, ki so jih sestavili in napisali kleriški oz. samostanski pisarji. Prva avtohtona L 39 je nastala v Stični, čeprav je bil izstavitelj vovbrški grof, diktat in zunanje oblike pa omogočajo identičnost notarja/pisarja z onim v L 34a, to pa je bil bivši andeški notar Henrik iz Cerkelj. Njegovo bivanje v Stični si lahko razlagamo z umikom v samostan, saj je po krajši epizodi v službi bratov umrlega gospoda patriarha Bertolda in Ota VII. Meranskega ostal brez stalnega delodajalca in rente. V samostan (Admont) je namreč stopila potomka stiških ustanoviteljev Sofija Višnjegorsko-Andeška, ki mu je utegnila omogočiti bivanje v Stični. Zato je do skorajšnje smrti pisal le še za stiške menihe. Tudi druga vovbrška listina, nekaj let starejša L 50, ki jo je najbrž napisal neki notranjski župnik, po rodu iz Furlanije, se je samo z besedo »salutem« navezovala na podobno uvodno objektivno intitulacijsko obliko, ki se je tako kot ona v vetrinjski L 47 povezovala s publikacijem v maniri arhaičnih pečatenih notic. Zastarela objektivna publikacijska oblika s salutacijem se je do srede 13. stoletja umaknila modernejšim publikacijskim oblikam brez salutacija. Ta je tedaj obsegal »pozdrav z Odrašenikom/Gospodom«, medtem ko je bil prej Kristus omenjen v publikaciji, salutacij pa je bil zožen na besedo »salutem« po zgledu papeških »littera«.

Tak je bil že daljši salutacij v eni sami listini Ulrika Spanheimskega, ki je imela objektivni intitulacij brez osebnega zaimka, torej tako kot mandati (L 87). Nekaj kasneje se je znašel še v treh listinah, ki jih je najbrž sestavil kranjski arhidiakon Ludvik, L 138 pa je bila njegov lastnoročni, kasneje overovljeni koncept. Pisar je bil iz freisinškega okolja (magister Henrik), ki pa ni vplival na diktat. L 136 se začenja z inskripcijem v dativu, naslovnikovo ime je nadomeščeno z referenčnimi točkami. Nato sledi Ludvikov intitulacij z devocijsko formulo in salutacij, ki je bil občasno uporabljen v drugih freisinških listinah iz prve polovice 13. stoletja.⁸⁰ Popolnoma enak salutacij, vendar v običajni »nos« listini, ima listina arhidiakona Janeza Ferentina iz leta 1300 (L 311). L 138 in 138a pa se začenjata z objektivnim okrajšanim intitulacijem, ki mu sledi inskripcij s salutacijem. Zanimivo je, da imata skoraj enak diktat in formo ter enak salutacij kot L 138 in L 138a še dve listini freisinškega škofa iz istega časa in

⁷⁸ FICHTENAU, Urkundenformeln, 304-305.

⁷⁹ ERBEN, Kaiserurkunden, 345-346.

⁸⁰ RUF, Freising, 53.

glede iste zadeve, ki ju je prav tako napisal magister H(enrik), vendar ne v Ljubljani, pač pa na Dunaju.⁸¹ Večina drugih, standardno formuliranih freisinških listin, tudi tistih, ki jih je napisal Henrik, je bila brez salutacijske formule. S tem se potrjuje domneva, da diktat vseh teh Ludvikovih listin ni mogel biti Henrikov, čeprav je bila prisotnost salutacija, kot sem že omenil, neposredna posledica posebne eshatokolne forme, ki so jo imeli predvsem mandati, enostavna pisma ipd. Takšno je tudi osebno pismo freisinškega škofa Emiha innichenskemu kapitlju in dekanu iz leta 1301, ki se je začinjalo z objektivnim intitulacijem, inskripcijem in salutacijem (L 329). Drugačna je bila značajsko podobna listina grofa Henrika Andeškega v formi osebnega pisma salzburškemu nadškofu iz leta 1207, ki se je začinjala z inskripcijem, a brez salutacija. Sledil je intitulacij in dispozicijski del pisma (L 22). Mnogo pestrejši salutacijski konstrukti so bili v 13. stoletju znani v listinah briksenških škofov.⁸²

Poglavje sklepam z misljo, da je bila pojavitev salutacija v nekaterih kranjskih listinah v 13. stoletju v zvezi z italijanskimi vplivi oz. sestavljalci diktata, predvsem pa s posebnimi, enostavnimi in v 13. stoletju še redkimi mandatnimi in osebnimi zapisi, ki so imeli pravi inskripcij in navadno uvodni objektivni intitulacij brez osebnega zaimka. Takih zapisov, čeprav večinoma brez salutacija, je nastalo največ v pisarni patriarha Bertolda od 30. let 13. stoletja naprej. Nekatere so bile po značaju pravi mandati, druge pa običajne pečatne listine s standardnimi publikaciji (npr. L 40, 44, 55, 57, 58, 64, 83 itd.).

Narratio in dispositio

Po definiciji, ki temelji na vladarskih listinah, je naracij skupaj z dispozicijem prvi važni del vsebine listine in začinja kontekst. Je opis konkretnih okoliščin, ki so botrovale pravnemu dejanju in olistnjenju. Dispozicij je pravno bistvo listine, ki vsebuje opis dejanja, zadevne subjekte in objekte ter z novim pravnim stanjem povezane destinatarjeve pravice. Za privatne listine tako splošna oznaka ne zadostuje, saj včasih naracij govori o nekem prejšnjem (pravnem) dejanju, ki je bilo povod za izstavitev nove listine. Kot naracij je lahko formulirana npr. pripoved o izvoru posesti, ki je objekt transakcije in zavoljo katere je bila izstavljena listina. V takem primeru govorimo o legitimiranju avktorjevih pravic in dejanja.⁸³ Tako smo pred dejstvom, da je pojem naracija od listine do listine izjemno raztegljiv. Naracijska in dispozicijska kontekstualnost je v njih navadno kratka in zaobjeta v istem stavku, celo samo z dvema glagoloma, s katerima je opisano bistveno - konkretne želje, postopek in dejanje. Klasični (samostojni) naracij je redek in ga v avtohtonih kranjskih listinah do leta 1300 pravzaprav ni. Večinoma gre za uvodne zložene stavke, ki v prvem delu na kratko povedo, zakaj je avktor nekaj ukrenil, nato pa besedilo tekoče preide v kratek dispozicij s konsenzualno izjavo in ima pri transakcijah z nepremičninami podredni ali priredni zaključek ter pertinenčni dostavek. Od dispozicija je naracij v privatnih listinah zato težko ločiti, še posebej, ker je dispozicij pogosto omejen le na glagol razpolaganja, predaje, darovanja itd. in objekt dejanja s pripadajočo pertinenčno formulo.⁸⁴ Naracij pa se v obravnavanih listinah največkrat osredotoča samo na izjavo o namenu dejanja, o poprejšnji odpovedi nekim pravicam, o prošnji za podelitev itd., včasih dopolnjeno še s kratko peticijsko izjavo sorodnikov ali destinatarja. (Posredni) podatki o vseh teh dejanjih so tudi v nekaterih drugih formulah, predvsem v koroboracijo, vendar v teh

⁸¹ FRA 31, št. 216 (str. 225), št. 217 (str. 225).

⁸² Po navedbah G. Pfeiferja, ki pa meša inskripcij s salutacijem (Eppan, 67).

⁸³ BRESSLAU, Urkundenlehre, 48; O. Redlich v splošnem uvodu v ERBEN, Kaiserurkunden, 24; FICHTENAU, Urkundenformeln, 312.

⁸⁴ H. Fichtenau pa pravi, da je dispozicij le redko kratek (Urkundenformeln, 315). Toda njegov prikaz temelji predvsem na vladarskih in škofovskih listinah do 13. stoletja, medtem ko so se privatne listine vedno precej razlikovale.

primerih ne gre za prave narativne elemente, pač pa za zaščito in prepovedne določbe, ki se navezujejo na dispozicij na eni in že koroboracij na drugi strani.⁸⁵ Drugačen je lahko odnos med naracijem in morebitno arengo. Ta po svoje tudi prinaša konkretni motiv, zlasti pri darovanju cerkveni ustanovi: izstavitev listine je bila nenazadnje dejansko lahko posledica resničnega strahu pred pozabo, o čemer govori večina (spominskih) areng. Konkretna skrb za dušni blagor pa je z religiozno arengo v dodatnem naracijskem pojasnilu samo še utrjevala motiv dejanje. Pridružene naracijsko-dispozitivne (konsenzualne in pertinentne) formule bom upošteval v sklopu tega poglavja.

Naracij je bil po dolžini in namenu zelo različen.⁸⁶ Na tem mestu se omejujem na prikaz najznačilnejših primerov iz kranjskih listin, listine zunanjih izstaviteljev (po »Seznamu listin«) izpuščam.

Darovanje v dušni blagor ali/in božjo čast: L 12 (1175-1181), L 19, 21a (ok. 1207), L 23 (1209), L 26 (1217), L 32 (1223), L 34b, L 34c, L 35 (1228), L 53 (1238), L 91 (1252), L 115 (1258), L 123 (1260), L 150 (1264), L 163 (1266), L 176 (1268), L 219 (1280), L 221 (1282), L 237 (1285), L 240 (1286), L 254, L 256 (1288), L 267 (1291), L 291 (1297), L 297 (1299), L 313 (1300), L 327, L 330 (1301).

Zgodovinske osnove potrditvenega dejanja: L 15 (1177), L 16 (1178), L 20 (1207), L 21 (ok. 1207), L 36a (1228), L 37a, L 37b (1229), L 50 (1237), L 188 (1271), L 191 (1273), L 197 (1274), L 202 (1275), L 207 (1277), L 225 (1283), L 262 (1290), L 325 (1301).

Zgodovinske osnove za dejanje: L 7 (ok. 1156-1163), 11a (ok. 1173), L 246 (1287).

Najpogostejša oblika je navajala kot razlog dejanja skrb za blagor duše (avktorjeve in sorodnikov) ali božjo (Marijino itd.) čast. H. Fichtenau ima to obliko za uvod dispozicija kot »spominsko formulo« (nem. »Gedenkformel«).⁸⁷ Toda konkreten namen v pravnem smislu nima zveze z dejanjem. Je le (navadno kratko) pojasnilo, ki destinatarja/prejemnika ali celo sodišča v materialnem oziru sploh ni zanimalo. Ta oblika ni bila enotna - čaščenje Boga in svetnikov, cerkvenih ustanov itd. je bilo lahko podrobno razloženo, še posebej pri začetnih dejanjih novih pomembnih cerkvenih ustanov. Tako je daljši naracij v L 53 in 54, ki sta zadevali ustanovitev velesovskega samostana. Še daljši duhovni program pa je imela ustanovna listina za mekinjski samostan, ki se je po daljši spominski »geruntur« arengi in publikacijo nadaljevala z daljšim, biblijsko podkrepljenim naracijem, ki je duhovno utemeljeval naklonjenost ustanoviteljev Gallenbergov do Cerkve (L 313). Menim, da je te formule bolje uvrstiti med (še) naracijske ali vsaj med vmesne.⁸⁸ Drugi najpogostejši naracij je bil povezan z naknadnimi potrjevanji že podeljenih privilegijev in pravic. V njih je bilo zapisano, da je neko pravico podelila pred časom že druga oseba, zdaj pa to potrjuje izstavitelj, ki je bil največkrat naslednik podelitelja ali njegov namestnik (npr. deželni glavar v L 188). V tem so bile posebnosti, npr. L 246, s katero se je Henrik Svibenski obvezal, da bo porok grofu Albertu Goriškemu za dva duhovnika, ki jima je grof prej podelil v najem šentruperško župnijo. Daljši naracij listine omenja podelilno dejanje, nato pa sledi dispozicij s Henrikovo obljubo.

Sodniško preiskovanje: L 30 (1221), L 39 (1230), L 119 (1258), L 136, L 137 (1262), L

⁸⁵ Tako je npr. G. Pfeifer, ki je pri listinah briksenškega škofa Egna našel le dva prava naracija, v obravnavi narativnih elementov posegel celo v koroboracij (Eppan, 73-75).

⁸⁶ Do enake ugotovitve je prišel tudi J. P. Ruf za freisinške listine v 13. stoletju (Freising, 55).

⁸⁷ FICHTEAU, Urkundenformeln, 316.

⁸⁸ Takšne oblike ima W. Erben kot nadomestek za naracij (Kaiserurkunden, 354).

138, L 138a, L 139 (1262), L 158 (1265), L 222 (ok. 1283), L 270 (1293), L 276 (1295).

Poseben sklop naracijev so predstavljali natančni zapiski sodnih preiskav, ki pa so bili posebnost korpusa procesnih listin ljubljanskega župnika in arhidiakona Ludvika, ki je kot delegirani papeški razsodnik v 50. in 60. letih 13. stoletja izstavil več listin v zvezi z nekimi spori med cerkvenimi strankami. V listinah so izčrpno opisani postopek, argumenti vseh strank in Ludvikove odločitve oz. mandati. Poleg Ludvikovih je šlo še za listine drugih cerkvenih razsodnikov, čeprav ni šlo le za cerkvene zadeve, marveč tudi za spore z laiki zaradi posvetnih stvari (L 30, 39, 222, 270, 276). Ta skupina listin je po značaju odstopala od drugih, razen L 39, 270 in 276.

Poravnava (zgodovina): L 290 (1297).

Podobno je s freisinško L 290: poravnava starega dolga, ki je kot naracijska pripoved natančneje opisan v tej listini, s katero je prošt Emiho Ruxingenški naznanil svojo poravnavo s škofom Emihom, je zadevala neizplačano doto njegovega umrlega brata. V dolgem naraciji je obširno opisan zaplet, zahteve in način poravnave, vmes pa so vpleteni dispozicijski (poravalni) sklepi:

Škoda (zgodovina): L 70, L 71 (1248), L 80 (1250), L 186 (1270), L 212, L 213 (1278), L 235 (1285), L 281 (1295).

Poseben primer je navedba škode, ki jo je izstavitelj/avktor prejemniku/destinatarju povzročil v preteklosti in se zaradi povrnitve odškodnine ali odpovedi maščevanju odločil za novo dejanje. Tak naracijski uvod so imele zlasti freisinške listine.

Vizitacija in prošnja: L 199 (1275).

Investitura (ukaz): L 311 (1300).

Omeniti je potrebno še nekaj značilnih naracijev v cerkvenih listinah. Vizitacija in prošnja cerkvenih uglednikov je omenjena v L 199, s katero je prišlo do predaje pravic matere hiše opustelega cistercijskega samostana pri Zagrebu na vetrinjski samostan. V L 311 pa kot naracij služi citirani ukaz oglejskega patriarha kranjskemu arhidiaconu in župniku, naj investira nekega križnika na črnomaljsko faro. Poleg tega ima naracijski značaj tudi arhidiaconov dostavek o pravilnosti tega postopka, saj »ima ljubljanska komenda patronat od časa koroškega vojvode Ulrika« (Spanheimskega). To je bilo res (gl. podelilno L 175).

Pri **dispoziciju** se velja omejiti na troje problemov: a) na forme dispozitivnih glagolov in njihovo izpovednost za pravno-diplomatično problematiko v smislu porasta dokazilnosti in dispozitivnosti listin; b) na primerjavo konsenzualnih in konsiliarnih dodatkov k dispoziciju; c) na obravnavo dispozicijskih pertinenčnih dodatkov. Konkretnim besedilom v celoti, največkrat natančnim seznamom posesti, sem se izognil, saj za diplomatično raziskavo niti niso pomembni, prav tako pravnim in zgodovinskim raziskavam konkretnih dispozicijskih dejanj.

a) Velika večina dispozicijskih glagolov, ki so bistveni del na splošno kratkih in neenotnih dispozicijev, je bila v kranjskih listinah do leta 1300 v pretekliku (gl. seznam v nadaljevanju).

Dokazilnost ni bila odvisna od glagolskega časa, od približno srede 12. stoletja je bila pogojena predvsem z obstojem avtentičnega pečata, ki je imel popolno dokazilno moč tudi v pečatenju v tujih zadevah.⁸⁹ Nekoliko drugače je bilo z dispozitivnostjo listin, ki na Kranjskem vsaj od druge polovice 13. stoletja ni bila več odvisna le od glagolskega časa. Prevlada preteklika je bila posledica starejših običajev, ki so vplivali na kranjske pečatne listine še v 14. stoletju. Redke listine z glagoli v sedanjiku pa so bile do leta 1300 skoraj brez izjeme prave (»poslovne«) dispozitivne listine, katerih izstavitev, pečatenje in predaja so šele končali pravno dejanje.⁹⁰

Preteklik ednine: L 7 (ok. 1156-1163), L 11a (ok. 1173), L 12 (1175-1181), 21a (ok. 1207), L 21 (ok. 1207), L 23 (1209), L 26 (1217), L 32 (1223), L 35, L 37a (1228), L 47 (1235), L 69 (1247), L 80 (1250), L 95, L 96 (1252), L 99 (ok. 1254), L 117, L 118 (1259), L 121, L 123 (1260), L 150 (1264), L 189 (1271), L 191, L 195 (1273), L 198 (1274), L 200, L 202 (1275), L 208 (1277), L 211 (1278), L 219 (1280), L 221 (1282), L 222 (ok. 1283), L 225 (1283), L 233, L 234 (1284), L 240 (1286), L 244 (1287), L 250, L 254, L 258 (1288), L 259 (1289), L 260, L 261, L 262 (1290), L 266, L 267 (1291), L 273 (1294), L 276, L 278, L 280, L 282 (1295), L 284, L 285 (1296), L 287, L 291, L 293 (1297), L 295 (1298), L 298, L 299, L 300, L 301, L 303 (1299), L 307, L 308, L 309, L 310 (1300), L 317, 318, L 320, L 322, L 324, L 327, L 328, L 331, L 332 (1301).

Preteklik množine: L 10 (1163), L 19 (ok. 1207), L 20 (1207), L 28 (1220), L 30 (1221), L 34b, 34c, 36a (1228), L 39 (1230), L 46 (1235), L 50 (1237), L 53 (1238), L 59 (1241), L 65 (1244), L 70, L 71 (1248), L 91 (1252), L 115 (1258), L 116 (1259), L 131, L 132, L 137, L 139 (1262), L 152 (ok. 1265), L 158 (1265), L 184 (1269), L 186 (1270), L 188 (1271), L 197 (1274), L 199 (1275), L 204 (1276), L 207 (1277), L 214 (1279), L 237 (1285), L 245 (1287), L 255, L 256 (1288), L 270⁹¹ (1293), L 277 (1295), L 286, L 289, L 290 (1297), L 296 (1298), L 311 (1300), L 319, L 321, L 325, L 330 (1301).

Sedanjik ednine: L 6⁹² (1191-1197), L 72 (1248), L 136 (1262), L 163 (1266), L 212, L 213 (1278), L 235 (1285), L 246 (1287), L 275, L 281 (1295), L 292 (1297), L 297 (1299).

Sedanjik množine: L 37b (1229), L 119 (1258), L 134, L 138 (1262), L 185 (1269), L 302 (1299), L 313 (1300)

Sedanjik, vedno v subjektivni obliki, se je posamično pojavil v dispozicijah že do začetka 13. stoletja. Prvi primer je v listini grofa Bertolda IV. Andeškega iz konca 12. stoletja (L 6), s katero je kot izstavitelj potrdil več poprejšnjih daritev svojih ministerialov in sorodnikov vetrinjskemu samostanu. Dispozicijsko bistvo je v uvodnem stavku, ki je pravzaprav začetek »Ego« listine in na kratko pojasnjuje, da grof daritve, »ki jih je videl in slišal« (starejše notice), potrjuje z obešenjem pečata. Potem so našteje vse daritve. Gre za netipično konceptno listino, ki je za kranjsko-koroške razmere primer zgodnje rabe naprednejše »Ego« listine. Zatem se je sedanjik spet pojavil šele leta 1229 v listini Ota VII. Meranskega, ki jo je sestavil in napisal bivši andeški notar Henrik iz Cerkelj (L 37b). Freisinška L 72 je delo freisinškega pisarja Viljema iz Škofje Loke, ki je dispozicijski glagol postavil v sedanjik. Šele v 50. letih 13. stoletja so začeli tudi domači notarji tujega porekla tu pa tam uporabljati sedanjiške glagolske

⁸⁹ REDLICH, Privaturkunden, 119.

⁹⁰ REDLICH, Privaturkunden, 122.

⁹¹ V tej listini se izmenjujejo dispozitivni glagoli v pretekliku in sedanjiku. Gre za vmesni tip.

⁹² Pogojna uvrstitev! Gre namreč za potrditveno listino, kjer so glagoli izstaviteljevega potrditvenega teksta, ki se nanašajo le na potrditev preteklih dejanj in listin, v sedanjiku.

oblike, prvič leta 1258 kamniški notar Salomon (L 119). Nov pogled na dispozitivnost listine se je uveljavljal s spremembami v dispozicijah počasneje kot v drugih elementih. Če ne upoštevamo tujih notarjev, ki so pisarili po Kranjskem (freisinške: L 134 magistra Henrika; 235 notarja Henrika Dingerja; magistra Hermana L 212 in 213; dvornega pisarja Henrika L 275, 281, 292), so se sedanjske oblike najprej uveljavile pri nekaterih klerikih italijanskega porekla, npr. pri ljubljanskem župniku Ludviku, ki je tako lastnoročno spisal L 138 kot koncept za L 138a in ga kasneje pečatil, oz. pri freisinškemu pisarju (»notar Henrik«, ki se omenja v pripadajoči L 137), ki je leta 1262 pisal po njegovem dikatu ali vsaj naročilu (L 136), od leta 1266 posamično tudi v Kostanjevici (L 163), od leta 1269 pri ljubljanskih pisarjih (L 185; 297 pisarja Lienharda - po izvoru ali prejšnjemu delovanju morda iz bližine goriških grofov; še posebej pa javnonotarska L 302), v 80. letih 13. stoletja v pisarni goriških grofov in pri mestnih pisarjih za pečatne listine (L 246) ter šele od leta 1300 tudi v Kamniku (L 313). Nedvomno so imeli v tem pogledu pionirsko vlogo italijanski in freisinški notarji.

Vprašanje glagolske pluralnosti je bilo povezano z intitulacijskimi oz. publikacijskimi navadami in pravicami posameznikov kot izstaviteljev, ali pa je bilo posledica izstavljanja večih avktorjev. V diplomatičnem smislu ni imelo večjega pomena. Pri visokem (dinastičnem, grofovskem) plemstvu in kleru so skoraj izključno prevladovale pluralne oblike (»pluralis maiestatis«), ki so statusno ločevale te izstavitelje od nižjerangiranih, razen do začetka 13. stoletja, ko se je pri tem družbenem segmentu in v njegovih intitulacijah še vedno pojavljala ednina (več o tej problematiki gl. v poglavju *Publicatio in inscriptio*).

Prav tako nista bili pomembnejši subjektivnost ali objektivnost glagolov. Mislim na glagole v prvi ali tretji osebi. Prve so uporabljali predvsem izstavitelji, ki so bili obenem tudi avktorji, druge pa tisti izstavitelji, ki so izdali listino namesto avktorja.⁹³ Pa tudi v teh primerih je bil dispozitivni glagol lahko v subjektivni formi, če postavimo v ospredje glagol npr. potrditve nekega dejanja. V takem primeru postaneta prvotno dejanje in njegov glagol sekundarni dispozicijski glagol oz. v bistvu samo obsežnejši naracij.

b) »**Consensus**« in/ali »**consilium**«,⁹⁴ soglasje in nasvet, sta imela v dispoziciju zanimivo vlogo. Običajno sta stala takoj za intitulacijem, pred ali za morebitnimi standardnimi naracijskimi besedami ter pred dispozicijskim glagolom. Formalno soglasje je destinatarju načelno zagotavljalo, da je avktor za dejanje dosegel verbalno soglasje od vseh sorodnikov in dednih upravičencev. S tem so se upravičenci odpovedali morebitnim kasnejšim izpodbijanjem pogodbe in listine, češ da o dejanju poprej niso bili obveščeni ali da se niso strinjali z njim (klasičen termin takih odpovedih je bil »renuntiatio«, velikokrat uporabljen tudi za poimenovanje konkretne listine).⁹⁵ Nestrinjanje bi lahko povzročilo sodni spor, destinatarju pa bi prineslo dolgotrajno pravdanje in stroške. Poudariti velja, da se teh konsenzualnih izjav ne sme zamenjevati z onimi, ki so destinatarju zagotavljale jamstvo dedičev predvsem pri dolžniških razmerjih.⁹⁶ Pojav konsenza je bil povezan tako z osvobajanjem ministerialitete na Kranjskem v 13. stoletju in s širitvijo dedovanjskih pravic med člane družine in rodbine tudi na ženske,⁹⁷ kot tudi s povsem subjektivnimi momenti, predvsem s spoštovanjem konsenza, ki se sam po sebi zaradi neponovljivega verbalnega značaja, kasneje materialno ni mogel dokazati. Le ideologizirana in mitizirana viteška čast ga je ohranjala vse do začetka 13. stoletja v ustni obliki. Nato pa je zaradi varnosti prejemnika in destinatarja konsenz moral preiti v listine. Nasprotno pa nasvet ni imel tako daljnosežnega pravnega pomena, saj je le naznanjal, da je do

⁹³ Podobno G. Pfeifer glede listin briksenškega škofa Egna Eppanskega (Eppan, 76).

⁹⁴ BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 693-704.

⁹⁵ O tem več v SCHLOSSER, *Renuntiationes*. Sam se odpiranju globljih pravnih vprašanj na tem mestu zaradi preglednosti odpovedujem.

⁹⁶ Te formule, ki jih določa izraz »zase in za svoje dediče« gl. EBEL, »Erben«, 237 sl.

⁹⁷ O tem več v KOS, *Dediščine*, 35 sl.

dejanja prišlo po predhodnem posvetovanju destinatarja s sorodniki ali/in prijatelji. Nasvet in soglasje sta bila dispozicijska vstavka, vendar ju je njuna predhodnost glede na dispozicijsko dejanje približevala tudi k naraciji. Čeprav so si bile konsenzualne in konsiliarne oblike podobne in kratke ter so za diktatne raziskave zato načelno manj pomembne, si moramo ogledati nekaj najznačilnejših formul.

Soglasje in pristanek sta bila opisana z različnimi besedami, ki pa so imele v bistvu isti pomen, t.j. brezpogojni pristanek: »accedere« (pristati), »assensio« (odobranje, pritrjevanje), »annuere« (potrditi, odobriti, obljubiti), »consensus« (soglasje), »favor« (odobranje, priznanje), »licentio« (dovoljenje), »voluntas« (dovoljenje, volja).

manum coniugis mee: L 80 (1250).

communicata manu ... uxoris mee et omnium heredum meorum: L 163 (1266).

brüder hant: L 282 (1295).

erben: L 324 (1301).

aidem hant: L 327 (1301).

h(aws)vrawen ... hant und ... hant: L 328 (1301).

Kratka oblika pristanka je navajala le sorodnikovo oz. dedičevo »roko«, kar je pomenilo trdnost njegove kvazi prisege - z (iztegnjeno) roko se simbolno prisega zlasti v krščanskem svetu ponekod še danes, tudi v posvetnih zadevah. Ta pisna forma soglasja je bila redkejša in bolj priljubljena v nemških listinah. L 80 je prejemniška kostanjeviška listina in konsenz navaja šele tik pred koroboracijem. Zanesljivo prejemniška kostanjeviška je tudi L 163, v kateri so dali soglasje za dejanje izstaviteljava žena in dediči. Druge tri listine so nastale v Ljubljani (Lienhardovi L 327 in 324; Rutlibova L 328), L 282 pa je napisal ortenburški pisar Nikolaj. Očitno je bila kratka oblika zasidrana zlasti v kostanjeviški in ljubljanski praksi, drugod pa več šele po letu 1301.

Daljše konsenzualne formule so bile še bolj raznolike, skorajda ni bilo popolnoma enakih, tudi če je šlo za istega notarja in podobno dejanje.

accedente pleno consensu: L 276 (1295).

assensu: L 198 (1274).

assensu et consensu: L 221 (1282).

accedente et annuente ad hoc omnium haeredum nostrorum consensu et optima voluntate:
L 313 (1300).

annuente consensu et voluntate: L 284 (1296).

communi voluntate conventus nostri pariter et assensu: L 255 (1288).

voluntate nostri capituli et assensu: L 116 (1259).

To skupino zaznamujejo besede »accedere«, »annuere« in »assensio«. Samostojno ali v kombinacijah z bolj običajnjima »consensus« in »voluntas«. Pojavljale so se od 60. let 13. stoletja v posameznih (prejemniških) kostanjeviških (L 116, 255), stiških (L 198), križevniških (L 221, 276) in kamniških (L 284, 313) listinah. Jasna je njihova kleriška provenienca.

omnium maiorum et minorum ad quos hereditas nostra spectabat pleno consensu: L 53
(1238).

consensu: L 176 (1268), L 273 (1294), L 317 (1301).

consensu spontaneo: L 331 (1301).

consensu ... et spontanea voluntate: L 244 (1287).

Tudi samostojni »consensus« je bil redek. Zanimiv je bil oni v L 53, izstavitelja Gerloha Kamniškega in oglejskega (javnega) notarja, ki je govoril o pristanku »vseh večjih in manjših«, kar je pomenilo verjetno njegove (številne) otroke. Tako kot prva konsenzualna skupina, je bil »consensus« značilen za stiške (L 176, 273) in sestrške kostanjeviške (L 317 notarja Wernerja) listine. Dodatna beseda »spontaneus« je bila značilna za listini dveh pisarjev, ki sta delovala v Kamniku (arhidiakon Peregrin z L 244 ter moravški župnik Witig Limberški z L 331), čeprav si obe formuli v podrobnostih nista bili podobni.

licentiae et favore: L 260 (1290).

communis consensu ac favore unamini: L 296 (1298).

voluntate ... consensu et favore: L 310 (1300).

consensu et optima voluntate ac etiam manuali porrectione: L 301 (1299).

consensu et optima voluntate ... necnon manuali porrectione: L 320 (1301).

consensu ac voluntate ... qui tunc erant: L 199 (1275).

consensu et voluntate: L 200 (1275).

uxoris mee ... arbitrio et consensu ... unamini voluntate: L 259 (1289).

consensu ac unaminj voluntate: L 285 (1296).

»Consensus« skupaj z izrazi »voluntas«, »manuali porrectione« ali »favore« daje otipljivejše namige o diktatnih filiacijah. Beseda »favore«, ki se pojavlja le v L 260 in 310, je bila posebnost istega stiškega meniha - pisarja, ki je po drugačnem diktatu napisal tudi L 285. L 296 pa je imela skupen stiško-kostanjeviški izvor. Po drugem in tretjem stiškem diktatu sta bila tudi skoraj enaka para konsenzov v L 199 in 200 ter par v L 259 in 285, ki ju zaznamuje značilna beseda »unamini« (poleg teh samo še v drugi stiški L 296). Vse zgoraj navedene listine (poleg L 205) so kljub razlikam v drugih formulah rezultat istega diktata. L 301 in 320 sta delo gorjanskega župnika Ulrika. Poleg nekaterih drugih formul imata skoraj enaki tudi konsenzualni izjavi, ki potrjujeta zgornje mnenje o priseganju. Izprožena roka (nad križem, biblijo) je namreč pomenila simbolno kretnjo, ki je bila nujna pri svečanem obljubljanju in priseganju.

voluntate: L 21 (ok. 1207), L 36a (1228).

uxoris mee ... benivola et optima voluntate: L 208 (1277).

bona voluntate nostra ... puro corde et bona voluntate: L 309 (1300).

bona voluntate mea: L 291 (1297).

güten willen: L 262 (1290), L 286 (1297).

Nekatera, le pogojno rečena soglasja, so izražala samo (dobro) voljo. To je razumljivo, če vzamemo v ozir, da andeški ministerial Henrik Gutenberški okrog leta 1207 še ni mogel prosto razpolagati s svojo posestjo in so njegovi sorodniki lahko izrazili zgolj »voljo«, grof Henrik Andeški pa je potrdil prodajo vetrinjskemu samostanu, kar je dalo dejanju veljavnost (L 21). Z listino L 36a pa sta oglejski patriarh Bertold in njegov brat Oton VII. Meranski potrdila medsebojno transakcijo dveh samostanov, ki njunega obveznega pristanka pravzaprav sploh nista potrebovala. Ker pa je bil prodajalec samostan Diessen, zadevna posest pa nekoč andeška, sta kot pripadnika ustanoviteljske rodbine za ta posel izrazila dobro voljo. Posebnost je konsenz v ljubljanski križevniški L 208. L 309 kostanjeviškega pisarja Bertolda ima podoben, resda nekoliko daljši konsenz kot L 291, zato pa imata skupnih še nekaj (samosvojih) formul in del diktata. Enostavnejšo in po letu 1300 običajnejšo nemško »dobro voljo« sta naznanjali L 262 in 286 - prva freisinška, druga od pisarja Bertolda.

licentia: L 121 (1260).

Tak konsenz je bil posebnost (kamniškega) notarja in duhovnika Leonarda, ki je bil italijanskega porekla.

consilio ... per omnia accedente consensu ac voluntate: L 37a (1228).

pro nostrorum consilio, tum etiam de consensu capituli praefatae ecclesiae: L 39 (1230).

consilio et deliberato animo data fide manus nostras in formam iuramenti porreximus ad sancta sanctorum: L 184 (1269).

amicis meis diligenti ad informacionem et consilium ... super premissis taliter concordavi: L 250 (1288).

bona deliberacione consilio et consensu ... nec non voluntate: L 267 (1291).

consilio et consensu: L 321 (1301).

gunst und rat: L 256 (1288).

Obračanje po nasvet je bilo redkejše in vedno povezano s soglasjem, kar je nasvet postavljalo v sekundarno vlogo. Razlog je bil ta, da se redni posvetovalni organi pri dinastih, ki so imeli kaj opraviti s Kranjsko, v 13. stoletju še niso povsem oblikovali. Posameznim cerkvenim izstaviteljem so dajali nasvet ugledni posvetni in cerkveni knezi (L 37a), čeprav so bili slednji udeleženi v sporu z njimi (L 39). Kdor je vodil zadeve podrejene ustanove, je nujno potreboval soglasje, ki pa ga je dobil šele po posvetu: provincialni komtur Nemškega viteškega reda, ki je menjal posest ljubljanske komende, je to lahko storil šele po izrecno navedenem posvetu in pristanku ljubljanskega komturja s konventom (L 321). Če je šlo zavažno politično dejanje, se je po skupnem posvetu za dejanje odločilo več nesrodnih oseb, ki so to podkrepili s prisego: leta 1269 so spanheimski ministeriali tako prisegli Filipu Spanheimskemu (L 184); leta 1288 je Ofo Emmerberški po nasvetu prijatelj odstopil od svojih pravic do gradu Trušnje v korist grofa Majnharda II. Tirolskega (L 250). Nasvet in soglasje avktorjevega in izstaviteljevega brata sta kostanjeviškemu samostanu pripomogla pridobiti nekega podložnika (v falsificirani L 256). Tudi nižjerangirani plemiči so se pred skromnimi dejanji včasih posvetovali in šele nato dobili pristanek sorodnikov (L 267).

c) »**Pertinentio**«^{97a} je dispoziciju podrejena formula o dodatkih, ki pripadajo transakcijskemu objektu. Načelno sploh ni bila potrebna - kdor (pre)daja neki objekt, ga preda v celoti. Toda z drobitvijo prvotno enotnih posestnih in lastninskih pravic je prišlo sčasoma do stanja, ko določene pravice niso bile avtomatično del konkretne posesti, saj so lahko imele drugačen izvor. Strah pred pozabo nekega takega dodatka in možni zapleti so do visokega srednjega veka pertinenco iz prvotno kratke in preproste razširili v dolg seznam vseh mogočih pravic h konkretni posesti.⁹⁸ Formule so razmeroma precej izpovedne, tako za razvid obsega posesti kot tudi za diktat, saj so bile bolj toge in konservativne. Pestrost je bila manjša predvsem pri nemških oblikah,⁹⁹ večinoma navezanih na glagol »gehoren«. Skromnost je bila tudi posledica težav s prevajanjem natančnih latinskih pojmov. Latinskih oblik je bilo več, a jih lahko vse razdelimo na nekaj osnovnih skupin, znotraj katerih je prihajalo do variant. Pertinence niso bile posebno stabilen del diktata, marveč so njihove oblike nihale tudi pri istih diktatorjih in so bile odvisne tudi od konkretnih značilnosti posesti - vinogradi so bili omenjeni pač le v pertinencah tistih listin, ki so omenjala posest na vinorodnih območjih ne glede ali je imela konkretna posestna enota tudi zares vinograd. Pertinenčna formula je bila ena najbolj univerzalnih, saj je lahko pristala v enaki obliki pri najrazličnejših diktatih med seboj nepovezanih notarjev. Šlo je torej za neindividualen dispozicijski dostavek. Pri pregledu

^{97a} Večina formul se začneja z besedama »cum« ali »mit«, ki pa sta zaradi boljše primerljivosti formul izpuščeni

⁹⁸ Strinjamo se lahko z mnenjem, da je bilo »napihovanje« pertinenc tudi posledica birokratiziranja v pozni antiki, ko so listine že poznale pertinencij (FICHTENAU, Urkundenformeln, 318).

⁹⁹ FICHTENAU, Urkundenformeln, 319 (s pregledom literature).

posameznih oblik sem v citatih izpustil dolga naštevanja in pravne pomene naštetih pertinentnih pravic ter se omejil le na uvodne in zaključne (pravno pomembnejše) besede.

allem dem daz da zû gehôret: L 286, 293 (1297).
allem dem reht daz zu den ... gehôret: L 266 (1291).
allem dem reht daz da zu gehôret: L 307 (1300).
alle deu und zu ... gehôrent: L 327 (1301).
allen dem rechte und nuze der darzû gehôret: L 318 (1301).

To skupino v nemških listinah zaznamuje velika podobnost, deloma tudi enakost v diktatu in pisarju ter pojavitve šele leta 1291. Medtem ko so L 266, 286, 293 in 307 delo istega kostanjeviškega pisarja Bertolda, je L 327 nastala v Ljubljani izpod rok pisarja Lienharda. Pri prvih štirih sta pertinentija v tretji in četrti listini, ki omenjata »pravice«, nekoliko odstopala od podobnih v prvih dveh. L 318, ki je morda delo meniha in pisarja Rudolfa, je nastala v Stični. Očitno so vse te oblike izhajale od ene osebe - omenjenega misterioznega pisarja slabih navad - in se kasneje pojavile še pri nekaterih redkih pisarjih.

omnibus iuribus et attinentiis: L 189 (1271).
omni iure et attinenciis suis: L 116 (1259).
omnibus attinentijs ad habendos possidendos firmiter et tenendos: L 260 (1290).
omnibus attinentijs: L 198 (1274).
omnibus atinenciis: L 291 (1297).
omnibus atinenciis ... et omni iure ac libertate: L 36a (1228).
omnibus earum attinentiis: L 118 (1259).
omnibus attinenciis suis: L 321 (1301).
omnibus atinenciis eorum: L 131, L 132 (1262).
omnibus suis adtinentiis: L 99 (ok. 1254).
omnibus suis attinentijs: L 240 (1286), L 317 (1301).
omnibus suis adtinentijs et iuribus: L 313 (1300).
quibuslibet suis attinentiis: L 276 (1295).
omnibus attinentijs suis ... cum omni prorsum utilitate quae ibidem habetur in praesenti, vel exinde poterit elici in futurum: L 202 (1275).
omnibus suis attinentijs ... et cum omni prorsum utilitate quae ex ipsis nunc habet et haberi poterit in futurum: L 273 (1294).

Te, večinoma kratke oblike brez daljših naštevanj so bile značilne za različne diktate listin ljubljanskih križevnikov (L 189, 276, 321), kostanjeviških (L 116, 240, 291, 317) in stiških (L 99, 198, 202, 260, 273) cistercijanov. Omeniti pa velja še falsifikata L 131 in 132, ki sta nastala po prav tako falsificirani L 140 (iz konca 13. stoletja) in originalni L 240 za samostan Kostanjevica. V posameznih primerih pa tudi po enkrat pri cerkljanskem župniku Henriku (L 36a), notarju freisinškega škofa Henriku (L 118) in gorjanskem župniku Ulriku (L 313). Beseda »attinentio« je bila popularnejša od srede 13. stoletja, in sicer predvsem v cistercijanskih diktatih, ki so hitro prehajali med samostani. Zdi se, da so tovrstne formule nastale v diktatih stiških sestavljalcev. Posebna stiška formula v L 202 in 273 se je od skoraj identičnih razlikovala le z besedo »pertinentio« namesto »attinentio« (gl. spodaj pri L 200 in 285) in se jasno uvrščala med one z različnimi stiškimi diktati, a delo enega notarja.

omnibus attinencijs suis ... et alijs quibuscunque nominibus censeantur: L 332 (1301).
omnibus suis cultoribus rebus et iuribus quocunque nomine censentur: L 233 (1284).

quocunque nomine censeantur et cum praedicto saltu: L 259 (1289).

omnibus iuribus et utilitatibus et usibus ... et aliis quocunque nomine censeantur: L 28 (1220).

eorundem pertinenciis quocunque nomine censeantur propriis: L 258 (1288).

Te samosvoje pertinencije sta zaznamovali beseda »censeantur« in daljša forma. Šlo je za različne provenience. Turjaška L 28 je delo neznanega javnega notarja, L 233 in 332 (notarja meniha Wernerja) sta bili kostanjeviški, L 259 stiška, L 258 pa listina tirolske grofovske pisarne (notar Rudolf iz Meißna). Zdi se, da so dobile takšne formule vzor pri javnih notarjih, kar sta pisarja L 28 in 258 bila. Druge tri listine pa kažejo na osebe, ki so bile vsaj dojemljive za zahodne vplive, če že niso prišle z zahoda.

aliisque pertinentiis: L 20 (1207).

omnibus ... pertinentibus: L 267 (1291).

omnibus ipsius pertinenciis: L 331 (1301).

omnibus suis pertinenciis: L 95, L 96 (1252), L 296 (1298), L 308 (1300).

omnibus suis pertinenciis ... cum omni iuris plenitudine perpetuo possidendos: L 301 (1299).

omnibus suis pertinentiis et omni iure quo nos usi fuimus ab antiquo: L 255 (1288).

omnibus suis pertinenciis, iuribus et honoribus: L 290 (1297).

omnibus iuribus et pertinenciis suis: L 302 (1299).

omnibus iuribus et pertinentiis suis ... et cum omni prorsus utilitate quae ad praesens ibidem habetur vel exinde elici poterit in futurum: L 200 (1275).

suis pertinenciis ... cum omni prorsus iure et utilitate que nunc illis inesse noscitur et ex ipsis elici poterit in futurum: L 285 (1296).

To pertinenčno skupino združuje samo beseda »pertinentio«, sicer pa so po obliki in provenienci formule precej različne in so se uporabljale predvsem od konca 13. stoletja. Krajše oz. samosvoje so uporabljali vetrinjski (L 20 - Ortoľ), kostanjeviški samostanski (L 255 - opatov avtograf?, L 267 meniha Wernerja), freisinški (L 290 - dvorni pisar Henrik) in različna kamniška pisarja (L 301, 331). Freisinški notar magister Henrik je v leta 1252 napisanih, skoraj identičnih L 95 in 96 uporabil enaki kratki formuli kot pol stoletja pozneje notar v L 296 in že omenjeni priljubljeni gorjanski župnik Ulrik (L 308). Kratkost in omejenost na pertinencij ne omogočata tehtnejših diktatnih povezav, saj so bili ostali elementi v L 296 in 308 drugačni. Par, čeprav ne povsem identičnih pertinenc (»prorsus«, »utilitate«, »elici«, »poterit in futurum«) in diktatov, tvorita tudi stiški L 200 in 285, kot je ugotovljeno po konsenzualnih formulah. V teh skupnih besedah je podobnost tudi z nekoliko drugačnim diktatom in pertinencijem v L 202 in 273 (gl. zgoraj). Posebno obliko je imela še ljubljanska L 302, ki je zelo spominjala na notarski instrument in je bila delo javnonotarsko izobražene osebe.

omni iure: L 34b (1228), L 310 (1300).

omnibus iuribus: L 237 (1285).

iuribus universis: L 250 (1288).

omni iure, quod ... dignoscitur pertinere: L 221 (1282).

omni pertinencia et iure, quas ... quoquomodo dinoscuntur pertinere et quibus possedimus nos idem: L 214 (1279).

omni iuris plenitudine: L 303 (1299).

omnibus appendiciis suis: L 12 (1175-1181).

allen dinsten, nutzen und zwgehorung als wir es inngehabt habenn: L 256 (1288).

Zadnjo skupino sem sestavil iz vseh preostalih pertinencijev, ki vsaj na prvi pogled ne kažejo povezav z drugimi. Enako kratko formulo sta imeli tako andeška L 34b kot stiška L 310. Slednja pa je imela enak konsenz in pisarja/notarja kot L 260 in nekatere druge stične točke (diktator/pisar je bila ista oseba). Nezahtevne formule sta uporabila tudi različna križevniško-ljubljanska pisarja v L 221 in 237, ki sta drugačni, ter notar grofa Majnharda II. Tirolskega Rudolf iz Meißna. Tudi kostanjeviški opat Jakob je uporabil posebno, od drugih kostanjeviških drugačno formulo (L 214 - avtograf?). Izstopajoče formule sta imeli še vetrinjska L 12 in kamniška L 303. Kostanjeviška L 256 v nemškem jeziku pa ima z vsemi drugimi nekompatibilno pertinenco formulo, kar spet potrjuje domnevo o falsifikatu iz 14. stoletja.

Sanctio in cautio

Pravih **sankcijskih formul** je bilo v kranjskih listinah malo. Za to je bilo več razlogov. Najprej velja omeniti neobičajnost sankcionalnih formul v nemških kraljevskih listinah vse do prve tretjine 12. stoletja (pisarna cesarja Lotarja III.). Ne glede na splošno uporabo sankcija v cesarskih listinah za italijanske prejemnike¹⁰⁰ je imelo to dejstvo zaviralni učinek, saj se je praksa nemške pisarne zelo posnemala tudi v listinah oglejskih patriarhov iz 12. in začetka 13. stoletja. Tipični sankciji so se uporabljali predvsem v dveh sferah: v najvišji cerkveni, kjer je papeška avtoriteta razpolagala z mogočnimi duhovnimi (izobčenje ipd.), pa tudi posvetnimi sankciji, ki jih je papeška pisarna redno vključevala v privilegije. Po njeni praksi so se radi zgledovali škofovski notarji, saj so imeli (nad)škofje pravzaprav edini subordinirano ekskomunikacijsko pravico, ki je bila do 13. stoletja najpomembnejša in najučinkovitejša duhovna zaščita, čeprav pogosto že brez stvarne moči. Na Kranjskem do 15. stoletja ni bilo posebne škofije, pač pa so oglejski patriarhi s svojo, glede na Kranjsko eksterno pisarno, kvečjemu vplivali na domače samostanske in posvetne kleriške notarje. Celotni notarji škofov, ki so imeli določene pravice na Kranjskem in so tam tudi izstavljali listine, so se do začetka 13. stoletja odpovedali pravim sankcijem.¹⁰¹ Kranjska posvetna oblast je bila neenotna, saj se je dežela z vsemi centralnimi uradi prisile, ki so jamčili za uresničitev posvetnih sankcionalnih mehanizmov (materialnih kazni) ne glede na osebno pripadnost posameznika določenemu gospodu, formirala šele v zadnji tretjini 13. stoletja.¹⁰² Po drugi strani je Interregnum povzročil blokado vplivov iz cesarske pisarne in neposrednega prevzemanja njenega diktata v pisarne šele utrjujočih se deželnih gospodov. Zato je bila prava sankcijska formula sprejemana na Kranjskem skoraj kot nestvaren dodatek, ki v privatnih pečatnih listinah ni imel večjega odmeva. Ko pa je Kranjska postala v drugi polovici 13. stoletja dežela, je bil sankcij v vseh nekraljevskih, nepapeških in neškofovskih listinah že preživeta diplomatska formula, ki je bila nadomeščena z deželnemu pravu običajnejšimi garancijskimi klavzulami, ki so bile za nove dispozitivne listinske forme pravzaprav nujne: pravno dejanje se je sicer končalo z izgotovitvijo in predajo listine, njegove posledice pa so bile daljnosežnejše.

Kljub temu so se v 12. in 13. stoletju v nekaterih listinah uglednejših cerkvenih izstaviteljev pojavile prave sankcijske formule, ki kot rečeno, niso bile pravilo in standard, pač pa so bile vključene glede na svečanost in pomembnost dejanja in listine. Po definiciji je šlo za grožnjo s kaznijo ob kršitvi pravnega dejanja. Z njo se ni štela listina, pač pa dejanje.¹⁰³ V zadevnih listinah je razvidna samo duhovna, spiritualna kazen, katere izrek in včasih tudi uresničitev sta

¹⁰⁰ ERBEN, Kaiserurkunden, 358.

¹⁰¹ Freisingške listine so bile v 13. stoletju že brez teh formul (RUF, Freising, 55); zelo malo jih je bilo tudi v listinah briksenških škofov (PFEIFER, Eppan, 77-78).

¹⁰² KOS, Imago, 43-64.

¹⁰³ FICHTENAU, Urkundenformeln, 321-323.

bila domena cerkvenih izstaviteljev/avktorjev. Toda zunaj Kranjske, se je posvetni sankcij pojavljala v listinah cerkvenih izstaviteljev, zlasti če je šlo za povsem posvetne, materialne zadeve.¹⁰⁴ Duhovne sankcije, največkrat izrecno poudarjeno izobčenje in anatema, ki so jih poznali svečani diktati patriarhovih notarjev sredi 12. stoletja (npr. v L 1, 2, 5), so bile zunaj škofovskih listin dopuščene le, če je šlo za ohlapne grožnje, brez poseganja samozvanih zastopnikov. Ni smelo iti ne za izobčenja, anateme in interdikte ne za grožnje s cerkvenimi sodišči. Zato so se morali tu pa tam posluževati praznih in ohlapnih groženj tudi redki samostanski pisarji, vendar samo do srede 13. stoletja, ko so nastajajoče deželno pravo, dežela in njeni centralni uradi omogočili primernejšo zaščito za pridobljene pravice kot mistične in za plemstvo večidel neizvedljive ter konec 13. stoletja zvodenele kazni. Razen, če bi se duhovna kazen dopolnjevala s posvetno, ki pa je bila smiselna šele, ko je deželni gospod dobil določeno moč nad vsem plemstvom in se pomiril z oglejskimi patriarhi, pod katerimi sta bila cerkvena uprava in jurisdikcija južno od Drave. Teh nekaj duhovnih sankcijev si velja ogledati.

Si vero istam donationem infregerit, indignationem Dei et divinam ultionem incurrat et vinculo anathematis innodetur: L 34c (1228).

Qui vero suprascripta servicia ausus fuerit infringere, confundat illum dominus in eternum: L 91 (1252).

ut quicumque ipsas violare temptaverit, omnipotens Dei, beate virginis Marie, et omnium sanctorum indignationem hic et in futuro, incurrat, et cum Anania et Saphyra, qui de precio defraudarunt, et Juda proditore mercedem iniquitatis recipiat: L 115 (1258).

Quod si quis contumax et iniquus facere praesumpserit, excommunicationi subjaceat, et nisi resipuerit, aeterna maledictione mulctatus cum Dathan et Abiron permaneat: L 1 (1136).

Sub poena perpetuae maledictionis, omnibus interdicentes, ut nullus eos laedere, aut in bonis suis aliquomodo offendere, aut molestare praesumat; quod si quis temerario ausu facere praesumpserit, anathematis vinculo se innodatum esse cognoscat, et cum Dathan et Abiron, nisi resipuerit, aeterna damnatione damnatum: L 2 (1145).

Si quis autem hanc nostram donationem infregerit, aut eidem contradixerit, cum Dathan et Abyron aeternae subjacet maledictioni: L 52 (1238).

Siquis itaque huius nostri mandati violator exstiterit, sciat se nisi resipuerit, perpetuo anathematis vinculo innodatum: L 5 (1152).

Sankcij v L 34c za stiški samostan, ki ga je uporabil andeški notar Henrik iz Amrasa, je za kršitelja predvideval anatemo, ne le božjo nejevoljo. V drugih njegovih listinah takšnega sankcija ni bilo, kakor tudi ne v stiških listinah. To pa namiguje na aktivnejšo udeležbo stiškega samostana pri sestavi listine. Stiški pisar je v L 91 uporabil bolj splošno grožnjo tik pred arekacijem, da bo kršitelja za večno kaznoval Kristus. Sankcij v kostanjeviški L 115 je grozil z Bogom, Marijo in vsemi svetniki, če bi prišlo do kršitve dejanja. Poleg tega je opozarjal na usodo Ananija in Safire, ki sta hotela prevarati apostola Petra in cerkveno občino in zase obdržati del kupnine za prodano posest (Apd 5,1-11) ter »izdajalca Jude« (Iškarijota). Takšna sankcionalna oblika, ki je bila v variantah precej popularna na Nemškem, predvsem pa se je v zelo podobni obliki kot v L 115 pojavila v potrditveni listini patriarha Peregrina za gornjegrajski samostan leta 1140,¹⁰⁵ je izkazovala diktatorjevo teološko podkovanost, vendar je pomenila za potencialnega kršitelja zgolj papirnato grožnjo. Ker je bil notar listine iz leta 1140 nemškega porekla (Kono), ki je pisal za patriarha po prevladujočih severnjaških (cesarskih) zgledih, je takšna formula razumljiva. Očitno je prav omenjena biblijska zgodba zelo vplivala na nekatere

¹⁰⁴ Vetrinjska listina iz leta 1244 ima sankcij z navedeno denarno kaznijo (MDC IV/1, št. 2287, str. 317).

¹⁰⁵ UBSt I, št. 180 (str. 188-190). ERBEN, Kaiserurkunden, 361.

svečanejšje diktate samostanskih listin (v L 115!). Toda takšne duhovne kazni so bile za brezbožnika, ki bi si upal v 13. stoletju nadlegovati menihe, že brezpredmetne.

Še zanimivejšo skupno usodo in časovno sosledje imajo sankciji v oglejskih listinah L 1, 2 in 52. Prva je ustanovna za Stično in je nastala v režiji notarja oglejskega patriarha, morda celo Kona, ki je zanesljivo diktiral in napisal L 2, ki je po vsebini obnovitev prvič po ustanovni listini istega izstavitelja. Obe sta nastali po istem diktatu, ki se je v taki obliki kazal le v teh dveh patriarhovih listinah. Še posebej podobni so si intulacij, invokacij, datacij. Praktično v istih besedah je v L 2 ponovljen sankcij, ki je v obeh primerih poleg grožnje kršilcem z anatemo, opozarjal tudi na usodo biblijskih nesrečnežev Datana in Abirona, ki sta se upirala Mojzesu v puščavi (4 Mz 16,1). Ker sta bili obe listini nato v stiškem arhivu, ni presenetljivo, da je po njunem vzoru okrog leta 1238 nastal falsifikat v imenu Sofije Andeško-višnjegorske (L 52), ki je le natančneje opredeljeval bistvo pristne L 51 iste izstaviteljice in verjetno Henrika iz Cerkelj kot sestavljalca diktata in pisarja. Nedvomno se je falsifikator L 52 opiral na obe ali celo vse tri predloge (o tem gl. v uvodnem poglavju o značaju in vsebini listin). Biblijske usode konkretnih grešnikov kot sankcijsko poučna zgodba, so bile torej značilnost nekaterih svečanih patriarhovih listin sredi 12. stoletja, konkretno vodilnega notarja Kona. Le izjemoma so z zavestno naslonitvijo na te listine nastale še nekatere v 13. stoletju, ki so imele takšne sankcije, medtem ko so bili drugi elementi večinoma modernizirani.

contradictione qualibet non obstante: L 260 (1290), L 273 (1294), L 310 (1300).

Značilna sintagma »non obstante«, ki je bila običajna v papeški pisarni za kratke »litterae« in je govorila o nenasprotovanju dejanja siceršnjim pravicam, ni bila klasičen sankcij. Je pa imela vlogo preprečevanja nesporazumov, čeprav brez trdnih inštrumentov. Pojavila se je v treh listinah, ki jih je sestavila in napisala ena oseba v stiškem samostanu (L 260, 273, 310). Njihov avtor se je v tem zgledoval po papeških listinah, morda prav tistih, ki so bile takrat že v samostanu.

Adicio etiam quod si non attendero bona et sincera fide sine qualibet captione omnia premissa et promissa superius, sim ipso facto ex tunc infidelis, exlex pariter et periurus: L 212, L 213 (1278).

Qui vero laudamenti, quod absit, transgressor extiterit, illius res proprie ac feudales ad sepe dictum dominum nostrum libere devolvantur: L 184 (1269).

Quod, si non fecerimus, fevdis nostris atque omnibus bonis propriis esse volumus et vindicamus per omnia condempnatos pariter et privatos: L 185 (1269).

Quod, si ratum non teneremus, omnia iura nostra amisisse profiteamur: L 204 (1276).

Posvetni sankcij se je do leta 1300 pojavil v dveh identičnih prejemniških listinah iz istega dne, delo freisinskega notarja magistra Hermana. Obe sta govorili o odpovedi maščevanju v korist freisinskega škofa Emiha (L 212, 213). Za zavarovanje sta predvidevala posvetno izobčenje (nem. »Acht«), če se izstavitelja ne bi držala obljube.¹⁰⁶ Posvetno sankcioniranje je predvidevalo tudi ohlapno določilo v priseganju ministerialne zvestobe, da naj bodo v primeru, če se izstavitelji ne bodo držali obljubljenega, vse njihove pravice ali posest izgubljene. Šlo je za pomembne listine nekaterih spanheimskih ministerialov (L 184) in Friderika Falkenberškega za Filipa Spanheimskega (L 185) ter listino več vzhodnodolenjskih bivših spanheimskih ministerialov, ki so leta 1276 obljubljali pokorščino grofu Majnhardu II. Tirolskemu za grad Žumberk (L 204).

¹⁰⁶ KOS, Imago, 109-110.

Prava sankcijska formula je bila v kranjski listinski praksi pogosto nadomeščena z daljšim koroboracijem, ki je za zaščito dejanja in prejemnika/avktorja pred kršitvami navajal izstaviteljevo željo in ukaz po vključitvi prič in/ali pečata v listino.¹⁰⁷ Na tem mestu navajam le nekaj primerov, več pa v poglavju o overovitveni problematiki (Corroboratio):

»da ne bi kasneje izstavitelj in dediči kršili sklenjenega, se postavljajo priče«: L 19 (ok. 1207).

»da ne bi kasneje izstavitelj in dediči kršili sklenjenega, se postavljajo priče in ukazujemo overavljenje listine s pečatom«: L 36, L 36a, L 37a (1228), L 37b (1229).

»da ne bi kasneje izstavitelj in dediči kršili sklenjenega, naj se listina overovi s pečatom«: L 46 (1235), L 188, L 189 (1271), L 195 (1273), L 199 (1275), L 208 (1277), L 211 (1278), L 219 (1280), L 237 (1285), L 254 (1288), L 266, L 267 (1291).

Takšno zavarovanje je bilo standardno od začetka 13. stoletja do 70./80. let istega stoletja. Starejši primeri so izjemni, saj je v 12. stoletju listina s pomočjo pečata šele postajala popolno dokazilno sredstvo. Tedaj so za zavarovanje in dokazilo dejanja še prevladovalle priče, kot je to logično nakazoval najstarejši primer v L 19. V prvi tretjini 13. stoletja se pričam še ni bilo mogoče odpovedati, a jim je bil ob bok že postavljen pečat. Evolutivnost je lepo razvidna iz prakse andeških notarjev (L 36, 36a, 37a, 37b). Od 30. let pa je vendarle prevladal pečat, vendar se je kot edino zavarovalno sredstvo izmenjeval in umikal razvitejšim garancijskim klavzulam. Kot arhaična ali vsaj posebno značilna oblika je takšna formula bolj slučajno ostajala v nekaterih listinah ljubljansko-križevniških (L 189, 208, 219, 237), freisinških (magistra Henrika L 188, 195), stiških (L 199), kostanjeviških samostanskih (L 211, 254, 267) in mestnih (L 266) notarjev. Samo ljubljanskim križevnikom je šlo za trdnejšo tradicijo, ki je novi običaji še niso premagali. To je bila nedvomno posledica večje navezanosti reda na severne dežele in njihovih pisarjev na listinsko prakso nemških komend.

Od srede 13. stoletja so bile pogostejše standardizirane in modernejše, a raznolike **kavcionalne** ali **garancijske formule**, ki so obljubljale zaščito destinarjevih pravic, pridobljenih s konkretnim dejanjem, proti avktorju in dedičem ali proti tretjim osebam. Takšna garancija oz. dodatna varnost za destinarja (evikcija) je temeljila na odškodnini iz dela nedoločenega (= vsega) avktorjevega premoženja, predvsem iz posesti, ali pa je bila že izražena v denarju. Odškodnino je bilo mogoče prevaliti na postavljene poroke in določiti prisilno bivališče zanje ali dolžnika.¹⁰⁸ S to formulo je bilo v vseh inačicah pravo, teoretično sankcioniranje že preseženo s predvidenimi konkretnimi ukrepi. To je bila razvitejša stopnja zaščite pred kršitvami. Na Kranjskem se je razširila z italijanskimi vplivi, kjer so se garancije utrdile že do 12. stoletja. Zato ne preseneča, da so takšne formule na Kranjskem prevladale v dobi tirolskega deželnega gospostva, ki je bilo upravno in pravno zelo blizu italijanskim vzorom. Do leta 1300 se na Kranjskem še ni uveljavil inštitut deželne obveze za škodo, ki je ob predložitvi listine s to klavzulo omogočal takojšnjo izvršbo sodišča na račun premoženja bivšega avktorja, ki bi kršil ali neuspešno varoval destinarjeve pravice pred tretjimi osebami.¹⁰⁹ Njen pojav od začetka 14. stoletja je bil posledica poznega formiranja dežele, pa tudi širitve pravnih trendov, ki so v reševanju sporov dajali glavno vlogo (deželnemu) sodišču. O tem priča tudi prva

¹⁰⁷ Gl. tudi MELL, *Privaturkunde*, 63-67.

¹⁰⁸ VILFAN, *Zgodovina*, 241-242; KOS, *Grad*, 143.

¹⁰⁹ VILFAN, *Landschadenbund*, 451 sl.

eksplicitno izrečena avktorjeva podpora za spor pred sodiščem v listini ljubljanskega pisarja Lienharda šele leta 1301 (L 324).

Sane praedictum censum non solum ipsi verum et omnis posteritas eorum ad testimonium libertatis suę prefatus <ime> ecclesię nostrę advocatus eternaliter persolvendum statuit, ne forte aliqua spiritualis secularis(q)ue persona per potentiam eos ulla servitute subiciat aut opprimat: L 7 (ok. 1156-1163).

garancija s posestjo: L 99 (ok. 1254), L 198 (1274), L 285 (1296), L 293 (1297), L 296 (1298), L 310, L 314 (1300).

garancija z denarjem: L 234 (1284), L 258 (1288), L 278 (1295), L 286 (1297), L 303 (1299), L 307, L 314 (1300), L 317, L 318, L 328, L 332 (1301).

garancija s poroki: L 71 (1248), L 200 (1275), L 244 (1287), L 275, L 280 (1295), L 299, L 301, L 302 (1299), L 307 (1300), L 319, L 328, L 331 (1301).

V 12. stoletju je bila varnost zagotavljana predvsem z institucionaliziranimi sredstvi, ki so bili odvisni od stanu in statusa destinatarja/prejemnika. Trdnost in neokrenjenost dejanja v L 7 iz okoli let 1156-1163 stiškega opata Adelpranda naj bi zagotovil samostanski odvetnik (*advocatus*), grof Albreht Višnjegorski. To določilo je značilno za obdobje, ko stiški samostan še ni imel vseh zaščitnih in sodnih privilegijev posvetnih gospodov, kaj šele deželni gospodov, ki bi realno zaščitili samostan. Takšne privilegije so kranjski samostani prejeli šele v 13. stoletju, predvsem od Spanheimov. Višnjegorčan v resnici ni bil pravi odvetnik, pač pa zelo omejen »branjatelj« (»defensor«), saj cistercijani niso smeli imeti pravih odvetnikov. Zaščita pravnega dejanja v korist samostanskega gradbenika Mihaela je bila tako prepuščena potomcu ustanoviteljev samostana in najmočnejšemu okoliškemu gospodu.

Garancija s premoženjem in poroki je postala popularnejša od zadnje četrtine 13. stoletja, torej v času, ko je Kranjska postala dežela in je tudi nižje plemstvo dokončno dobilo pravico samostojnega razpolaganja s fevdi in lastnino. Takšna odvisnost od dežele in deželnega prava in njegovega izvajanja je nazorno prikazana tudi na primeru štajerskih listin.¹¹⁰ V pojavljanju različnih garancijskih objektov in subjektov ni bilo večjih kronoloških razlik. Pri tem ni šlo toliko za diplomatični problem, povezan z diktatnimi osnovami, pač pa za gospodarski in individualni fenomen. Odločitev za posest, denar ali poroke je bila deloma posledica evolutivnega razvoja blagovno-denarnega gospodarstva, ki je dajal prednost denarnemu kapitalu, manj pa nepremičninam v naravi. Deloma je bila odločitev individualna - odvisna je bila od zahtev, običajev in potreb prejemnika oz. destinatarja. Denarni vsoti ekvivalentna posest, ki ni poznala inflacije, je prišla v poštev pri odpovedih, predajah in prodajah posesti v korist vetrinjskega samostana (L 99 - stiška izgotovitev) in, kar je posebej zanimivo, vedno pri stiškem samostanu do leta 1300 (L 198, 285, 310 vse delo iste osebe) in enkrat pri kostanjeviškem pisarju Bertoldu (L 293). Očitno se ta konvent do takrat še ni sprijaznil z novimi gospodarskimi in pravnimi težnjami, diktator pa jih še ni mogel vključiti v formular. Poleg tega je bila posest kot garancija poznana še pri nižjem - predvsem dolenskem, tradicionalno konservativnejšem plemstvu, ki mu je bila zemlja sveta (L 296, 314); svetejša kot plemstvu in meščanstvu v patricijski Ljubljani in na Gorenjskem.

Denar je postajal prevladujoče garantno sredstvo od 80. let 13. stoletja. Hitrejši vdor v prakso je bil gotovo posledica krepitve denarnega gospodarstva, ne le zaradi splošnih evropskih gospodarskih gibanj, marveč tudi zavoljo naprednejših prijemov tirolskih in goriških uradnikov, ki so tedaj prišli na Kranjsko. Nemški viteški red je bil med prvimi, ki je začel uporabljati denar za garancije v pošlih, kjer je bil avktor oz. prodajalec (L 234). Razumljivo so bili tudi tirolski (L 258) in goriški grofje (L 278) bolj privrženi tej obliki varstva, saj so bili od davnine

¹¹⁰ MELL, Privaturkunde, 60-61.

navezani na poslovanje z naprednejšim romanskim svetom. Njihova praksa je hitro vplivala na domače srednje in nižje plemstvo, pa tudi na notarje, ki jih ni bilo več potrebno posebej opozarjati na nove zahteve. Še posebej, če je šlo za avktorje, ki so bili navezani na življenje v mestih, ali so poslovali z meščani in sklepali posle v mestih, predvsem v Ljubljani (L 286, 307, 314, 328) in Kamniku (L 303). Okoli leta 1300 je denar osvojil tudi pisarje v kostanjeviškem (L 317, 332, obe delo samostanskega notarja Wernerja) in končno tudi tiste v zadnji trdnjavi konservatizma, v stiškem samostanu (L 318).

V približno istem času, skupaj z uveljavitvijo in splošnim priznanjem novega deželnega prava na Kranjskem, so se v poslovanju in listninjenju uveljavili poroki.¹¹¹ Pri tem moramo pozabiti na L 71 iz leta 1248, ki je prva na Kranjskem napisana listina s poroki, saj je bila delo freisinškega notarja Konrada. Poroki so navadno jamčili za navedene vsote, porazdeljene med posameznike ali (solidarnostno) obravnavane skupno. Avktor/izstavitelj jim je ob morebitni zapadlosti poročstva lahko obljubil kasnejšo poravnavo iz njegove posesti. Tako so od leta 1275 poroki prevzemali garancije za transakcijska (kupoprodajna) dejanja, oz. dejanja, ki so kakorkoli zadevala nepremičnine: v stiških (L 200), kamniških (L 331 - delo Witiga Limberškega), kamniških (L 244, 301), freisinško-loških (L 275, 280, 319 - vse delo dvornega pisarja Henrika) in ljubljanskih (L 299 in 328 pisarja Rutliba; javnotatarska L 302; L 307 kostanjeviškega pisarja Bertolda) listinah. Z izjemo stiške raritete je, tako kot pri denarnih garancijah sploh, spet prednjačila naprednejša severna polovica Kranjske. Glede na poreklo ali vsaj izobrazbo notarjev omenjenih listin je moč dopustiti večji vpliv italijanskega poslovnega in listininskega praktikuma, ki ga je vsak, v italijanskem listninstvu izobražen notar moral poznati. Z Bertoldovo L 307, freisinško L 319 in kamniško L 331 se je v letih 1300/1301 pojavilo določanje prisilnega bivališča za poroke, ki ne bi izpolnili obvez do destinatarja.

Obe kavcionalni obliki torej nista bili pravi sankcijski formuli, marveč le nadomestka oz. v osnovi drugačni formuli, katerih prevladujoča uporaba na Kranjskem je bila v 13. stoletju posledica širših pravnih in političnih okoliščin. Imeti pa ju moremo za nadomestilo posvetne kazni, t.j. pravega sankcija.

Corroboratio

Termin »corroboratio«, ki pomeni »dati moč«, »okrepiti« ipd. izhaja iz latinskega glagola »roboro«, ki se je v formuli največkrat uporabljal. Pravzaprav se koroboracijska formula nanaša tako na dejanje kot na listino. Okrepitev dejanja in overovitev zapisa nista v nasprotju, marveč dve osnovni možnosti, med katerima je bil širok prehodni pas. Overovitev dokumenta je bila vedno racionalno dejanje, ki se je zgodilo s pomočjo podpisa, pečata ali prič. Obenem je bilo to najbolj svečano dejanje znotraj poteka dejanja in izdelave listine. S porastom posedovanja pečatnikov je večina simbolnosti prešla na akt pečatenja, medtem ko je bila v prejšnjih obdobjih v privatnih listinah predvsem v dotikanju listine, ki so jo priče ena za drugo jemale v roke.¹¹² Šele s prevlado pečatenja se je okrepitev identificirala s pritiskom pečatnika v vosek. To se je v večji meri zgodilo v 13. stoletju v srednji Evropi in je imelo praktične razloge: prič dejanja ob izdelavi čistopisa pogosto ni bilo več zraven - navsezadnje je bilo ogromno listin napravljeno kasneje kot prejemiških izgotovitev - kar je staro simbolno okrepitev naredilo nemogočo. Tako so okrepitev najlažje prevzeli manjštevilni (so)pečatniki. Toda v 13. stoletju je še veljala delitev na avtentične in privatne pečate. Prvi so imeli javno moč (tudi v tujih zadevah), drugi le privatnoomejeno na pečatenje v lastnih zadevah. Zato je še leta 1275 züriški teoretik Konrad

¹¹¹ Na tem mestu se inštitutu poročstva ne morem natančneje posvetiti. O tem več v OGRIS, Sicherheiten, 143 sl.

¹¹² FICHTENAU, Urkundenformeln, 324-325; BRANDT, Werkzeug, 87-90; BRESSLAU, Urkundenlehre, 535-536.

von Mure izjavljaj, da je celotna verodostojnost listine odvisna le od avtentičnega pečata. Kljub različnim tolmačenjem, kdo je lahko že po funkciji nosilec avtentičnega pečata, je veljalo, da so to vsaj papež, (nad)škofje, višji cerkveni oficiali, cesar, kralji in knezi. Še v 13. stoletju so se jim priključila mesta in grofje.¹¹³ V praksi pa so se razlike vsaj do konca 13. stoletja razblinile. Tudi na Kranjskem je praktično vsak plemiški, kleriški ali institucionalni pečat okoli leta 1300 imel javno moč.

Koroboracijska formula, ki je bila gotovo najpomembnejša med vsemi, je bila v privatnih listinah v najtesnejši zvezi z vsakokratno spremembo zapisa v listino ter z daljšim razvojem listinske dokazilnosti. Poleg naznanitve ukaza o napisanju listine in načina overovitve listine je opozarjala na splošne razloge izstavitve, pečatenja ali pričanja in s tem na način pravnega varovanja dejanja. Običajno je šlo za prejemnikovo oz. destinatarjevo zaščito pred morebitnimi izpodbijanji ali protipravnimi oškodovanji, za trajnost védenja, spominjanja na dejanje itd. Sčasoma je koroboracij govoril le še, da dejanje ostane z izdelavo zapisa »večno« ter da dobi zapis šele s pečatom (vedno redkeje tudi s pričami) značaj prave »listine« in potrebno pravno dokazilno moč. Šlo je za prehod od omejenega zavarovanje listine do popolne dokazilnosti. Takšna je bila večina koroboracijev iz druge polovice 13. stoletja, medtem ko so imele v prvem obdobju kranjskih listin (12. stoletje) javno dokazilnost še tudi ali celo predvsem priče. Vodilni motiv pri izgotovitvi listine je konec 13. stoletja poudarjal, da je listina vidnejši, otipljivejši dokaz pravnega dejanja kot pa ne več dosegljive in slej ko prej umrljive priče, kar je bilo enako kot pri arengah. V nemških listinah je postajalo odveč poudarjanje overovitve in njenih razlogov, saj je bila dokazilnost pečatnih listin konec 13. stoletja splošno priznana.

Od začetka 14. stoletja se je spremenilo razmerje med daljšimi in enostavnimi listinami v korist slednjih.¹¹⁴ Te listine, običajno v formi fevdnih pisem, celo niso več imele overovitvenih naznanil, saj je imela vsaka listina tedaj tako ali tako neizpodbitno pravno moč. Koroboraciji so se tedaj ne le škrajšali, kar je bil trend 13. stoletja, pač pa se je dokončno spremenilo tudi gledanje na pomen listine. Na ta račun so dobile večji pomen posebne zaščitne klavzule (gl. poglavje »Sanctio in cautio«).

Koroboracij ni bil ena najtrdnjših formul, saj se je vsaj v detajlih, če že ne pomensko, vedno spreminjal znotraj listinske prakse istega diktatorja.¹¹⁵ Kakšna gledanja na listino in kakšne oblike so bile priljubljene pri posameznikih, pričajo spodaj navedene formule.

Vsi koroboraciji v kranjskih listinah v duhu časa navajajo kot razlog okrepitve oz. overovitve željo po ohranitvi, okrepitvi dokazovanja, neokrjenosti ali zaščiti dejanja pred dvomi in kršitvami, nekateri pa o večnem spominu oz. trajanju sklenjenega. V bistvu gre za stilistične posebnosti, pomen je isti. Bistvene razlike med koroboraciji so predvsem v napovedanem načinu okrepitve zapisa, ki govori o diktatorjevem teoretičnem pogledu na listino, o njegovi (ne)konservativnosti in prodoru pečatne listine. Razlike so tudi med nemškimi in latinskimi koroboraciji, saj imajo prvi navadno natančneje opisano vrsto pečata (gl. tudi poglavje o zunanjih značilnostih listin).

Včasih izstavitelj (slučajno) s seboj ni imel pečata ali pa njegov pečat še ni imel dovolj velike moči, zato so pečatile nekatere izmed prič dejanja, navadno sorodniki, uglednejši plemiči itd. Prošnja za pečatenje je bila prvotno ustna, od 13. stoletja pa se je začela zapisovati v koroboraciji. Običaj je na Kranjskem dosegel zenit šele v obdobju dokončne prevlade pečata, ko med plemstvom in meščanstvom skorajda ni bilo več opravilno sposobne osebe, ki bi bila trajno brez pečata, s katerim ne bi mogla pečatiti tudi v tuji zadevi (gl. poglavje o zunanjih značilnostih listin oz. podpoglavje o pečatenju). V listinah do leta 1300 so prošnje zaradi

¹¹³ BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 540 sl. O pravni moči pečatenja gl. tudi REDLICH, *Privaturkunden*, 108-124.

¹¹⁴ Šlo je za splošen razvoj, npr. tudi v kraljevskih in cesarskih listinah, katerih koroboraciji so bili skoraj enaki tistim v privatnih listinah (ERBEN, *Kaiserurkunden*, 368-369).

¹¹⁵ FICHTENAU, *Urkundenformeln*, 323,

neposredovanja pečata bolj ali manj neposredno izražene v listinah nižjega plemstva (L 134 in 277 bratov Puštalsko-Loških; L 310 Henrika Gabrskega), ljubljanskega meščana (L 198 Janeza Waizmana) in plemkinj, katerih pečenje je bilo v 13. stoletju še zelo redko (L 72 Wilburge Blejsko-Kamniške; L 318 Gertrude Falkenberške). V nekaterih drugih listinah neposredovanje pečata ni posebej omenjeno in ni bilo nujno razlog naprošenja (L 47 Henrika Svibenskega; L 270 bratov Loških; L 200 Friderika Mirenskega; L 297 Wulfinga Wernberškega). Zelo redko je bila zapisana izstaviteljeva prošnja o izgotovitvi listini, tako kot npr. v prejemniški kostanjeviški L 80 (*presentem litteram conscribi petii*).

Tu pa tam je bil v koroboracijo zapisan konsenz izstaviteljevih sorodnikov za njegovo pečenje. Sam po sebi je bil nepotreben, vendar se je očitno nanašal bolj na skupno izpeljavo pravnega dejanja in izrecno soizstavitev listine kot pa samo na overovitev oz. okrepitev listine. Glavni razlog je bil neposredovanje pravega lastnega pečata pri večini soizstaviteljev. Tako je listina Seifrida II. Gallenberškega, izstavljena kmalu po smrti njegovega očeta, omenjala v koroboracijo konsenz bratov in sestra, ki so bili tudi soizstavitelji listine (L 330).

Prav tako redko je bila zapisana izstaviteljeva oz. avktorjeva prisega o trajnosti zapisanega dejanja, ki je bila v ustni obliki ob pogajanjih seveda običajna (L 134, 270, 285).

Izrecni predmet overovitve sta bila dejanje ali zapis o njem. Med obema variantama je šlo le za stilistične oz. formularne razlike, saj je okrepitev listine pomenila tudi okrepitev zapisanega dejanja. Zato se tudi v primerih, ko se koroboracij začne z podredno formuliranim namenom o okrepitvi (ohranitvi, trajanju) dejanja, v glavnem stavku omenjata zapis ali listina in način overovitve. Če pa je zapis na prvem mestu, koroboracij ne navaja več potrebe o trajanju in ohranitvi dejanja, pač pa zapisa. Postavljanje izdelave listine v ospredje se je v kranjskih koroboracijah začelo v večji meri dogajati v drugi polovici 13. stoletja, ko je listina dobila v pojmovanju notarjev in avktorjev oz. destinatarjev absolutno dokazilni in tudi že dispozitivni značaj. Zato ni presenetljivo, da ogromna večina listin iz tega časa govori le še o okrepitvi listine oz. dejanja s pomočjo pečata.

V latinskih listinah je overavljanje največkrat pečenje in je opisano v glavnem skopo in precizno. Bistvo pečenja se zelo jasno razkriva v nemških listinah. Splošni razlogi so lahko opisani bolj podrobno, uporabljene so različne besede oz. več za eno dejanje, kar je bila posledica slabše razvite terminologije in pravne neustreznosti iz latinščine enostavno prevedenih terminov. Najpomembnejša in zelo pogosta nemška posebnost je bila »pečenje pisma (Brief), da to postane (večno veljavna) listina (Urkunde)«; najpogosteje v obliki, kot se pojavlja v L 319: *geben wir disen brief ze ainem urchunde versigelten mit unsern hangenden insigeln*. Slovenski prevod ni najustreznejši, smisel pa je jasen: razlikovanje neoverovljenega oz. nepečatnega zapisa (»pisma«) in overovljenega, ki se šele tak imenuje »listina«. Pri tem moramo razlikovati to pismo od tistega v diplomatičnem smislu. Prvo je pomenilo zapis ne glede na vsebino in pravni značaj, ki je postal »prava listina« z javno močjo, ki so jo v 13. stoletju seveda šele z overovitvijo imele tudi že pravilno izgotovljene pečatne listine nižjih plemičev in meščanov - ne le oseb z javno močjo po definiciji. Starovisokonemški *urchundo* je pomenil živeče priče (dejanja), *urchundi* pa zapisan, zgolj izgovorjen ali celo simboličen dokaz.¹¹⁶ O listini kot dokazu, vendar ne izrecno, govorijo tudi nekateri latinski koroboraciji (gl. spodaj). Potemtakem je izraz (pečatna, overovljena) »listina« v nemških listinah, pa tudi *testimonium* v latinskih, dejansko govoril o overovljenem, torej sodno in javno ustreznem dokazu, ki se je od drugih zapisov razlikoval po dokazilnosti in trajni pravni vrednosti. Pečatna »listina« je torej sinonim za pisni dokaz.

Posebna koroboracijska oblika je vključevala tako uporabo pečata kot tudi ukaz o »zapisanju« dejanja, največkrat v formi »(con)scribi feci(mus)«. To je opazno v latinskih L 80, 134, 176, 185, 186, 188, 225, 276, 284, 285, 298, 308, 320 in nemški L 314. Značilno za

¹¹⁶ BRESSLAU, Urkundenlehre, 1-2.

vse je, da so nastale po sredi 13. stoletja in če odmislimo L 80, kjer je pravzaprav govora o izstaviteljevi prošnji za izdelavo listine, gre za obdobje po letu 1260, ko so se pisarji dokončno zavedli dokazilne samostojnosti overovljenega zapisa, saj so deželne sodne instance in deželno pravo dajali prednost predvsem temu, čedalje manj pa pričam. Zato je koroborativno združevanje ukaza oz. prošnje zapisanja in pečatenja pomensko le redkejša in po obsegu daljša oblika pečatnega overavljanja.

Nekatere formule so vsebovale izraz, »da ne bi bilo nič kršeno, izstavitelj »daje listino, pečateno s ... pečatom, prejemniku«. To je nesporen dokaz, da je šlo za dokazilno, ne pa še dispozitivno listino. Toda obenem je to tudi omemba zadnjega elementa pisnega pravnega poslovanja - predaje listine, kot dokazila prejemniku. Formula je bila v tej obliki pomensko blizu italijanskim kompleksijskim formulam.

V nekaterih koroboracijah so se znašli skupaj pečat(i), priče in poroki (L 301). Če so bile navedene priče priredno in stilistično ustrezno priključene koroboracijo, niso bile nujno le sredstvo overavljanja, pač pa priče overovitve oz. pečatenja. To je bila novost, ki se je pojavila pri nekem stiškem pisarju (L 259), kostanjeviškem mestnem pisarju Bertoldu (L 286, 307) in dveh freisinških notarjih (L 72, 118, 270). Poudariti velja, da se ti avtorji niso oprli na ustrezne formularje, pač pa svobodneje na lastno videnje zapisa in postopka njegove izdelave. Še bolj nedvoumne so bile najave, ki so pri overovitvi v isti sapi navajale tudi priče. Smiselno so bile navedene osebe istočasno priče dejanja in overovitve, še posebej zaradi (večinoma) takojšnjega napisanja listine po sklenitvi pravnega dejanja. To dokazuje koroboracij v L 188, ki sicer ni predvideval posebnih prič za overovitev, pač pa je izstavitelj najavil pečatenje »tistih, ki so bili tedaj (= ob dejanju) z njim« (*qui nobiscum tunc interfuerunt*). Zato je pečatenje in pričanje v L 184, 185, 189, 208, 261, 266, 275, 282, 287 in 317 formalno med seboj težko ločiti.

Zanimivo je, da so bile v dveh listinah sredstvo overovitve le priče. Gre za L 281 freisinškega dvornega pisarja Henrika in L 138, ki je lastnoročen koncept arhidiakona Ludvika. Obe listini sta pečateni, kar pomeni, da je šlo za diktatorjevo nepazljivost, ker ni izrecno poudaril tudi obešenja pečatov.

Glede na zgornje ugotovitve o bistvenih koroborativnih zadevah se v podrobnejši analizi formul omejujem na stilizem in iskanje stičnih točk v formularju.

<brez>: L 12 (1175-1181), L 20 (1207), L 21a (ok. 1207), L 28 (1220), L 30 (1221), L 59 (1241), L 71 (1248), L 139 (1262), L 158 (1265), L 240 (1286).

Listine brez koroboracijev so bile v pečatnih listinah od konca 12. stoletja redke. Najprej velja opozoriti na samostanske prejemniške izgotovitve do začetka 13. stoletja (L 12, 20, 30), ko se pečat v listinsko najtradicionalnejših okoljih še ni popolnoma uveljavil in so sestavljalcu diktata zadoščale navedene priče. Zaradi pozabljivosti ali pozne uporabe zastarelega formularja je lahko tudi izurjeni notar izpustil koroboracij (freisinški notar Konrad v L 71). Javni notarji, ki so pisali po Kranjskem, so vedeli, da morajo v listino vključiti koroboracij s pečatenjem, vendar so včasih nanj pozabili (L 28, 59). Izpuščen pa je bil tudi v mandatih, ki so jih sestavljale osebe romanskega porekla v kranjskih cerkvenih službah (arhidiakon Ludvik v L 139, 158). Le pozabljivost pa je bila razlog izpustitve te formule v kostanjeviški L 240.

Quod ratum et incolvulsum permaneat, sigilli mei impressione feci corroborari: L 23 (1209).

Quod ut ratum et stabile et inconvulsum in perpetuum permaneat, sigilli nostri munimine fecimus confirmari: L 34b (1228).

Quod ut ratum et stabile consistat, nostro sigillo iussimus muniri: L 34c (1228).

Ad confirmandam itaque huius facti donationem presentem paginam sigilli nostri roborari fecimus impressione presentibus ministerialibus meis: L 32 (1223).

Andeški notar Henrik iz Amrasa je uporabljal dva tipa koroboracijskih formul. Prvega, navedenega v treh listinah, je določala kratkost, začetek s »quod« in »ratum« ter overovitev s pečatom (L 23, 34b, 34c). Drug koroboracij (L 32) je bil drugačen in je po naznanitvi pečata v isti sapi uvajal priče dejanja in pečatenja, ki pa niso bile mišljene tudi za overovitev.

Verum ne quis huic contractui fabricato ad utilitatem ecclesie utriusque aliqua sinistra machinatione atemptet ausu temerario contraire, fulcientes eam testium aminiculo ydoneorum, sigilli nostri inpressione ac sigillo fratris nostri harum tenorem decrevimus communire: L 36a (1228).

et ne huic contractui ad profectum nostrum facto sinistra machinatione vel dolo in posterum studeat adversari, has litteras scrupulum dubietatis elidentes, prestantes ei subsidium testium, quas luce clariores sigillo domini et magistri nostri ac vniversitatis communis consilio ac voluntate fecimus communiri: L 37a (1228).

Sed ne quis huic confirmationi sinistra machinatione audeat contraire, presentem cartam sigilli nostri munimine iussimus muniri testium amminiculo fulcientes: L 37b (1229).

Mlajši andeški notar Henrik iz Cerkelj pri koroboracijah ni bil tako konsistenten kot predhodnik. V treh listinah je naznanil overovitev na tri načine, ki pa so imeli nekaj le zanj značilnih lastnosti: daljšo obrazložitev razloga overovitve, ekskluzivno pečatenje, začetek s finalnim veznikom ter sintagma »sinistra machinatione«. Dejstvo je, da sta bila oba znana andeška notarja zvesta izpričevalca overavljanja edino s pečatom.

Več formalnih, a tudi pomenskih raznolikosti je moč zaznati v koroboracijah samostanskih listin.

inpressione sigilli mei et scripto confirmo, que audiui et vidi: L 6 (1191-1197).

Hec autem facta sunt per manum meam et (ego)¹¹⁷ ero tutor et defensor predictorum bonorum: L 21 (ok. 1207).

Unde, ne vendicionem istam aliqua calumpnia subsequatur aut obscuret oblivio et ut venditio firmior et stabilior permaneat, presentem cartam feci sigilli mei munimine roborari, ne aliquis coheredum meorum pefatam emptionem ausu temerario inposterum valeat immutare: L 46 (1235).

Ut igitur hec in perpetuum permaneat inconvulsa iuxta petitionem manu fratrum meorum sigilli nostri munimine roboravimus: L 47 (1235).

Tri vetrinjske listine so imele tri različne koroboracije, od katerih sta mlajša napovedovala le pečatenje. Zanimiva je L 6, kjer je izstavitelj izrecno poudaril, da je (prebrano) listino slišal in videl. To se je nanašalo na čas tik pred overovitvijo, ko je izstavitelj preveril besedilo in šele nato pečatil. V dveh mlajših listinah je v ospredju sintagma »in perpetuum permaneat inconvulsa«, ki se je hitro razširila v listine kostanjeviške cisterce, ki je bila filiacijsko podrejena Vetrinju (gl. spodaj). Obe listini, ki sta delo iste osebe, imata formularno drugačen koroboracij.

¹¹⁷ Dopolnjeno po drugi kopiji listine (gl. URBKr II, št. 14, str. 11).

et super hoc praesentem dedi litteram sigilli mei munimine roboratam: L 202 (1275).
Ad cuius rei memoriam et stabile firmamentum praesens scriptum <imena> fecerunt sigillorum suorum meoque apposito munimine roborari: L 260 (1290).
Ad huius rei testimonium evidens et cautellam praesentem litteram <ime> meique sigilli munimine duxi utiliter roborandam: L 273 (1294).
Et ut hoc factum firmitus perduraret, abbatis ac nostri sigillorum fecimus munimine roborari: L 91 (1252).
Et ut hoc nostrum testamentum sine lite in posterum perseveret, domini mei ducis iunioris et meo sigillo hanc cartam fecimus roborari: L 99 (1254)
Et ne huiusmodi conmutacio in posterum a quoquam valeat in suo robore infirmari, presentem paginam exinde conscribi feci et sigilli <ime> atque mei munimine roboravi: L 285 (1296).
Et quia sigillum proprium non habui, presentem paginam in testimonium firmitatis cum sigillis domini <imeni> volui communire: L 310 (1300).
hanc vero conditionem dico post decennium minime valituram, ut autem haec maneat omnino incolvula praesentes sibi dedi domini <imeni> sigillorum munimine roboratas, quia sigillo proprio non utebar: L 198 (1274).
Igitur ne forsitan quisquam successorum nostrorum se asserat in predictis possessionibus quicquam iuris sev proprietatis debere aliquatenus obtinere ad tollendam omnem calumpniam, que mater est licium, presentem paginam ad perpetuam rei memoriam confecimus et ipsam tradidimus memoratis domino abbati et suo conventui sigilli nostri munimine roboratam: L 199 (1275).
Quod ut veris credatur et a successoribus nostris inconvulsum servetur, idem advocatus noster <izstavitelj> sigilli nostri impressione: L 7 (1156-1163).
Ne igitur super hac conventionem aliqua imposterum calumpnia valeat suboriri, quia proprio sigillo carui nobiles viri <imeni> litteram hanc ad petitionem meam sigillorum suorum penduntium robore munierunt: L 200 (1275).

Za koroboracije v listinah dveh ali treh različnih stiških samostanskih pisarjev sta značilna velika variabilnost in naslonitev na pečatenje. Omeniti velja, da je koroboracij v L 260 podoben koroboracijem v staufovskih listinah, ki so se tako pogosto začenjali.¹¹⁸ L 198 in 198 pa sta poudarjala predajo listine prejemniku.

eiusdem facti certitudinem nostri sigilli munimine roborantes: L 116 (1259).
Ad cuius rei duraturam memoriam presentem cedula sigillo <ime> fecimus communiri: L 204 (1276).
et ne aliquis consanguineorum vel heredum meorum hanc donationem in posterum possit in irritum revocare sed ut potius robur teneat firmitatis, presentem cartam contuli et sigilli mei ac sigillorum nobilis viri <ime> et sigilli civitatis in Landestrost munimine duxi roborandam: L 254 (1288).
Et ut hec scripta rata et firma permaneant, in huius rei testimonio dedimus predicto domino <ime> et omnibus heredibus suis litteram istam sigilli nostri munimine roboratam: L 131, L 132 (1262).
Et ut hec ratum permaneat, et incolvulsum, presentem paginam ipsius prestiti mei sigilli munimine roboratam: L 150 (1264).
Et ut hec collatio iuste facta permaneat inconvulsa nec valeat imposterum per quempiam irritari ego ad maiorem ipsius firmitatem predictae domui fontis sancte Marie et eiusdem fratribus annuentibus filio meo et fratre meo supradictis et ad instrumentum eiusdem

¹¹⁸ ERBEN, Kaiserurkunden, 368.

donationis porrectis suam manibus demonstrantibus voluntatem presentem ad eorumdem petitionem contuli litteram sigillorum mei videlicet et fratris mei <ime> munimine roboratam: L 211 (1278).

Et ut hec gesta robur habeant firmitatis, cartam hanc muniri procuramus sigillo fratris mei domini <ime> et sigillo civium de Landestrost testibus hiis subnotatis videlicet: L 261 (1290).

Et ut hec rata permaneant et firma cartam hanc predicto domino abbati et conventui suo dedimus sigilli nostri munimine roboratam: L 291 (1297).

Et ut hec rata firma et incolvulsa permaneant, hanc cartam tradidi sepedicto abbati et conventui sigilli videlicet domini <ime> ac civium de Landstrost munimine roboratam: L 332 (1301).

Et ut hec vendicio robur habeat perpetue firmitatis nos ad huius facti certitudinem pleniorum eidem <ime> presentes contulimus litteras nostri sigilli munimine roboratas: L 214 (1279).

Tudi za koroboracije kostanjeviških samostanskih pisarjev lahko trdimo, da so zelo variirali. Razen tistega v L 261, ki je v istem času navajal tudi priče, so bili vsi drugi stavčno in smiselno ločeni od prič overovitve in dejanja. V cisterco je prišel v 50. letih 13. stoletja s Koroškega, neposredno pa iz matičnega samostana Vetrinj koroboracij, ki je tu dobil precej enotno začetno formo »et ut hec ... inconvulsa permaneant« in zaključek »munimine roboratam«. Zanimivo je, da so bile variacije lahko znotraj te oblike zgolj v detajlih, lahko pa so bile večje.¹¹⁹ Večina kostanjeviških koroboracijev je imela tudi glagol predaje pečatene listine.

Et in huius nostre expurgationis, innocentie et promissionis evidentiam et in confirmationem treugarum quas ad preces et mandatum vestrum officiali vestro de Lok usque ad proximum ad nos adventum vestrum dedimus, non solum nostro sigillo verum etiam <ime> sigillis petivimus roborari: L 134 (1262).

ut predictum est inpetere inperhennem memoriam rogati aptibus, presentem paginam conscribi fecimus et eandem nostri et illorum qui nobiscum tunc interfuerunt hui renunciationi sigillorum munimine iussimus roborari. Ad maiorem autem fidem et cautelam sigillum etiam ipsorum fratrum domus Theutonicorum videlicet in Laybaco huic presenti pagine placuit apponi: L 188 (1271).

Posebnost med sicer dokaj enotnimi koroboraciji v freisinških listinah sta dva od notarja Henrika (L 134) in dvornega notarja Henrika (L 188); prvi zaradi sodnega značaja listine natančneje našteva razloge pečatenja in predajo listine, drugi pa kot element zavarovanja dejanja navaja izstavitev listine, šele nato sledi določitev oseb, ki so (so)pečatile.

Ad predictorum autem omnium perpetuam firmitatem ego <ime> predictus de voluntate et assensu aliorum heredum supradictorum presentes litteras sigilli mei et sigilli <ime> munimine feci roborari: L 330 (1301).

et continuis perpetuisque orationibus commandantes ad perpetuam itaque memoriam omnium predictorum, presentes litteras sigillo meo scilicet <ime> et sigillo <ime> roborari placuit et muniri: L 325 (1301).

Moravški župnik Witig Limberški je bil pri koroboracijah sicer zelo svoboden, vendar je

¹¹⁹ Koroboraciji s temi besedami in v podobnih oblikah so bili še posebej priljubljeni v šenpavelskem samostanu na Koroškem, nato tudi v poznih spanheimskih listinah Bertoldovih naslednikov (HÖFLECHNER, Kärnten, 98-99).

ohranjal nekaj prepoznavnih sintagem; zelo rad je imel besedo »perpetuum« ter izraz »presentes litteras sigillo meo«. Konsenz v L 330 je bil vključen zaradi večjega števila soizstaviteljev, a le ene osebe, ki je bila sposobna pečatiti (gl. zgoraj v uvodu).

Quid autem super huiusmodi citatione facta per vos procuratum fuerit, me per vestras paten(tes lit)teras sigillo vestro munitas certificare velitis ut omne dubium de tali citatione facta valeat in prefixo termino amputari, ne utraque pars in vanum fatigetur laboribus et expensis: L 136 (1262).

Ljubljanski župnik Ludvik se je v svojih diktatih posluževal različnih koroboracijskih oblik, le v omenjeni listini pa je bil jasno razviden Ludvikov pravniški in sodniški položaj, zaradi katerega vsebuje npr. koroboracij v L 136 nekaj procesnih pojmov, ki jih sicer tedanje listine ne.

Et ne quis huic largicioni mee heres vel non heres per fas vel nefas debite vel indebite audeat obviare per quod domus dicta et fratres sui a possessione dictorum agrorum cederent vel tenuta sed perpetuo eosdem agros proprios possideant et conseruent et de ipsis agant secundum quod ipsis videbitur expedire, presentes mei sigilli munimine roboratus dedi eidem domui et fratribus pro testimonio ostendendas cum testibus subnotatis <imena>: L 208 (1277).

Eden od ljubljanskih ali križevniških notarjev je leta 1277 uporabil izjemno dolg koroboracij, ker je vseboval še prepovedne klavzule in glagol predaje listine in na koncu uvedel priče dejanja, izstavitve in pečatenja. V svojih ostalih listinah je bil krajši.

Et ut hec nostra donatio semper ecclesie predictae maneat inconuulsa, presentem cartam memorate ecclesie sigillo fratris nostri senioris <ime> et sigillo <ime> donavimus consignatam pro cautela et testimonio evidenti: L 237 (1285).

Bivši spanheimski protonotar Hilprand je v svoji zadnji znani listini uporabil koroboracijsko formulo, ki je precej spominjala na modernejše vetrinjske in kostanjeviške (gl. zgoraj).

presentem kartam sigilli nostri munimine roborantes: L 70 (1248).

Et ut hoc ratum et incolvulsum apud heredes et posteros meos habeatur presentem cartulam mei sigilli munimine roboravi: L 121 (1260).

in quorum omnium robur et testimonium nos predicti venditores huic carte nostrum appendimus sigillum: L 302 (1299).

Javni notarji so v pečatnih listinah uporabljali na konkretnem prostoru uveljavljene koroboracije (gl. L 121 in primere v nadaljevanju). Lahko so jih zaradi ne dovolj dobrega poznavanja pomena pečata izpuščali (gl. začetne primere) ali pa jih nekoliko prikrojili posebnim diktatom (L 70, 302). Bistveno zahtevo - naznaniti sredstvo overavljanja - pa so večinoma le dosegli.

Številna in v bistvu enotna je bila skupina koroboracijev, ki se je začejala z »in cuius rei« ali »in huius rei«. Ta enostavna oblika je po M. Vancsi morda nastala kot nastavek za priče.¹²⁰ Tak začetek je bil v navadi npr. tudi v cesarski pisarni po Interregnumu, na Kranjskem in v jugovzhodnih Alpah pa se je večinoma zasedral v 80. letih 13. stoletja, nemara pod vplivom Habsburžanov in njihovih alemanskih in švabskih uradnikov. Zato je razumljivo, da so takšne

¹²⁰ VANCSA, Sprache, 94.

formule poznali freisinški notarji alemansko-švabskega in bavarskega porekla že sredi 13. stoletja, vendar se zdi, da na domače pisarje tedaj še niso imeli opaznega vpliva.

In horum evidenciam presens scriptum nostri sigilli munimine et prefati <ime> fecimus consignari: L 137 (1262).

In cuius rei evidenciam domino meo predicto presentem litteram dedi meo sigillo proprio sigillatam: L 246 (1287).

In cuius rei evidens testimonium et stabilem firmitatem presentem litteram prefato <ime> eiusque heredibus dedi mei pendentis sigilli karactere consignatam: L 278 (1295).

In cuius rei evidenciam et testimonium presentem litteram scribi feci et sigillorum meorum dominorum <imeni> ac mei sigilli munimine roborari: L 225 (1283).

In cuius rei evidenciam presentes litteras scribi feci et sigillis domini <imena> necnon sigilli mei proprii ac mei generis <ime> sigilli munimine iussi firmissime roborari: L 276 (1295).

To podskupino koroboracijev združuje beseda »evidencia«, čeprav so se po uvodni sintagmi koroboraciji v nadaljevanju lahko precej razlikovali. Tista v L 225 (tirolski notar Viljem) in L 276 (križniški pisar?) sta za ustrezno dokazovanje in javnost dejanja izrecno navajala ukaz o napisanju listine in pečatenje. Za obe goriški listini (L 246, 278) je bila značilna raba besede »dedi«, ki je govoril o predaji listine. Pisar se je po romanski tradiciji naslonil na del stare komplecijske formule, ki so jih poznale langobardske listine, v visokem veku pa tudi že izumirajoča »charta«.¹²¹

In cuius rei testimonium hanc paginam cum patris et dicti mei mariti sigillis, quia proprium non habui, testibus adnotatis volui roborari: L 72 (1248).

In cuius rei testimonium presentem paginam meo sigillo volui roborari: L 95, L 96 (1252), L 117 (1259).

In cuius rei testimonium presentem paginam tam testibus qui huic tractatui interfuerant, quam mei sigilli pendentis munimine roboravi: L 118 (1259).

In cuius rei testimonium presentem cedula[m] mei sigilli munimine volui roborari: L 195 (1273).

In cuius rei testimonium easdem presentes litteras mei duxi sigilli munimine roborandas: L 212, L 213 (1278).

In cuius rei testimonium presentes litteras iam dicte ecclesie tradidi mei pendentis sigilli munimine roboratas: L 235 (1285).

In cuius rei testimonium literam hanc ipsis concessimus sigilli nostri munimine roboratam: L 197 (1274).

In cuius rei testimonium et cautelam presens scriptum cum sigillo domini mei <ime> ac sigillo meo cum sigillo <ime> cum testibus subnotatis volui communire: L 259 (1289).

In cuius rei testimonium presentem cedula[m] venerabilis patris nostri <ime> et visitatoris nostri abbatis de Victoria sigilli et nostri munimine duximus roborandam: L 255 (1288).

In cuius rei testimonium sigillum nostrum duximus apponendum: L 309 (1300).

In cuius rei testimonium presentes litteras feci mei sigilli pendentis munimine roborari: L 222 (ok. 1283).

In cuius rei testimonium presentes litteras feci scribi sigilli mei pendentis munimine roboratas: L 284 (1296).

In cuius rei testimonium et evidenciam plenior[m] presentes litteras scribi feci et sigillis

¹²¹ KOS, Istrien, 56-59. O tej obliki koroboracijev v listinah goriških grofov gl. STARZACHER, Görz, 29.

domini <ime> testis predicti, meo et fratris mei <ime> memorati roborari: L 320 (1301).

In cuius rei testimonium litteras nostri sigilli presentes fecimus communiri: L 311 (1300).

In cuius rei testimonium presentem cartam sigillorum nostrorum munimine fecimus roborari: L 152 (ok. 1265).

Največ je bilo kratkih koroboracijev z začetkom »in cuius rei testimonium«, ki so se najprej pojavili v listinah notarjev Ulrika Spanheimskega,¹²² v freisinških L 72 (pisar Viljem), treh identičnih L 95, 96, 117 ter še L 118 (vse od notarja Henrika), L 212, 213 (magister Herman), L 235 (Henrik Dinger). V tem času pa enkrat še v listini romanskega notarja (L 152), v 70. letih tudi že v Stični (L 197, 259) in Kostanjevici (L 255, 309), v 80. letih pa še v Kamniku v L 222 (arhidiakon Peregrin) ter L 284 in 320 - obe sta delo gorjanskega župnika Ulrika.

Večinoma so bile tako začete formule kratke in omejene na enostavno najavo pečatenja. V dveh starejših, eni freisinški (L 72) iz srede 13. stoletja in stiški L 259 iz 80. let, je še prišlo do enostavnejše priključitve napovedi prič. V listini L 72 je izstaviteljica nadomestila svoje nepečatenje s pričami pečatenja naprošenih oseb. Še zanimivejša je bila v tem času zaščita dejanja z izdelavo listine in pričami ter pečatom, kar je predvidel notar Henrik v L 118. Navedene priče so bile prisotne tudi pri pečatenju. Ukaz o izdelavi listine se pojavlja še L 284 in 320 gorjanskega župnika Ulrika.

In huius rei testimonium presentem paginam cum appensione sigillorum nostrorum curavimus roborare testium quoque, qui predicti laudamentis nostris intererant, nominibus subnotatis, qui sunt hii: L 184 (1269).

In huius rei testimonium presentem pagynam scribi et dari curabimus nostri sigilli munimine roboratam cum testibus subnotatis, qui sunt hii: L 185 (1269).

In huius renunciacionis testimonium et cautelam presentes dedimus litteras nostri sigilli roboratas munimine: L 191 (1273).

In huius rei memoriam presentes sigillo civitatis Laybacensis procuravi fideliter roborari, dictis fratribus in testimonium et cautelam: L 219 (1280).

In huius rei perenne memoriam presentes conscribi fecimus et nostri sigilli munimine roborari: L 186 (1270).

In huius rei testimonium evidens domino abbati et conventui presentem dedi literam sigilli mei munimine roboratam: L 233 (1284).

In huius rei testimonium et plenam firmitatem presentes meo sigillo roboravi: L 258 (1288).

V podvarianti je genitiv »cuius« zamenjal sinonim »huius«. Že omenjeni ljubljanski in križniški pisar je skoraj ob istem času napisanih L 184 in 185 v koroboracij vključil tudi priče, ki so bile prisotne ob pečatenju (in seveda dejanju). V obeh primerih je identičnost formularja dokazljiva, prav tako pa stilistične variacije (gl. še analizo drugih formul).¹²³ L 185 ima tudi glagol predaje listine. Dve drugi križevniški listini, ki sta po nastanku le nekaj mlajši (L 191, 219) poleg uvoda združuje sintagma »testimonium et cautelam«, vendar identičnost pisarja (v L 191 je to zanesljivo Hilprand) ni dokazljiva. Neki Hilprand, morda isti kot v L 191, je napisal tudi L 186, vendar s povsem drugačnim koroboracijem, ki je vključeval tudi ukaz o izdelavi listine. Po enkrat sta s »huius« začejala koroboracij tudi kostanjeviški samostanski pisar (L 233 z glagolom predaje listine) in notar Majnharda II. Tirolskega Rudolf iz Meibna (L 258).

Začetek koroboracij z »ut autem haec« je bila starejša možnost, ki je izhajala iz staufovske

¹²² HÖFLECHNER, Kärnten, 99.

¹²³ Zelo podoben koroboracij je bil v nekaterih listinah tirolskega notarja Viljema (KÖFLER, Tirol, 113-114).

cesarske pisarne, a je izginila kmalu po Interregnumu, ko sta jo zamenjali koroboracijski formuli »in cuius rei« in »ad cuius«. ¹²⁴ V bistvu je šlo za bolj svečano formulo, ki so jo posamezniki občasno še uporabljali vzporedno z modernejšimi in krajšimi koroboracijami.

Ut autem rata hec et invulsa perpetuo perseverarent, supra dictum mansum ... et hoc litteris meis et sigillo ac testibus subscriptis roboravi et in eternum memorabile feci: L 26 (1217).

Ut autem haec inconvulsa et illibata omni aevo permaneant sigilli nostri impressione feci praesentem paginam roborari: L 35 (1228).

Ut autem haec inconvulsa permaneant, sigilli nostri impressione praesentem paginam fecimus roborari: L 39 (1230).

Ut autem haec ipsius donatio inviolabile robur obtineat firmitatis, hanc litteram describi feci, ac sigilli mei munimine roboravi: L 176 (1268).

Ut autem hec rata et inconvulsa permaneant presencium paginam sigillorum nostrorum inpensione fecimus insigniri: L 50 (1237).

Ut autem empicio supradicta robur teneat indefessum, presentes sigillo domus nostre in Laybaco roboratas ipsi <ime> dedimus pro testimonio ostendendas: L 234 (1284).

Ut autem mandatum nostrum debitum possit sortiri effectum, auctoritate nobis commissa plenam vobis damus facultatem testes qui fuerint nominati, si se gracia odio vel timore subtraxerint, compellendi per censuram ecclesiasticam et omnia alia faciendi tam circa testes quam alias etiam personas que qualitas huius negotii vobis commissi exigit et requirit: L 138 (1262).

Ut autem presentes littere maioris firmitatis presidio fulciantur, fecimus illas nostris sigillis pendentibus communiri: L 207 (1277).

Ut autem presens scriptum maioris firmitatis presidio fulciatur, ego <ime> feci ipsum sigillis <imena> pendentibus roborari: L 248 (1287).

Ut autem hec donatio nulli in dubium proveniat, presentem litteram conscribi petii, huius sigilli mei munimine confirmatam: L 80 (1250).

Ut autem hec inviolabiliter observentur, presentes litteras quas de consilio et assensu <ime>, abbatis de Victoria, et nostri conventus voluntate mediante ac procurante <ime>, confecimus, ipsorum sigillis et nostro duximus communire: L 115 (1258).

Ut autem hec magis robur obtineant perpetue firmitatis, presentes duxi sigilli mei formula communiri: L 163¹²⁵ (1266).

Ut autem hic tractatus permaneat incolvulsus, domino abbati et conventui antedicti monasterii presentem litteram in evidens testimonium dedi sigillo sepedicti domini mei <ime> ac eciam sigillo communitatis civium de Landestrost munimine roboratam: L 267 (1291).

Ut autem hec rata et inviolabiliter permaneant, sigillorum videlicet predicti domini <imeni> et civium eiusdem opidi feci roborari, cum testibus subnotatis: L 317 (1301).

Ut autem hec predicto domino nostro episcopo per nos rata inviolabiliter observentur, presentes damus nostri et dilectorum nostrorum dominorum <imena> qui carens proprio sigillo, consensit et consentit in sigillum filii sui <imeni> sigillorum robore consignatas: L 290 (1297).

Ut autem hec rata et incolvulsa permaneant, omni evo presentem sibi cartam dedimus sigillorum nostrorum munimine roboratam: L 296 (1298).

Ut autem presens scriptum perpetuo permaneat inconfulsum feci ipsum scribi et mei sigilli pendentis munimine roborari: L 298 (1299).

¹²⁴ ERBEN, Kaiserurkunden, 368.

¹²⁵ Koroboracij sledi naštetim pričam.

Ut autem presens scriptum perpetuo permaneat inconvulsum feci ipsum sigillis <imeni> testium et fideiussorem predictorum et meo munimine roborari: L 301 (1299).

Ut autem presens scriptum perpetuo maneat in vigore feci ipsum <imeni> et meo sigillis pendentibus consignari: L 303 (1299).

Ut autem presens scriptum perpetuo permaneat inconvulsum feci ipsum scribi et sigillo meo pendenti roborari: L 308 (1300).

Ut autem praesens scriptum permaneat inconvulsum fecimus ipsum nostro et generi nostri praedicti sigillis pendentibus roborari: L 313 (1300).

Ut autem presens scriptum perpetuo permaneat inconvulsum feci ipsum <imena> ac meo sigillis pendentibus roborari: L 331 (1301).

Vetrinjski pisar Ortolf je dejanje v prejemniški L 26 okreplil s pričami in listino. Zato pa je Henrik iz Cerkelj zelo na kratko končal moderni »staufovski« koroboracij le z najavo pečatenja (L 35, 39).

Spanheimski protonotar Hilprand je pred menjavo koroboracija (gl. zgoraj) tu pa tam zapisal svečano daljšo obliko z ukazom o izdelavi listine (L 176). Dejstvo je, da so takšno formulo zelo radi uporabljali javni notarji in iz Italije prihajajoči kleriki pri pečatnih listinah, npr. notranjski notar v vovbrški L 50, arhidiakon Ludvik v svoji L 138, arhidiakon Peregrin v skoraj identičnih L 207 in 248. Tudi ljubljanski križniški pisar, ki je imel določene izobrazbene vezi z Italijo, je koroboracij v svoji zadnji znani listini naredil svečanejši in vanj vključil glagol predaje listine (L 234). Začetek z »ut autem haec« je bil znan in priljubljen v kostanjeviški cisterci predvsem do poznih 60. let 13. stoletja, nato pa se je umikal enostavnejšim. Toda dvakrat ga je uporabil notar Werner še ob koncu stoletja, ki je v prvi poudaril tudi predajo listine, v drugi pa navedel priče dejanja, morda tudi olistinjenja pečatenja (L 267, 317). Pri svečanih listinah je bil koroboracij primerno daljši z vključenim konsenzom (L 115) ali pa je vseboval izstaviteljevo prošnjo za napisanje listine (L 80). Freisinški dvorni pisar Henrik je tu pa tam koroboracij »raztegnil« z natančnejšim opisom pečatnikov in overavljanja in predaje listine (L 290); v skoraj enakih oblikah, ki so bile posledica prenašanja (vsaj delov) formularjev, pa še kamniška pisarja s preloma stoletja - gorjanski župnik Ulrik (L 298, 301, 303, 308, 313) in župnik Witig Limberški (L 331). Ulrik je tudi v teh koroboracijskih oblikah poudarjal ukaz napisanja listine za trajnost dejanja (L 298, 308; gl. tudi zgoraj).

Ta koroboracijska forma kljub relativni pogostnosti ni bila več standardni del formularjev v 13. stoletju, marveč je bila vključevana v diktat po potrebi, t.j. stopnji svečanosti. Zaradi neorganske zveze z tedanjimi formularji in diktati je razumljivo, da je izginjal s prevlado enostavnih, racionalnih listin, še bolj pa zaradi prevlade nemških listin ob začetku 14. stoletja.

Koroboraciji v nemških listinah, ki so se pojavile v 80. letih 13. stoletja, so bili navadno bolj opisni. Ker je bil koroboracij v pravnem smislu najpomembnejši del listine, so se morali bistveni izrazi v nemškem jeziku hitro poenotiti in utrditi v oblikah, ki naj bi bile čimvernejše latinskimi.¹²⁶ Pač pa je tudi pri istih diktatorjih zelo variiral vezni (mašilni) tekst tako kot v latinskih koroboracijah. Tudi v nemških koroboracijah še zasledimo pogosto prepletenost »pravega« koroboracija in prič v istem stavku. Iz primerjave drugih formul, predvsem areng in publikacijev, takšni koroboraciji številčno niso izstopajoči. Zaradi precejšnje variabilnosti in razlikovanja od latinskih si kaže tudi nemške koroboracijske formule natančneje ogledati po notarjih in stilističnih podobnostih.

gib ze einem urchunde und ewiger staetigung dar uber disen brief mit minem und des

¹²⁶ VANCSA, Sprache, 95-96.

selben hern <ime> insigeln versigelten, mit den geziugen die her nach stent: L 275 (1295).

geit disen brief mit sinem insigel ze ainer urchunde dar uber. <Ime...¹²⁷> dar uber gib ich min insigel an disen brief nach des vorgeschriben <ime> ze ainem urchunde: L 280 (1295).

Daruber ze sölher stetegunge geben wier disen brief mit insigel und hantveste unser lieben herren, die wier sein gebeten haben <imena>, vur den wir gelobt und gesworn habn stetegunge in allem disem gewerft als er uns gewalt gegeben het und mit <imena> und haben daruber gebeten an zeschriben erberiger geziuge <imena>: L 270 (1293).

Dar uber daz wir daz staet behalten und daran dhain zweinel muge auf gesten, geben wir disen brief ze ainem urchunde versigelten mit unsern hangenden insigeln: L 319 (1301).

Und dar uber ze einem urchunde, wan wir aigens insigels nicht habn, gebn wir disen brief mit unsers liben und besundern herren <ime>, der daz nach unser bet getan hat, insigel versigelten: L 277 (1295).

Und daz ich daz also stät behalte, gib ich disem brief ze ainem urchunde dar uber mit den geziugen, die da bi gewesen sint: L 281 (1295).

Und daz diu vor genant gab und verzeichnütze stät sei, dez gib ich meinem herren dem <ime> und allen seinen nach chomen disen brief verinsigelt mit meinem insigel: L 292 (1297).

Und dar ũber, daz mein vorgeanter herre der bischof und sein nachchomen von mir des gewis sei, gib ich im disen ofen brief versigelten mit meinem hangenden insigel: L 322 (1301).

Und daz in daz staet von miner vrowen <ime> und von mir <ime> und von meinen erben und ir nach chomenden und unverprochen beleib, dar uber han ich in auf disen prief mein insigel geben zu einem staeten und ewigem urchund der warhait: L 326 (1301).

Freisinški dvorni pisar Henrik je v svojih nemških listinah diktatno zelo nihal, zato ne presenečajo različni koroboraciji, ki jim v celoti pravzaprav ni bilo nič skupnega. To je verjetno posledica odlične Henrikove izurjenosti, ker pri pisanju ni potreboval predlog in se je z lahkoto prilagajal posebnostim pravnih dejanj in značajev listin.

dar uber zů ainem urchunde disen prief gib mit meinem hangentem insigel versigelt: L 295 (1298).

dar uber in geben disen prief mit unserem hangentem insigel und <ime> versigelt ze ainer staete: L 337 (1304).

Šenčurski župnik Ulrik je uporabljal enak koroboracij, le vrstni red nekaterih besed je bil lahko drugačen. Koroboracij, ki je za overovitev predvideval le pečat, je naslonil na predhodno formulo.

Und dar uber geb wir im disen brieve ze gezeug mit unseren hangenten insigelen: L 245 (1287).

daz dem also sei unt unverbrochen beleibe von mir, dez gib ich in disen offen brieve cze ũrchuende mit meim hangenten insidel und mit den geczewgen, di hie geschribent sint: L 287 (1297).

Daz dem also sei, da von hab wir die vorgeantent <imena> disen brieve versigelt mit unseren insigeln: L 289 (1297).

¹²⁷ Od tu porokova najava pečatenja v prvi osebi, čeprav ni bil (so)izstavitelj.

Unt daz disev gifte ewichlich beleib unverbrochen, dez gib ich dem vorgeantem gotteshouz diesen brieve versigelten mit den insideln meim unt unt <ime>: L 300 (1299).

Gorjanski župnik Ulrik je v nemških listinah uporabljal stilistično različne, a vsebinsko enostavne in kratke koroboracije. Razen v L 287 je pozornost posvetil le pečatu.

daz ez also stat belibet als an disem brieve mit schrift bezeiget ist und ez furbaz nieman ferbrechen muge, des gib ich ze geziug uber mich <imena> unde disen brief mit meines prueders hangendem insygel ze Landestrost gefestent unde gestaetiget: L 266 (1291).

Unde daz es also staete belibe als an disem brieve mit schrift unde mit uzgenomen worten bezeiget ist und ez furbaz nieman ferbrechen muge noch sul, des geben wir ze gezwg uber uns den <imena> unde disen brief mit des <ime> hangenden insygel und mit unserm hangenden insygel ze einem urchunde: L 286 (1297).

Unde daz es also staete belibe als an disem brieve mit schrift unde mit uzgenomen worten bezeiget ist und ez furbaz nieman ferbrechen muge noch sul, des gib ich der oben genant <ime> ze zezeug uber mich und uber min erben ob ich niht si <imena> unde disen brief mit <imena> hangendem insygel ze einem staetem urchunde: L 293 (1297).

Unde daz es also staete belibe als an disem brieve mit schrift unde mit uzgenomen worten bezeiget ist und ez furbaz nieman ferbrechen muge noch sul, des geben wir die forgenanten <imena> unde disen brief mit <ime> hangendem insygel ze einem sihtigen urchunde: L 307 (1300).

Unde daz ez also staete belibe und unferbrochen als an disem brieve mit schrift unde mit uzgenomen worten bezeiget ist, des gib ich geziug uber mich <imena> unde disen brief mit minem hangenden insygel ze einem sihtigen urchunde: L 340 (1304).

Kostanjeviški mestni pisar Bertold je v vseh listinah uporabljal le eno obliko koroboracija, ki je bila od formul v listinah drugih nemško pišočih pisarjev precej drugačna, predvsem pa vedno dolga in skoraj enaka. Značilni so začetek z »unde«, želja po ohranitvi vsega, »kar je zapisano v pismu z besedami« ter izrecna dokazilnost pečatene listine. Nekateri besede so bile včasih zamenjane s sinonimi, vendar je šlo za manjše razlike.

Und das diser kauff und dis gelübde stete sey und ewig bleibe alls hie geschriben ist mit ausgenommen worten, darüber gib ich deü vogenante <ime> disen brüeff dem erbarn abbt <ime> und seinen gotthausse verinsigt mit meines brüders <ime> insigel ze ainer vesten stettigkheit und ze ainem ewigen urkhunde, wand ich selber nicht insigels hete: L 318 (1301).

Verjetno je stiški menih Rudolf leta 1301 v Stični v nekaterih elementih uporabil podoben koroboracij kot kostanjeviški pisar Bertold. To je bila morda posledica uporabe dela enakega formularja. Pomenljiva in redka sintagma »mit ausgenommen Worten« namreč v obravnavanem času ne odlikuje nobene druge kranjske listine. Vendar pa drugih podobnosti, kaj šele enakosti, med L 318 in vsemi Bertoldovimi listinami ni.

Und das disev hantvest hin phur immer mer staete sey und auch nieman das versprechen muge, das dar an mit den worten gescrien staet, dar umbe han ich <ime> sey vervestent mit minem hangetem insigel und han sey geben <ime> und ir erben zo ainem ewigem und sichtigem urchunde: L 299 (1299).

Und das disev hantvest furbaz staete sey und auch nieman das muge verprechen noch verspehen, das dar an mit den worten stat geschriben, dar umb han ich <ime> sey

vervestent mit minem hangetem insigel und auch mit <ime> insygel und mit <ime> insygel und han sey geben <ime> zo aynem ewigem und sichtigem urchunde: L 328 (1301).

Ljubljanski pisar Rutlib je razen ortografskih detajlov ostajal pri isti koroboracijski formuli, ki so jo določali začetek z »und«, značilne in tedaj manj pogoste besede »Handveste«, »versprechen«, »verfesten«, »ewige und sichtige Urkunde« ter podobna sintaksa.

Unt ze einer staeticheit ditze dings han ich <ime>, der vorgeant, an disen offen prive glegt mein hangentez insigel, owch habent <imena> irev hangentev insigel glegt ouf disen offen prive ze einem sichtigem urchunde von meiner bet: L 297 (1299).

Und daz in daz von mir und von meinen erwen staet und unverbrochen beleib, dar uber han ich in den vorgeantent brüdern meinm brieff geben, der versigelt ist mit meinem insigel tze ainem staetem urchunde der warhait: L 324 (1301).

Und daz in daz staet von miner vrowen <imena> und unverprochen beleib, dar uber han ich in auf disen prief mein insigel geben zu einem staetem und ewigem urchund der warhait: L 327 (1301).

Pomensko enake, vendar drugače formulirane koroboracije je zapisoval Rutlibov ljubljanski sodobnik, pisar Lienhard. Edini skupni značilnosti sta bili začetek z »und« in sintagma »sichtige (ali ewige) Urkunde«. Manjše variacije so bile posledica različnih upravičencev pečatenja.

Dar zu, daz der gewerf beleibe unverbrochen, han ich im disen prief ze ainem urchunde mit meinem hangentem insigel geben unt haizen schreiben: L 314 (1300).

Tretji tedanji (neidentificirani) pisar v Ljubljani je uporabljal posebno obliko, ki je vsebovala tudi »napisanje«.

Mit urchundt ditz brieff besiglt mit unserm anhangunden insigel: L 256 (1288).

Da gre pri L 256 za mnogo kasnejši falsifikat, kvečjemu neposrečen prevod iz 14. stoletja, kot sem domneval pri analizi drugih formul, dokazuje še nenavaden koroboracij, ki nima paralele med obravnavanimi listinami. Taka oblika je bila značilna šele za 14. stoletje.

Testes

Pred zadnjo listinsko formulo datacijem in največkrat takoj za zadnjo kontekstualno formulo (koroboracijem) je imela kot prvo eshatokolno večina kranjskih in skoraj vse tedanje privatne listine navedene priče. Pečat, naveden v koroboracijo, pa je (včasih še skupaj s pričami) nosil glavno težo overovitve zapisa (listine), le izjemoma so ga nadomeščale priče.¹²⁸ Največ takih primerov je razvidno iz neposrednih stavčnih zvez s koroboracijem (gl. zgoraj pri koroboracijah). V prvem obdobju pojava prič v privatnih listinah, predvsem pa v noticah, dokazilnost zapisov še ni obstajala. V listinah navedene priče dejanja same po sebi niso imele dokazilne moči, pač pa so šele omogočale njihov ponovni nastop in dokazovanje v morebitnih sporih.¹²⁹ Gledanja na listino in priče so se spremenila deloma šele v 12., predvsem pa v 13. in 14. stoletju.

¹²⁸ REDLICH, Privaturkunden, 115 sl., 121 sl. Nasprotno pa so prišle priče v listine nemške cesarske pisarne od 11. stoletja naprej, redno zapisovanje pa je postalo pravilo šele sredi 12. stoletja. Odslej pa so bile manj pomembne vladarske listine navadno brez prič (ERBEN, Kaiserurkunden, 349-351); MELL, Privaturkunde, 78-79.

¹²⁹ BRESSLAU, Urkundenlehre, 799 sl.

Zanesljivo zgolj o pričanju pravnih dejanj govorijo zelo različni izrazi v samostojnih uvodnih formulah, npr.: (»huius«) »rei«, »tractatui«, »renunciacioni«, »obligacioni«, »gesti«, »cause«, »ordinationis«, »donacionis«, »translationis«, »abdicationis« itd.; v nemških pa največkrat samo »des« v pomenu »te zadeve«. W. Köfler navaja kot kronski dokaz funkcijske dvodelnosti prič neko listino koroških vojvod iz 90. let 13. stoletja, ki govori o pričah kot sredstvu za zavarovanje dejanja, o pečatu pa kot o overovitvenemu in zavarovalnemu načinu.¹³⁰ Priče so bile pomembne v obdobju, ko zapis oz. listina kljub pečatu še ni imela (popolne) dokazilne vrednosti. Le pričevanje oseb, ki so bile prisotne ob dejanju, je bilo verodostojen dokaz, zapis pa je imel več ali manj memorialni značaj, ki je ohranjal vednost o dejanju, predvsem pa je imel nalogo vedno znova sklicevati konkretne priče. Toda zavedanje o umrljivosti prič, njihovi pozabljivosti in trajnejši dokazilni moči zapisa (listine), česar so bile polne tedanje arenge, je priče v 13. stoletju postavljalo v stran. Le večstoletnim listinskim in pravnim običajem, relativno počasnemu prehodu k novim gledanjem in diktatnim oblikam, ki so bile odvisne tudi od pravnih, političnih in družbenih razmer, predvsem pa dokaj razširjenemu običaju, da so priče v združenih koroboracijsko-testatnih formulah v 13. stoletju lahko pomenile tudi priče pečatenja in izstavljanja, se je zahvaliti, da so priče ostale v listinah vse do 40. let 14. stoletja, čeprav vsaj od konca 13. stoletja niso več imele prav(n)e vrednosti. Njihovo vlogo je tudi na Kranjskem v 13. stoletju prevzemala pečatna listina, kar se je kazalo v stalnem zmanjševanju števila prič.

V kranjskih privatnih listinah navedene priče so bile običajno osebe, ki so bile prisotne ob dejanju, ki so ga potrjevale, lahko pa so postale še priče izstavitve in pečatenja, vendar le, če je bil takoj nato izgotovljen čistopis listine;¹³¹ v kolikšni meri, če presojamo glede na celotni korpus obravnavanih listin, ne vemo, saj je bistveni problem tehnične narave - določitev časa izdelave listine po sklenitvi dejanja. Pri tem si lahko pomagamo z natančnim preučevanjem tistih koroboracijev, ki so vsebovali v istem stavku tudi priče. V takih primerih lahko v precejšnji meri domnevamo, da so imele navedene priče večjo vlogo tudi pri nadzoru izdelave listine, predvsem pa pečatenja. Prav na pečatenje se namreč sintaktično nanašajo tovrstne koroboracijske in testatne zveze (gl. poglavje »Corroboratio«).

Nekatere izjemne primere, kjer so bile nedvomno navedene dvojne priče, torej tudi priče izstavitve listine,¹³² si velja natančneje ogledati. Prvi primer je andeška L 20 iz leta 1207. To je listina, s katero je grof Henrik IV. potrdil dve prodaji svojih ministerialov vetrinjskemu samostanu, kar se je v prvem primeru zgodilo na kamniškem gradu, v drugem pa v vasi Breg. Navedene so priče obeh dejanj posebej. Daticij na koncu je tipično vetrinjski (*Facta*), kar zanesljivo pomeni, da je bila listina napisana v Vetrinju na osnovi krajših zapisov o dveh dejanjih (pisar menih Ortoľf). Drugi primer je listina grofa Viljema Vovbrškega glede poravnavanja sporov s stiškim samostanom leta 1230 (L 39). Prva skupina prič (*Huius rei testes sunt*) se nanaša na dejanje, ki se je zgodilo v Ložu ali celo Stični - naštetí so sami notranjski (loški) kleriki ter vovbrški in turjaški ministeriali. Nato pa z *Acta sunt hec sub* sledi seznam nekaterih stiških menihov, na čelu z opatom in priorjem ter daticij brez navedbe kraja. Druga skupina in datum pa potrjujeta na prejemiško izgotovitev listine, kjer so bili prisotni le stiški menihi in klerik iz Lašč (»Lasiz«?). V tem primeru so te osebe priče izstavitve in overovitve listine. Tretji primer (L 68) je bolj kompliciran: aprila 1247 je briksenški škof Egno v Bistrici (pri Tržiču ali Kamniku) Wersu Blejskemu (Kamniškemu) podelil fevde, ki mu jih je Werso s sorodniki 18. aprila istega leta predal in takoj prejel v fevd. Navedene so priče tega dejanja (*Huius rei sunt testes in quorum presentia Werso nobis supranominata delegavit*). Dva dni kasneje je predala to posest formalno tudi njegova mati Munza, vendar v Kamniku. Listina ima navedene tudi priče njenega dejanja (*Item alii testes in quorum presencia domina Mvzna*

¹³⁰ KÖFLER, Tirol, 115.

¹³¹ BRESSLAU, Urkundenlehre, 807; MELL, Privaturkunde, 77 sl.

¹³² BRESSLAU, Urkundenlehre, 811-812.

hubas et predictos homines nobis ut supra delegavit). Zaključna datacijska formula vsebuje datuma obeh dejanj.¹³³ Briksenški duhovnik Mihael, ki je sestavil in napisal listino, je združil obe dejanji v eni listini, ki je lahko nastala šele po izvršitvi obeh dejanj; glede na obešen Wersov pečat najbrž takoj ali kmalu po drugem dejanju (20. aprila). In še četrti primer: L 51 za stiški samostan formalne izstaviteljice Sofije Višnjegorske iz leta 1238 v Admontu, kjer je kot nuna preživljala jesen življenja, ima navedene priče izstavitve, saj so vse z Dolenjske, dejanje pa se je res zgodilo v Admontu, o čemer govori datacij: *Acta sunt haec Admundae*. L 52 je falsifikat po vzoru predhodne L 51.

Vrstni red prič je navadno ustrežal splošnim hierarhičnim običajem v družbi: vedno so bili najprej navedeni kleriki, nato plemstvo in v zadnjih desetletjih - seveda le v listinah, ki so opisovale dejanja v mestih - tudi meščani. Znotraj teh skupin je naštevanje potekalo od najuglednejše, statusno najvišje, do najnižje osebe. Precejšnje težo je imela starost, saj so bile pogosto navedene starejše osebe pred mlajšimi, tudi če so bile te statusno nekoliko višje. Vsa subjektivna odstopanja od modela so šla na račun mladosti ali starosti, ugleda - neugleda, premoženja - revnosti, posedovanja viteškega naziva ali izvajanja pomembne službe itd.

Število prič je variiralo glede na pomen dejanja in izstaviteljev rang: največ prič so imele listine dinastov in velikih cerkvenih gospodov, ki so imeli številno spremstvo, izmed katerega so lahko izbrali in navedli precej več uglednih prič kot drugi. Tudi pri poslovanju v samostanih in mestih ali blizu njih je lahko pričalo več menihov ali najuglednejših meščanov ne glede na izstaviteljev rang. Tako so imele listine lahko dva, tri ali pa več kot deset prič. Poleg naštetih so bile prisotne tudi druge, manj pomembne priče, ki pa so bile sumarno omenjene z variabilnimi izrazi kot npr. »in mnogi drugi«.

Izbor prič se v bistvu ni razlikoval od izbora sopečatnikov, le da ni bil omejen z materialnimi zadržki (posedovanje pečata), pač pa le z minimalnim potrebnim ugledom, osebnim interesom posameznika pri nekem dejanju ter z (običajno) resnično prisotnostjo ob dejanju in ne nujno ob listinjenju.¹³⁴ Nedvomno so bili izstaviteljevi sorodniki ob dejanju pogosto prisotni, da ne bi bile kršene njihove pravice; priče velikih gospodov so izhajale izmed njihovega ministerialnega spremstva, uradništva ali dvornega klera; pri sodniških dejanjih so bile prisotne ugledne osebe, ki so aktivno sodelovale pri sojenju. Nenazadnje pa so pisarji pogosto pripisali še sebe, saj so se imeli za zelo pomembne pri zaključitvi dejanja, z izstavitvijo in predajo listine, kar ni bilo daleč od resnice.

Nasploh je bilo v 13. stoletju pri izboru odločilno le še kleriško in plemiško poreklo potencialnih prič, znotraj tega pa čim višji položaj in ugled. Konkreten izbor je bil odvisen tudi od izstaviteljevega statusa: le redko so pričali gospodje npr. za svoje ministeriale, razen, če ni šlo za dejanja, ki so zadevala njihove pravice.

Priče so bile naštete v **formulah**, ki jim je bila večinoma dodana fraza, ki je zajemala vse druge nenavedene priče. Standardne uvodne formule pred navedenimi pričami so poznale tudi zgodnje in visokosrednjeveške notice, kjer so bile priče eden najpomembnejših elementov dejanja.¹³⁵ Vendar tudi pri takih stavčnih zvezah, kjer so tvorile uvodne besede formul s pričami

¹³³ F. Schumi je listino napačno datiral pod 23. oz. 25. april 1247. Pred intitulacijo briksenškega škofa ima njegova objava še datacijo *Actum apud Feistriz et Stein, mense aprili 1247*, ki pa je v originalu ni (URBKr II, str. 107). G. Pfeifer ima dober opis in analizo listine (Eppan, 48-49).

¹³⁴ O možnih diskrepancah glede prisotnih prič in dejanja oz. zapisa sem nekaj zapisal v poglavjih »Prostor in čas« ter »Datatio«. O tej problematiki več v FICKER, Beiträge, 21 sl., kjer je celo izražena domneva o skoraj desetih odstotkih listin, kjer od vseh navedenih prič vsaj nekatere niso ustrezale resnični prisotnosti (str. 45).

¹³⁵ Številni (različni) primeri od 10. do začetka 14. stoletja so npr. v briksenških (REDLICH, Brixen, 1 sl.) in v freisinških tradicijah (BITTERAUF, Freising, 1 sl.).

le priredni dodatek h koroboracijo, ni šlo za pričanje pečatenja, kot za nekaj andeško-meranskih listin meni H. Horst,¹³⁶ pač pa za pričanje dejanja. Oboje, pečatenje in pričanje, pa je v prehodni koeksistenci zagotavljalo resničnost dejanja, dokler listina ni prevzela glavne naloge - dokazilnosti. O tem se prepričamo z natančnim branjem stavčnih zvez, ki največkrat govore o »zadevi«, ne pa o listini ali pečatu (takšni primeri se ne začenjajo z velikimi črkami - gl. primere spodaj). V podrednih zvezah s koroboracijem so priče navadno pomenile dodatne ali v starejših listinah celo edino overovitveno možnost in so bile bistveni del koroboracija (o tem gl. poglavje Corroboratio).

Kako dobro sredstvo pri iskanju podobnosti in porekla diktatorjev oz. njihovih formularjev so formule? Iz navedenih primerov se lahko prepričamo o izjemnem variiranju rabe včasih zelo različnih oblik pri istih osebah. Formule so precej pomembne za preučitev sprememb gledanja na dokazilnost listine in potrjevanje zapisanega pravnega dejanja, vendar mnogo manj kot koroboracijske in publikacijske formule.

<Brez napovedi in brez prič>: L 11a (ok. 1173), L 22 (1207), L 116 (1259), L 136, L 138, L 139 (1262), L 152 (ok. 1265), L 158 (1265), L 204 (1276), L 207 (1277), L 211, L 212, L 213 (1278), L 222 (ok. 1283), L 245, L 246 (1287), L 256 (1288), L 265 (1291), L 277, L 278, L 280 (1295), L 284 (1296), L 289, L 290, L 291 (1297), L 303 (1299), L 309, L 311 (1300), L 319, L 322 (1301).

Že v 13. stoletju je nastalo veliko listin, ki niso imele napovedi niti imen prič. Šlo je za listine z zelo različno namembnostjo, izstavitelji in notarji. Do 70. let 13. stoletja je šlo v takih primerih večinoma za kratke zapise v formi osebnega pisma brez trajne pravne veljave (L 22), vmesne zapise z omejenim trajanjem (pozivi, mandati, poročila ipd.), povezane s pisnim sodnim procesom v cerkvenem sodstvu, ki so imeli prav tako omejeno vrednost - predvsem pa so nastajali po posameznikovih odločitvah brez prisotnih prič in drugih oseb (L 136, 138, 139, 158); šlo je za kratke avtografske listine (L 116) in overovljene vizitacijske zapisnike (L 152), kasneje pa tudi za kratke reverzirane obljube (L 204, 246, 278, 319, 322). Vsi ti zapisi so imeli večinoma omejeno pravno vrednost ali pa so bili osebnega značaja, zato pričanje v dejanju, ki v konkretnem poslovanju največkrat še ni bilo dokončno, ni bilo potrebno. Če je bilo izstaviteljev več, so v tej vlogi lahko nadomestili priče sami (L 204) ali pa s svojimi pečati (L 207). Ker pri večini takšnih zapisov ni bilo potrebe po popolni overovitvi s tedaj še običajnimi pričami, teh pri tovrstnih dejanjih najbrž sploh ni bilo zraven. Ko so se od konca 13. stoletja pomnožile končne listine o razsodbah in poravnava, ki jih je navadno izstavljalo več razsodnikov/poravnalcev, je s samim načinom izstavitve prišlo do spremembe v navajanju prič v takih listinah: sami izstavitelji so nadomeščali priče dejanja s svojim pečatom (L 222, 245, 280), ki je dal listini pravno varnost.

V zadnji četrtini 13. stoletja so po končanih pravnih dejanjih že nastajale listine brez prič in napovedi, ki so imele polno pravno moč in značaj običajnih dokazilnih pečatnih listin. Pri nekaterih je šlo nedvomno za izstaviteljevo odločitev, da morebitnih statusno manjvrednih prič iz kroga svoje služinčadi ne bo poimensko omenil, pač pa je namesto takšnega zavarovanja pravnega dejanja raje dodatno overovil listino s še enim ali več sopečatniki (L 211). Tako sta pečat in listina, morda vedno niti ne namerno, prevzela klasično vlogo in pomen navedenih prič dejanja, t.j. morebitno klicanje in pričanje pred sodiščem. Podobno je bilo z nekaterimi listinami visokih gospodov, ki enostavno niso omenjale (manj uglednih) prič dejanja, če so sploh bile prisotne, saj so že avktorjev/izstaviteljev rang, ugled in pečat zagotavljali resničnost dejanja (L 256, 265, 290, 303, 309). Ali je neomenjanje prič v odpovedih maščevanju v freisinskimi in identičnimi L 212 in L 213 ter pri obljubah pokornosti (L 277) posledica formularnih

¹³⁶ HORST, Meranien, 123.

omejitev, težko presojam, saj so takšna dejanja vedno predvidevala prisotnost številnih prič. Podoben razlog za odsotnost prič je bil v kratkih potrditvah prepisov starejših listin iz konca 13. stoletja, predvsem, če je bilo več potrjevalcev, ki so bili istočasno izstavitelji in pečatniki (L 289). Pri običajnih darovnicah priče niso bile navedene, če je bil tekst omejen z izjemno majhnim kosom pergamenta, ki je imel za posledico že tako ali tako močno okleščanje standardnih formul (L 284); podobno je bilo pri darovnicah s specifičnim diktatom (L 291). Tudi v nekaterih listinah o upravnih zadevah, npr. o investiturah, ki so samo uresničevale predhodni ukaz, ni pa šlo za novo in povsem samostojno pravno dejanje, se je izstavitelj izognil navedbi prič, saj jih ob njegovi odločitvi za izdelavo listine in ob naročilu pisarju sploh ni bilo zraven. Dejanje se je zgodilo že prej in pred pričami, ki jih izstavitelj ni poznal ali pa so bile tako ali tako del inserirane starejše listine nadrejene instance. Takšna je bila L 311, v kateri je kranjski arhidiakon naznanil investituro duhovnika po prejetem mandatu oglejskega patriarha, ki ga je v celoti vključil v svojo listino. Eden naglavnih razlogov izpuščanja prič v drugi polovici 13. stoletja pa je splošno krajšanje koroboracijev in kot posledica gledanje na pečateno listino kot na zadovoljivo sredstvo zaščite pravnega dejanja.

Zanimivo je, da je večina listin brez najave in navedbe prič delo freisinških, deloma goriških in okoli leta 1300 celo redkih domačih notarjev, ki so imeli že v 13. stoletju dobro tipološko klasifikacijo listin za različna pravna dejanja, predvsem pa so imeli naprednejše predstave o pomenu listine. Vendar so celo isti notarji včasih še navajali priče ali jih zamoledali (gl. spodaj, npr. pri nemških freisinških listinah). Čas pred letom 1300 je bil nekakšno prehodno obdobje, ko so priče izgubile prednostni pomen pred sodišči na račun pečatenih listin ter hitreje izginjale iz zavesti notarjev in njihovih listinskih diktatov. Večja pozornost se je odslej dajala npr. nevarnosti izpodbijanja pečata na listini, kar so preprečevale nove klavzule.

Aderant autem huic renunciacioni <imena> et alii quam plures: L 72 (1248).

Aderant autem huic obligacioni <imena> et alii quam plures: L 95 (1252).

Aderant autem huic tractatui <imena> et alii quam plures: L 96 (1252).

Aderant autem huic tractatui <imena>: L 117 (1259).

Štiri skoraj enake napovedi odlikujeta redek začetek z glagolom v pretekliku »(prisotni) so bili« in natančnejša vsebinska oznaka dejanja. Že izbira preteklika nedvomno govori o pričah dejanja. V vseh primerih gre za diktat, ki ga je morda razvil freisinški pisar Viljem (v Škofji Loki),¹³⁷ ki se je tako imenoval v lastnoročno napisani L 72. Štiri leta kasneje je že bil prošt na Vrbskem jezeru in kasneje funkcionar češkega kralja Otokarja. Mlajše L 95, 96, 117 je deloma po njegovem diktatu napisal freisinški notar magister Henrik. Diktat je zaradi podobne vsebine in skoraj istočasnega nastanka identičen v L 95 in L 96, manj pa v L 117, kar se odraža tudi v nekoliko poenostavljeni najavi prič. Vendar so bila odstopanja v drugih formulah v mejah dopustnosti. Med pričami v vseh štirih listinah so bili predvsem freisinški kleriki in vitezi.

isti interferunt vocati et testes sunt <imena> et alii qui interfuerunt pro homines: L 28 (1220).

In presencia <imena>: L 50 (1237).

ubi vocati sunt testes <imena> et alii multi testes autem vocatis ad consensum domine <ime> ut ita fierent supradicta sunt isti <imena>: L 302 (1299).

Sicer različne najave združuje enako romansko poreklo oz. izobrazba javnih notarjev, ki so sestavili in napisali te listine. Na jasne in prevladujoče notariatske elemente turjaške L 28 sem pokazal tudi pri drugih formulah, v tem primeru pa gre za besedi »interfuerunt« in »vocati«.

¹³⁷ RUF, Freising, 56.

ki govorita o »pritegnitvi« tretjih oseb kot prič k samemu dejanju. Vovbrški privilegij za ministeriale v Ložu iz leta 1237 (L 50) ima posebno, le pri notarskih instrumentih in javnih notarjih običajno najavo.¹³⁸ Tudi v tej listini je več drugih elementov notariatskih (deloma pisava, invokacij itd.), čeprav je diktat v formi pečatne listine in ne instrumenta. Očitno je notar L 50 že bolje obvladal severnjaško pečatno listino kot notar L 28, verjetno pa je šlo za nekega oglejskega klerika, morda okoliškega (starotrškega, cerkniškega) župnika. Zanimivo je, da so v L 50 priče našete šele po dataciji: najavna formula se je začela za datacijem, vendar tik ob desnem robu. Verjetno je notar pozabil na priče, ali pa je imel na razpolago premajhen kos pergamenta in je priče namerno prihranil za konec, saj je lahko po potrebi zmanjšal njihovo število. Tudi L 302 je napisal javni notar v formi, ki je bila po njegovem prepričanju pečatna listina. Toda listina ima še več instrumentskih elementov, najbolj vidni pa so datacij na začetku, celo pred protokolom, romanska ortografija osebnih imen, nekateri izrazi, ki jih je poznala samo romanska listinska praksa (tipični »condam« pred očetovim imenom v intitulaciji) itd. Zanimivo je, da so glavne priče dejanja (predvsem ljubljanski križevniki) navedeni ločeno od poudarjeno označenih prič žene glavnega izstavitelja, ki je imela določene pravice na prodano posest.

coram hiis testibus <imena> et aliis quam pluribus fide dignis: L 250, L 258 (1288).

coram viris ydoneis huius cause testibus <imena> et aliis quam pluribus fide dignis: L 214 (1279).

Prvo formulo je uporabil v dveh v Ljubljani napisanih listinah notar grofa Majnharda II. Tirolskega Rudolf iz Meišna. Beseda »coram« (»javno«, »osebno«, »v prisotnosti«) je bila značilna za severnoitalijanske javne notarje, zato ne presenečajo podobne formule tudi v nekaterih listinah goriških grofov.¹³⁹ Tudi v kostanjeviški L 214, ki je morda avtograf opata Jakoba, se kaže v najavi prič italijanski vpliv (Jakobovo oz. diktatorjevo poreklo?) z besedama »coram« in »ydoneis«. Zadnja je namigovala na stare, a že pozabljene predpise v langobardskem pravu, ki so zahtevali »idonei« priče. Nekateri langobardski koroborativni običaji so se deloma ohranili, resda v drugih pomenih, predvsem v italijanskih chartah in nato posredno tudi v notarskih instrumentih.¹⁴⁰

Huius rei testes sunt <imena>: L 12 (1175-1181), L 21, L 21a (ok. 1207), L 34c, L 35 (1228), L 37b (1229), L 51, L 52 (1238), L 237 (1285), L 240 (1286), L 273 (1294).

Huius rei testes sunt <imena> et alii multi: L 32 (1223), L 39 (1230).

Huius rei testes sunt <imena> et alii fide digni: L 244 (1287), L 298 (1299), L 303 (1299), L 308 (1300), L 320 (1301).

Huius rei testes sunt <imena> et alii quam plures fide digni: L 296 (1298), L 301 (1299).

Huius rei testes sunt <imena> et alii quam plures: L 34b (1228), L 115 (1258), L 121 (1260), L 200, L 202 (1275), L 276 (1295), L 285 (1296), L 332 (1301).

Huius rei testes <imena> et alii quam plures: L 176 (1268).

Huius rei testes sunt <imena> et alii plures: L 26 (1217).

Huius rei testes sunt <imena> et alii quorum erat ibi copia: L 23 (1209).

Huius rei testes sunt <imena> et alii plures tam nobiles, quam ignobiles: L 6 (1191-1197).

Huius rei testes sunt <imena> et alii quam plures sacerdotes et fratres illius domus: L 91 (1252).

¹³⁸ PFEIFER, Eppan, 83; STARZACHER, Görz, 33.

¹³⁹ STARZACHER, Görz, 33.

¹⁴⁰ BRESSLAU, Urkundenlehre, 799.

Huius rei testes sunt <imena> et alii quorum copia interfuit, generaliter <imena>: L 37a (1228).

Huius autem gesti testes sunt <imena> et alii quorum copia interfuit: L 36a (1228).

Huius autem confirmationis testes pro habudanti cautela decrevimus inscribendos videlicet <imena>: L 47 (1235).

Huius autem rei testes sunt <imena> et alii quam plures, quorum in libro vite nomina conscribantur: L 99 (ok. 1254).

Huius rei testes sunt <imena> et alii layci approbati, quorum nomina in instrumentis sepeditorum nobilis et civis plenius continentur: L 199 (1275).

Hi autem sunt testes, quorum nomina subsequuntur <imena> cum aliis pluribus fide dignis: L 259 (1289).

Cuius rei testes fuerunt <imena> et alii quam plures: L 119 (1258).

Najštevilnejša skupina najav v kranjskih listinah je v znamenju enostavnih form, ki se začenjajo z besedo »Huius«. V njih je govor le o pričah konkretnega dejanja (»rei«). Najkrajša in najstarejša oblika brez pristavka »in drugi« ipd. je imela korenine v 10./11. stoletju, ko se je zelo pogosto pojavljala v tradicijskih noticah.¹⁴¹ V pečatnih listinah iz 12. in 13. stoletja, ki so nastale na Kranjskem, je bila takšna najava standardna v diktatu vodje pisarne Bernarda Spanheimskega kanonika Bertolda, ki je začetno besedo kasneje zamenjal z »cuius«, v čemer pa ga kranjski notarji niso posnemali. Eden njegovih naslednikov Konrad iz Hrušice je podobno najavljal priče, le da je pristavil »et alii quam plures«, včasih pa »fide digni«.¹⁴² Na Tirolskem, npr. v listinah briksenških škofov je bila ta kratka oblika najpogostejša v 13. stoletju,¹⁴³ pogosta je bila tudi v goriških¹⁴⁴ in freisinških¹⁴⁵ listinah. Na Kranjskem se je uporabljala v 13. stoletju relativno redko, zlasti pa v nekaterih andeških listinah obeh znanih notarjev (L 21a, 34c, 35, 37b). Amraški Henrik je po enkrat uporabil frazi »in mnogi drugi« (L 32) oz. »in še več drugih« (L 34b). Prvo je uporabil tudi stiški samostanski pisar - bivši andeški pisar Henrik iz Cerkelj - v L 39. Tudi v njegovi stiški prejemniški L 51 (in v falsificirani L 52) se je v uvedbi prič naslonil na uveljavljen način. Brez takšnega dostavka so bile celo v 80. letih še posamezne listine bivšega spanheimskega notarja Hilbranda (L 237) ter kostanjeviška L 240 in stiška L 273. Slednja je bila sicer napisana po istem formularju kot vetrinjska L 46.

gorjanski župnik Ulrik, ki je bil med letoma 1287 in 1312 pisarsko dejaven na območju med Kranjem in Kamnikom, je v latinskih listinah navadno uporabljal obliko »huius«, ki ji je pritaknil »et alii fide digni« (L 298, 303, 308, 320). Zdi se, da je bila taka oblika doma na vzhodnem Gorenjskem. Enkrat je tak pristavek razširil še z »quam plures« (L 301), tako kot pisar, ki je napisal stiško-kamniško L 296 (arhidiakon Peregrin?) in večino stiških listin med približno letoma 1275 in 1300.

Razmeroma številne, a diktatno neodvisne najave, so se končevale s pristavkom »in še več drugih« (»et alii quam plures« ipd.). Tako so uvajali priče na skoraj enak način vetrinjski pisar Ortoľ (L 26), dva kostanjeviška samostanska pisarja (L 115, 332), (kamniški) duhovnik Leonard in notar (L 121), stiški samostanski pisar (L 176, 200, 202, 285) in križniški ali ljubljanski notar (L 276). Starejše listine so imele nasploh bolj pestre dostavke, npr. andeški L 6 in 23 ter tudi prejemniška stiška L 91, ki je kot priče očitno upoštevala le neimenovane stiške menihe.

Zelo podobni najavi v L 36a in 37a je od ostalih razlikovala nenavadna uporaba glagola »interfuit«. Obe sta bili delo bivšega andeškega notarja Henrika iz Cerkelj, ki je kot pisar »te

¹⁴¹ Gl. številne primere v REDLICH, Brixen in BITTERAUF, Freising.

¹⁴² HÖFLECHNER, Kärnten, 75, 106.

¹⁴³ PFEIFER, Eppan, 82.

¹⁴⁴ STARZACHER, Görz, 32.

¹⁴⁵ RUF, Freising, 56.

listine« omenjen v obeh listinah, ki sta se v bistvu nanašali predvsem na posest andeškega samostana Diessen. Možno je, da je L 37a falsifikat po zgledu L 36a, saj je v edinem ohranjenem prepisu toliko napak, da jih skoraj ne moremo pripisati le slabemu branju danes izgubljenega originala. Cerkljanski Henrik se je po smrti svojega gospoda grofa Henrika Andeškega za kratko podal v oglejsko službo, vendar je deloval predvsem na Kranjskem.

Zanimive so najave v vetrinjski L 47 ter v stiških L 99 in 199. Zadnji dve se razlikujeta le v drugem delu, kjer so priče našteje po funkcijah. Takšna gradacija je značilna v samostanskih izgotovitvah, kar v prvem primeru dopolnjuje značilna poduhovljena sintagma »katerih imena so zapisana v knjigi življenja«, v drugem pa »laiki ..., katerih imena ... so v listini«. Izraz »laik« je bil tuj nesamostanskim listinam. Oblika v L 47 z nekaterimi značilnimi termini (»zaščita«) zelo spominja na najavo v prav tako vetrinjski L 46 iz istega leta in morda celo od istega pisarja. Za najavi v L 47 in 199 je tudi značilna vstavljena in nepotrebna beseda »tudi« (»autem«). Daljša je še najava v stiški prejemniški L 259.

V to skupino smemo uvrstiti še najavo v listini kamniškega notarja Salomona (L 119), ki je namesto »huius« uporabil besedo »cuius«, kot so se pogosto začenjali koroboraciji ali mlajše najave prič spanheimskega notarja Bertolda (gl. zgoraj in poglavje Corroboratio), vendar v istem pomenu. Uporabil je celo obliko glagola »biti« v perfektu, kar je bila rariteta, ki je jasno govorila o pričah dejanja, ki jih očitno ob sestavi listine ni bilo več zraven.

testes qui huic diffinitioni intererant hic annotari fecimus <imena> et alii quam plures nobiles et mediocres: L 19 (ok. 1207).

Testes qui facto eidem intererant propter habundantem cautelam iussi etiam propriis nominibus declarari <imena>: L 46 (1235).

Testes <imena> et alii quam plures: L 71 (1248).

Testes autem sunt isti videlicet <imena>: L 118 (1259).

Testes autem huius facti sunt hii <imena> et alii quam plures: L 80 (1250).

Testes autem sunt <imena> et plurimi fide digni: L 260 (1290).

Testes qui presentes fuerunt <imena> et alii quam plures: L 255 (1288).

Testes vero sunt <imena> et alii quam plures: L 69 (1247), L 225 (1283).

Testes vero sunt <imena> et totus conventus: L 197 (1274).

Testes vero aderant <imena> et plures alii fide digni: L 321 (1301).

Testes huius rei sunt <imena> et alii quam plures: L 163 (1266).

Testes huius rei sunt <imena> et alii fide digni: L 331 (1301).

Testes huius (rei) sunt <imena> et alii fide digni: L 131, L 132 (1262), L 219 (1280).

Testes sunt <imena> et alii probi viri: L 234 (1284).

Testes hujus nostrae ordinationis sunt <imena> et alij complures: L 313 (1300).

Pluralni in glede na priče nominativni začetek naštevanja prič je bil priljubljen predvsem v drugi polovici 13. stoletja, nato je hitro izginil. Tak začetek je bil v alpskih deželah uporabljan npr. v briksenški škofovski in grofovski goriški pisarni.¹⁴⁶ Prav pri takšnih najavah je bila poljubnost v variacijah celo pri istih diktatorjih zelo izrazita.

V L 19 in L 46, ki sta vetrinjski prejemniški listini, je najava prič daljša, identificira pa ju tudi redek glagol »intererant«. Najava v L 46 je vsebinsko in v nekaterih detajlih enaka oni v L 47 (gl. zgoraj pri »Huius rei«). V freisinški praksi, natančneje pri notarjih Konradu (L 71) in magistru Henriku (L 118) sta se po enkrat pojavili različni najavi z začetnim »testes«. Po enkrat se je v zelo podobnih oblikah, kar najbrž ni naključje, takšna napoved pojavila v prejemniških kostanjeviški L 80 in stiški L 260. Drugačna je bila napoved v kostanjeviški L 255. Oba cistercijska samostana sta bila dokazano v tesnejših zvezah tudi na listinskem

¹⁴⁶ PFEIFER, Eppan, 82; STARZACHER, 32-33.

področju. Štiri listine združuje značilna beseda »vero«, ne pa tudi provenienca. Zanimivo je, da sta napovedi v L 69 (oglejska) in skoraj 40 let mlajši L 225 (tirolska) enaki, kar je bila v drugem primeru lahko posledica zgledevanja po starejših predlogah. Podobni sta še najavi v stiški L 197 in ljubljanski križniški z elementi kostanjeviškega diktata - L 321 (gl. poglavje »Publicatio«).

Enotnejšo podskupino sestavljajo listine z napovedmi, ki so bile pravzaprav reverzibilne oblike formule »huius rei testes sunt«. Značilne so bile za posamezne listine kostanjeviškega samostana (L 163), ljubljanske komende (L 219, falsificirani L 131, 132; L 234), listina kranjskega arhidiakona Witiga Limberškega (L 331) in L 313 gorjanskega župnika.

testibus qui huic diffinitioni presentes aderant corroborari monuit <imena> et alii quas plures nobiles et mediocres: L 7 (ok. 1156-1163).

sub hiis testibus <imena> et alii multi: L 30 (1221).

testibus hiis subnotatis <imena> et aliis fide dignis: L 254 (1288).

testibus hijs subnotatis <imena> et ceteris civibus oppidi supradicti: L 261 (1290).

Testibus subnotatis <imena> et alij quam plures fide digni: L 310 (1300).

testibus subnotatis. Testes autem huius sunt <imena> et alii quam plures fide digni: L 317 (1301).

testibus presentibus subnotatis <imena> et aliis quam pluribus fide dignis: L 186 (1270).

Testibus subnotatis, qui sunt <imena> et alii quam plures fide digni quorum nomina non sunt presenti pagine commendata: L 188 (1271).

testibus qui aderant subnotatis qui sunt <imena> et alii quam plures: L 191 (1273).

testium quoque, qui predicti laudamentis nostris intererant, nominibus subnotatis, qui sunt hii <imena> et alii quam plures: L 184 (1269).

testibus subnotatis, qui sunt hii <imena> et alii quam plures: L 185 (1269).

testibus subnotatis, qui sunt <imena>: L 189 (1271).

Testibus subnotatis, qui sunt <imena> et alii fide digni: L 221 (1282).

testibus subnotatis <imena> et aliis fide dignis: L 208 (1277).

Ablativne substantivne pluralne oblike »testibus subnotatis«, ki so bile med pogostejšimi npr. v freisinških¹⁴⁷ in goriških¹⁴⁸ listinah ob koncu 13. stoletja, so obstajale še v nekaterih variantah (gl. spodaj). Zanje je značilno, da so se brez ločila priredno navezovala (navadno) na dataciji ali celo koroboracij. Pluralni ablativ je opazen že v najstarejši stiški listini (L 7), ki je posebnost, saj je del koroboracija, ki je še po stari noticijski navadi predvideval kot sredstvo overovitve listine pečat in priče. V vetrinjski L 30 iz leta 1221 je naznanilo prič dejanja sintaktično že podrejeno koroboracijo listine oz. pečatu. Velika podobnost v naznanilih L 254 in 261 je razumljiva, saj sta obe po provenienci kostanjeviški z istim diktatorjem in najbrž (L 261 je ohranjena le v prepisu) z istim pisarjem. Leta 1301 se je samosvoje najave poslužil še samostanski notar Werner (L 317). Tudi v Stični je samostanski pisar leta 1300 enkrat uporabil podobno naznanilo (L 310), drugače pa ne.

Tak začetek je bil značilen še za tri notarje. Prvi je bil magister Henrik, ki je bil v freisinški službi in je tako uvedel priče v dveh škofjeloških listinah (L 186, 188), drugače pa je uporabljal način, ki je priče uvajal s »presentibus« (L 201). Zanj je bila značilna beseda »subnotatis«. Zanimivo je, da sta uporabljala zelo podobno formulo dva notarja, ki sta od poznih 70. do 80. let 13. stoletja delovala v Ljubljani. Prvi je bil nekdanji notar Ulrika Spanheimskega Hilprand, ki je po gospodovi smrti ostal v Ljubljani, najbrž v križniški komendi (L 191). Njegova formula se je z glagolom »aderant« približevala nekdanjim freisinškim (gl. zgoraj pri L 72, 95, 96, 117

¹⁴⁷ RUF, Freising, 56.

¹⁴⁸ STARZACHER, Görz, 33.

in še pri L 175). V drugih svojih listinah, ki jih je napisal še v spanheimski službi, so bile najavne formule vedno nekoliko drugačne (L 175, 177, 179). Tudi drugi ljubljanski notar je bržkone živel v komendi in je pisal listine predvsem za križnike in njihove poslovne partnerje (L 189, 208, 221), oz. je to počel v komendi za tretje osebe (L 184, 185). Nedvomno je bil pod romanskimi listinskimi vplivi.

Presentibus <imena> et pluribus aliis: L 10 (1163).

Presentibus <imena> et aliis famulis liberisque quam plures: L 53 (1238).

Presentibus <imena> et alii quam plures: L 70 (1248).

presentibus <imena> et aliis quam plurimis: L 134 (1262).

Presentibus <imena> et aliis viris providis et honestis: L 137 (1262).

Presentibus subnotatis <imena> et aliis plurimis fide dignis: L 233 (1284).

Presentibus testibus subnotatis <imena> et multis aliis fide dignis: L 267 (1291).

Presentibus subnotatis <imena> et aliis fide dignis: L 235 (1285).

Presentibus testibus subnotatis <imena> et aliis quam pluribus testibus fide dignis: L 195 (1273).

presentibus testibus subnotatis, <imena> et aliis quam pluribus fide dignis: L 201 (1275).

Presentibus testibus infrascriptis <imena> et aliis probis et honestis: L 325 (1301).

Skupina formul, ki je uvajala priče z ablativnim adjektivom »presentibus« v pomenu (običajno) izpuščenega substantiva »testibus« in z različno dolgimi dodatki, je bila v privatnih listinah v južnih in zahodnih Alpah pogosta, vplivana tudi od severnoitalijanskega javnega notariata.¹⁴⁹ To je deloma potrjeno s prvimi kranjskimi primeri: L 10 patriarhovega notarja Romulusa, L 53, ki je tudi delo patriarhovega notarja, in L 70 (kamniškega) duhovnika in notarja Leonarda. Oblika je sčasoma prišla v diktat nekaterih kranjskih freisinških listin, ki so bile pravzaprav zapisi procesnega značaja (L 134) in z diktatorjem romanskega porekla v pisnem sodnem postopku (L 137). V 80. letih 13. stoletja se je verjetno istočasno z varianto »testibus subnotatis« udomačila v diktatih nekaterih notarjev, celo v kostanjeviškem samostanu, v prepoznavnem diktatu meniha Wernerja prav tam (morda L 233; najbrž pa ni bila njegova L 267), ki je uporabljal tudi drugačne najave (gl. zgoraj pri L 317), samo enkrat v L 325 kamniškega pisarja (arhidiakona Witiga Limberškega), predvsem pa v freisinških listinah vrbskega prošta magistra Henrika (L 201), Henrika Dingerja (L 235) in magistra Hermana (L 195). Vsi ti so očitno imeli določene kulturne stike, če že ne direktno z italijansko listinsko prakso, pa vsaj preko kanonskih določil in pisnih form, ki so bile predpisane v pisnem sodnem procesu.

Potentakem je bilo ablativno pluralno uvajanje prič najbolj priljubljeno v zadnji četrtini 13. stoletja, ko je postajal diktat listin bolj prožen, variabilen in tekoč. Oblike, ki so se pojavljale zlasti pri nekaterih ljubljanskih, freisinških, še redkeje pa pri kamniških, kostanjeviških in stiških notarjih/pisarjih, pa niso bile trdne - ne v formah ne v konsistentnosti pojavljanja.

Adfuerunt illic testes presentes <imena> et alii quam plures fide digni: L 59 (1241).

cum testimonio dictorum dominorum <imena> ac plurium fide dignorum: L 198 (1274).

Porto testes huius donacionis, translationis et abdicationis sunt isti <imena> et alii quam plures: L 330 (1301).

Samosvoje formule v kamniški L 59, stiški L 198 in kamniški L 330 (ta je delo arhidiakona Witiga Limberškega) nimajo paralel med kranjskimi listinami.

¹⁴⁹ Tudi G. Pfeifer navaja veliko razširjenost v briksenški škofovski pisarni (Eppan, 83).

Zaradi prevajalskih in jezikovnih problemov, t.j. manjše stabilnosti, je nemških variant v najavah prič veliko tako kot pri koroboracijih. Kljub možnosti prevajanja in primerjave z latinskimi formulami je bolje, če si ogleđamo nemške oblike v skupnem korpusu po posameznih notarjih. Vsem sta bila skupna izredna variabilnost in postopno poenostavljanje k kratki obliki »des sind gezeug« ipd., če so priče sploh bile navedene, kar je postalo najpogostejša praksa v 14. stoletju do izginotja prič iz listin. Variabilnost je bila tudi posledica bolj ali manj posrečenega prevajanja latinskih izrazov, kar je bilo prepuščeno notarju. Oblika najave ni imela večje pravne vrednosti znotraj listinskega diktata in ni bila nikoli predpisana, pač pa odvisna od pisarjevega srečnega dne. Medtem ko so se latinske oblike utrjevale od zgodnjega srednjega veka, prek 'charte' in (tradicijske) notice ter imele v 13. stoletju relativno trdne oblike (vsaj pri posameznih notarjih in diktatih), je jezikovni preobrat konec 13. stoletja povzročil iskanje najustrežnejših prevodnih oblik, ki pa se niso mogle utrditi, saj je poenostavljanje koroborativnih in listinskih varovalnih klavzul, predvsem pa popolna dokazilnost pečatne listine, ki pred sodiščem ni več potrebovala pričanja o zapisanem dejanju, odpihnila priče, ko je istočasno s pridobljeno popolno dokazilnostjo, (so)pečatenje do okoli leta 1300 dokončno prevzelo popolno overavljanje listin. Končno so okoli leta 1340 priče za vedno izginile iz kranjskih in tudi privatnih listin v Srednji Evropi. Do tedaj pa se pripadajoče formule v hitro rastočem listinjenju še niso mogle poenotiti.

des ist gezeüge <imena>: L 318 (1301).

Des sint gezewch <imena>: L 297 (1299).

Auch sint des gezeugen <imena> und ander piderwe leute: L 327 (1301).

Dar uber sint auch des gezeugen <imena> und andere piderwe leut: L 324 (1301).

Le redke najave so bile v nemščini tako kratke kot npr. v L 318, ki jo je v Stični verjetno napisal stiški menih Konrad. Podobne listine s tako ortografijo in nekaterimi titulacijskimi napakami v obravnavanem času ne poznam, to pa priča o osebi nevešči nemščine.

Kako zelo so formule najave prič variirale pri istem notarju/pisarju je razvidno iz listin ljubljanskega pisarja Lienharda. Oblika v L 297 je prva izjemno kratka med nemškimi sploh (pred L 318) in se povsem (zelo tudi v drugih formulah) razlikuje od dveh Lienhardovih daljših in mlajših (L 324, 327), ki sta si v bistvu zelo podobni, razen v besednem vrstnem redu. Združuje ju značilno ortografirana beseda *piderwe* namesto pravilnejše »biderbe« ipd. Pripomniti velja, da se je pri vseh diktat opazno razlikoval, zlasti koroboraciji in publikaciji.

*dar ūber mit den geziugen, die hernach geschriben sint <imena> und ander piderb laeute:
L 262 (1290).*

mit den geziugen, die her nach stent <imena> und ander biderbe laeute: L 275 (1295).

*dar uber mit den geziugen, die da bi gewesen sint <imena> under ander biderbe laeute:
L 281 (1295).*

*Dez ist geziuch <imena> und ander biderb leut ein michel tail, di da bei seint gewesen
und ez gehort haben: L 292 (1297).*

Diser taidinge sint geziuge <imena> und ander biderbe leut genūg: L 326 (1301).

*und haben daruber gebeten an zeschriben erberiger geziuge <imena> und ander biderbe
leute genuege, die da bei waren genuege und sint gewesen: L 270 (1293).*

Kot rečeno, so bili freisinški notarji med prvimi, ki so opuščali priče in imeli za zadovoljivo pravno zavarovanje in dokazilnost dejanja le listino, ki jo je overavljajal pečat, ne pa več prič. Okoli leta 1300 so jih posamezni notarji občasno še navajali, če ni bilo na razpolago dovolj

uglednih sopečatnikov. Tudi vodilni freisinški notar magister Henrik, ki je na Kranjskem tedaj napisal ducat listin, se je izmenično odločal za ali proti navedbi prič. Tiste listine, kjer je priče navedel, so bile uvedene s precej različnimi formulami in celo z drugačno ortografijo nekaterih ponavljajočih se besed. Zanimiva je njegova najava v L 292, kjer je poudarjeno, da je navedenih »večina« (*ein michel tail*) tistih, »ki so bili zraven in so slišali« (dejanje oz. izjave strank). Ta oblika pa je glede obravnavanja prič še dokaj konservativna.

*mit den geczewgen, di hie geshribent sint <imena> und ander biderb leut: L 287 (1297).
Dez sint getzeugen <imena> unt ander biderp leut, die der warhaeit gestent, so dez not
ist: L 300 (1299).*

Zelo različnih najav (in drugih formul) v nemških listinah se je posluževal gorjanski župnik in pisar Ulrik. Njegova praksa govori o še neutrjenem klasičnem diktatu oz. nihajočih posameznih formulah v nemščini. Zanimiva je daljša najava v L 300, kjer je poudarjeno »pričevanje po pravici, če bi bila potreba«, torej pred sodiščem. V tem se kaže še vedno močno pisarjevo prepričanje o potrebnosti pričevanja prič pred sodiščem in ne še popolnoma zaupanja vredne pečatne listine kot sodnega dokazilnega sredstva o pravnem dejanju.

*dizez gelūbdes mit sampt den gezeugen als sev an disem brief stent mit namen. Dizez
gelūbdez sint gezeugen <imena> und ander biderbe leute: L 282 (1295).*

Zanimiva je dvodelna in ponovljena najava prič v L 282, delo ortenburškega pisarja Nikolaja, ki je za pravno dejanje tedaj edini uporabljal besedo »obljuba«.

*des gib ich ze geziug uber mich <imena> und ander getriwe lute: L 266 (1291).
des geben wir ze gezwg uber uns den <imena>: L 286 (1297).
des gib ich <izstavitelj> ze gezeug uber mich und uber min erben <imena>: L 293 (1297).
des gib ich geziug uber mich <imena>: L 340 (1304).
geben wir <imena>: L 307 (1300).*

Kostanjeviški mestni pisar Bertold je v napovedih prič manj nihal. Z izjemo najave v L 307, ki je iz neznanega razloga izjemno kratka, so si druge napovedi bolj podobne, značilne pa so skoraj enake uvodne besede, s katerimi izstavitelj(i) pravi(jo), da daje(jo) priče »tej stvarik« (dejanju), ter sintagma o pričanju »za mene« (= za izstavitelja).

*Des sint geziuge dise <imena> und ander erbere leut, di da bey waren: L 299 (1299).
Des sint geziuge dise <imena> und ander erber liut, di da bey auch waren: L 328 (1301).*

Ljubljanski pisar Rutlib je gojil posebno obliko, ki je izrecno poudarjala priče dejanja (»des«), »ki so bile prisotne«. V obeh njegovih L 299 in L 328 je nekaj drobnih razlik, ki govore o že znanem sindromu neenotnosti znotraj istega diktata.

*Des sint geczeugen <imena> und ander leute mere: L 314 (1300).
Gib im auch ze gezeuge <imena> und ander frume leute, die da pei waren: L 295 (1298).
geben in auch ze gezeuge <imena> und ander frume leute di da pei waren: L 337 (1304)*

Posebneža v najavljanju prič sta bila še četrti ljubljanski pisar z elegantno, a že zastarelo pisavo (L 314), in šenčurski župnik Ulrik, ki je dvakrat (L 295, 337) zapisal priče na povsem samosvoj način, ki ni imel paralele pri nobenem drugem sodobnem pisarju. Z zadnjim delom kvečjemu pri omenjenemu Rutlibu.

Datatio

Datacijske formule

Posebna obravnava običajno zadnje izmed listinskih formul - datacijske - je potrebna in po teoriji diplomatike zelo izpovedna pri iskanju paralelnosti diktatov, porekla pisarjev, zunanjih vplivov, pri problematiki dokazilnosti in dispozitivnosti ter datacijskih računskih načinov.

KRATICE V FORMULAH: DČ - dominikalna črka; DR - štetje dni po rimskem načinu; EP - epakta; IN - indikcija; KO - konkurenta; KR - kraj; LA - leto, zapisano z arabskimi številkami; LB - leto, zapisano z besedami; LR - leto, zapisano z rimskimi številkami; MB - bolonjski način štetja dni v mesecu (»mos bononiensis«); ME - mesec; SV - štetje dni po svetniških in premičnih cerkvenih praznikih; * - listina, ohranjena le v kasnejšem prepisu (upoštevano le pri listinah brez datacijske formule in pri pisanju arabskih števil).

O listinah brez datacijske formule sem govoril že v poglavju »Prostor in čas«, a kljub temu v obrisih podajam splošne nekatere tudi na tem mestu. Brez datacijske formule so nekatere listine, ki so ohranjene le v kopijalnih prepisih (L 7, 12, 21a), originalne pečatne listine, vendar v bistvu v formi starih notic ali vsaj pod njenim vplivom, kar velja še posebej za vetrinjski samostan (L 11a, 19, 47, 99), listine v formi reverza ali mandata (L 139, 158, 204); redkejše so listine z naključno izpuščenimi dataciji (L 222).

Acta sunt haec sub <priče>. Incarnationis dominice LR anno: L 39 (1230).

Acta sunt hec ab incarnatione domini LR, DR, KR: L 150 (1264).

Acta sunt hec ab incarnatione domini LR, DR, IN: L 80 (1250), L 121 (1260).

Acta sunt hec anno incarnationis dominice LR, DR: L 36, 36a, 37a (1228).

Acta sunt hec anno incarnationis dominice LR: L 37b (1229).

Acta sunt autem hec KR <priče>. Anno ab incarnatione domini LR, KO, EP, IN: L 46 (1235).

acta sunt haec KR, anno dominicae incarnationis LR, IN: L 35 (1228).*

Acta sunt haec anno domini LR, DR: L 259 (1289), L 273 (1294).

Acta sunt hec anno domini LR, DR, KR: L 195 (1273).

Acta sunt hec anno domini LR: L 70 (1248), L 131, L 132 (1262).

Acta sunt hec anno domini LR, SV: L 163 (1266), L 240 (1286), L 285 (1296), L 296 (1298).

Acta sunt hec KR, SV anno ab incarnatione domini LB, LR, IN, regnante Friderico Romanorum imperatore semper augusto, sub Honorio papa: L 32 (1223).

Acta sunt hec KR, existente tunc in Stain domino Frederico illustri duce Austrie, anno domini LB, MB, IN: L 59 (1241).

Acta sunt autem hec KR, anno domini LR, SV: L 115.

Acta sunt hec KR, anno domini LR, DR: L 202 (1275).

Acta sunt hec KR, anno domini LR, DR, SV: L 188 (1271).

Acta sunt hec KR, anno domini LR, IN, DR: L 117 (1259).

Acta sunt hec KR, anno domini LR, SV: L 134 (1262).

Acta sunt hec KR, anno domini LR, IN, SV: L 118 (1259).

Acta sunt hec KR, anno domini LR, MB: L 119 (1259), L 225 (1283).

Acta sunt hec anno gratie LR: L 30¹⁵⁰ (1221), L 53 (1238).

Acta sunt hec anno gratie LB, KR: L 71 (1248).

¹⁵⁰ Orig.: gratie.

Acta sunt hec KR, anno gratie LB, DR: L 95, L 96 (1252).

Acta sunt hec KR, anno gratie domini LR: L 50 (1237).

Acta sunt haec <priče>. Acta sunt haec anno LR: L 198 (1274).

Acta sunt hec anno LR: L 34a, 34b (1228).

Acta sunt hec omnia anno domini LR, SV: L 255 (1288).

Osnovna oblika tega datacija je bila z mlajšimi variantami »actum«, brez poudarjanja izstavitve listine in je celo prevladovala do približno 60. let 13. stoletja.¹⁵¹ Zadnji tak datacij je bil v stiško-kamniški L 296 iz leta 1298. Šlo je za poenostavljeno varianto svečanega oz. popolnega datacija, ki je bil od leta 1159 standarden v nekoliko daljši (dvodelni) obliki že v zgodnji staufovski pisarni, kamor je prišel iz mainške nadškofovske pisarne.¹⁵² Datacij se je hitro razširil po nemškem delu cesarstva. V nekaj primerih je formalno sicer ločeval med dejanjem in izstavitvijo, vendar ne z besedo »datum«, kot je bilo običajno, pač pa s formo, ki je kraj navajala takoj po »Acta sunt hec«, čas pa šele po »anno domini« (»gratie«). Diplomatika cesarskih in kraljevskih listin razlikuje v takih primerih med obema, vendar je to pri ogromni večini privatnih listinah v 13. stoletju, razen pri prejemniških, vprašljivo.

Na Kranjskem se je ta datacij uveljavil v 20. letih 13. stoletja z andeškimi notarji, pa tudi z drugimi izstavitelji. Listine L 34a, 34b in 34c iz leta 1228 (tik pred smrtjo grofa Henrika IV.) je sodeč po pisavi napisal isti pisar - cerkljanski župnik Henrik, ki se je v obeh listinah omenjal med pričami. V njih se je omenjal tudi »notar/pisar Henrik iz Amrasa« na Tirolskem. V obdobju pred smrtjo grofa Henrika IV. (1228) je bil amraški Henrik vodja njegovega listinskega poslovanja, vendar je navadno sestavil le diktat, mlajši notar, cerkljanski Henrik, pa je listini napisal. »Amraški« in »cerkljanski« datacij in diktat sta se opazno razlikovala (gl. spodaj).¹⁵³ L 21 iz ok. leta 1207, ki je ohranjena v vetrinjski kopijalni knjigi, ni datirana. Henrik se je v njej omenjal kot *scriptor*. V nedatirani L 19 iz istega časa je bil med pričami kot »kaplan Henrik«. Diktat te originalne listine govori za vetrinjsko izstavitvev.

Tradicija andeških diktatov (tudi datacijev) se je ohranila po letu 1228 v Kamniku. Novi kleriški notarji, ki so prihajali z zahoda (iz furlanskih patriarhovih področij) in severa (Freisinga) z modernejšimi in enostavnejšimi dataciji in diktati nasploh, so jo do zadnje četrtine stoletja izpodrinili. L 70 za Velesovo je nastala v Kamniku izpod rok duhovnika italijanskega porekla Leonarda, navedenega med pričami. Leta 1260 (L 121) v bližnjih Goričanah (manj verjetno v Gorici) tako datiral listino Henrika III. Svibenskega za velesovske dominikanke »notar Leonard«, ki je tedaj verjetno spremljal dva čedajska dominikanca na vizitaciji v Velesovem. Seveda ne gre nujno za isto osebo, toda Leonard je bilo na Kranjskem takrat zelo redko ime, bližina obeh krajev (Kamnik, Goričane) pa dopušča hipotetično enačenje. Tudi kamniška L 119 iz leta 1258 (notar Salomon) in stiška L 202 iz leta 1275 sta imeli tako datiranje.

Predvsem za nekatere samostanske diktate in listine je približno do srede 13. stoletja značilna beseda »incarnatio« v datacijski formuli, ki pa je kasneje izginila. Ta varianta je bila starejša od »anno domini« in prevladujoča do konca 12. stoletja.¹⁵⁴ Na Kranjskem je bila uveljavljena še v zadnjih letih grofa Henrika IV. Andeškega, saj je bila značilna za diktat cerkljanskega župnika Henrika, ki je po smrti svojega gospoda Henrika IV. Andeškega sestavil in nekatere listine tudi lastnoročno napisal (L 36, 36a, 37a, 37b), vendar že v službi patriarha Bertolda in Ota VII. Meranskega, bratov in dedičev grofa Henrika IV. Tedaj se ni več omenjal skupaj s amraškim Henrikom, v čigar senci je bil dolgo časa. V Stični je cerkljanski Henrik spisal tako datirano in diktirano L 35 Sofije Višnjegorske (Andeške) za samostan Stična, saj je kmalu po letu 1230 stopil v samostan. V večini teh listin se je tudi omenjal kot priča dejanja z nazivom

¹⁵¹ To ustreza ugotovitvam za večji del Nemčije v tem času (BOOR, Actum, 53-54).

¹⁵² ERBEN, Kaiserurkunden, 337.

¹⁵³ HORST, Meranien, 34-35.

¹⁵⁴ BOOR, Actum, 59.

cerkljanskega župnika ali pisarja (*scriba*).¹⁵⁵ L 37a je ohranjena v slabem prepisu. Zato je prepisovalec pri eni od prič pozabil prepisati še njeno izvorno ime (ali pa je bil original preveč poškodovan), kakor tudi naslednje Henrikovo ime tako, da zveni ta del povsem napačno: *Ortolfus scolaris et pater (frater?) eius Fridericus de sancta Maria qui conscripsit instrumentum*. Po diktatu in vsebini je jasno, da je mišljen cerkljanski Henrik.

Kostanjeviški smostanski pisar je datiral z »acta sunt« v prvih letih obstoja: L 80 je bila prejemiška izstavitev samostana, saj se je dejanje odvijalo na gradu *Mynparis ... in capella eiusdem castris super altari stabilivi*. Diktat, pisava, zunanji videz in nekateri detajli dopuščajo le kasnejšo izstavitev, medtem ko je bil pri dejanju na Planini od menihov navzoč le subprior Kuno. Zato pa je bila L 150 istega izstavitelja (Henrik III. Svibenski) za samostan Studence iz leta 1264 datirana in izstavljena na Planini - v tem primeru je to držalo. Pisar, ki je bil najverjetneje profesionallec, ni znan, obstaja pa tudi možnost, da je šlo za nekega ptujskega dominikanca. Zanesljivo kostanjeviške in skriptorske so bile (svečana) L 115, L 163, ki je imela enak datacij kot L 240 ter L 255. Zadnje je najbrž napisal opat sam. V vetrinjskem (L 46) in v stiškem samostanu (L 39 - delo Henrika iz Cerkelj) sestavljeni in napisani listini, sta bili datirani še z »incarnatio«. Nasploh je novi vetrinjski listinski formular okrog leta 1230 prinesel datiranje z »Acta«, namesto starega »Facta«.¹⁵⁶ L 46 je ena tistih redkih listin, pri katerih je »Acta sunt autem hec« evidentno pomenila kraj dejanja, priče (skoraj sami Vipavčani) pa so to formulo ločevale od nadaljevanja »Anno...«, ki je pomenila izstavitev v Vetrinju. Podobno formulo je uporabljal tudi stiški menih - pisar, ki je napisal L 285 in 310 kot stiški prejemiški. Identičnost pisarja, ne pa celega diktata, izkazujejo tudi pisava ter nekateri specifični izrazi v garancijskih klavzulah. Njegove, vendar ohranjene le v prepisih, so tudi L 198, 259 in 273. Slednja po nekaterih drugih značilnostih spominja na L 202. Pri prvi je formula deljena na dvoje, kar pomeni prejemiško izstavitev oz. različno poslovanje in izstavljanje (kot npr. vetrinjska L 46).

Freisinški notarji so sredi 13. stoletja še datirali na ta način, ki pa je s spremembami škofov Konrada I. in Konrada II. v freisinški pisarni izginjal in se umikal krajšim načinom.¹⁵⁷ L 95 in 96 bratov Henrika III. in Leopolda I. Svibenskih, izdani v Gutenwerdu leta 1252 sta po diktatu, ki je praktično identičen, delo notarja škofa Konrada II. magistra Henrika (tudi L 117), ki se je v obeh omenjal med pričami. Tudi L 195 je bilo delo magistra Henrika. Posebnost je bila formula v njegovi L 117, ki je imela z L 72 (notar Viljem), 95 in 96 tudi zelo redko napoved prič (»Aderant...«). Tak datacij so imele tudi L 71 (notar Konrad), L 118 in 134 (obe je sestavil in napisal magister Henrik). Vsekakor pa sta se L 117 in 118, ki sta bili izdani v Škofji Loki v distanci dveh dni, razlikovali v drugačnih elementih in pisarjih.

Dataciji »Acta sunt hec«, ki imajo namesto »domini« besedo »gratie«, so v naših, kakor tudi v listinah na vzhodnoalpskem območju, redki. Pojavljali so se v listinah nekaterih že omenjenih freisinških notarjev (L 71, 95, 96), nekega patriarhovega notarja (L 53) in v vovbrški, t.j. listini nekega italijanskega notariatsko izurjenega, morda starotrškega ali cerkniškega župnika (L 50). Poseben problem je L 30, ki je odločba sodišča. Nastala je v samostanu Vetrinj. Diktat, še posebej datacij pa ne ustrežata v celoti vetrinjskemu (»Facta«). Tak datacij je uporabljal od leta 1245 tudi vodja spanheimske pisarne pod vojvodo Bernardom magister Bertold.¹⁵⁸ Pri premiku od enostavnejšega »Acta sunt hec anno domini« je imel določeno vlogo vpliv oglejske pisarne in tedanjega notarja Bonencontrusa, saj je datacij z »gratie« nastal najbrž prav v Furlaniji, nato pa prišel tudi na Koroško in Kranjsko.

Posebnost sta še datacija v L 32 in 59, ki imata kot edini pomožno datiranje s pomočjo

¹⁵⁵ HORST, Meranien, 36, 39-41.

¹⁵⁶ HÖFLECHNER, Kärnten, 78 (op. 60), 108.

¹⁵⁷ RUF, Freising, 57-58.

¹⁵⁸ HÖFLECHNER, Kärnten, 78-79.

navedbe o takratnem vladanju cesarja (Friderika II.) in papeža Honorija III. (L 32), oz. vojvode Friderika Babenberškega (L 59), vendar brez navedenih let. V zadnjem primeru je bil vojvoda prav tedaj v Kamniku in se je notarju zdelo tako redek dogodek vredno ovekovečiti.

Dataciji oglejskih pečatnih listin so se začeli v obdobju nemških patriarhov večinoma z »actum« ali »acta« ter »datum«, pri čemer je bila prva oblika starejša, drugi dve pa pogostejši od začetka 13. stoletja. Oblika »Acta sunt hec« je bila uporabljana predvsem v času patriarha Bertolda, vendar ne prav pogosto.¹⁵⁹

Actum anno anno domini LR, DR, KR: L 200 (1275).*

Actum anno domini LR: L 199 (1275).

Actum anno domini LR, SV: L 310 (1300).

Actum anno domini LR, DR: L 234 (1284).

Ta datacij je bil značilen za nekaj listin stiškega samostana in njegove listinske tradicije. L 199 je izstavil stiški opat Konrad za samostan Rein leta 1275. Priče so bile izbrane izključno izmed stiških menihov. L 200, katere vsebina se nanaša na L 199, je bila izstavljena nekaj prej (1275 april 9.) in je ohranjena v prepisu. Diktat je zaradi različnega namena različen, še več - listina naj bi bila izstavljena na Turjaku - in le datacijski uvod je, z izjemo nepotrebno podvojenega »anno« (morda sploh prepisovalčeva napaka), enak kot pri L 199. Indici kažejo, da je bil pisar obeh listin isti stiški menih: npr. uvajanje posvetnih prič z *laici vero*, neobičajen koroboracij in prisotnost številnih menihov. Očitno je, da je šlo pri originalu za prejemniško izgotovitev listine o dejanju, ki se je res zgodilo na Turjaku. L 310 iz leta 1300 (prepis) je bila zanesljivo prejemniška izstavitev. Izstaviti jo je dal Henrik iz Gabra, ki je opatu Henriku prodajal neko posest. Poleg klasične kleriške arenge (delo istega stiškega pisarja) izdaja prejemniškost imenovanje priče (Valterja) Biela kot *officialis noster*. Biel je bil resnično laiški »uradnik« stiške posesti, vendar ne od Henrika iz Gabra, pač pa stiške cisterce. V javnosti se je omenjal med leti 1289 in 1301, vedno kot priča (L 259, 260, 273, 285, 293, 318). Ta datacij je bil torej del enega od več sočasno uporabljenih stiških diktatov istega pisarja. Tako so imele npr. stiške L 259, 260, 310 zelo podobne konsenze, a drugačne datacije, pač pa istega (enega) pisarja in sestavjalca diktata, kot L 198, 199, 200, 205. Manjše so verjetno delo meniha Rudolfa (gl. L 318, 357). Omenim naj še, da je L 234 križevniška listina (1284) in v drugih elementih odstopa od stiških listin, deloma pa tudi od ljubljanskih (predvsem križevniških) L 184, 185, 189, 208, 221, ki jih je sestavila in napisala ista oseba (gl. spodaj).

Actum KR, anno domini LR, SV: L 325 (1301).

Actum KR, anno domini LR, IN, SV: L 219 (1280).

Actum KR, anno domini LR, DR, SV: L 208 (1277).

Actum KR, anno domini LR, DR, IN: L 69 (1247).

Actum KR. Anno domini LR, DR: L 197 (1274).

Actum KR <priče>, anno domini LR, IN, MB: L 258 (1288).

Actum KR, anno domini LR, IN, DR: L 211 (1278).

V teh primerih je datacij z besedama »anno domini« formalno ločeval dejanje in njegovo geografsko lokacijo od časa oz. izstavitve. Toda v vseh primerih je pravnemu dejanju najverjetneje takoj sledila izstavitev. Resnično razlikovanje obeh elementov pri tem sklopu listin ni verjetna. Oblika je provenienčno sila raznolika in redka. Gre za listine stiških (L 197) in kostanjeviških pisarjev (L 211) ter ljubljanskih križevnikov (L 208, 219 - v drugem primeru

¹⁵⁹ Npr. le v L 36, 54, 56, URBKr II, št. 60 (str. 45). PUSCHNIG, Aquileia, 113.

gre za skriptorsko izgotovitev). L 208 je napisal isti pisar kot L 221, a po drugačnem diktatu. Ta datacij se je pojavljal tudi v listinah arhidiakona Witiga Limberškega (L 325) tirolsko-goriškega notarja Rudolfa iz Meißna (L 258) in nekega oglejskega notarja (L 69). L 325 je napisala ista oseba kot L 330, 331 in 334, ki pa so imele drugačen diktat, sploh pa datacij. Toda avtor vseh je bil moravški župnik in kranjski arhidiakon Witig Limberški, ki se je pogosto zadrževal v Kamniku. Edina podobnost med vsemi temi listinami je pojavljanje na Kranjskem v zadnji četrtini 13. stoletja, razen L 69, ki je nastala v Furlaniji.

actum est KR, anno ab incarnatione domini LR, IN: L 10 (1163).

Actum anno incarnationis domini LR, DR, IN: L 221 (1282).

Actum coram viris ydoneis huius causae testibus <priče>. Anno domini LR, ME: L 214 (1279).

Takšni dataciji so redki. L 10, ki je tipična oglejska listina svojega časa, je sestavil in napisal patriarhov (javni) notar Romulus. L 214 je listina iz kostanjeviškega samostana in po pisavi zelo podobna dve desetletji starejši L 116. Glede na slab duktus je možno, da gre pri mlajši za avtograf opata Jakoba kot izstavitelja, starejšo pa je lahko napisal tudi on, seveda še ne kot opat, pač pa kot menih in (slab) pisar. L 221 je najverjetneje nastala v ljubljanski križevniški komendi po precej konservativnem diktatu in z datacijem, ki je še vedno vseboval tedaj že zastarelo inkarnacijsko sintagmo. Ista oseba je po drugačnih diktatih in dataciji napisala še L 184, 185, 189, 208, 221 in 234.

Ambe vero iste emptiones facte sunt pariter uno anno incarnationis dominice LB: L 20 (1207).

facta sunt anno ab incarnatione domini LB, KR: L 6 (1191-1197).

Facta sunt hec anno incarnationis dominice LB: L 26 (1217).

Hec autem facta sunt per manum meam: L 21 (ok. 1207).*

predicti locis abbas cuius temporibus facta: L 12 (1175-1181).*

Pri teh datacijah velja, da gre zanesljivo za prejemniške izstavitve vetrinjskega samostana, saj je bila beseda »facta« za Vetrinj značilna, vendar ne tudi edina datacijska glagolska oblika. Nasploh je imel vetrinjski skriptorij, ki je bil v 12. in 13. stoletju eden najvplivnejših na Koroškem, od ok. leta 1190 do 1225 dokaj standardne formule. Datacij »Facta« je izginil nekaj pred letom 1230, ko se je diktat vetrinjskih pisarjev temeljito spremenil, novi datacij pa je odgovarjal splošno uporabljane »Acta sunt hec«. Vetrinjski skriptorij je bil zelo dejaven pri nekaterih prejemniško izgotovljenih listinah bogenskih grofov za ta samostan,¹⁶⁰ pri podobnih darovnicah raznih ministerialov (npr. L 12), a tudi pri prvih listinah vojvode Bernarda Spanheinskega (npr. L 25)¹⁶¹, še posebej pa pri listinah grofov Andeških, ki so se tikale samostana. Tako je vetrinjska in prejemniška L 6, sicer koncept, za kar govori dejstvo, da so na nekaterih mestih besede izstavitelja Bertolda IV. Andeškega postavljene v 3. osebo ter da je menda Bertold IV. Andeško-Meranski šele po zaslišanju večih prič potrdil vse navedene daritve samostanu.¹⁶² To pa daje misliti, da Bertold IV. ni bil čisto prepričan v resničnost dedovega dejanja. Skoraj enak je datacij v listini Henrika IV. Andeškega za Vetrinj iz leta 1217 (L 26), ki jo je gotovo diktiral in napisal vetrinjski menih Ortoľ, ki se omenja v listini kot priča dejanja skupaj s še nekaterimi vetrinjskimi menihi na čelu z opatom. Od teh variant nekoliko

¹⁶⁰ V listini grofa Alberta III. Bogenskega (MDC III, št. 1143, str. 431), ki je skoraj enaka kot datacij v L 6: *Facta sunt hec ab incarnatione domini anno <LR>, sub abbate.*

¹⁶¹ HÖFLECHNER, Kärnten, 65, 78 (op. 60), 108.

¹⁶² URBK r I, opomba F. Schumija na str. 108.

odstopa daljša izpeljanka v L 20 Henrika Andeškega za Vetrinj iz leta 1207, katere dejanje je moč locirati na grad Kamnik. Toda zahtevnost večplastne listine (podobno kot L 6), ki vključuje potrditev dveh prodaj posesti od Henrikovih ministerialov - vsaka zadeva je tudi datirana (*Facta sunt hec per manum meam in castro meo in Stein; Facta sunt hec in villa ipsa que dicitur Rain*) ter neomenjanje andeških notarjev - kažeta na vetrinjsko izgotovitev, ki je povzela oba, če upoštevamo Henrikovo potrditev pa tri dogodke (in zapise?) v eno listino po svojem diktatu, a v prisotnosti grofa Henrika IV. Pri listinah, ki so ohranjene le v prepisih v vetrinjskih kopijalnih knjigah, pa je treba biti previden, saj so bili ti lahko prirejeni ali celo izmišljeni (falsifikati). Tako naj bi bila neka listina patriarha Bertolda za vetrinjski samostan iz leta 1243 izstavljena v Vidmu (Udine). Ohranjen je le kopiačni prepis, ki pa ima povsem vetrinjski datacij *facta sunt hec apud Utinum*¹⁶³ itd. Najbolj verjetno se zdi, da je manjša sprememba diktata (datacija) nastala ob samem prepisu v kopijalno knjigo.

Hoc actum est KR <priče>, hoc est actum KR, anno domini LR, MB: L 28 (1220).

Dvodelnost datacija (dejanje in izstavitev) v tej turjaški listini, poleg značilne pisave, invokacija, bolonjskega datiranja ter izraza *et isti interfuerunt vocati et testes sunt*, nedvomno govori o aktivni udeležbi javnega notarja pri poslovanju na Turjaku leta 1220. Datacij sicer ne odgovarja standardnim notariatskim vzorom, kar razlagam s kompromisom, saj je vsaj prejemnik zahteval običajno pečatno listino ne pa instrument.

Actum et datum anno domini LR, SV: L 254 (1288), L 291 (1297).

Actum et datum KR. Anno domini LR, MB, IN: L 303 (1299).

Actum et datum KR, anno domini LR, MB, IN: L 284 (1296), L 331 (1301).

Actum et datum KR. Anno domini LR, DR, IN: L 189 (1271).

Actum et datum KR, anno domini LB, DR: L 290 (1297).

Actum et datum KR, anno domini LB, MB, IN: L 278 (1295).

Actum et datum KR, anno domini LR, SV: L 207 (1277), L 235 (1285), L 301 (1299).

Actum et datum KR, anno domini LR, SV, IN: L 320 (1301).

Actum et datum KR, anno domini LR, DR, SV: L 313 (1300).

Actum et datum KR, anno domini LR, DR: L 191 (1273).

Actum et datum KR, anno domini LR: L 248 (1287).

Actum et datum KR, SV, anno domini LR, IN: L 308 (1300).

Actum et datum KR, SV, anno domini LR: L 298 (1299).

Actum et datum KR, DR, anno domini LR: L 330 (1301).

Actum et datum KR, anno verae gratiae LR, DR, ME: L 184 (1269).

Actum et datum KR. Sub anno gratie domini LR, DR: L 185 (1269).

Actum et datum KR, anno ab incarnatione domini LR, SV, DR, IN: L 321 (1301).

Tudi ta oblika, ki je kot prehodna formalno razlikovala med pravnim dejanjem (actum) in predajo oz. izstavitvijo listine (datum), je postala popularna na Kranjskem šele od 70. let 13. stoletja. Nesmiselnost realnega ločevanja obeh elementov je pri teh datacijah jasna, ker bi po standardnih naukih nekaterih diplomatikov morali navedbi časa po izrazu »anno domini« pripisati morebiti različen čas izstavitve listine. Toda izstavitev je omenjena že skupaj z dejanjem, obema pa sledi navedba kraja, kjer se je oboje zgodilo. Nedvomno je bilo stopenjsko uvajanje besede »datum« (in »gegeben« v nemških listinah) povezano z večjo dokazilnostjo pečatne listine in že izrazitejše dispozitivnosti ter zmanjševanjem vloge prič pravnega dejanja na račun listine.¹⁶⁴ Zunanji vplivi so prišli predvsem z enostavnejšim datiranjem nove pisarne

¹⁶³ URBK^r II, št. 121 (str. 94).

italijanskih patriarhov od srede 13. stoletja dalje¹⁶⁵ ter freisinških škofov (gl. spodaj pri nemških oblikah). Največjo popularnost je doživela v Ljubljani, predvsem pa v Kamniku in okolici, kjer je bila tako datirana listina arhidiakona Peregrina iz leta 1277 (L 207). Takšnega latinskega datiranja se je posluževal tudi gorjanski župnik Ulrik v najmanj sedmih listinah (L 284, 298, 301, 303, 308, 313, 320), ki pa imajo druge listinske dele nekoliko drugačne. Kamniška L 325, 330, 331 in 334 so delo že omenjenega arhidiakona Witiga Limberskega. Nenazadnje pa je tako datiral tudi kamniški župnik Manfred Della Torre oz. njegov pisar v Čedadu leta 1287 (L 248), medtem ko je bila njegova druga listina (L 253) za izstavitelja grofa Manfreda II. Tirolskega, kjer je Manfred (ali njegov pisar) očitno nastopil tudi kot notar/pisar, sestavljena in datirana drugače. L 321 je nastala v zastarelem diktatu v Ljubljani, najverjetneje v ljubljanski križevniški komendi. Potemtakem je imela ta varianta datiranja glavno oporišče v Kamniku oz. na vzhodnem Gorenjskem in pri tamkajšnjih pisarjih.

Posebna varianta takšnega datacija brez navedenega kraja se pojavlja v L 254 in 291, ki sta nastali v režiji kostanjeviških cistercijanov. Osnovne formule so večinoma nekoliko drugačne, nekaj konsenzualnih in dispozitivnih sintagm pa je enakih. Zanimivo je, da imata L 291 in prav tako kostanjeviška L 309 skorajda enak diktat (in pisarja?), a nekoliko drugačen datacij. Svojo podskupino tvorita tudi L 184 in 185, ki sta bili napisani v ljubljanski križevniški komendi in sta se odlikovali po besedi »gratia« v datacijo. Po še drugih elementih sodeč, je šlo za istega pisarja, ki pa je uporabil nekoliko drugačne različice osnovnega diktata, drugi elementi pa so bili enaki. L 184, ki je nastala nekaj dni pred L 185 v isti zadevi in je služila za vzorec drugi listini. Šlo je za osebo romanskega porekla, kar kažejo določeni elementi. Isti je napisal tudi L 189 na Falkenbergu ali celo v Ljubljani. V zadnjem primeru lahko bi šlo za prejemniško izstavitev, saj datacij govori o poslovanju in izstavljanju na gradu Falkenberg, razen če pisar ni prišel na grad. Leta 1273 je bila v običajni obliki datirana ljubljanska L 191, ki jo je za glavarja Ulrika Dürrenholza napisal bivši spanheimski protonotar Hilprand (napisal je npr. Ulrikove L 168, 172, 173, 175, 177, 179 in še L 237). Tako lahko približno istočasnim L 208, 221 in 234, ki jih je pisala (in sestavila) ista oseba, geografsko in časovno postavimo ob bok tudi tri zgoraj omenjene.

Freisinški listini sta L 235 iz Gutenwerda (notar Henrik Dinger), in od standardnega obrazca odstopajoča L 290 iz Škofje Loke. Goriški notar pa je s tem, za goriške listine redkim datacijem, sestavil in napisal L 278.

*Datum et actum SV, LA**: L 332 (1301).

Datum et actum anno domini LB, IN, DR: L 267 (1291).

Datum et actum anno domini LR, SV: L 317 (1301).

Datum et actum KR, anno domini LR, MB: L 237 (1285).

Datum et actum KR, anno domini LB, DR, IN: L 276 (1295).

*Datum et actum KR, anno domini LA**: L 261 (1290).

Ta oblika je inverzija datacija »actum et datum«, vendar zaradi primarnosti besede »datum« daje večji poudarek izstavitvi listine kot pa pričam dejanja. Gre za nekaj listin, ki so nastale pretežno v cerkvenih ustanovah. Tu bi se dalo dvodelnost še opravičevati z morebitno kasnejšo prejemniško izstavitvijo, ki bi jo ustanova izdelala zase, vendar pa bi si bilo precej kasnejše pečatenje avktorjev in prič dejanja pravzaprav težko razložiti. V kostanjeviški cisterci sta zanesljivo nastali L 317 in 332, ki imata zelo podoben diktat, z nekaj koroborativnimi spremembami, žal pa sta obe ohranjeni le v prepisih. Obe je sestavil in napisal *frater Wernerus huius rei notarius*, ki se je omenjal med pričami v L 317. Werner je najbrž napisal tudi L 233.

¹⁶⁴ BOOR, Actum, 52-53.

¹⁶⁵ PUSCHNIG, Aquileia, 86.

Izpovedna je pisava, pa tudi zahtevnejša spominska arenga - čeprav je pečatilo mesto in med pričami ni bilo omenjenega niti enega meniha. Nedoločljivo kostanjeviška je bila še L 261. Če je bil datacij kostanjeviškega samostana dvodelen, je bila uporabljena ta oblika, ne pa »actum et datum«. Takšen datacij je bil poznan tudi v Ljubljani v 80. in 90. letih 13. stoletja, predvsem v cerkvenih krogih: L 237 iz leta 1285 je bila izstavljena za križevnike in po pisavi ustreza na L 191 (obe delo bivšega spanheimskega protonotarja Hilpranda), ki je bila prav tako namenjena križevnikom in je imela inverzen datacij. To pa pomeni, da je bil vrstni red uvodnih datacijskih besed lahko prepuščen pisarju, najbrž niti ne sestavljalcu diktata. L 276 pa je bila namenjena samostanu Bistra in je morebiti nastala v križevniški komendi v Ljubljani. Po pisavi in obliki je skriptorski izdelek, podoben kot v L 219.

*Anno domini LR, MB, IN*¹⁶⁶: L 250 (1288).

Anno domini LR, SV: L 116 (1259).

Anno domini LR, DR.¹⁶⁷ *Acta sunt hec assidentibus nobis et presentibus ...*: L 137 (1262).

Zelo preprost datacij se je brez pravil pojavljal v listinah različnih izstaviteljev in obdobj. Slab (prim. mnogo boljše in nekaj mesecev starejšo L 115!) skriptorski in prejemniški izdelek kostanjeviškega samostana je v kratki L 116, ki jo je formalno izstavil stiški opat Janez kostanjeviški cisterci. Prejemniškost izkazuje predvsem stavek tik pred datacijo: *Tempore venerabilis domini Rvdolfi abbatis*. Rudolf je bil kostanjeviški opat, zato je nelogično, da bi stiški pisar svojo »stiško« listino pomožno datiral po službovanju opata druge cisterce. Morebiti gre za avtograf kasnejšega opata Jakoba (prim. L 214). L 137 je pravzaprav dolg zapisnik sodnega procesa pod vodstvom arhidiakona Ludvika. Dvodelnost datacija in druge značilnosti (uporaba pravnih terminov iz kanonskega prava idr.) nakazujejo, da je šlo pri diktatu za klerika, istega kot pri L 136, 138 in 138a - kar samega Ludvika, medtem ko je bil pisar freisinški notar Henrik, saj je bil freisinški kanonik ena od strank v procesu. Tretja listina (L 250) z deljeno navedbo kraja in datuma je izdelek enega glavnih notarjev grofa Majnharda II. Tirolskega Rudolfa iz Meibna. Sklepati smemo, da so bile te zelo kratke datacijske formule v navadi pri severnoitalijanskih notarjih, ki pa jih niso vedno uporabljali.

Anno domini LR, IN coram testibus infra scriptis.¹⁶⁸ *Acta sunt hec KR*: L 302 (1299).

Anno domini LR.¹⁶⁹ *Actum anno gratie LR*¹⁷⁰: L 152 (1265).

Datacij in L 302 sploh, sta delo italijanskega notarja, kar se kaže v dvodelnem dataciju, ki spominja na modificiran notarski instrument (prvi del je na začetku listine). Tudi pisanje *Gorradus* oz. *Gueylsiberti* namesto npr. *Conradus* oz. *Geiselberti*, sintagmi »Wulfing, sin nekega (pokojnega) Geiselbrehta« (*filius condam*) ter okoli leta 1300 povsem neobičajna *terra Lebacense* in druge posebnosti zanesljivo kažejo na romansko osebo, ki ni stalno živela na Kranjskem. Listina je bila izstavljena v križevniški komendi v Ljubljani, notar pa je v Ljubljani kratko bival in diktata nemške pečatne listine ni najbolje obvladal. Listino L 152 sta izstavila kartuzijanska vizitatorja v Bistri. Po verbalnem invokaciju stoji *Anno domini M^oCC^oLX^o quarto*. Koroboracijo sledi še en datacij - *Actum anno gratie M^oCC^oLX^o quinto*. Verjetno se prva letnica nanaša na dejanje (vizitiranje v Bistri), druga pa na izstavitev listine, ki se je zaradi dolgotrajnega dela zavlekla prek Božiča (= Novega leta).

¹⁶⁶ Priče so poprej uvedene z *Actum et datum coram hiis testibus Laybaci*.

¹⁶⁷ Do tu na začetku listine. Ostalo na koncu, a pred pričami in koroboracijem.

¹⁶⁸ Do tu vse na začetku listine.

¹⁶⁹ Do tu vse na začetku listine, takoj za invokacijem. Letnica je 1264.

¹⁷⁰ Ta del je na koncu listine, zapisana letnica je 1265.

Anno gratie LR: L 91 (1252).

L 91 je darovnica za stiški samostan s pričami iz kroga stiških menihov. Nekatere formule listine vicedoma oglejskega patriarha Weriana in beseda »gratie« kažejo, da je bil pisar poučen z nauki notarskega instrumenta (invokacij). Na listini visi le opatov pečat, najavljeni Werianov pa ni bil nikoli obešen. To, arenga, duhovna sankcija in aprekacij, govorijo za kasnejšo prejemniško izstavitev stiškega samostana po posebnem diktatu, pri katerem je morda imel določeno vlogo tudi Werian sam.

nach Christi geburdt LR, SV: L 256 (1288).

Kratka datacijska formula v listini, ki je v stvarnem smislu kvečjemu kasnejši nemški prevod latinske listine za kostanjeviško cisterco. Originalna listina s takšnim tekstom ni mogla nastati v prejemnikovi režiji - malomarnosti pisanja neobičajnega *sant Bernnhartz ordenn* namesto »cistercijanski red« si ni privoščil noben meniški pisar. Napako je napravil kasnejši prepisovalec in »prevajalec«, še bolje - falsifikator. Ob potencialno tako površnem prevajalcu je tudi originalen latinski datacij vprašljiv, verjetno pa bi se moral glasiti »anno domini« ipd.

Data sunt autem hec anno LB, KR presentibus meis ministerialibus: L 23 (1209).*

Listino z za to leto nenavadno formulo, namenjeno gornjegrajskemu samostanu, je po lastnih besedah diktiral in napisal notar grofa Henrika IV. Andeškega amraški Henrik. Med pričami se je omenjal tudi Friderik *scriptor*, čigar vloga v andeškem listninjenju ni jasna, bolj verjetno je bil prejemnikov pisar, ki je kontroliral listino. Kasnejše Henrikove standardne formule, sploh pa dataciji, so bili drugačni. To je tudi najstarejša listina, zanesljivo nastala na Kranjskem, ki v datacijo poudarja izstavitev (listine) in s tem njeno dokazilnost.

Datum anno domini LR, SV: L 233 (1284), L 309 (1300).

Datum anno domini LR, DR: L 176 (1268).

Datum anno domini LR, IN, DČ: L 260 (1290).

Tak datacij se je pojavil le v listinah z udeleženi stiškimi (L 176, 260) in kostanjeviškim samostanom (L 233, 309) in njihovimi pisarji. Vse druge formule so različne, ne pa nujno tudi pisarji/notarji (npr. L 176 - L 273). Gre v bistvu za dispozitivnejšo listinsko varianto datacija »actum anno domini« in znak večjega javnonotarskega vpliva. Tako ali pa z »actum« je bila datirana tudi večina listin vojvode Ulrika III. Spanheimskega ter pečatnih listin oglejskih patriarhov v 13. stoletju (instrumenti so se začeli z »anno domini«). Samostojni »datum« je bil najpopularnejši datacijski uvod tudi v listinah nemških kraljev po Interregnumu, kar kaže na univerzalen proces.¹⁷¹

Datum KR, anno domini LB, MB: L 246 (1287).

Datum KR, anno domini LR: L 136 (1262).

Datum KR, anno domini LR, SV: L 186 (1270), L 212, L 213 (1278).

Datum KR, anno domini LR, MB, IN: L 311 (1300).

Datum KR, anno domini LR, IN: L 138, 138a (1262).

Datum KR, anno graciae LR, DR: L 72 (1248).

¹⁷¹ HÖFLECHNER, Kärnten, 100. Za spanheimske in oglejske listine je precej primerov v URBK II; za cesarske datacije gl. ERBEN, Kaiserurkunden, 338.

Ti dataciji, za katere velja glede pravnega dejanja in izstavitve podobno kot pri »datum et actum«, so se pojavljali v 60. in 70. letih 13. stoletja (prej in kasneje izjemoma) ter so še bolj poudarili pomen listine in zmanjšano vlogo prič dejanja. Niso pa zares, marveč le stilistično oddvajalo kraj dejanja (»Datum«) od časa izstavitve (»anno domini«, »gracie«). Te formule so bile značilne za listine kranjskega arhidiakona in ljubljanskega župnika Ludvika (L 136, 138, 138a; L 137 ima nekoliko drugačno obliko zaradi narave listine), ki jih je lahko tudi sam diktiral; še posebej zato, ker so imele te listine (razen L 137) določeno vlogo le znotraj procesa (sodnega postopka), ki ga je vodil Ludvik kot delegirani papeški sodnik. Te tri listine so si podobne v vseh elementih, tudi v pisavi, z izjemo L 138, ki je overovljen Ludvikov avtograf oz. koncept. Druge listine, ki imajo takšno formulo - gre za verzijo datacija, ki so jo uporabili nekateri pisarji po izvoru zunaj Kranjske (L 186 in identični L 212, 213); prvo sta napisala Hilbrand ali Engelbert, ki sta bila notarja škofa Konrada II. in sta pričala ob samem dejanju, sestavljal pa nemara magister Henrik, notar in prošt ob Vrbskem jezeru. Drugi dve s povsem enakim diktatom, vendar manjšimi ortografskimi posebnostmi, je sestavil in napisal drugi freisinški notar, magister Herman (tudi L 160, 180 in 223). L 72 ima značilno in v tej obliki zelo redko naznanitev prič, tako kot tudi freisinški (identični) L 95 in 96. Pisava L 95 kaže za Kranjsko nenavaden (freisinški) duktus. Pri L 72 je šlo za notarja Viljema iz Loke (omenjen med pričami). To posebnost ima tudi L 117 iz leta 1259, torej že v času novega škofa Konrada II. in njegovega novega notarja magistra Henrika. Drugačen izvor imata L 246, ki je nastala v Gorici leta 1287 ter L 311, ki jo je morda napisal ljubljanski župnik Janez Ferentino leta 1300. V obeh primerih gre nedvomno za romanski, severnoitalijanski vpliv.

Tudi v nemških listinah je razvidno prehajanje od formul s poudarjanjem pravnega dejanja, do vmesnih in končno formul z glagolom izstavljanja, v nekaj primerih tudi z glagolom pisanja listine. Ker so začeli freisinški notarji prvi v večji meri pisati v nemščini, so prav njihove datacijske formule najštevilčnejše in najbolj izpovedne. Zanimivo je, da je v 80. in 90. letih 13. stoletja pri posameznikih še nihala raba posameznih načinov med glagoli dejanja, dejanja in izstavitve ter na koncu samo izstavitve.

Diu taedinch sint geschechen und diser brief gegeben KR, da von Christes gepurt waren LB, SV: L 281 (1295).

diu teidinch geschehen und diser brief daruber geben KR, do von unsers herren geburte vergangen waren LB, SV: L 270 (1293).

der brief gegeben und diu taedinch geschehen KR, do von Christes geburt warn LB, SV: L 275 (1295).

Daz ist beschehen dacz KR, do von Christes gebürte waren LB, SV: L 292 (1297).

(und ist daz geschehen) geschehen dacz KR, do von unsers herren geburt waren LB, SV: L 245 (1287).

Prvi trije primeri so že po izstaviteljnih zanesljivo (redkejšo) variante freisinškega datiranja in temeljijo na zastarelem »actum et datum«. Posebej primerni so bili pri poravnavanju sporov, na kar opozarja tudi beseda »taiding« (zasedanje ipd.). Sintagma »po Kristusovem rojstvu« je bila v alemanski praksi navadno zamenjana s »po Gospodovem (božjem) rojstvu« (L 245a; freisinška L 270). Za bavarsko prakso je značilna beseda »vergangen« (L 270). Prvi dve listini je napisal dvorni notar freisinškega škofa Emiha, pa tudi L 275, ki jo je spisala ista roka in sestavil isti notar kot bolj dispozitivne L 277, 280 in 281. Četrti datacij v L 292 zaradi besede »beschehen« alemanskega izvora nekoliko odstopa od drugih. Pri vseh je šlo za izdelek freisinškega dvornega pisarja Henrika. Nefreisinška, vendar pod vplivom tamkajšnjih notarjev je L 245, ki jo je v Kamniku napisal gorjanski župnik in kamniški učitelj Ulrik. Vse freisinške

listine kažejo zelo podoben diktat, obrazec in duktus, ki so se jih držali vsi, ki so pisali v interesu in službi freisinških škofov in njegovih zastopnikov.

Der brief ist geben do nach unsers herren gotes geburt sint furchomen LB, SV: L 293 (1297), L 307 (1300), L 340 (1304).

Dirre brief ist geben do nach unsers herren gotes geburt sint for chomen LB, SV: L 266 (1291).

Ditz ist geschehen und ist dirre brief geben da nach unsers herrn gote [s geburt]¹⁷² sint furchomen LB, SV: L 286 (1297).

Za to variantno so značilni poudarki na izstavitvi listine (»geben«), na besedi »vorkommen« in popolnoma enakem datumskem računanju. Gre za vsaj 11 listin, ki jih odlikuje skoraj enak diktat z značilnim in posebnim koroboracijem, predvsem pa z enako ortografijo in duktusom: striktno zamenjevanje črke »v« s »f« (v fonetičnem pomenu »f«) in »negotovo« (tremorno) pisavo. Čeprav je L 266 iz leta 1291 ohranjena le v prepisu, le-ta s sekundarno ortografijo potrjuje pripadnost ostalim iz let 1297-1308. Pri vseh listinah je šlo za kostanjeviškega mestnega pisarja Bertolda. Na njegovem primeru je jasno dokazana hipoteza o variiranju formul pri istem pisarju v zelo kratkem obdobju, saj sta datacija v L 286 in 293 iz istega leta, a sta zelo različna. Izpričan je tudi obstoj nezavezujočih formularjev in relativno velika pisarska svoboda. Sintagma »nach unsers herrn gottes geburt« je bila predvsem alemanskega izvora in uporabe, prav tako pa tudi oblika uvodne besede »dirre« (L 266).¹⁷³ Pripomnim naj še, da je L 266 iz leta 1291 tudi prva prava (avtohtona) kranjska listina v nemškem jeziku z absolutnim glagolom izročanja listine, starejša celo od freisinških, nastalih na Kranjskem.

Der brief ist geben du von Christez geburte waren LB, SV: L 282 (1295).

Der brief ist geben KR, da von Christes geburt waren LB, SV: L 280 (1295).

Der brief ist gegeben KR, da von Christes geburte waren LB, SV: L 277¹⁷⁴ (1295), L 262 (1300).

Der ist gegeben KR, da von Christes geburte waren LB, SV: L 319 (1301), L 322¹⁷⁵ (1301).

Tovrstne datacijske formule je moč načelno označiti za zanesljivo freisinške. V rabi so bile od zadnjega desetletja 13. stoletja naprej. Označujejo jih (izključni) glagol izstavljanja listine, ki je lahko tudi v sedanjiku in ustreza latinskemu »datum«, povsem enoten način računanja ter za bavarsko-avstrijsko listinsko prakso značilna inkarnacijska sintagma »po Kristusovem rojstvu«, ki je zamenjala »anno domini« iz latinskih formul in »ist gegeben (geben)«. ¹⁷⁶ Vse te listine imajo skoraj enak diktat. L 262 (v dveh originalih), 277, 280, 281 je napisal notar freisinškega škofa Emiha Henrik, tedaj že freisinški dvorni pisar (gl. še L 265, 270, 275, 292, 319, 322, 326 in 333). L 282 je na Waldenbergu leta 1295 napisal ortenburški pisar Nikolaj, čigar nekatere formule so bile podobne freisinškim, druge pa ne. Zato ta listina pravzaprav le v datacijski formuli sodi v to skupino.

Der brive ist auch geben nach Khristes geburt LB, SV: L 324 (1301).

¹⁷² Na tem mestu je pergament poškodovan; rekonstrukcija je mogoča zaradi ustaljenosti tega tipa datacijskih formul.

¹⁷³ BOOR, Actum, 4, 79.

¹⁷⁴ Orig.: *do, geburt*.

¹⁷⁵ Orig.: *der ist*.

¹⁷⁶ BOOR, Actum, 4, 37, 79.

Ljubljanska L 324 ima okrogel duktus. Šlo je za ljubljanskega pisarja Lienharda, ki pa je drugače datiral svoji L 297 in 327. Lienhard je morda izhajal iz pisarne goriških grofov ali je njegove listine vsaj poznal.

Diser brüeff ist geschriben und geben nach unsers herrn Jesu Christi gebürt nach LB, SV: L 318 (1301).

Der prief ist geschriben KR, seit Christ geburt LB, SV: L 314 (1300).

Datacij iz L 318 je v listini za stiški samostan. Avtor te, nenavadno ortografirane listine je bil nemara stiški menih in opatov pisar Rudolf. Novost v obeh listinah je, da je bilo poudarjeno tudi »pisanje« in ne le izstavljanje listine. Očitno pa pisar ni bil najbolj večš nemških pisarskih običajev in terminologije - kaj naj si pravzaprav lahko mislimo pod pričo *herr Peter sein* (Konradov) *unterthan*? Podoben je datacij v ljubljanski, od drugih precej drugačni listini L 314, ki ima drugačne formule, pa tudi izstopajoč duktus in pisavo z razcepi na hastah.

Der prief ist geben du nach Christes geburt ergangen waren LB, SV: L 327 (1301).

Dirre prieve ist geben KR, da von Christes geburt waren ergangen LB, SV: L 289 (1297).

Diseu lehenschafft ist gesehen daze KR, du von Christes geburt ergangen waren LB, SV: L 295 (1298).

du von Christes geburt ergangen waren LB, SV: L 337 (1304).

Ditz ist geschehen KR, du von Christez geburt ergangen waren LB, SV: L 300 (1299).

Das geschach KR, do von Christes geburd waren ergangen LB, SV: L 299 (1299), L 328 (1301).

Daz ist geschehen do seit Christs gburde waren ergangen LB, SV, KR: L 297 (1299).

Daz ist geschehen KR, MB, du von Christes geburt ergangen waren LB: L 287 (1297).

Posebne podvarianete datacijskih formul, temelječih predvsem na »actum«, v prvih dveh primerih pa tudi na »datum«, navajam na koncu. Detajlno jih karakterizira in združuje tipična avstrijsko-bavarska inkarnacijska sintagma »leta po Kristusovem rojstvu *ergangen*«. ¹⁷⁷ Kljub dovoljeni svobodi notarjev pri podrobnostih v formulah in enakem računanju, pa je šlo v teh primerih za različne notarje, ki pa so okoli leta 1300 črpali inspiracijo predvsem iz koroških pisarskih središč, kar je glede na politične vezi obeh dežel razumljivo. L 295 in 337 je v Kranju sestavil in napisal šenčurski župnik Ulrik, ki je na Kranjskem prvi uporabil koroško modno označevanje svetnika (-ce) s pridevnikom »dober« (dobra), pa tudi nekatere posebne diktatne forme (predvsem publikacij). L 327 je nastala v Ljubljani, morda celo v križevniški komendi, a jo je sestavil in napisal ljubljanski pisar Lienhard (kot L 297 in 324, a po nekoliko drugačnem diktatu). L 287 in 300 je napisal v Velesovem, L 289 pa v Ljubljani - tako kot še npr. L 245, 300, 301, 303, 308, 313 in 320 na Gorenjskem, a z drugačnim datacijem - gorjanski župnik Ulrik, ki je živel v Kamniku. Bil je izurjen v bavarsko-avstrijski listinski praksi in bil tudi pod vplivom alemanske (»dirre« in »geben«). Ljubljanska L 327 spada v to skupino morebiti po koroškem ovinku, kar bi morebiti nakazovalo Lienhardovo poreklo.

Datacija v L 297 oz. v L 299 in 328, ki sta si skoraj identični, sta delo dveh identificiranih profesionalnih ljubljanskih pisarjev: *Lienhart von Leybach der disen prive geschribn hat* (L 297) in *Rutliba der schreyber*, ki je tudi pričal v obeh drugih listinah. Diktat zadnjih dveh listin je drugačen od tistega v L 297. Kaže, da so imele variante tega datacija korenine v krogu pisarjev, ki so živeli v Kamniku, neposredno vplivali na ljubljanske pisarje in sprejemali koroške listinske predloge.

¹⁷⁷ BOOR, Actum, 74-75.

Izrazito variiranje v izbiranju datacijskih formul celo pri istih pisarjev in notarjev pomeni predvsem to, da datacijske formule niso bile najbolj standardni in nespremenljiv del diktata nekega notarja. Tudi, če je ohranil večino formul enakih, je nekaj malenkosti v datacijo formuliral po svoje. Bolj pomembna sta bila pravilno računanje in datum. Uvodne besede so se spreminjale v okviru njegovega poznavanja formul, mode in prodora dispozitivnejših pogledov na listino, čeprav popolne svobode pri tem, predvsem v nemških listinah, ni bilo. Vsebina zapisa in njen formalni pomen pri izbiri formul nista bila pomembna. To je očitno npr. pri pisarju Bertoldu L 266, 286, 293, 307 in 340, ki je sicer ostajal trdno pri navadah, čeprav je bilo jasno, da njegovo pisarjenje precej odstopa od uveljavljenega, vendar je prihajalo znotraj njegovih prepoznavnih formul do stalnih sprememb.

Kaj lahko ugotovimo, oz. kakšen pomen imajo uvodne besede datacijskih formul? Problem je v diplomatiki star in eden zapletenejših. O tem sem nekaj napisal v poglavju »Prostor in čas« pri vprašanju ne- ali istočasnosti pravnega dejanja in izstavljanja listin. Na tem mestu le nekaj besed o samih uvodnih formulah. Beseda »actum« (»acta«, kasneje tudi v ustreznih nemških oblikah, npr. »geschehen«) je prišla iz rimskih privatnih listin in se v zgodnjem srednjem veku udomačila v navadnih dokazilnih listinah, katerih bistvo dokazovanja so bile priče (notice). S tem v zvezi se je »actum« vedno formalno nanašala na pravno dejanje, če pa mu je takoj sledila izstavitev listine, se to avtorja ni tikalo. Bolj zapletene korenine in pomen imajo formule z uvodno besedo »datum« (»data«) oz. kasneje nemške »gegeben« (»geben«). V osnovi je šlo za formulo v dispozitivnih listinah, ki so v Nemčiji zaživele v 12., predvsem pa 13. stoletju. Šele pečat in predaja listin, ki so se navadno začenjale z osebnima zaimkoma »ego« (»ich«) ali »nos« (»wir«), sta dokončala pravni posel. Pri tem so (so)pečatniki in listine same zamenjevali priče.¹⁷⁸ »Dano« naj bi tako kot v pozni antiki in naslednjih stoletjih spet pomenilo izstavitev listine in (ne vedno!) predajo prejemniku - če prejemnik ali njegov zastopnik ob dejanju nista bila fizično prisotna.¹⁷⁹ V nekaterih predelih rimsko-nemškega cesarstva v 12., na Kranjskem pa v 13. stoletju, so se začele pojavljati take dispozitivne listine z ustreznimi glagoli v sedanjiku. Toda tudi običajne dokazilne listine so v bistvu že dobivale dispozitivni značaj. To se je pokazalo predvsem v formulah »actum et datum«, v njeni inverzni obliki »datum et actum« ter v vseh tistih z uvodno besedo »datum« ipd. (tudi v nemških variantah), ki so se v tem kronološkem redu pojavljale in zamirale. Vendar tudi listine, ki so bile še v prvi polovici 13. stoletja uvedene le z izpeljankami besede »actum«, skoraj nikoli zares ne namigujejo na izrazito, časovno in celo krajevno ločenost obeh dejanj oz. datumov. Beseda »datum« ipd. je prišla v kranjske datacijske formule, ne oziraje se na nekaj izjem, istočasno z zmago drugih glavnih dispozitivnih novosti (gl. zgoraj) približno v 60. letih 13. stoletja, le nekaj let za prvimi pojavi v vzhodnoalpskih deželah.¹⁸⁰ Najprej pri freisinških notarjih alemanskega in bavarskega porekla, ki so prihajali iz listinsko naprednejših okolij, pri nekaterih posvetnih klerikih (ljubljski župnik Ludvik), deloma pa tudi v obeh kranjskih cistercah, ki sta dobivali impulze z zahoda in severa. V samostanih je bila listinska praksa sicer konservativna in je bil prehod daljši. Potem so se formule in značaj listin hitreje spreminjali tudi pri drugih notarjih, npr. na Gorenjskem in v Ljubljani. Ta sprememba v datacijskih formulah je od tedaj tudi javno in formalno poudarila pomembnost izstavitve (in predaje listine) na račun priče dejanja mišljenih v »actum«, čeprav so se pred letom 1300 vse časovno še prepletale. Da je šlo zares vedno za priče dejanja naj navedem za primer L 214, kjer so priče uvedene takole: *Actum coram viris ydoneis huius*

¹⁷⁸ O tem REDLICH, *Privaturkunden*, 121-124.

¹⁷⁹ BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 845-850.

¹⁸⁰ Po O. Redlichu od okoli leta 1250 v listinah posvetnih in cerkvenih knezov, npr. Spanheimov, goriških in tirolskih grofov, salzburških nadškofov in oglejskih patriarhov itd. (*Privaturkunden*, 122-123).

cause testibus videlicet <imena>. Anno domini ... Beseda »cause« zanesljivo pomeni pravno dejanje. Velika večina prič je seveda brez tako natančnih pojasnil (gl. poglavje »Testes«).

Četudi so bili v večini listin do leta 1300 glagoli še vedno v pretekliku, je iz dogajanja in vsebine jasno, da je tu pa tam v bistvu že šlo za dispozitivne listine, ki so same na sebi vzpostavljale novo stanje. Zato je pravnemu dejanju največkrat takoj sledila izstavitve in predaja listine. Razen pri tistih prejemniških izgotovitvah, ki so nastale npr. v samostanih, dejanje pa se je zgodilo na nekem drugem kraju (npr. L 46: Vipava - Vetrinj; L 189: Falkenberg - Ljubljana?; L 200: Turjak - Stična itd.). Večina privatnih prejemniških listin je nastala takoj po dejanju na istem mestu, še posebej v samostanih, kar potrjujejo tudi originalno obešeni pečati avktorjev (izstaviteljev) na teh listinah (izjema je L 91, na katero napovedani izstaviteljev pečat nikoli ni bil obešen). Pri vsem tem pa niti ni bilo pomembno, čeprav H. Bresslau na primeru kraljevskih listin meni drugače, ali je šlo pri besedi »datum« (»geben« itd.) za čas ukaza o izdelavi listine ali za izdelavo listine (nedoločen stadij!). Ukaz je postal zares pomemben šele v 14. in 15. stoletju, pa še to le v kraljevskih in knežjih pisarnah, kjer je postopek odločanja v listninjenju potekal na več stopnjah. Tedaj naj bi se datiralo glede na ta ukaz. V kranjskih privatnih listinah do leta 1300 s formulo »datum« (»data«, »geben«) sta bila dispozitivnost oz. pomen listine potrjena z besedo samo, ne glede na druge glagole v kontekstualnih formulah. Prvotna vsebinska razlika med »actum« in »datum« je izginjala, čeprav ni bila nikoli povsem pozabljena.¹⁸¹ Formalna distinkcija se je obdržala nekaj dlje, predvsem zaradi ustaljenih vzorcev datacijskih formul v latinskem jeziku.

Od okoli leta 1300, ko je v kranjskih privatnih listinah dokončno prevladal nemški jezik, je dobil običajni formular za privatne poslovne listine zaradi jezika in uveljavitve posebnih določb deželnega prava povsem nove oblike. Nemške formule so bile svobodnejše in niso bile odvisne od latinskih vzorov.¹⁸² Formalno sklicevanje na »dejanje« je tudi zato hitreje izginjalo. Vendar je v datacijskih formulah šele po letu 1300 prevladala beseda »dano« (ne glede na fazo izstavitve), ki je dokončno postala bistven element pravnega listinskega poslovanja.

Po vsem tem zaključujem to problematiko s hipotezo, da uvodne datacijske formule v kranjskih privatnih listinah vsaj od približno prve tretjine 13. stoletja naprej niso več pomenile le pravnega dejanja. Nekaj izjem je bilo pri sestavljenih naknadnih in prejemniških izgotovitvah (gl. poglavje »Prostor in čas« in analizo posameznih formul). Ne glede na formule, ki so se od srede 13. stoletja večinoma spremenile v smislu enakopravnejšega in kmalu prevladujočega poudarjanja izstavljanja listin (»Datum«), so že nekaj desetletij prej v besedi »actum« itd. pravzaprav pomenile oboje. To je razvidno tudi pri starejših formulah, ki so se ohranile v konservativnejših diktatih vse do konca 13. stoletja. Šlo je za enotno dejanje, ki je bilo posledica uveljavitve dispozitivne listine z vsemi spremljajočimi (novimi) elementi. Drug diplomatični problem so prave izstaviteljske listine iz 12. stoletja, ki pa jih je za Kranjsko za podrobnejšo razpravo premalo. Dataciji so se z diktatom približno v istem času kot severno od Alp bistveno spremenili. Spremembe so prihajale od zunaj, s pečatnimi listinami freisinških in koroških notarjev, predvsem pa tudi z zahoda z notarji v službi oglejskih patriarhov. V 13. stoletju je prišlo na Kranjskem do konfrontacije vsaj treh sistemov datacijskih formul: freisinškega z alemanskimi in bavarsko-avstrijskimi notarji, oglejskega z javnimi notarji in italijanskimi navadami ter vzhodnoalpskega v ožjem smislu. Rezultat ni bil le prodiranje posameznih sestavnih delov v formule domačih notarjev in ustvarjanje številnih podvariant, marveč tudi hitrejše izginotje zastarelih (predvsem samostanskih) načinov iz 12. stoletja ter ustvaritev zanimivih datacijskih, in skupaj z drugimi formulami, diktatnih mešanic pri domačih pisarjih in notarjih, kakršnih drugod ni bilo. Predvsem pri laiških in kleriških pisarjih v mestih, farah itd., ki so začeli pisati tudi nemške listine, manj pa pri konservativnejših samostanskih. Freisinško

¹⁸¹ BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 857, 865-866; BOOR, *Actum*, 55-56.

¹⁸² BOOR, *Actum*, 3, 31-32.

datiranje in diktat sta dobila do leta 1300 posnemovalce predvsem na Gorenjskem, koroško in oglejsko pa v mestih in pri pišočih klerikih na Gorenjskem oz. Dolenjskem, ki so bili večinoma tudi čedajski kanoniki in bili zaradi upravnih nalog trdneje vpeti v patriarhovo listninsko prakso. Do pomembnejših datacijskih novosti, ki bi povratno močneje vplivale zunaj dežele, pa na Kranjskem do leta 1300 ni prišlo.

Sistematika računanja in zapisovanja datuma

Natančnejša analiza posameznih elementov datiranja je zanimiva, vendar za iskanje podobnosti diktata ne tako izpovedna, kot so drugi deli datacijskih formul, predvsem njihove uvodne besede. Toliko bolj pa so računski načini zanimivi za razlage listinjenja, za ugotavljanje vplivov v datiranju itd.

Letnice so bile pisane v 12. in 13. stoletju večinoma z rimskimi številkami v celoti ali pa je bila tisočica zapisana z besedo, ostalo pa z rimskimi številkami. Samo z besedami so se leta pisala že v posamičnih listinah 12. stoletja (L 6), o večji spremembi pa smemo govoriti šele od 80. in 90. let 13. stoletja, ko se je predvsem v nemških listinah začelo pisati letnice z besedami, razstavljenimi na tisočice, stotice, desetice in enice ali pa od stotic navzdol.¹⁸³ Zgodnejše izjeme so bile tri listine iz pisarne freisinškega škofa Konrada I., ki so bile izstavljene v Škofji Loki leta 1248 (L 71) oz. v Gutenwerdu leta 1252 (L 95, 96). Nato se je zapisovanje z besedami spet pojavilo leta 1287 v neki kamniški (L 245) in goriški listini (L 246). Prva je bila nemška, druga latinska. Moda se je bliskovito razširila v glavne kranjske centre izstavljanja: od leta 1290 v pisarno freisinškega škofa Emiha (L 262, 270, 275, 277, 280, 281, 290, 322); od leta 1291 v kostanjeviški samostan (L 267) in k mestnemu pisarju (L 266, 286, 293, 340); od 1295. leta v Ljubljano (L 276, 297, 299, 314, 324, 327, 328); od leta 1297 v Kranj in Kamnik (L 287, 289, 295, 337); šele v začetku 14. stoletja tudi v stiški samostan. Novi običaji niso takoj prevladali, pač pa so v kranjskih privatnih listinah postali standardni šele po letu 1300.

Arabske številke se na Kranjskem in v sosednjih deželah v obravnavanem času še niso uporabljale. V nekaterih listinah, ki so ohranjene v novoveških prepisih, so prepisovalci samovoljno spremenili rimske številke ali celo besede v arabske številke, npr. v L 261 (*anno domini 1290*) in L 332 (*anno domini 1301*).

Glavno pomagalo štetja let je bila **indikcija** - položaj posameznega leta znotraj 15-letnega ciklusa, ki se je začel tri leta pred Kristusovim rojstvom, pri čemer število ciklusov ni bilo nikoli navedeno. Od vseh štirih v srednjem veku uporabljenih indikcij je bila na Kranjskem, tako kot v večini nemških dežel, največkrat v rabi Bedina indikcija, ki se je spreminjala 24. septembra. V nekaterih datacijah je nekaj posrednih podatkov, ki kažejo na rabo Bedine indikcije: L 32 z dne 25. januarja 1223 ima 10. indikcijo, ki je veljala od 24. septembra 1222 in ne 11., ki bi napočila, če bi bila mišljena »rimska« (25. december ali 1. januar). L 56 iz septembra 1239 ima 13. indikcijo, kar pomeni, da je morala biti izstavljena med 24. in 30. septembrom, saj bi morala biti med 1. in 23. septembrom še 12. indikcija.

Vse listine seveda niso imele indikcije. Trdnejšega pravila pri (ne)navajanju ni bilo. Izstaviteljev (avktorjev) stan in status nista bila pomembna, saj je bilo veliko samostanskih in drugih cerkvenih listin brez ali z indikcijo. Omeniti velja vsaj nekaj listin z indikcijo: L 10, 32, 35, 46, 56, 59, 69, 80, 87, 92, 104a, 113, 117, 118, 121, 138, 189, 211, 221, 250, 260, 267, 276, 284, 303, 308, 311, 321, 331 idr.

Indikcije so zaradi drugačnega začetka kot Novo leto (v 13. stoletju na Kranjskem 25. december) pogosto povzročale težave. Ker pa je bila večina obravnavanih in datiranih listin opremljena z letnico, te napake niso pretirano moteče in ne pomenijo nujno, da gre za falsifikat.

¹⁸³ BOOR, Actum, 10-17.

Najenostavnejše napake so tiste, ki imajo indikcijo preprosto napačno izračunano: L 59 iz maja 1241 ima 11. indikcijo namesto 14. Pri izračunu je potrebno letu pred deljenjem s 15 prišteti tri leta (začetek prvega ciklusa je bil tri leta pred Kristusovim rojstvom!). Ostanek je indikcija. Ker je sestavljalec diktata pozabil prišteti tri leta, je dobil ostanek 11. Enak primer je L 80 (5. namesto 8. indikcija). Druga napaka je slab premislek o dnevu menjave indikcije ali matematična napaka pri deljenju: L 87 iz aprila 1251 ima 8. namesto 9. indikcije; L 89 iz junija 1251 ima 10. namesto pravilne 9. indikcije; L 92 iz februarja 1252 ima 11. namesto 10. indikcije. Pri napakah, kjer je indikcija za eno enoto višja od dejanske, je možno, da je do menjave prišlo še ob Novem letu - po 24. septembru prejšnjega leta, torej še 25. decembra. Taka razlaga napake je mogoča tudi pri L 104a iz marca 1256 (14. indikcija), ki ima napačno izračunano 3. indikcijo, torej za štiri enote manjšo glede na cikel. Kljub izurjenosti v pisanju in diktatu so bile matematične zadrege kot posledica nuje, nezbranosti in slabše računske podkovanosti, vedno mogoče.

Samo enkrat sta bili uporabljeni **epakta** (mesečeva faza na dan 22. marca) in **konkurenta** (dan v tednu, ki pride na 24. marec), in sicer v vetrinjski listini Henrika Greifenfelškega iz leta 1235 (L 46). Uporaba obeh pomagal je bila pogostejša v starejših obdobjih, od katerih je na Kranjskem ohranjenih zelo malo listin. V 13. stoletju sta bili pomagali že arhaizem. Po običaju je bila epakta v omenjeni listini napačno izračunana (30. namesto pravilno 0.). Takšna epakta je sploh nemogoča (najvišja je 28). Tudi **nedeljska črka** (*littera dominicalia*) se je pojavila le v stiški listini iz leta 1290 (L 260), ko je bila pravilno izračunana črka A.

Pri navedbi dneva, če ga je datacij sploh vseboval, je na Kranjskem dolgo prevladoval **rimski način**, ki se je od antičnega razlikoval v nekaterih stilističnih, a ne bistvenih podrobnostih.¹⁸⁴ **Datiranje po premičnih** (glede na velikonočni cikel) in **nepremičnih** (svetniških) **praznikih** se je, če mi ni ušla kakšna listina, najprej sporadično pojavilo v spanheimskih¹⁸⁵ in oglejskih listinah, ki pa niso bile avtohtone kranjske še pred sredo 13. stoletja.¹⁸⁶ Oglejski notarji niti niso bili pionirji prazničnega datiranja na Kranjskem, čeprav so ga tu pa tam uporabljali že v prvi polovici 13. stoletja.¹⁸⁷ V listinah goriških grofov se je nov običaj širil od leta 1261 dalje,¹⁸⁸ mnogo redkejši pa je bil v briksenški listinski praksi sredi 13. stoletja.¹⁸⁹ Od avtohtonih izstaviteljskih mest je bil kostanjeviški samostan očitno prvi, ki je začel s takim datiranjem, prvič v listinah iz leta 1258 (L 115) in 1259 (L 116), redno pa od leta 1266 naprej (L 163, 233, 256). Freisinški notarji so uvedli običaj približno v istem času (L 111 in 112 iz leta 1257, 118 iz leta 1259 in L 134 iz leta 1262), bolj redno pa od leta 1270 naprej (L 186, 212, 213, 235, 262, 270, 275, 277, 280, 281, 292 itd.). V mestih se je novotarija, ki to pravzaprav sploh ni bila več - drugod se je tako datiralo že prej - razširila konec 70. let v Kamniku (L 207, 245), v Ljubljani pa nemara še nekaj let pozneje (L 289 iz leta 1297). Kostanjeviški pisar Bertold je tako začel datirati leta 1291 (L 266). Nedvomno je imelo največje zasluge dejstvo, da vedno številčnejše nemške listine niso uporabljale rimskega štetja, ki je bilo samo po sebi neprevedljivo.¹⁹⁰ Večji vpliv na širitev mode sta imela freisinška pisarna in cistercijanski red. Prva je prinašala bavarske in alemanske vplive, še posebej po nastopu škofa Konrada II. leta 1258. Kranjski cisterci sta imeli vzore predvsem na Štajerskem, Koroškem in

¹⁸⁴ Prim. BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 825-826.

¹⁸⁵ Samo štiri od skupaj 51 datiranih listin vojvode Bernarda so bile datirane po svetnikih (HÖFLECHNER, *Kärnten*, 100). Tudi listine sina Ulrika so bile večinoma datirane po rimsko, razen npr. listine iz leta 1254 (URBKr II, št. 207, str. 167), L 135, 174 za Stično, ter neka listina iz leta 1256 za Ortenburžane (URBKr II, št. 225, str. 181) itd.

¹⁸⁶ V tem je bil razvoj na Kranjskem približno istočasen, morebiti celo nekaj hitrejši kot v Nemčiji (BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 827-828).

¹⁸⁷ Npr. v listini z dne 17. julija 1242. Oglej (URBKr II, št. 118, str. 91-92).

¹⁸⁸ STARZACHER, *Görz*, 34.

¹⁸⁹ PFEIFER, *Eppan*, 87.

¹⁹⁰ BOOR, *Actum*, 87.

Avstrijskem, ki so bile v tem pogledu naprednejše dežele, pa tudi v osrednjih cistercijanskih francoskih in centralnih evropskih deželah, saj sta bili obe cisterci v stalnih stikih z matičnim samostanom. Določen vpliv je bil posledica mobilnosti menihov. Cistercijanski red je bil tudi velik častilec božje matere Marije. Ker je imela Marija veliko prazničnih dni, ni presenetljivo hitro širjenje redovnih, cerkvenih in ljudskih slavljenj v diplomatične elemente listin. Nenazadnje je tudi prva kostanjeviška listina, ki je bila datirana po prazničnem koledarju, nastala na praznik Marijinega rojstva, kar se je pisarju zdelo tako pomembno, da je Marijino ime poudaril z verzalkami. Po drugi strani sta obe kranjski cisterci vplivali na mlajše na Hrvaškem, npr. na Topusko in Zagreb. Tudi tam je bilo praznično datiranje v poznem srednjem veku običajno, ne pa npr. v romanski Dalmaciji. To pa pomeni, da zahodni (italijanski) običaji niso imeli večjega vpliva, saj sta bila tam mnogo popularnejša rimski in nato bolonjski (notarski) način.

Čeprav je praznično štetje dni v zadnjih desetletjih 13. stoletja prevladalo, pa so se istočasno in pri vseh notarjih v latinskih listinah še pojavljala rimska datiranja ter končno večinoma izginila v 14. stoletju, ko je na Kranjskem v listinah prevladala nemščina. Popularnost posameznih praznikov je bila od notarja do pisarja, od izstavitelja do prejemnika, kraja itd. različna (subjektivna) in za listinjenje pravzaprav nevažna (več o tem gl. v poglavju »Prostor in čas«). Opozoriti moram na previdnost pri nekaterih lokalnih posebnostih, ki so veljale npr. le v oglejskem patriarhatu in salzburški diocesi itd.: kot primer navajam praznik sv. Jurija, ki se je v metropolijah oz. diocezah Oglej, Salzburg, Augsburg, Praga in Gnesen praznoval 24., drugod pa 23. aprila. Omeniti velja še posebno modo, ki je konec 13. stoletja iz Velikovca in Koroške prišla v Kamnik in se hitro razširila po Gorenjskem, vendar predvsem po tistem delu, ki so ga obvladovali kamniški in kranjski pisarji. Ta običaj se je na Gorenjskem obdržal približno do srede 14. stoletja: gre za vstavljanje pridevka »dobri«, »dobra« (svetnik, svetnica). Do leta 1300 mi je poznan le primer iz Kranja iz leta 1298 - »na večer pred dobro sv. Katarino« v L 295, ki jo je napisal šenčurski župnik Ulrik; po letu 1300 pa tudi v L 346, 347, 348 itd., ki so bile delo večih kamniških pisarjev. Neverjetno hitra širitev tega, samega po sebi običaja z minornim pomenom, kaže, kako zelo hitro so se s porastom listinjenja od druge polovice 13. stoletja tudi pri nas širili novi listinski običaji. Po drugi strani pa omejenost navade predvsem na Koroško in Kranjsko (predvsem Gorenjsko) kaže kulturno in gospodarsko povezanost geografsko ločenega koroškega in kranjskega teritorija prek večgeneracijske politične enotnosti pod grofi Tirolskimi ter s prometnimi vezmi med jugovzhodno Koroško in Gorenjsko.¹⁹¹

Štetje dni po **bolonjskem običaju** (*mos bononiensis*), ki šteje prvo polovico dni v mesecu progresivno (*mense intrante, ingendem monat*), drugo polovico pa odšteva od konca meseca nazaj (*mense exeunte, ausgentem monat*), je bilo relativno redko, vendar prisotno že od prvih desetletij 13. stoletja.¹⁹² Povezano je bilo s kompleksnejšimi vplivi severnoitalijanskih notariatskih običajev na vzhodnoalpske pečatne listine ter lokalne notarje in pisarje. Ne preseneča, da je bila tako datirana L 28, ki jo je leta 1220 napisal na Turjaku pisar severnoitalijanske notarske šole. Poleg tega so bile včasih tako datirane tudi nekatere listine, pri katerih identitete pisarja ni lahko ugotoviti, npr. L 59 iz leta 1241, ki je bila izstavljena v Perovem pri Kamniku. Drugi uporabniki bolonjskega običaja so bili: 1. Notarji tirolskih grofov ali nekateri slučajni pisarji njihovih listin (npr. L 224, 250, 251, 252, 257, 258; najbrž je sem sodila tudi L 227) in goriških grofov od leta 1246 dalje (npr. »kranjska« L 246), ki so vsi izhajali iz furlanske in romanske tirolske notarske tradicije, a so večinoma izstavljali zahtevane pečatne listine.¹⁹³ 2. Kleriki italijanskega porekla oz. izobrazbe, ki so (vsaj) občasno živeli na svojih župnijah na Kranjskem in občasno izstavili listino, dve. Tak je bil ljubljanski župnik in kranjski arhidiakon Janez Ferentino, ki je leta 1300 izstavil in morda celo sam napisal listino

¹⁹¹ HÄRTEL, Heilige, 220-236, 254-259.

za ljubljansko komendo Nemškega viteškega reda (L 311). Na Gorenjskem velja omeniti listine L 284, 287 in 303, ki jih je leta 1296 in 1297 napisal gorjanski župnik Ulrik, po rojstvu najbrž domačin. Tudi kamniški župnik Manfred Della Torre je leta 1288 v Ljubljani sestavil in napisal listino za grofa Majnharda II. Tirolskega s tem računskim načinom (L 253). 3. Nekateri mestni pisarji, večidel tujci, ki so očitno imeli za seboj notarsko šolo, čeprav so pisali običajne pečatne listine. Večinoma so bili nižjega kleriškega stanu. Tak je bil Salomon *notarius de Stain*, ki je leta 1258 napisal listino kranjskega arhidiakona Ludvika (L 119). Nenazadnje namiguje na njegov izvor tudi netipično ime za Kranjsko. Vsekakor je bil Kamnik tisto kranjsko mesto, kjer je bila v 13. stoletju javna pisarska praksa najbolj razširjena. To je bilo v zvezi z izjemno vlogo, ki ga je mesto imelo v oglejski politiki po letih 1228 in 1246, saj se je patriarh Bertold pogosto zadrževal v njem, tam so imeli za kranjsko posest večidel sedež njegovi vicedomi in ob koncu stoletja kranjski arhidiakoni. Patriarhovi notarji so izjemno vplivali na listinsko prakso kamniških pisarjev še dolga desetletja, kar se je kazalo tudi v drugih elementih, npr. v kompleksijski formuli, ki je v spremenjeni in nemški obliki živela še daleč v 14. stoletje (*der brief ist geschriben und geben* ipd.), čeprav se kontinentalni pisarji v 14. stoletju tega niti niso več zavedali.¹⁹⁴ 4. Nekateri (javni) notarji v oglejski pisarni od začetka 13., predvsem pa od zadnjih let patriarha Bertolda, npr. Bonencontrus leta 1242 v Ogleju itd. Notarji Bertoldovih naslednikov so se takšnih datiranj posluževali še pogosteje (predvsem v instrumentih) tako, da sta bolonjski in praznični način v patriarhovi pisarni relativno hitro zamenjala zastarelega rimskega.¹⁹⁵ Predvsem zato, ker so bili vsi patriarhi po Bertoldu, z izjemo Filipa Spanheimskega (1269-1279), Italijani. Ti patriarhi so postavili javne notarje v svojo pisarno, ali pa so jim zaupali posamične naloge. Javni notarji so seveda bolje poznali notarske, manj srednjeevropske pečatne listine. Z njihovim delovanjem se je listinska tradicija nemških patriarhov končala. Nova pisarna je za prejemnike iz nemškega listinskega območja še izstavljala pečatne listine, večinoma pa instrumente (za italijanske prejemnike).¹⁹⁶ 5. Freisinški notarji od 60. let 13. stoletja, vendar redko: npr. leta 1261 je običaj uporabil kaplan in notar škofa Konrada II. Oto (L 128). 6. Nekateri briksenški pisarji, ki so bili pod močnim vplivom južnotirolskega javnega notariata.¹⁹⁷ Obroben in posreden vpliv je imela cesarska pisarna Friderika II., ki je tudi nekatere listine za kranjske prejemnike datirala po bolonjsko. Zanimivo je, da spanheimski notarji niso bili naklonjeni bolonjskemu in prazničnemu datiranju.

Srednjeveško datiranje je bilo v prvi vrsti umetnost računanja, ki pa se je v 12. in 13. stoletju po dolgih stoletjih spet postavljalo na znanstvene noge. Stavčne formule so bile priučene in (verjetno) zapisane na vzorcih ali celo samo v spominu, računanje datuma pa je bilo repuščeno pisarju. Že pri indikcijah sem opozoril na subjektivne in enostavne napake, ki so bile pogoste tudi pri drugih elementih datiranja.¹⁹⁸ Takšna je bila npr. nepotrebna ponovitev non (po rimskem šteju 5. ali 7. dan v mesecu) z rimsko številko - *nonis VII martias* - leta 1253 (L 98). Skoraj enako posebnost (ne napako!) je zagrešil tirolski pisar Viljem v L 224, ko je prazničnemu datiranju dodal še dan po bolonjskem načinu: *des svnntages vor sanct Veitstage des dreizehenden tages ingendes manen junio*.¹⁹⁹ Zgolj površnost notarja Hilpranda je listino

¹⁹² Kljub temu pa nekaj pogosteje kot v rimsko-nemškem cesarstvu severno od Alp (BRESSLAU, Urkundenlehre, 824-825). Nekaj (precej poznih) primerov za Kranjsko tudi v REDLICH, Siegelurkunde, 30.

¹⁹³ STARZACHER, Görz, 34 sl.

¹⁹⁴ HÄRTEL, Heilige, 233.

¹⁹⁵ URBKr II, št. 116 (str. 90). Gl. še št. 128 (str. 97), št. 129 (str. 98), št. 134 (str. 102) itd. Prim. PUSCHNIG, Aquileia, 114-115, 124.

¹⁹⁶ PUSCHNIG, Aquileia, 64, 90-91.

¹⁹⁷ PFEIFER, Eppan, 86-87.

¹⁹⁸ Nekaj tipičnih primerov računskih napak iz cesarske pisarne ima BRESSLAU, Urkundenlehre, 842-843.

¹⁹⁹ Podvajanje dnevnega datiranja je bilo v 80. letih 13. stoletja značilno pri nekaterih goriških pisarjih (STARZACHER, Görz, 34.).

Ulrika III. Spanheimskega z dne 24. septembra 1267 (L 173) postarala kar za dvajset let: v zapisani letnici MCCXLVII je notar Konrad zamenjal LX (60) z XL (40) in rezultat je bilo usodno 1247. namesto 1267. leto. Lapsus calami je razviden iz L 171, s katero je freisinški škof Konrad II. dne 23. septembra 1267 naznanil poravnavo z bratoma s Slepšeka zaradi spornega gradu Štrlek. To je naslednji dan potrdil Ulrik III. Spanheimski z nesrečno datirano listino, katere napačno datiranje je spregledal tudi J. Zahn v FRA 31.

Nekaj napak, nedoslednosti in posebnosti je težje razumljivih. L 152, ki sta jo izstavila kartuzijanska vizitorja po določitvi meja ozemlja, ki ga bistrški kartuzijani niso smeli prestopiti, se po verbalnem invokaciji nadaljuje s kratkim datacijem *Anno domini M^oCC^oLX^o quarto*. Sledi intitulacij z dostavkom o nalogi obeh vizitorjev in nato opis meja. Na koncu koroboracijo sledi še en datacij - *Actum anno gratie M^oCC^oLX^o quinto*. Verjetno se prva letnica nanaša na samo vizitatorsko delo v Bistri, druga pa navaja čas oz. leto končanja preiskave in izstavitve listine. Še posebej zaradi besede »actum«. Morebiti je vizitacija trajala le nekaj dni, vendar v mesecu decembru 1264, ko se je zamenjalo koledarsko leto, dokončna listina pa je bila sestavljena in napisana že po menjavi leta.

Posebnost, ki včasih povzroča neverjetne težave, je pa legitimna, je razbitje z besedo napisane letnice na posebej stoječe in v stavčno zvezo vpete tisočice, stotice itd., vendar tako, da se je celo stotica razdelila na dva dela: *tvsent iar zweihvndert iar nivntzich iar vnde da nach in dem zehenden iar* = 1300. leto! (L 307). Podobna posebnost se je pojavila na škofjeloškem, kjer je bilo več listin datirano na tak način. Šlo je za alemanski način pri nekaterih freisinških notarjev.²⁰⁰ Daljši razmislek zahteva L 262, ki bi po seštevku let lahko sodila v leto 1300, lahko pa tudi v leto 1290: *zwelf hundred iar vnd in dem zehen vnd nevnzigistem iar*. Glede na nekaj podobnih freisinških listin in pojav izstavitelja Ota I. Planinskega večinoma šele tik pred letom 1297 menim, da je prva možnost verjetnejša (v »Seznamu listin« sem jo zaradi pustil pod 1290. leto). Nekaj težav dela tudi L 80, ki je datirana *M^oCC^oL^o septimo kalendis junii indictione quinta*. F. Schumi je pravilno ugotovil, da niti leto 1250 niti 1257, če vzamemo, da je »septimo« še del leta, nimata pete indikcije.²⁰¹ Rešitev tega problema sem omenil pri problematičnih indikcijah, na tem mestu naj le opozorim na možno dvojno interpretiranje rimskih letnic v zvezi z naslednjo besedo ali številko.

Opisane napake pri datiranju so bile bistveno pogostejše kot falsifikati, ki jih kot take določimo tudi ali samo zaradi napačnega datiranja. Najpogostejši način tovrstnih falsifikatov je bil, poleg vseh drugih sumljivih elementov, napačna letnica, ki absolutno ne dopušča omenjenega dejanja v tistem letu. Takšna je L 42, ki naj bi jo izstavil leta 1232 vojvoda Bernard za samostan v Kostanjevici. Toda Bernard je samostan ustanovil šele leta 1234, v listini pa je nedvomno zapisano 1232. leto. Motijo tudi Bernardov intitulacij »gospod Kranjske in Marke«, ki se ga je posluževal mnogo kasneje šele njegov sin Ulrik, nenavaden koroboracij, skriptorska izdelava in za spanheimske notarje neobičajno pisanje aprekacija. Neposrečen falsifikat je zato moral nastati mnogo po letu 1232, verjetno pa šele v 15. stoletju, gotovo pa ne že leta 1235, kamor je datiral listino F. Schumi,²⁰² medtem ko ima A. v. Jaksch v MDC IV/1 listino bolj smiselno uvrščeno v leto 1252.²⁰³

Drugi primer »kronološkega« falsifikata je L 140, ki naj bi jo izstavil Ulrik Spanheimski leta 1263 pri Kostanjevici in s katero naj bi potrdil predajo manjše posesti iz leta 1262 v roke Turjačanov (L 131, 132). Original je ohranjen v (danes dobro skrivanem) turjaškem arhivu in je datiran z *M^o ducentesimo septuagesimo tercio*, torej 1273. leto. Toda Ulrik je umrl že leta 1269. Tudi tu, kot pri L 42, najbrž ne gre za vsebinski falsifikat, marveč le za naknadno

²⁰⁰ BOOR, Actum, 14-15.

²⁰¹ URBK^r II, št. 168 (str. 132, v op. 1).

²⁰² AH I, št. 52 (str. 175-176).

²⁰³ MDC IV/1, št. 2475 (str. 401-402).

legitimiranje dejanskega stanja iz konca 13. stoletja. Takšni falsifikati pa so bili v srednjem veku zelo pogosti in v bistvu obravnavani kot nujni in nedolžni.

Apprecatio

Je bila zadnja, najredkeje pojavljajoča se ter najmanj pomembna in potrebna listinska formula. V kraljevskih in papeških listinah je bil aprekacij običajen, v privatnih pa ne. Še največ so ga uporabljali notarji v pisarnah v visokega klera do začetka 13. stoletja bolj ali manj po papeških ali kraljevskih vzorih.²⁰⁴ Pravzaprav to niti ni bila samostojna formula v pravem pomenu - šlo je za zaključni pozdrav, ki je zaželel srečo in zdravje ob koncu pravnega dejanja in je bil pogosto vezan na datacij.²⁰⁵

Amen: L 12 (1175-1181), L 91 (1252).

Feliciter AMEN: L 115 (1258).

Valeant nunc et semper †: L 116 (1259).

V avtohtonih kranjskih listinah se aprekacij pojavlja le v štirih listinah, ki večinoma nimajo pomembnejše vsebine. Skromen »amen«, ki je zaključeval vetrinjsko L 12, je bil posledica zgledovanja po krških škofovskih listinah. Enak aprekacij je bil v leta 1252 izdani listini patriarhovega vicedoma Werianda za stiški samostan (L 91), ki jo je sestavil in napisal stiški pisar. Sestavljalec in pisar v L 115, ki je bila napisana v kostanjeviški cisterci, se je v nekaterih elementih (aprekacij, duhovni sankcij) očitno zgledoval po najstarejših patriarhovih listinah za Stično (gl. uvodno poglavje o značaju in vsebini listin in dejanj ter poglavje Diktat - Sanctio), pa tudi po starih običajih iz nemške cesarske pisarne, saj je v datacijo dvakrat uporabil verzalke, med drugim tudi za besedo »amen«, medtem ko je besedo »feliciter« napisal skladno z ostalim tekstom. V Kostanjevici napisana L 116, ki jo je formalno izstavil stiški opat, a je najbrž avtograf kasnejšega kostanjeviškega opata Jakoba, ima morda prav zato zelo individualen aprekacij v pomenu zaželjenja zdravja »zdaj in vedno«.

²⁰⁴ Tako so npr. listine briksenskega škofa Egna Eppanskega med letoma 1250 in 1260 že brez aprekacija (PFEIFER, Eppan, 87).

²⁰⁵ FICHTENAU, Urkundenformeln, 337-339.

Definicije, vzori, prejemniškost, falsifikati

Na vprašanje o delovanju pisarn, t.j. v diplomatiki termina za relativno organizirano skupino oseb, pisarjev, notarjev, ki sestavljajo in pišejo listine za nekega izstavitelja v lastnem stilu,¹ je pri avtohtonih kranjskih listinah in pisarjih do leta 1300 v celoti moč odgovoriti nikalno. Neobstoj značilnih upravno in listinsko naprednih institucij, zlasti deželnega kneza in škofije s sedežem na Kranjskem, je imel za posledico ohlapno organiziranost listinske prakse v smislu avtohtonih pisarn vse do 14. stoletja in še dlje. Tudi veliki izstavitelji, ki so pogosto izstavljali listine na Kranjskem, niso imeli sedeža na Kranjskem, pač pa so se več ali manj stalno gibali med svojimi gospostvi med Bavarsko in Jadranom, kot npr. freisinški škofje ali koroški vojvode Spanheimi. Izjema je bil v začetku 13. stoletja morda le zadnji pripadnik kranjsko-istrske veje andeških grofov Henrik IV., ki je imel očitno sedež v Kamniku, čeprav ni živel, posloval in izstavljajal listin samo tam.

Obstoj, delovanje in stil pisarne ali posameznega pisarja so glavna vprašanja klasične diplomatike, ki pa niso tako enostavno rešljiva, kot bi si lahko predstavljali po osnovni definiciji. Obravnavati je potrebno listine vsakega izstavitelja v celoti in se šele nato odločiti, ali jim lahko pripišemo nastanek in stil. Pred natančnejšim pregledom kranjskih listin je potrebno opozoriti na meje in splošne značilnosti pisarskih mest.

Imena notarjev in pisarjev je do konca 13. stoletja mogoče zaslediti v seznamih prič, vendar praviloma predvsem v listinah izstaviteljev z dobro organizirano listinsko prakso oz. pisarno. Osebe zunaj pisarn so se navajale redno v notarskih instrumentih v »datum per manus« vrsticah - šlo je za javne notarje, ki pa na Kranjskem do druge polovice 14. stoletja še niso stalno prebivali.

V obravnavanem času pisarne velikih izstaviteljev, razen papeške in kraljevske, še niso bile trdno organizirani uradi v novoveškem smislu, pač pa je pisarno lahko predstavljala ena sama oseba, ki je sestavila tekst ali/in izgotovila čistopis ter je obenem vodila dvorno kapelo. Šlo je za izobražene klerike, od 13. stoletja tudi za laike, ki so se izšolali zlasti na italijanskih univerzah. Taka oseba je imela lahko tudi podrejene pisarje, ki so opravili del posla, ali pa je ga je zaupala prejemnikovemu pisarju. Člani pisarne ali posamezni notarji/pisarji so imeli različno pomembno vlogo tudi v gospodovi upravi in politiki. Zato so imeli določeno vlogo v konkretnem pravnem dejanju, večinoma kot svétniki, vodje protokola, člani pogajalskih ekip, režiserji kasnejšega simbolnega dejanja in listinjenja. Določitev teh oseb, predvsem pa njihovo celotno vlogo je ena težjih nalog v diplomatiki.

S tem v zvezi je pri formalnem označevanju notarjev/pisarjev potrebno opozoriti na (ne)izpovednost terminologije. Službeni nazivi do leta 1300 na Kranjskem še niso nujno precizirali delitve dela posameznikov in formalne izobrazbe oz. uradnega imenovanja: »notar« avtomatično ni pomenil vodilnega mesta (v freisinški pisarni je bilo istočasno več »notarjev« - gl. spodaj), niti univerzitetne izobrazbe (to zunaj Italije zanesljivo potrjuje naziv »magister«) ali javnotatarske izobrazbe, pač pa je bila njegova raba odvisna tudi od mode in starih navad. Po drugi strani »pisar« (»scriba«, »scriptor«, »schreiber«) ni pomenil le pisca listine, pač pa lahko vodjo pisarne ali celo upravnika zunanjih gospostev (npr. v freisinški upravi) oz. vodjo vseh gospodovih pisarjev (npr. pri andeških grofih). Le pri nazivu »protonotar« lahko zanesljivo trdimo, da je šlo za vodjo pisarne in pisarjev (gl. spodaj pri freisinški in spanheimski pisarni). Poseben problem je (ne)enačenje kapele s pisarno, vendar v ta, le za razvite dvore značilni

¹ BRANDT, Werkzeug, 93.

urad, moje razmišljanje ne bo zašlo.² Zato je potrebno vse te nazive obravnavati glede na okolico, pisarno in na dejansko vlogo posameznika. Generalno smem trditi, da službeni naziv vsaj do konca 13. stoletja na Kranjskem pri določanju stopnje organiziranja listinjenja pri konkretnem izstavitelju in formalne izobrazbe ni v veliko pomoč. Zdi se, da je do približno srede 13. stoletja pri neitalijanskih pisarjih prevladoval skromnejši naziv (»scriba«, »SCRIPTOR«), ki je lahko pomenil celo vodjo nekega skriptorija ali razvijajoče se pisarne. Šele po sredi stoletja je pod italijanskimi vplivi, deloma pa celo srednje- in visokosrednjeveških običajev, ki so temeljili na karolinških odredbah o notarjih, prevladal naziv »notar«, vendar le v latinskih listinah, v nemških pa je bil običajno prevajan v »pisar«. To je zaradi slabega poznavanja notariata zunaj Italije in neposluževanja njegovih izdelkov ter zamrtja institucije frankovskih notarjev, razumljivo. V Italiji se je razumelo pod terminom »notar« že dolgo pred tem imenovano, izobraženo, po natančno določenih pravilih pisočo osebo, ki so službovale v mestih. V slovenskem zaledju je tisti del prebivalcev, ki je javnopravno lahko posloval, živel po drugačnih, severnjaških pravno-kulturnih običajih, ki instituta notarjev niso (več) predvidevali. Zato so se vsi (ne)identificirani pisarji italijanskega porekla, ki so delovali na Kranjskem, vedno imenovali »notar«, tako kot doma. Konec koncev so bili večji le latinskega jezika, nemškega, v katerem bi morali prevesti svoj naziv v skromnejši »pisar«, pa ne dovolj za solidno pravno pisanje. Pisarji zunajitalijanskih izstaviteljev so se začeli pod modernejšimi vplivi začeli v 13. stoletju vedno rajše imenovati »notarji«, še posebej, ker so bili pogosto temeljito seznanjeni z italijanskimi notarskimi razmerami (npr. magister Bertold). Naziv »notar« je pač dajal veliko večji ugled ne glede na dejansko izobrazbo. Tako je bil leta 1301 »notar« celo kostanjeviški menih Werner, za katerega sploh ni nujno, da bi imel kakšne posebne izkušnje z Italijo.

Prevzem notarskega naziva na Kranjskem je bil v določeni zvezi tudi z priznavanjem neke osebe za pisarsko zanesljivo, kar ni bilo toliko posledica direktnega vplivanja institucije notariata, kot praktična in univerzalna potreba: v pisno slabo razviti družbi je bilo potrebno določiti zanesljive in izurjene osebe, ki so zanesljivo pravilno izgotavljale pravno nedvumljive zapise (ne glede na vsebino) za naročnike. Čeprav javni notariati kot institucionaliziran način javnega pisanja na Kranjskem do 14. stoletja ni zaživel, so se predvsem v mestih hitro uveljavile osebe, ki so bile na dobrem glasu glede poštenosti in izurjenosti v pisanju listin. V primerjavi s severnoitalijanskimi javnimi notarji je bilo njihovo delo končano z izročitvijo pregledane in pečatene listine prejemu; registriranje, »javna vera« itd. nista bila predvidena. Ali so bili v kranjskih mestih stalno bivajoči pisarji do leta 1300 tudi nekakšni uradni mestni pisarji, ni znano, zagotovo pa so bili priporočeni. Dejstvo je, da so se lahko imenovali »notarji«, kar je sicer govorilo o profesionalnosti ter italijanskih tradicijah, in jih je kot profesionalce priznavala okolica. Nedvomno je bilo njihovo število v neki sredini odvisno od gospodarske pomembnosti kraja in intenzivnega javnega poslovanja: vsaj v Ljubljani in Kamniku je delovalo istočasno in približno enako pogosto več (pol)profesionalnih pisarjev, ki so bili enako zanesljivi in politično-upravno drugače neaktivni. So pa uživali velik ugled, saj so bili skupaj z mestnim in podeželskim plemstvom velikokrat priče dejanj. S poklicnim pisanjem za tuje naročnike pa se niso ukvarjali visoki uradniki mestnega ali deželnega gospoda, ki so se imenovali »notarji« (v Ljubljani) in »pisarji« (v Škofji Loki).

Zaradi vedno možne delitve dela v celotni monografiji tu pa tam eksplicitno govorim o notarjih in/ali pisarjih, pri čemer imam v mislih izdelovalca diktata oz. teksta in čistopisca v eni osebi (notar) ali le pisca po tujem diktatu (pisar). V praktičnem oziru ta delitev pri kranjskih privatnih listinah do leta 1300 ni pomembna, saj so bili notarji večinoma vedno tudi pisarji in obratno.

Subjektivnost v procesu izdelave listin je imela izjemno velik pomen, tudi pri istih notarjih

² Gl. FICHTENAU, Babenberger, 246 sl. (za babenberške razmere v 13. stoletju).

in pisarjih ter celo v istih pisarnah. Odstopanje od idealnih vzorcev, celo *formularjev*, ki bi po statični obravnavi pomenilo nepisarniško izdelavo listine in celo neobstoje pisarne, je bilo veliko. Toda povsem dokazljivo je, da so se notarske navade močno spreminjale ne le zaradi različnih zahtev udeleženih strank, mnogovrstnih vsebin in značaja pravnih dejanj, pač pa so bile posledica organskega razvoja posameznikovih pogledov na zapis, listino in dejanje, njegovega dozorevanja, okolja, mode in pretoka idej. Pri izjemno fleksibilni in raznovrstni praksi privatnih listin - tistih, ki niso bile javne v klasičnem smislu (vladarske, papeške) - težko govorimo o ustaljenih in popolnih formularjih, ki jih je v številnih zbirkah poznala že pozna antika.³ Njihova uporaba je bila v visokem srednjem veku v idealni obliki mnogo manjša kot bi pričakovali - ne le zaradi večje pestrosti dejanj in razvitejših pravnih norm, pač pa tudi zaradi razlik v kulturnih krogih. To je deloma dokaz o splošni prevladi subjektivnega - ne glede na formalne družbene razlike, kot edini globalni skupni točki pri nastajanju kakršnihkoli zapisov. Uporaba istih predlog, delov formularja in navad predvsem v pravih pisarnah se je kazala v delitvi dela: sestavljalac (diktator) teksta (diktata) listine pogosto ni bil identičen s pisarjem. To je prišlo do izraza predvsem v bolj organiziranih in produktivnih pisarnah. V 13. stoletju je isti sestavljalac običajno uporabljal vsaj malenkostno variirajoče diktate, zlasti če ni šlo za osebo iz pisarne. Le če je v kratkem obdobju sestavil več listin za podobna dejanja, je bil tekst skoraj identičen. Zunaj pisarn pisarji pa so navadno opravili celotno delo - sestavili in na čisto napisali listino - sami. Pri tem so najbrž imeli obvezne formule, zapisane v ključnih besedah, na kar namiguje izjemna variabilnost v detajlih pri istih osebah. Ker pa so bili (pol)profesionalci so natanko vedeli, česa ne smejo izpustiti, kakšne formule mora vsebovati listina o določenem pravnem dejanju in v kakšnem zaporedju morajo biti. Naučenost, enostavnost in praksa so imeli za posledico, da je bilo predhodno izdelanih pravih (popolnih) konceptov kranjskih privatnih listin do leta 1300 zelo malo, ne glede na majhno ohranjenost nasploh (L 6, 138). To je potrjeno tudi z nerednimi napakami v računanju datuma, ki bi ob pregledu morebitnega koncepta morale biti odpravljene (gl. poglavje Diktat - Datatio). Za enostavne listine, kakršnih je bila večina kranjskih, ni bilo potrebno predhodno koncipirati celotnega teksta, pač pa le ključne stvari, povezane z vsebino (konkretna posest, imena, prepovedi itd.). Celo bibličnih izrekov si ni bilo potrebno predhodno zapisati, saj jih je navadno izobraženi kleriški notar znal na pamet ali pa so že bili del njegovega standardnega diktata. Konceptualni zapisi so se uničevali takoj po izdelavi listine, saj zaradi individualnosti niso bili primerni za vzorec ali predlogo novih listin. V pisarnah in ustanovah so kot formularji služile predvsem starejše prispele listine (»predlistine«, nem. »Vorurkunden«),⁴ zlasti od istih izstaviteljev, kar je bilo še posebej primerno za falsificiranje (npr. L 42, 103c, 131, 132).

Pri nastanku listin vse do konca 13. stoletja ali še dlje izstaviteljevi notarji in pisarji sploh niso bili nujno udeleženi, zlasti, če je bil prejemnik cerkvena ustanova, ki je premogla vsaj enega lastnega pisarja. Govorimo o *prejemniškem listinjenju*,⁵ kjer je opravil samostanski pisar celotno delo v izstaviteljevem imenu po svojem ali mešanem stilu. Izstaviteljeva naloga je bila samo še mehanska overovitev zapisa s pečatom po predhodni in zahtevani kontroli teksta, ki jo je izstaviteljev notar/pisar opravil ali pa tudi ne. Na Kranjskem je bilo število prejemniških izstavitev do 14. stoletja zelo veliko. Pravzaprav vse listine, z izjemno dinastičnih po letu okoli 1220 (Spanheimov, andeških, goriških, tirolskih grofov itd.) ter cerkvenih gospodov (freisinških, briksenških škofov, oglejskih patriarhov), ki so bile namenjene moškim samostanom Stični, Kostanjevici, deloma Bistri in Vetrinju, so nastale vsaj v delni prejemnikovi režiji, kar je jasno kazalo, v kako majhni meri so laiški (plemiški) izstavitelji razpolagali z lastnimi pisarji. Število prejemniških listin je bilo na Kranjskem v 13. stoletju povezano tudi z družbenimi

³ BRESSLAU, Urkundenlehre, 608-645.

⁴ BRESSLAU, Urkundenlehre, 646-651.

⁵ Več o prejemniških izstavitvah REDLICH, Privaturkunden, 124-140.

in pravnimi problemi: dokler je bilo edino kolikor toliko svobodno pravno dejanje darovanje cerkvenim ustanovam, pa čeprav šele s privolitvijo gospoda, se nižje plemstvo ni moglo posluževati drugih oblik javnega poslovanja. Tudi zato na Kranjskem vse do druge polovice 13. stoletja niso mogle nastati listine v necerkvenih plemiških zadevah, ki bi jih izstavili ministeriali. V prejemniških izstavitvah se običajno ni izoblikoval karakteristični stil, ki bi pravzaprav pomenil bistveni del organizirane pisarne, tokrat kar samostanske. Prejemniške izstavitve so morale namreč ustrezati ne toliko destinatarjevim/prejemnikovim, pač pa avktorjevim/izstaviteljevim formalnim zahtevam. Prihajalo je do kompromisov v diktatih, manj v zunanjih formah. Zato prejemniških listin navadno ne gre enostavno uvrščati ne med druge izstaviteljeve ne med tiste prejemnikove, kjer je bil npr. samostan tudi formalno izstavitelj. Na prejemniške značilnosti in subjektivna odstopanja v posameznih segmentih sem pokazal že pri analizi diktata in posameznih formul.

Od problematike prejemniških listin je potrebno ločiti *falsifikate*. Njihov pojav ni nujno povezan z protipravnimi dejanji, pač pa pogosto z legitimiranjem prejšnjih resničnih dejanj, ki pa niso bila pisмено dovolj precizirana (npr. stiška L 52), ali pa so se listine izgubile. Odstopanje značilnosti neke listine od stila drugih istega (velikega) izstavitelja še ne pomeni, da gre za falsifikat, pač pa bolj verjetno za prejemniško izstavitve. Mnogokrat je razlikovanje prepuščeno subjektivni oceni diplomatika, kar se je pokazalo pri nekaterih kranjskih listinah, predvsem glede njihove vsebine, manj pa glede razlik v formulah, ki so bile lahko posledica slučajnih napak ali subjektivnih diktatorjevih odklonov. Falsifikator se je trudil posneti stil listin izstavitelja, v čigar imenu je počel, kar pač je, a ga je motiv velikokrat zanesel v napačne pravne sintagme (npr. v grožnje s cerkvenimi kaznimi), postavljanje izstavitelja v tretjo osebo, samostana in njegovih predstavnikov pa v prvo, napačne (in)titulacije izstavitelja (L 18) itd. Pri tem si je pomagal z njegovimi originalnimi listinami (npr. falsificirana stiška L 52 Sofije Višnjegorske po njeni originalni L 51). Žal je večina kranjskih sumljivih listin ohranjenih le v kasnejših »prepisih«, zato zelo pomembna sodba o originalnosti pisave ni mogoča. To v konkretnem primeru izjemno otežuje izrek mnenja o falsifikatu, saj so bile večje napake možne tudi zaradi slabega branja prepisovalca morda celo pristne listine (prim. poglavja o vsebini listin ter o diktatu in analizi formul).

Pisarne, pisarniška mesta, pisarji in notarji

Kateri izstavitelji so v obravnavanem času že imeli pisarne, kakšen usus so imele, kdo jih je sestavljal in kako so bile organizirane, je pisarna potovala z izstaviteljem ali pa so jo nadomeščale posamezne osebe iz njenega jedra? Odgovore na ta vprašanja bom iskal le z ozirom na kranjske listine, ki so nastale v pravih pisarnah velikih izstaviteljev in glede na kranjske prejemnike.

Najprej je potrebno opredeliti splošne pogoje, ki so jih morali izpolnjevati tisti izstavitelji, pri katerih je sploh mogoče iskati pisarne ali vsaj njene zamatke. Prva predpostavka v določanju je, da so si najbolj zgodaj omislili pisarne veliki gospodje, ki so izstavljali mnogo listin in so imeli ekonomske pogoje za njihovo osnovanje. Vzdrževanje pisarne je bilo drago in bi delovanje njenih članov samo v listinskih zadevah nujno pomenilo finančno izgubo za gospoda. To še posebej velja za posvetne izstavitelje, katerih listine so bile do srede 13. stoletja redkejše kot od velikih cerkvenih gospodov. Pri slednjih je bila listinska praksa povezana s tekočo cerkveno upravo, zato je bilo potrebno izstaviti mnogo več listin v enaki obliki, kot če bi poslovali le v posvetnih (materialnih) zadevah. Ker pa so bili notarji in pisarji mnogostransko izobraženi, je bila njihova naloga pri posvetnih izstaviteljih večplastna. Poleg pisanja so navadno skrbeli še za vodenje in upravo dvora, dvorne ekonomije in seveda dvorne kapele, torej kleriške

organizacije na dvoru (ne pa cerkvenih opravil, ki jih je izvajal le dvorni kaplan). Pri cerkvenih gospodih, kjer je bila uprava hierarhična in detajlirana, je bilo delo v pisarni omejeno na pisanje, tudi za upravne in gospodarske namene, pri čemer so morali dvorni notarji/pisarji sodelovati z drugim personalom.

Najsijajnejšo in najzgodnejše organizirano pisarno so imeli na prostoru med severno Italijo in Dravo *oglejski patriarhi*. Njihova listninska praksa je imela vse do konca 13. stoletja največji neposredni in posredni vpliv na kranjske listine. Kljub razvitemu listninstvu v severovzhodni Italiji⁶ se zametki oglejske pisarne niso pojavili pred sredo 12. stoletja.⁷ Pred tem so listine izdelovali posamezni notarji, po poreklu predvsem iz Nemčije, od koder je od 11. do 13. stoletja prišla večina patriarhov. Skoraj celo stoletje po ustanovitvi pisarne je bila večina pisarjev še vedno iz vrst oglejskih in čedajskih kanonikov, okoli leta 1200 pa so jih začeli zamenjevati javni notarji, ki so v prvi polovici 13. stoletja dokončno prevzeli njeno vodenje, jo na novo organizirali ter uvedli kanclerske protokole (od leta 1260 dalje), predvsem pa so več uporabljali instrument. Ker je vse do patriarha Bertolda (1218-1251) prevladovala pisarniška navada, da se notarji izrecno navedejo v listini, so znani skoraj vsi avtorji patriarhovih listin. Njihov uradni naziv je variiral od (patriarhov) »notarius (curiae)« do »scriptor«, »scriba«, »capellanus«, »magister scholarum« in »cancellarius curiae«. Le zadnja dva termina, deloma tudi »capellanus«, sta jasno nakazovala vodenje prave dvorne pisarne. Vodenje kapele in pisarne namreč ni bilo vedno združeno v eni osebi (prim. L 56). Načeloma vsi drugi nazivi niso jasno govorili o hierarhični stopnji in natančni organizaciji pisarne. Vendar predpostavljam, da so se od konca 12. stoletja v listinah omenjali predvsem vodilni člani, ki so bili dejansko udeleženi pri nastanku konkretne listine, podrejeni in anonimni pisarniški personal pa je bil pri nastanku listine zaposlen z manj zahtevnimi zapisi ali dejanji. Žal njegovo število ni znano. Trajanje delovanja posameznikov je bilo zelo različno: nekateri so se pojavili le s po eno listino, kaplan Štefan pa je služil konec 12. stoletja kar trem patriarhom in izdelal več listin.

Prvi notar, ki je imel zanesljivo opraviti tudi s kranjskimi listinami, je bil morda že Pagan, zagotovo pa »scriptor« Kono. Velja za utemeljitelja enostavnega pisarniškega mesta, ki ga je najbrž tvoril sam. Deloval je vsaj med leti 1145-1154 v službi patriarha Peregrina I. (1132-1161). Prav Kono je bil najbrž avtor ustanovne listine stiškega samostana (L 1) in še naslednjih dveh, ohranjenih v originalih (L 2, 5). Vse tri so svečane, sestavljene in napisane po vzoru papeške pisarne in po podobnem diktatu. Kono je bil verjetno avtor tudi drugih Peregrinovih listin za Stično, ki so danes ohranjene le v prepisih ali registih (L 1a, 1b, 3, 4). Bil je nemškega porekla - vsaj njegove listine kažejo nadaljevanje tradicije nemških pečatnih listin. Pisarno naslednjega patriarha Ulrika II. (1161-1182) je vodil javni notar (»notarius domini patriarche«) in dvorni kaplan (»capellanus«) Romulus (1161-1177), ki je med drugim napisal tudi L 10 in 13 (morda tudi L 14 in 15). Vse te starejše patriarhove listine, ki so jih izdelali notarji v 12. stoletju, še niso bile v formi instrumenta, pač pa so imele značaj pečatnih listin, celo pečatenih tradicijskih notic, ki so bolj ustrezale nemškemu prejemnikom. Zaradi prevlade nemških klerikov v spremstvu patriarhov v 12. stoletju je bil v severni Italiji že prevladujoč notarski instrument med patriarhovimi listinami tedaj še redek. Izobraženi Romulus se je v večini svojih listin podpisal v vrstici »datum per manus«, včasih tudi v tradiciji stare italijanske »charte« s komplecijsko formulo vred, kar poleg osebnega imena potrjuje, da je bil romanskega porekla in izobrazbe. Leta 1177 ga je v Ulrikovi, še vedno slabo organizirani pisarni zamenjal kaplan in notar Konrad, ki je v diktat vključil več elementov papeških listin. Naslednik Alderik (»scriba«), ki je pisal za časa patriarha Gotfrida (1182-1194) med letoma 1184 in 1188, je

⁶ Najnovejši pregled severnoitalijanskega listinjenja z literaturo podaja HÄRTEL, Wolfger, 142-146.

⁷ Pregled notarjev in pisarne je napravljen po: PUSCHNIG, Aquileia, 37-92; HÄRTEL, Aquileia; IONA, Diplomatica; po »kranjskih« listinah oglejskih patriarhov.

diktat kompiliral iz papeških listin, »predlistin« in instrumentov. Pomen in ugled teh notarjev pisarne je bil v patriarhatu tako velik, da so npr. Kono, Romulus ter še Gerwik in Jonatan, vsi aktivni v drugi polovici 12. stoletja kot patriarhovi kaplani in notarji, kasneje postali škofje v Concordii. Takšno nagrajevanje je bilo za patriarhe ugodno, saj so pri listinskih zadevah vedno lahko računali na škofovo pomoč, kar se je tudi dogajalo. Po besedah R. Härtla naj bi bila Concordia do približno leta 1200 nekakšno odlagališče zaslužnih članov oglejske pisarne, nato pa je bilo konec s takšno nagrajevalno politiko.

Od leta 1184 pa do leta 1228 ni znana nobena patriarhova listina, ki bi imela zvezo s Kranjsko. V tem času je delovalo v pisarni posameznih patriarhov več zelo pomembnih in izobraženih notarjev, npr. kaplan Štefan (menda zadnji, ki je sam tvoril in pomenil pisarno), Artvik, kaplan Bertold, magister Albert, magister Ulrik, javni notar Nikolaj in kanonik Konrad. Vsi so bili vsaj seznanjeni z novejšimi severnoitalijanskimi listinskimi formami (instrumenti), če že niso bili javni notarji po izobrazbi in prvotni dejavnosti. Okoli leta 1200 je dejavnost javnih notarjev v patriarhovi pisarni privedla do številnejših izstavitev instrumentov, čeprav je bila pečatna listina še vedno trdno na prvem mestu, potem ko je izpodrinila staro italijansko »charto« že v začetku 12. stoletja. Tedaj je pisarna začela izgubljati primat na račun javnih notarjev, ki so za patriarhe pisarili občasno in se niso nujno gibali z njimi. Prvi izrazitejši ljubitelj instrumentov je bil patriarh Wolfger (1204-1218),⁸ prej passauski škof, ki je po obdobju pečatnih listin in mešanih oblik prešel na notarske instrumente, še posebej, ko se je kot prošt čedadskega kapitlja začel stalneje zadrževati v posvetnem središču oglejskega patriarhata Čedadu, kjer je bil instrument že v 12. stoletju glavna oblika pravnega zapisa. Izraziteje se je takšna praksa kazala že v listinah predhodnika Peregrina II. (1195-1204), seveda le za italijanske prejemnike. Čedajska (tudi kapiteljska) tradicija pa je vplivala še naprej, tudi na patriarha Bertolda, prav tako čedajskega prošta.⁹ Toda zaradi njegovih političnih vezi in pretenzij, ki so bile vezane na sever, se je trend začasno umiril.

Pod patriarhom Bertoldom Andeškim (1218-1251) se je uveljavil običaj, da listine niso več vsebovale imen notarjev, kar je bilo nedvomno v skladu z večjimi spremembami v Bertoldovi oglejski pisarni ter v listinski praksi sploh. Okoli leta 1220 je v patriarhovo pisarno vdrla kurzivna pisava (L 44, 53, 54, 56, 57, 58, 64, 69, 73 itd.), ki sta ji botrovala predvsem notarja Krafft in Bonencontrus. Format listin se je spremenil v podolgovatega - najprej za krajše (mandatne) listine, ki so se izjemno razširile, nato pa tudi za svečane.

Leta 1228 je za patriarha Bertolda sestavil in napisal dve listini tudi bivši notar njegovega pokojnega brata Henrika IV. župnik iz Cerkelj Henrik (L 36, 36a), ki se je v drugi tudi izrecno omenjal v formuli »datum per manus«, vendar ne na način, ki bi izpričeval Henrikov službeni odnos do patriarha. Očitno je Henrik deloval po gospodovi smrti kot nekakšen prokurator njegovih dedičev za kranjsko dediščino in občasno pisal tudi za vojvodo Ota VII. (L 35a, 37b, 38) ter vdovo Sofijo Višnjegorsko (L 35). Kmalu, verjetno pa leta 1230, je vstopil v stiški samostan in tam za novega »gospoda« napisal svojo predzadnjo znano listino (L 39; zadnja je bila najbrž L 51). Vse Henrikove listine iz zadnjih let so bile obsežne, svečane in drugačne od zastarelih andeških ter sočasnih patriarhovich. V njih je Henrik pokazal visoko stopnjo izobraženosti in izkušenj.

V 30. in 40. letih 13. stoletja sta bila z Bertoldom na Kranjskem večkrat notarja Krafft (zanesljivo L 43, 54, 74) in Bonencontrus (L 56, 64), s katerima so se v patriarhovi pisarni utrdile nove navade. Večina patriarhovich pečatnih listin od tedaj ni več posebej poudarjala imen notarjev konkretnih listin v formulah »datum per manus«, pač pa so se njihove omembe prenesle v sezname prič, če so jih listine sploh še vsebovale - modernejše mandatne in krajše listine so bile vedno brez prič. Pač pa so notarski instrumenti, če so že bili izstavljeni na

⁸ Za Wolfgerjeve listine iz obdobja njegovega patriarhovanja gl. HÄRTEL, Wolfger, 152 sl.

⁹ Krajši pregled listinske prakse čedajskega kapitlja ima HÄRTEL, Wolfger, 150-152.

Kranjskem, seveda imeli notarjev podpis (npr. L 85 javnega notarja Wezella, izstavljena v Kamniku).

Oglejskega patriarha je na njihovih potovanjih na Kranjskem in Koroškem do srede 13. stoletja večinoma spremljal vsaj predstojnik pisarne, če že ne tudi drugi njeni člani. Zato so imele oglejske listine do tedaj enake značilnosti, seveda v okviru delovanja istih notarjev kjerkoli na Kranjskem in za kogarkoli so bile izstavljene. Drugače je bilo na njihovih potovanjih po severni Italiji in Istri, kjer so se posluževali uslug domačih notarjev, kar je bilo glede na prejemnikove zahteve in razvitejšo listinsko prakso razumljivo. V tem obdobju so bile oglejske listine v primerjavi z okoliškimi severnoitalijanskimi škofovskimi centri kvalitetno v podrejenem položaju, saj so izhajale iz nemških škofovskih pečatnih listin, ki se z italijanskimi nikoli niso mogle primerjati. V nasprotju z nedosegljivim tekmeccem, oz. boljše vzorom, papeško pisarno, oglejska ni bila ne trdna ne napredna, v veliki meri odvisna od slučajnosti, priročnosti itd. To se je odražalo v podrejenem položaju pri izstavljanju listin za sufragane, saj so se patriarhi pogosto posluževali prav pisarskih uslug notarjev podrejenih škofov. Določena nekonsistentnost pisarne je bila torej razvidna v »servilnosti« do prejemnikov, saj je bila forma zapisa odvisna prav od njegovih zahtev in navad in ni bila - tako kot papeška - univerzalna. Navade pisarne se niso mogle utrditi tudi zaradi dokaj izrazitega potovalnega značaja vladanja določenih patriarhov, zlasti Peregrina II., Wolfgerja in Bertolda. Zadnji udarec pa je pisarni zadala konkurenca množice javnih notarjev, ki niso potrebovali oskrbe, stalnega plačila in prebende kot stalno nastavljeni notarji.

Medtem ko so do tedaj še prevladovale severnjaške pečatne listine, se je po smrti zadnjega močnega in nemškega patriarha Bertolda Andeškega (1251) praksa temeljito spremenila. Novi patriarhi iz vrst italijanskih družin so se naslonili na javne notarje in njihovo prakso (instrumente), kar je pečatno listino potisnilo iz oglejske pisarne. Le ob posebnih dejanjih in samo na željo nemških prejemnikov so nastajale pečatne listine, pa tudi zanje ne vedno. Tudi te listine so se predvsem pod papeškimi vzori in navadami javnih notarjev močno spremenile in niso več spominjale ne na starejše patriarhove ne na listine, ki so nastajale zunaj Italije. Na spremembe v patriarhovi pisarni je imel določeno vlogo Interregnum, ki je odpravil vsakršne vplive cesarske pisarne in njenih listin. Ker novi patriarhi niso bili osebno (družinsko) povezani s kranjskimi razmerami, so upravo vzhodnih cerkvenih enot povsem prepustili arhidiakonom in pomožnemu (pičenskemu) škofu, sami pa so izjemno redko prišli na Kranjsko in tam izstavljali listine. Temu so botrovali tudi hudi politični problemi, ki so jih jim povzročali goriški grofje in drugi v Furlaniji in Istri. Tako je v obdobju po letu 1251 zelo težko, če že ne nemogoče razlikovati med notarji, ki so bili zanesljivo v patriarhovi službi, in javnimi, ki so zanj le občasno pisali. Med najpomembnejšimi do leta 1300 so bili javni notarji Janez de Lupico (1252-1297), Nikolaj de Lupico (1252-1265), Morandus de Remanzacco (1253), Friderik iz Dobrle vasi (1264), Herman de Pertica (1267), Peter de Cesaria (1297); iz Čedad pa Valter (1282-1288), Antonij (1300), Nikolaj (1293) itd. Iz časa njihovega delovanja je jasno razvidno, da so se patriarhi istočasno posluževali uslug več javnih notarjev, bodisi na dvor in pisarno trdneje navezanih ali pa sicer samostojnih. Gotovo so imeli patriarhi in vseh pomembnejših furlanskih mestih določene ljudi, ki so pisali zanje, kadar je bilo to potrebno. Zato mobilnost ni bila več tako velika, »celotna pisarna« pa ni več nujno spremljala patriarha. Ker patriarhi, kot sem že opozoril, po letu 1251 niso več tako pogosto potovali, je postala partikularno organizirana »pisarna« najprimernejša oblika, še posebej, ker je življenje in delovanje patriarhov v 14. stoletju iz političnih razlogov postalo statično, omejeno na novo rezidenco v Vidmu in Čedad. Odpoved notarskim uslugam kanonikov in klerikov na račun juristično bolj izobraženih javnih notarjev je imela torej širše razloge in posledice. Ena od teh je bila nedvomno odhod klerikov v druga mesta, tudi na Kranjsko, kamor so prinašali italijanske listinske navade, seveda ne v klasični formi, pač pa v mešani pečatno-instrumentski.

Izjemno aktivni so bili na Kranjskem notarji in pisarji *freisinških škofov*,¹⁰ vendar šele od 40. let 13. stoletja naprej. Do tedaj je bilo na Kranjskem izstavljenih malo listin v režiji škofov, kar ni bilo le odraz slabše strukturirane pisarne ali celo njenega neobstoja, pač pa tudi specifičnega (konservativnega) pravnega poslovanja in uprave, ki sta bili do okoli leta 1240 še povsem suvereni z ozirom na domače ministeriale in vazale, in nista potrebovali listin. Freisinška pisarna se je pravzaprav formirala šele v 13. stoletju, pred tem pa trdnejših pravil škofovska listinska praksa ni poznala. Zato ni presenetljivo, da je leta 1160 v Škofji Loki izstavljeno listino škofa Alberta (1158-1183) za dva Furlana sestavil in napisal najbrž kar njun zastopnik »sodnik Jakob«, po izvoru Furlan, in sicer v severnoitalijanski formi »breve recordationis« (L 8). Hipotetično smemo predpostavljati, da so se skoraj do srede 13. stoletja freisinški škofje posluževali uslug širšega kroga pismenih oseb, v Freisingu predvsem tamkajšnjih kanonikov, drugod pa tudi domačinov.

Pisarna se je v 13. stoletju izenačevala z dvorno kapelo. V njenem okviru je postal v 40. letih 13. stoletja znan »kaplan« in kasneje »notar« Konrad, ki je postavil trdnejša pravila in leta 1248 napisal kranjsko L 71 po zastarelem noticijskem diktatu, vendar že v sodobnejši, kurzivnejši pisavi. V tem času je bilo v dvorni kapeli škofa Konrada I. (1231-1258) več freisinških kanonikov, njen član je bil tudi Konrad, ki je postal kanonik po letu 1249, in se nato umaknil mlajšim notarjem. Kapelo torej lahko izenačimo s pisarno, saj je bil njen član leta 1248 tudi magister Henrik, ki je kmalu prevzel vodilno vlogo pri izdelavi škofovih listin. Konrad je kasneje vodil pravne zadeve kapitlja in kanonikov in se leta 1263 omenjal kot »magister« (L 141, 142), kar je pomenilo univerzitetno izobraženo osebo. Vendar pa zadnjih listin ni napisal on pač pa magister Henrik.

Istočasno je bil v Škofji Loki aktiven »notar Viljem iz Škofje Loke«, ki je napisal L 72 v formi modernejše »ego« listine. Bil pa je škofov uradnik v Škofji Loki, tako kot kasneje pisar Janez (gl. spodaj), in ne prvenstveno pravi pisar. »Loški pisar« je namreč pomenil najvišjo upravno funkcijo v loškem gospostvu. Na njegovi funkciji so ga nasledili neki Hallegg, Werner (Loški), nato je spet sam postal loški pisar okrog leta 1269 in ostal na funkciji vsaj do leta 1273 (L 182, 188, 195, 196).¹¹ Tudi »loški pisar« Janez, ki se je omenjal v nekaterih listinah dvornega pisarja Henrika (npr. v L 292 itd.) med letoma 1297 in 1321, je bil po nazivu in funkciji najvišji gospodarski upravnik oz. škofov namestnik za celo gospostvo. Kljub majhni verjetnosti, da je bil on avtor loških freisinških listin, dopuščam tudi to zelo majhno možnost.

Kot rečeno, je bil daleč najpomembnejši freisinški notar druge polovice 13. stoletja magister Henrik. Seveda je bil član kapele, in sicer že leta 1244, še pred letom 1248 pa kanonik v Freisingu. Skoraj vedno je potoval v škofovem spremstvu po Kranjskem in sestavil, če ne tudi napisal, večino škofovih listin. Bil je prvi, ki je v freisinške listine v 60. letih uvedel datiranje po svetniških praznikih, zelo kurzivno pisavo pa že leta 1252. Standardiziral je podolgovat format in diktat »ego« listin, čeprav je tudi sam variiral pri njegovih formah. Povsem njegove so L 95, 96, 98, 112, 117, 118, 127, 141, 142, 188, 201 in 203. Bil je neposredno udeležen v sporu z lavantinskim škofom glede župnije St. Peter na Kammersbergu, ki si jo je uspel priboriti šele leta 1265. V tem sporu je kot papeški delegirani sodnik odločal ljubljanski župnik in kranjski rhidiakon Ludvik, ki je sestavil zadevne sodne listine, zdi pa se, da jih je napisal Henrik ali vsaj nekdo, ki je izhajal iz freisinške pisarne, kot to dokazuje pisava (L 134, 136, 137, 138, 138a, 139). Med čakanjem razsodbe je imel župnijo Berbling. Po letu 1265 je prišel še do župnije Waidhofen na Ybbsu (1269), bil je rektor freisinške kapele na Dunaju (1274), postal pred letom 1267 kanonik v Freisingu in končno tudi prošt na Vrbskem jezeru (1272). Henrik je bil nedvomno značajsko in intelektualno ter pisarsko izjemno markantna, inovativna in pomembna osebnost, ki sta ji brezpogojno zaupala škofa Konrad I. in Konrad II. (1258-

¹⁰ Pregled notarjev in pisarne je napravljen po listinah v »Seznamu« in s pomočjo RUF, Freising, 81-84.

¹¹ BLAZNIK, Škofja Loka, 450. Prim. tudi listine v FRA 31 in 35.

1279) vse do leta 1275, ko se je umaknil iz aktivnega življenja v freisinški kapeli in pisarni. Ponašal se je celo z nazivom »protonotar«, kar je pomenilo absolutno vodenje pisarne (1262). Do leta 1272 se je omenjal kar v 35 freisinških listinah med pričami in je nekajkrat celo sopečatil škofove listine.

Od začetka 60. let, ko se je Henrik prepiral za župnijo na Kammersbergu, ga je občasno zamenjeval »dvorni notar« magister Herman, ki je po njegovem umiku leta 1275 postal vodilni notar vse do leta 1283. Njegove kranjske listine so bile L 180, 182, 183, 195, 212, 213 in 223. Bil je freisinški kanonik in od leta 1267 župnik v Hollensteinu. Celó v zadnjih letih Henrikovega delovanja, predvsem pa po letu 1275, se je imenoval »protonotar« in kot vodja freisinške pisarne tudi končal aktivno življenje. Odlikovala ga je bolj umirjena, kaligrafska pisava, ki je izkazovala manj odločno, bolj umirjeno in po svoje bolj zanesljivo, zvesto osebo, na katero sta se oprla škofa Konrad II. (po Henrikovi abdikaciji) in Friderik (1279-1282), škof Emiho (1283-1311) pa se je njegovim uslugam odpovedal.

Leta 1270 je neko listino škofa Konrada II. napisal bivši protonotar leta 1269 umrlega Ulrika Spanheimskega Hilprand (L 186), ki je sicer živel v Ljubljani, in pisal v glavnem le še za komendo Nemskega viteškega reda.

Freisinški notar je bil tudi neki Henrik Dinger, ki je leta 1285 izgotovil L 235 Viljema Svibenskega v Gutenwerdu. Ni pa izključeno, da je bil po nazivu pravzaprav vodilni freisinški uradnik za dolensko posest, tako kot že omenjena Viljem in Janez za loško.

Okoli leta 1290 je freisinško pisarno prevzel »dvorni pisar« Henrik, ki je do leta 1301 na Kranjskem napisal približno ducat listin (L 262, 265, 270, 275, 277, 280, 281, 292, 319, 322, 326, 333). Od vseh sodobnih freisinških notarjev je najbolje obvladoval nemški diktat. Bil je alemanskega in bavarskega porekla oz. izobrazbe, kar kažejo nekateri tipični dataciji. Nekatere listine je s sedanjiškimi dispozicijami jasno postavil na višji rang poslovne (dispozitivne) listine. Višji kulturni nivo je izkazoval tudi s publikaciji, ki so poudarjali gledanje in poslušanje listin. Bil je edini, ki je ukazal (manj verjetno, da je to počel sam) pričvrstiti pečat na poseben način (t.i. »abgehängt«). Na Kranjsko je prihajal tudi brez škofa Emiha in pisaril za druge freisinške dostojanstvenike in domačine v važnejših zadevah.

O konkretnem delu vseh teh pisarjev oz. notarjev ne vemo skoraj nič. Dejstvo je, da jim je bilo pri izdelavi listin podrejeno vsaj nekaj oseb. Nekatere so bile še vedno zaposlene z vpisi v tradicijsko knjigo freisinške škofije in kapitlja. Bistveno opravilo - sestavitev teksta in pisanje - je bilo vedno pridržano vodji pisarne, ki se je od 60. let imenoval »protonotar« ali pa še vedno samo »notar«, le v odsotnosti tudi njegovemu namestniku. Zdi se, da je bila freisinška pisarna vsaj do konca 13. stoletja izenačena z dvorno kapelo z več freisinškimi kanoniki, magistri, ki so imeli tudi upravne oz. svetovalne naloge. Samo eden od njih pa je vodil listinske zadeve in zato skoraj vedno spremljal škofa na njegovih poteh. Freisinška listinska praksa je bila od druge tretjine 13. stoletja deloma drugačna od oglejske in briksenške; škofje se skoraj nikoli niso več posluževali uslug zunanjih notarjev/pisarjev, pač pa samo še svojih - ne glede na kraj poslovanja in izstavljanja, listinske običaje in prejemnikove želje. Še več, celo listine, ki so na Kranjskem nastale po sporazumih z dinasti, npr. s koroškimi vojvodami, so redno zapisovali freisinški notarji, čeprav so tudi dinasti imeli s seboj izurjene notarje.

Freisinška listinska praksa je imela določen učinek na kranjske pisarje le na Gorenjskem; nedvomno zaradi geografske in socialne omejenosti kroga prejemnikov, ki so bili zvečine laiki, in na prenos diktata, zunanjih značilnosti itd. niso mogli vplivati zaradi večje odvisnosti od domačih pisarjev. Nikjer drugje ni razmejitev v listinskih praksah po posameznih gospodstvenih območjih tako razvidna kot prav na relaciji listin loškega in gutenwerškega freisinškega gospodstva nasproti okoliškim, mnogo manj zaprtim mestnim in gospodstvenim centrom drugih gospodov. Določene freisinške značilnosti, npr. praznično datiranje, enostavnost diktata, nekatere formule itd. pa so se prijele večine kranjskih pisarjev, je pa vprašanje, ali

direktno ali po koroškem ovinku. Morda pa je šlo sploh za splošni srednjeevropski trend, katerega droben del so bile freisinške listine.

Mnogo manj vplivni in dejavni so bili na Kranjskem pisarji *briksenških škofov*.¹² To je razumljivo, saj je bilo njihovo delovno območje bistveno manjše kot freisinško in seveda oglejsko. Enostavno strukturirana briksenška pisarna je prišla po letu okoli 1230 pod močnejše vplive severnoitalijanskih notarjev. Deloma zaradi geografske, gospodarske in političnouppravne povezanosti, deloma zaradi prihajanja furlanskih in beneških notarjev v škofovsko pisarno in južnotirolska mesta. Tako je bila v zadnjih letih škofa Henrika (1224-1239) najpomembnejša oseba javni notar Oto iz Ogleja, ki je prišel na Henrikovo posebno željo v Brixen okrog leta 1233. Henrik je bil namreč prej dejaven v Ogleju. Do leta 1241 je Oto izstavil kar 15 listin, med njimi je bilo celo nekaj notarskih instrumentov. Njegov naslednik je bil duhovnik, (sub)diakon in sholar Mihael, ki je med letoma ok. 1232 in 1250 služil škofoma Henriku kot eden od pisarjev, Egnu (1240-1250) pa kmalu kot vodja pisarne. Napisal je kar 26 listin oz. tradicijskih notic, med njimi na Kranjskem dve pečatni listini (L 66, 68). Obe sta bili namenjeni kranjskim plemičem, zato forma, ki ni ustrezala drugim tedanjim kranjskim, ni presenečenje. Nekaj Mihaelovih listin je v formi instrumenta, kar poleg naziva sholar kaže na (univerzitetno) izobrazbo. Toda sam je vodil tudi vpisovanje v obe tradicijski knjigi briksenške škofije, kar je bil pravzaprav nekakšen antipol notariatu. Tretja omenbe vredna oseba pisarne je bil Ulrik iz Ulma (1241-1249) z osmimi listinami. V času škofa Egna je deloval skupaj z Mihaelom in je po letu 1250, ko je Egnu zamenjal briksenško škofijo za tridentinsko, prenehal pisati.

Med približno letoma 1230 in 1250 je za omenjena briksenška škofa pisalo kar 18 pisarjev, vendar vsi niso bili člani njegove pisarne. Med njimi so bili npr. tudi nekateri samostanski pisarji (in pisarka?), dva bozenska javna notarja, bozenski kanonik itd. Škofje so se posluževali uslug zunanjih notarjev predvsem na južnem Tirolskem, v briksenški okolici, ne pa na svojih potovanjih na Bled oz. Kranjsko. Tedaj je z njimi odhajal notar, ki je npr. leta 1269 napisal listino svojega gospoda celo v Ljubljani (L 181). Briksenška pisarna sredi 13. stoletja še ni bila popolnoma razvita, pač pa je bilo škofovskih listin v primerjavi z drugimi škofi izjemno veliko - v letih 1240-1250 vsaj 50 listin. Razmerje med hiperprodukcijo in organizacijo ni bilo vzajemno. Posluževanje uslug okoliških, predvsem javnih notarjev, je govorilo za še vedno fleksibilno organizacijo in upoštevanje prejemnikovih zahtev tako kot v Ogleju. Pisarniški nameščenci so se imenovali »scriba« ali »scriptor«, le javni notarji »notarius«. Sicer pa o pisarniškem personalu, razen, da je šlo za klerike, in o delitvi nalog v delno strukturirani pisarni briksenških škofov ni vesti.

V drugi polovici 13. stoletja, v času Egnovega naslednika škofa Bruna (1250-1288), so v škofovsko službo vstopili tudi laički pisarji ministerialnega izvora. V Brunovem času so na Kranjskem nastale štiri listine, vse v zadnjih letih vladanja. Dve sta nastali na Bledu septembra 1283 ob redni vizitaciji blejskega gospodstva, vendar po drugačnih diktatih, čeprav je šlo pri obeh za fevdno podelitev: prva listina je kratka (L 228), druga pa daljša (L 229). Avtor obeh je najbrž v njej omenjani »notar« Henrik (skupaj z Bernardom), ki je čez natanko štiri leta na Bledu napisal tudi nemško L 247 in latinsko L 249. Le v nemški se je spet navajal med pričami, tokrat kot edini »pisar«. Henrik je bil v zadnjih letih Brunove vladavine vodilna oseba briksenške škofovske pisarne.

Pisarne posvetnih gospodov, ki so imeli karkoli opraviti s Kranjsko, so bile (logično) mlajše, skromnejše in do druge polovice 13. stoletja konservativnejše.

Najprej velja omeniti sestavljalce in pisce listin *andeških grofov*,¹³ in sicer le tistih, ki so

¹² Pregled notarjev in pisarne je napravljen po listinah v »Seznamu« in s pomočjo PFEIFER, Eppan, 90-105.

¹³ Pomoč pri pregledu omogoča zastarelo in na mnogih mestih netočno delo H. Horsta, ki pa se je v največji meri posvetil nekranjskim listinam andeških grofov in meranskih vojvod (Meranien, za kranjske listine, str. 32-41).

nastale na Kranjskem ali v najbližji okolici (predvsem na Koroškem). Toda teh je bilo v celotnem korpusu andeško-meranskih listin zanemarljivo malo.¹⁴ V 12. in prvih letih 13. stoletja, ko so andeški grofje pridobivali in utrjevali svoje gospodstvo na Kranjskem s središčem v Kamniku, so bili tu odvisni od prejemniških pisarjev, brez izjeme vetrinjskih menihov (L 6, 19), v enem primeru pa tudi žičkega samostanskega pisarja, ki je falsificiral L 18. Tedaj Andeški očitno še niso imeli lastnih pisarjev, ki bi bili sposobni in primerni za izdelavo enostavnih (večinoma) darovnic. To je v sozvočju z drugimi njihovimi listinami, ki so nastajale npr. po Bavarskem za tamkajšnje prejemnike (samostane).

Na dvoru zadnjega predstavnika kranjsko-istrske veje grofa Henrika IV. in njegovega brata Ota VII. se je situacija spremenila v prvih letih 13. stoletja. Henrik se je dlje zadrževal na Kranjskem in v Istri, sedež pa je imel verjetno na kamniškem gradu. Povečanje pravnega poslovanja oz. potreba po solidnem listinjenju je okoli leta 1200 končala popolno odvisnost od prejemnikovih pisarjev. Istočasno se je na Bavarskem in južnonemškem pojavilo nekaj andeških listin, ki so bile izstaviteljske, kot priče pa so se v njih navajali notarji, ki so bili istočasno v službi obeh bratov.

Henrikove listine so vse do 20. let 13. stoletja še vedno nastajale v prejemniških pisarnah, npr. v Vetrinju, kjer jih je sestavljal in pisal znani menih Ortof (L 20, 26 - *Ortofusus scriptor*). Toda v tem času je bilo delo pri izdelavi lahko že deljeno: v L 21, ki je sicer prejemniška, se omenja *Heinricus scriptor*, ki je najbrž vsaj kontroliral čistopis teksta, če že ni sodeloval pri njegovem čistopisu.

Omenjeni »pisar« je bil Henrik, župnik v Amrasu na Tirolskem, ki je bil vodilni andeško-meranski notar vse do smrti grofa Henrika IV. leta 1228. Uporabljal je specifičen diktat, ki je postal svečan in obsežnejši šele v zadnjih letih. Obenem je bil precej konservativen, saj se je v zelo podobnih oblikah ponavljal v skoraj vseh listinah. Posebej značilna je bila njegova spominska arenga, ki se jo je držal vsaj 19 let (enaki npr. v L 23 in 34b iz let 1209 oz. 1228). Kljub temu smem trditi, da je bil Henrik dobro izobražen in večš notar. Prvič se je omenjal že v vetrinjski L 19 kot *capellanus Heinricus*, kar pomeni, da je bil tudi andeški dvorni kaplan. V letih 1210-1220 se je namreč formiral tudi pravi andeški dvor z dvornimi službami, ki so jih izvajali najsposobnejši ministeriali. Običajno delo Amraškega je bilo samostojno diktiranje in pisanje listin, kar je izrecno poudaril v L 23 leta 1209 (*Ego Heinricus marchionis notarius scripsi et dictavi*). V tej listini se omenja med pričami tu *Fridericus scriptor*, ki pa je bil najbrž andeški pisar (= gospodarski upravitelj?) v Kamniku, kjer se je dejanje zgodilo. Očitno je bil Henrik tedaj edina oseba, ki je bila zadolžena za vodenje andeških listinskih zadev in ni imela podrejenih ljudi. Njegove kranjske listine so: 21a, 23, 32, 34a, 34b, 34c, delno še L 19 in 21.

Tik pred smrtjo grofa Henrika se je leta 1228 prvič omenjal učenec in designirani naslednik Amraškega cerkljanski župnik Henrik; najprej v L 34b skupaj s predstojnikom: *Heinricus scriba de Ampans, Heinricus scriba de ecclesia sancte Marie* (podobno še v L 34c). Obe listini je napisal on, a po diktatu Amraškega. Samostojno pa je začel delovati šele po smrti grofa Henrika, ko je sestavil in napisal L 35 za vdovo Sofijo Višnjegorsko, a se v njej ni omenjal kot priča. Zatem je približno leto dni kot nekakšen prokurator upravljal skupno andeško posest na Kranjskem, ko so se zanj prepirali brata umrlega, patriarh Bertold in meranski vojvoda Oto VII. ter štajersko-avstrijski vojvoda Friderik Babenberški. Henrikov sedež je bil tedaj nemara kar v Kamniku. Najprej je bil politično bližje patriarhu: oktobra 1228 je pisal v patriarhovi službi, ko je šlo za višnjegorsko-andeško dediščino v Beli krajini (L 36) in za patriarhovo dovoljenje za menjavo posesti med dvema samostanoma (L 36a - *Hein(ri)cus de sancta Maria qui conscripsit instrumentum*). Glagol »conscribere« nedvomno namiguje tudi na njegovo diktiranje in ne le na pisanje po nekem patriarhovem diktatu. S tem v zvezi je sam sestavil in napisal L 37 v imenu diessenskega samostana, ki je ohranjena v tako slabem prepisu,

¹⁴ Gl. popis andeških listin v OEFELE, Andechs.

da bi lahko pomislili celo na falsificiran prejemnikov (Gornji Grad) original. V njej se omenja kot »Friderik iz Cerkelj, ki je napisal listino«, torej podobno kot v L 36a, pri čemer je vsaj prepisovalec, če že ne falsifikator, očitno izpustil besede »(Friderikov izvorni kraj), Henrik pisar«. Ko se je leta 1229 tehničar politične prevlade nekoliko nagnila v korist vojvode Ota, se je Henrik nagnil k njemu in zanj v Kamniku napisal L 37b in 38. V slednji je med pričami razvidna struktura meranskega dvora (kapela, pisarna, komora).

Henrikovo opletanje med različnimi stranmi ni ostalo brez posledic. Že pred zmago Friderika Babenberškega leta 1232 ga je morda zaradi nezanesljivosti odstavil vojvoda Oto. Diskreditacija je imela za posledico tudi izgubo glavne prebende, ki jo je imel Henrik v rezervi za starost - cerkljanske župnije. Razočaran se je najbrž obrnil na gospodovo vdovo Sofijo Višnjegorsko, ki je imela kot potomka kvaziustanoviteljev stiškega samostana moralni ugled pri menihih. Najbrž po njenem posredovanju je vstopil v samostan in leta 1230 napisal prejemniško stiško L 39, ki jo je formalno izstavil vovbrški grof Viljem. Po letu 1238 (L 51) je umrl.

Čprav ne Amraški ne Cerkljanski Henrik nista predstavljala pisarne v pravem pomenu besede, je bil vpliv njune, predvsem pa Cerkljanove prakse daljnosežen. Pečatne listine mlajšega Henrika so bile neprimerno boljše od vseh drugih sočasnih med Dravo in Jadranom, primerljive celo z listinami cerkvenih knezov. Nenazadnje to potrjujejo patriarhova naročila iz leta 1228 in Merančana leta 1229, čeprav sta oba razpolagala z lastnimi notarji. Henrik je uporabljal obsežnejši, svečanejši diktat z biblijskimi citati v arengah, nekatere formule je posebej priredil in so se v isti obliki pojavljale še daleč po letu 1230 predvsem v svečanih listinah patriarha Bertolda oz. njegovih notarjev (npr. značilen prehod med arengo in intitulacijem z »hinc est, quod«).

Izmed vseh pisarn posvetnih gospodov je imela največ opraviti s Kranjsko pisarna *koroških vojvod Spanheimov*,¹⁵ ki so bili tam prisotni od konca 11. stoletja. Sredi 13. stoletja so postajali kranjski deželni gospodje, kar je njihovi pisarni dajalo avreolo osrednjega pisarskega mesta deželnega kneza. Spanheimi prave prestolnice niso imeli niti na Koroškem, kjer so bili omejeni na nekaj glavnih gradov, tako kot na Kranjskem. Zadnji vojvode so bili v 13. stoletju pravzaprav stalno na poti, z njimi pa tudi notarji in pisarji.

Pred vojvodo Bernardom Spanheimi niso imeli lastne pisarne. Njihove listine so brez izjeme izdelovali prejemniški (samostanski) pisarji, sami so jih le overovali s pečatom. Šele leta 1211 se je omenjal v Bernardovi listini magister Poncij, njegov »pisar in zdravnik«, ki je bil v L 29 iz leta 1220 imenovan »kaplan«. K Bernardu je verjetno prišel iz Krke, a je bil severnoitalijanskega porekla in izobrazbe, kar je razvidno iz nekaterih diktatnih posebnosti (formula »datum per manum«) in seveda osebnega imena. V času Poncijevega službovanja so Bernardove listine nastajale tudi še pri prejemnikih (npr. L 25 v Vetrinju od meniha Ortolfa) ali pri neodvisnem profesionalcu (L 27, 29), ki je pisal tudi za avstrijskega vojvodo Leopolda VI. in salzburškega nadškofa Eberharda II. To pomeni, da niti s Poncijem niti z njegovim kolegom, notarjem Henrikom (1220-1225) pisarna še ni bila formirana in sta jo zamenjevala le imenovana notarja. Z lastnoročno napisano L 34 je Poncij skoraj istočasno s Henrikom (L 33) okoli leta 1225 izginil iz Bernardove okolice, za njim pa vse do leta 1240 ni znan noben spanheimski notar. Henrik je bil pomemben in inovativen, saj je npr. zamenjal zaimek »ego« z »nos« in s tem poknežil formalni intitulacij Spanheimov. Prvi Bernardov poskus vzpostaviti lastno pisarno je propadel, vojvoda pa se je spet naslonil na neodvisne profesionalce in prejemniške pisarske usluge.

Kmalu po letu 1240 je vstopil v Bernardovo službo župnik v St. Radegundi (pri Velikovcu) Bertold, ki je bil prej v ortenburški službi. Po mnenju W. Höflechnerja je bil po poreklu Kranjec, kar navsezadnje izkazuje tudi dobro poznavanje severnoitalijanskih listin, to pa je

¹⁵ O spanheimskih listinah, pisarni in pisarjih gl. uvod A. v. Jakscha v MDC IV/2, XI-XXII ter HÖFLECHNER, Kärnten, 59-110.

bila lastnost predvsem kranjskih notarjev. Vodilno vlogo v novokonstituirani spanheimski pisarni je obdržal vse do Bernardove smrti leta 1256, saj je v tem času sestavil in napisal več deset oz. skoraj vse spanheimske listine. Vojvoda Bernard je od sina Filipa takoj po njegovi izvolitvi za salzburškega nadškofa (1247) dosegel, da je Bertolda imenoval za breškega kanonika. Bertoldove listine so bile napisane v konstantnem diktatu, z dobro pisavo, ki je bila v pomembnih listinah lahko svečana (npr. v drugi kostanjeviški ustanovitveni L 77 in 78), format listin je postajal podolžen, pergament liniran, formule so le malenkostno variirale. Njegova posebnost je bila na levo rotirajoče sonce na koncu teksta. Po W. Höflechnerju bi bila to lahko zamenjava za notariatski signet, kar naj bi dokazovalo Bertoldovo italijansko izobrazbo, še posebej, ker so njegove ortenburške listine pred prihodom na spanheimski dvor imele še več podobnosti z instrumentom; notarska izobrazba naj bi se navezovala na ortenburške politične vezi z Oglejem. Nasploh so bile Bertoldove listine v dobršni meri kompromis med instrumentom in severnjaško pečatno listino, v celoti seveda v korist druge. V taki obliki so imele izjemen vpliv na kranjsko listinsko prakso. Prva ustanovna kostanjeviška listina vojvode Bernarda iz leta 1234 ni ohranjena. Po besedah druge ustanovne iz leta 1249, ki je ohranjena v dveh originalih (za Kostanjevico in Vetrinj), je bila preveč površna. To je razumljivo, saj leta 1234 spanheimska pisarna in ustrezen stil nista obstajala. Poleg tega se je povečala ustanovna posest, Bernard pa je vmes kar dvakrat spremenil pečat, zadnjič leta 1248, kar vse je zahtevalo novo zaščito. Do leta 1243 se je tako za Kostanjevico ohranila le potrditev privilegija (L 61). V novo ustanovno listino je Bertold vključil večino elementov prve listine. Glede na poreklo prič sta bili obe listini leta 1249 izdani v Kostanjevici. Vetrinjski samostan je dobil en izvod, ker je bil matični samostan. Kolikšen je bil prispevek drugih omenjenih spanheimskih pisarjev (Oto, Vranco, Henrik, Friderik) pri obeh originalih, ni jasno, verjetno pa ni bil velik. Od kranjskih listin so njegove še L 61, 63a, 90, 94 (latinski original). Bertold je pisal po letu 1247 in do leta 1251 tudi za Filipa Spanheimskega, ko ga je spremljal v Prago na posvetitev v diakona, potem ko je bil že leta 1247 izvoljen za salzburškega nadškofa.¹⁶

Bertoldova zasluga je bila ustanovitev pisarske šole v okviru spanheimske pisarne. Eden od pomembnejših Bertoldovih učencev je bil župnik Oto (od 1243), ki je v zelo kurzivni pisavi napisal L 93 in 129 še v času nespornega Bertoldovega voditeljstva. Določeno vlogo je imel pri izdelavi L 62 in 90, kjer se je omenjal skupaj s predstojnikom. V stilu je zelo posnemal Bertolda (interpunkcija, iniciala v invocacijo, format pergamenta). Toda drugi člani Bertoldove pisarne, notarji župnik Liutold iz Kraiga (1244), Ofo in Bertold (1244), Wiglin in Henrik (1251), Konrad iz Hrušice (1252), ki so bili obenem dvorni kaplani, so imeli v Bertoldovem času pri izdelavi vojvodovih listin zelo omejen delokrog. Očitno je bila njihova poglavitna vloga predvsem v kapeli in na dvoru, v pisarni pa zgolj simbolična oz. le pri manj zahtevnih opravilih. Njihov naziv je nihal med »scriba« in »notarius«.

Vojvoda Ulrik III. se je po očetovi smrti kmalu otresel ostarelega Bertolda in s tem povzročil večje spremembe v pisarni. Bertold je sicer napisal še nekaj Ulrikovih listin, celo še leta 1261. Druge tako ugledne in notarsko močne osebnosti pa Ulrik ni mogel dobiti. Njegova pisarna, ki pa ni bila več izključni izstaviteljski spanheimski center, je bila v znamenju dveh vodilnih notarjev, ki sta bila oba Bertoldova učenca: notar Konrad s Hrušice, ki se je omenjal že od leta 1252 naprej in je imel že pod Bertoldom zelo visok položaj v pisarni in na dvoru (vojvodov svetovalec?), je sestavil in napisal L 103b, 103d, 109, 129, 156, 157, 166 itd. »Protonotar« (tako v L 172) Hilprand ga je sredi 60. let 13. stoletja zamenjal v pisarni in napisal L 106 (po predlogi L 105), 145, 168, 172, 173, 175, 177, 179. Konrad je obdržal politični vpliv na dvoru in v najvažnejših primerih spet sam napisal listino ali dve. Njune značilnosti so bile ostro pero, kurzivna pisava in v diktatu delno zgledovanje po Bertoldu. Po Ulrikovi smrti leta 1269 je Hilprand prišel v Ljubljano, če ni že prej kot vodja oddelka Ulrikove pisarne za Kranjsko oz.

¹⁶ MARTIN, Urkundenwesen, 279.

visok funkcionar več živel v Ljubljani. Naselil se je v križniški komendi, ki je bila spanheimska ustanova in najpomembnejši spanheimski zaveznik, ter v njej oz. v njeni službi napisal še L 191 in 237, a po precej drugačnih diktatih kot pri Spanheimu. V novi Ulrikovi pisarni je bilo dejavnih veliko notarjev, omenim naj le tri, ki so pisali tudi na Kranjskem: Leutold (1261), Ulrik (1265) in Predwor Bohemus (1267).

Koliko je imel opraviti s spanheimskimi listinami *Fridericus scriba noster de Landestrost*, kot ga je imenoval vojvoda Ulrik leta 1249,¹⁷ ni znano. Bil je sin šentviškega meščana Gerloha, v Kostanjevici pa je bil skoraj gotovo spanheimski uradnik, zadolžen za gospodarsko upravo vzhodnokranjskih spanheimskih posesti (»pisar«). Tak termin se je za visokega uradnika v 13. stoletju razširil po vzhodnoalpskih in podonavskih dežalah pod vplivom babenberške in Otokarjeve uprave v Avstriji in na Štajerskem (gl. zgoraj pri Freisingu). Podobno najbrž velja za *Leo scriba*, ki je leta 1265 sodeloval pri upravi spanheimske ljubljanske posesti in se omenja v tamkajšnji L 153.

Naslednik Ulrika Spanheimskega na Kranjskem in Koroškem, **češki kralj Otokar II.**,¹⁸ ki je konec leta 1269 in v začetku leta 1270 zasedel Koroško in Kranjsko kljub nasprotovanju domačih političnih akterjev (križnikov, ministerialov in vazalov Ulrikovega brata Filipa), je na Kranjskem izstavil le dve listini: novembra 1270 je v razdobju dveh dni na poti iz Kostanjevice v Ljubljano izstavil listino za kostanjeviški samostan (L 187, 187a) - prvo v Kostanjevici, drugo v Stični.¹⁹ Avtor obeh je bil njegov notar magister Filip; diktat in zunanji izgled listin sta svečana in seveda skoraj enaka, avtorstvo tega tipa diktata pa je pripadalo predpostavljeneemu protonotarju in kanclerju Petru. Filip je prišel v njegovo pisarno po letu 1263 in ni bil njen vodilni član. Leta 1270 naj bi postal šef novega oddelka Otokarjeve pisarne, ki naj bi pokrival Koroško in Kranjsko, vendar oddelek ni zaživel, saj je Filip izstavljal le dvakrat (po J. Šebaneku in S. Duškovi celo samo enkrat), pa še to ne samostojno, pač pa v kraljevem spremstvu. Poseben oddelek ni zaživel predvsem zaradi prevzema vodilne vloge v Otokarjevi upravi s strani deželnega glavarja Ulrika Dürrenholškega, ki je izstavljal listine s pomočjo uslug ljubljanskih in škofjeloških pisarjev - zdi se, da sam nikoli ni imel notarja, ki bi mu bilo prepuščeno tudi izstavljanje listin. Glavarju Ulriku pa so bili nedvomno podrejeni pisarji, ki so imeli najbrž opraviti le z zapisi upravnega značaja.

Otokarjevi politični nasledniki na Koroškem in Kranjskem, **grofje Tirolski**²⁰ iz goriške grofovske hiše, so prišli v stik s Kranjsko leta 1275, ko je Majnhard II. Tirolski postal začasni upravitelj Koroške in Kranjske po porazu češkega kralja Otokarja. Toda Majnhard je začel na Kranjskem poslovati in izstavljati listine šele po letu 1282, ko je bilo njegovo kranjsko zastavno gospodstvo utrjeno in je postalo jasno, da se Habsburžani še ne bodo tako kmalu polastili zastavljene Kranjske. Zaradi utrjevanja oblasti je prišel Majnhard v naslednjem letu dvakrat na Kranjsko, prvič junija, nato pa še konec avgusta (do septembra). Vedno ga je spremljalo več članov tirolskega knežjega dvora (enega najbolj bleščečih v tem delu Evrope) in pisarne, ki je bila skupaj z upravo pod Majnhardom II. na novo in skoraj genialno organizirana ter povsem ločena od goriške (po delitvi rodbine leta 1271). Majnhardov ugled in razvit upravni sistem nista predvidevala uslug tujih notarjev.

Junija 1283 je dolgoletni Majnhardov notar Viljem sestavil in napisal tri listine, vendar niti v eni ni bil izstavitelj Majnhard: diktatno enaki nemški L 224 (formalnega izstavitelja grofa Alberta II. Goriškega) in L 226 (freisinškega škofa Emiha) ter latinsko L 225 (Konrada s Hohenburga). Majnhardov ugled je bil nesporen, zato je v svoji prisotnosti zlahka vsilil svojega

¹⁷ MDC IV/2, št. 2427 (str. 379).

¹⁸ Odlično delo o listinah kralja Otokarja II. je razprava ŠEBANEK-DUŠKOVA, Ottokar. Za nas je pomembnejši drugi del, ki zajema obdobje med leti 1264-1278.

¹⁹ MLINARIČ, Kostanjevica, 165.

²⁰ Dober pregled pisarne grofa Majnharda II. Tirolskega (1271-1295) je v KÖFLER, Tirol, 1 sl. ter v HEUBERGER, Tirol, kjer je predstavljena tudi uprava, povezana s pisarno.

notarja komurkoli, tudi freisinškemu škofu, pred čigar notarji so se npr. še notarji Ulrika Spanheimskega vedno umaknili. Kdo je izdelal L 227 avgusta istega leta v Ljubljani, ni znano, šlo pa je za svečanejši diktat, brez navedenih prič, kar je bilo zaradi značaja privilegija razumljivo. Septembra istega leta pa so se tudi Majnhardovi notarji uklonili briksenškim na Bledu, vendar samo zato, ker je šlo za kratko fevdno podelilno listino, kjer škof iz varnostnih (pravnih) razlogov ni mogel dopustiti, da bi jo izgotovil nek vazalov (Majnhardov) notar.

Nato je Majnhard na Kranjskem spet izstavljal šele konec leta 1287 in dvakrat leta 1288 (februarja in avgusta). Diktata prvih dveh listin (L 250, 258) sta bila nedvomno delo Majnhardovega kaplana in enega vodilnih notarjev magistra Rudolfa iz Meißna. Med pričami v L 258 je omenjen cel zbor notarjev tirolske pisarne; poleg Rudolfa še Viljem, ki je bil najbrž čistopisec te listine, Uschalk (iz Halla) in Konrad Mulser, morda je bil član pisarne tudi Rudolf iz Pušje vasi (Venzona); poleg njih pa še kranjski notar Friderik, ki pa je bil po funkciji tirolski upravni namestnik v deželi (1287-1291). Čeprav sta naslednji listini iz istega časa ohrajeni le v prepisih (L 251, 252), je kot njunega diktatorja mogoče določiti magistra Rudolfa. Toda diktator in pisec L 253, ki tudi spada v sklop Majnhardovega ljubljanskega izstavljanja februarja 1288, je bil kamniški župnik Manfred Della Torre. Razlog ni jasen. Avgusta 1288 izstavljeno L 257 pa je v nemščini sestavil in napisal nek drug neidentificiran tirolski notar. Čistopisec vseh teh listin je bil morda prav Viljem oz. kateri od drugih navedenih notarjev. Diktat notarja magistra Rudolfa je jasno izkazoval izobraženo osebo, ki mu notarski instrument in papeške listine niso bile nepoznane. Tik pred smrtjo leta 1295 je Majnhard decembra 1294 izstavil še listino v Pšati, ki pa je ohranjena le v prepisu (L 273a).

Nedvomno je bila tirolsko-goriška pisarna najuglednejša, najrazvitejša in odlično organizirana. Bistveno bolje od stare tirolske pisarne pred letom 1253, ko je šlo za ohlapno organizirano združbo več notarjev s konservativnimi nazivi »scriba«, »scriptor« ipd. Število vodilnih notarjev naj bi se po R. Heubergerju in W. Köflerju pod Majnhardom II. vsakokrat gibalo okoli številke 8, vendar je šlo število podrejenih pisarjev, zadolženih za najrazličnejše zvrsti zapisov iz uprave, v nekaj desetih. K temu občasno naprošeni javni notarji sploh niso všteti! To je bilo veliko celo za tedanje kraljevske in cesarsko pisarno. Način delovanja pisarne je znan, manj le glede poslovanja zunaj sedeža pisarne in dvora. Na Kranjsko in drugam je Majnhard vodil s seboj vsaj nekaj članov pisarne, očitno pa ne tudi njenega predstojnika, ki je bil v tem času Rudolf iz Isnyja. Voditelj na odpravi je bil eden vodilnih notarjev (Viljem, Rudolf iz Meißna), ki je bil zadolžen za diktat, medtem ko je čistopis prišel izpod rok podrejene osebe. Le izjemoma je bila izstavljena grofova listina delo s pisarno nepovezane osebe.

Listine *goriških grofov*²¹ so redno pisali njihovi pisarji, ki so bili sredi 13. stoletja že organizirani v enostavno strukturirani pisarni. Nedvomno so na zgodnejše organiziranje listinskih zadev vplivali zgledi iz Furlanije, Koroške in Tirolske, kjer je bilo težišče njihovega delovanja od 11. oz. 12. stoletja. Prvič sta se med pričami imenovala kot pisarja grofa Majnharda IV. dobrlovaški župnik Henrik leta 1243 in leta 1249 Antonij.²² Tedaj so grofovsko pisarno vodili kleriki, njeni člani pa so bili tudi laiki. Z dedovanjem po tirolskih grofih leta 1253 je Majnhard IV. prevzel tudi tirolske pisarje, kar je bilo mogoče tudi zaradi enake razvitosti obeh pisarn. Do delitve rodbine na tirolsko in goriško vejo leta 1271 so se grofje posluževali uslug notarjev obeh provenienc, med katerimi so imeli vodilno mesto notarji/pisarji iz menda profesionalnopisarsko usmerjene družine, ki so bili doma v Dobrli vasi (Eberstein) - Henrik, Konrad, Friderik. Tedaj so se po načelu izvora oz. pripadnosti goriškemu ali tirolskemu gospostvu delili tudi pisarji.²³ Z dvigom majnhardinske veje v knežji rang se je temu primerno na višjem nivoju kot pisarna albertinske, t.j. goriške veje, razvijala tudi njihova pisarna. Toda

²¹ Dober pregled pisarjev goriških grofov do srede 14. stoletja je v STARZACHER, Görz, 36-58.

²² URBKr II, št. 161 (str. 123). STARZACHER, Görz, 36.

²³ HEUBERGER, Tirol, 61, 116; STARZACHER, Görz, 37-39.

tudi ta je bila v primerjavi z drugimi posvetnimi v vzhodnih Alpah konec 13. stoletja zelo razvita in številna s pisarji. To ni presenetljivo, saj se je v tem času formiral goriški dvor, ki je potreboval dobro organizirano pisarsko službo. Zato se je vodja goriških pisarjev od leta 1277 velikokrat imenoval »dvorni pisar«.

Na Kranjskem so začeli grofje izstavljeni listine šele v 80. letih 13. stoletja, ko so se po letu 1276 zasedli na nekdanji višnjegorski posesti na Dolenjskem. Tudi pri njih je opazen sindrom umika lastnih pisarjev v poslih z cerkvenim ali uglednejšim posvetnim gospodom ne glede na lastno vlogo v dejanju in listini: L 224 je formalno izstavil grof Albert II. v Vižmarjih leta 1283, toda njen avtor je bil notar Albertovega brata tirolskega grofa in kranjskega gospoda Majnharda II., ki je prisoten ob dejanju (gl. zgoraj pri Tirolskih).

Kateri od goriških pisarjev je bil avtor leta 1286 v Ljubljani (L 238), Črnomlju (L 242) in leta 1287 v Gorici (L 246) izdanih listin, ni povsem jasno. Morda Gebhard iz Dobrle vasi, ki je nekaj let pred tem postal vodilni goriški dvorni pisar. Diktat prvih dveh listin je drugačen, pisava pa zelo podobna. Toda L 242 in 246 imata podoben diktat in istega avtorja. Tudi L 271, izstavljena leta 1293 na Mehovem, je imela podoben duktus pisave, zaradi specifične vsebine pa je bil diktat bistveno drugačen (enostaven in kratek). Glede na prevladujoče poreklo goriških pisarjev tega časa iz Dobrle vasi podobna pisava ne pomeni nujno tudi iste osebe, saj je prav pri njih mogoče govoriti o posebno (enotni) šoli pisanja. Zato je bil najverjetneje avtor L 271, 278, 279 (obe iz leta 1295) in 288 (1297) dvorni notar Konrad skupaj s še enim Konradom prav tako član goriške dvorne pisarne in pisarske družine iz Dobrle vasi. Konrad se je namreč imenoval v L 279 med pričami skupaj z Rudolfom kot »notar«. Glede na samo en dan razlike v nastanku med L 278 in 279 je bil verjetno avtor tudi prve listine. Rudolfova vloga je bila omejena na manj zahtevne naloge, najbrž niti ne na čistopis. Vsi ti pisarji so spremljali grofa Alberta II. na vseh poteh, a ne vedno v popolni zasedbi. Okoli leta 1301 so se v pisarni zamenjali notarji, ki so s seboj prinesli nov diktat: Peter, Oto in Ruprecht. Toda pri izdelavi L 335 v Žužemberku leta 1303, tik pred smrtjo grofa Alberta II. (1304), je bil po mnenju K. Starzacherja glavni še vedno eden od obeh Konradov iz Dobrle vasi.²⁴ Sinovi pokojnega grofa Alberta II. so vse stare pisarje obdržali v službi.

Zelo malo vemo o kranjskih listinah *ortenburških grofov*. To je po svoje presenetljivo, saj so imeli grofje lastne notarje vsaj že v prvi tretjini 13. stoletja, ko je v njihovi službi krajši čas deloval bodoči vodja spanheimske pisarne magister Bertold. Glede na njegovo kranjsko poreklo (gl. zgoraj pri spanheimski pisarni) ni nemogoče, da je bil v zvezi z ortenburškimi posestmi na Kranjskem.

Prvič so Ortenburžani kot izpričani avtorji na Kranjskem nastopali leta 1256, ki so darovali posest stiškemu samostanu. Žal je ohranjen le regest listine, ki je bila morebiti prejemniška (L 104). V naslednjih letih so izstavljali listine gospodom sosednjih gospostev, npr. freisinškemu škofu, vendar je bil notar freisinški (L 111 - magister Henrik; L 146, 243; L 326 in 333 - dvorni pisar Henrik). Tudi leta 1263 »na Kranjskem« izstavljani identični vzajemni listini glede delitve rodbinske posesti med bratoma Friderikom in Henrikom Ortenburškima (L 144, 144a) je sestavil in napisal notar vojvode Ulrika Spanheimskega, ki je posredoval pri dejanju. V političnem sporazumu iz leta 1256 med Spanheimom in Ortenburškimi se je med pričami omenjal tudi »notar Jakob«,²⁵ ki s Spanheimi navzlic Jakschevem mnenju ni imel nič skupnega. Bolj verjetno je bil ortenburški pisar. Po odhodu magistra Bertolda so imeli grofje nesrečno roko pri organizaciji svojega pisarskega mesta, kaj šele pisarne in so se pri izdelavi (pomembnejših) listin raje obračali na prejemniške in priložnostno prisotne (dinastične) notarje. Celó v 80. letih 13. stoletja so se ob poslovanju na svojem gradu Waldenberg še vedno raje posluževali uslug notarja tirolskega grofa (L 225). Šele leta 1295 je na Waldenbergu in v prisotnosti grofov

²⁴ Za identifikacijo (ne vseh) goriških listin gl. STARZACHER, Görz, 62-84.

²⁵ MDC IV/1, št. 2632 (str. 497) in Jakschev uvod v MDC IV/2, XIX.

Majnharda in Hermana, a v tuji zadevi, napisal listino Ota Turjaškega za njegovo ženo *Nicla der schreiber*, v katerem je moč identificirati ortenburškega notarja (L 282). Pisava in diktat ne dopuščata identifikacije z nobenim drugim tedaj na Kranjskem delujočim notarjem/pisarjem. Pač pa je v (zelo kurzivni) pisavi in nekaterih formulah (publikacij) enaka oni v L 351, ki jo je leta 1311 v Kranju grofu Majnhardu izstavil Oton Jeterbenški. Očitno je šlo za istega ortenburškega pisarja Nikolaja. Zdi se, da so Ortenburžani šele ob koncu 13. stoletja v spremstvo pri obiskih vključili pisarja, ki je bil prej najbrž dejaven le na koroškem, trdneje v svoje redne listinske zadeve. Vendar so se v prisotnosti uglednejših gospodov še vedno umikali njihovim, bolj izurjenim notarjem.

Na Kranjskem, natančneje v Ložu, je v obravnavanem času nastala samo ena izstaviteljska listino *vovbrških grofov* - L 50 - privilegij ministerialom v Ložu leta 1237. L 39 za stiški samostan je namreč stiška prejemniška (gl. zgoraj pri Andeških). L 50 ima jasne poteze notarja z italijansko notarsko izobrazbo, najverjetneje starotrškega ali cerkniškega klerika (župnika?) oz. gospodarskega upravitelja vovbrških notranjskih posesti, vendar drugega kot pri turjaški L 28, ki je tudi imela zveze z loškimi plemiči (gl. spodaj). Diktat in oblika sta sicer v glavnem severnjaška, vendar so invokacij, intitulacij, večnostna formula, uvedba prič in manjša pozornost pečatnemu koroboraciji (na samem koncu) poleg neobičajne pisave dokaz za opredelitev izvora notarjevega porekla.

Od drugih velikih gospodov velja najprej omeniti nekaj listin *Svibenskih*, pri katerih je moč slutiti naslonitev na posebne, morda niti ne lastne pisarje, pač pa na osebe, ki so pisale tudi za druge izstavitelje, a so jih Svibenski v določenem času pritegnili k izdelavi svojih listin. Gre za L 123 (1260) in L 150 (1264) za studeniški samostan, ki imata drugačen diktat, čeprav sta dejanji podobni. Nekaj detajlov pa je skoraj enakih (npr. publikacij). Po pričah sodeč, je prva najbrž nastala na Ptuj, morda v dominikanskem samostanu, druga pa eksplicitno na Planini. Pisavi sta si zelo podobni. Notar/pisar je bil morda isti, njegov pisarski status pa bi bil lahko (pol)profesionalen. Verjetno je bil neki klerik, ki je za laiške naročnike pisal po južnem Štajerskem. Manj verjetno je, da je bil stalni član svibenske uprave, saj bi moral v tem primeru napisati tudi druge svibenske listine. Leta 1301 je najbrž stiški menih Rudolf v Stični napisal nemško listino Gertrude Falkenberške za stiški samostan, s katero se je določenim pravicam odpovedal Henrik Svibenski. Diktat in (slaba) ortografija, sploh pa zgodnja raba nemškega jezika za ta čas v Stični govore o slabši podkovanosti pisarja v nemškem diktatu. Isti je leta 1324 spisal podobno listino s skoraj identičnimi posebnostmi (L 357).

Leta 1260 je Henrik Svibenski na svojem gradu Goričane izstavil listino za velesovske dominikanke (L 121). Duktus pisave in nekatere diktatne posebnosti kažejo, da je bil avtor listine italijanskega porekla, a je zaradi zahtev izstavitelja in prejemnika napisal pečatno listino. Šlo je za »notarja Leonharda«, ki se je omenjal med pričami in je bil nemara identičen z »duhovnikom Leonhardom« v nekoliko drugače formulirani in starejši L 70 istega izstavitelja in prejemnika. Potemtakem je bil Leonhard občasno pritegnjen k olistninjenju dejanj Svibenskih na Gorenjskem. Bivališče duhovnika in notarja Leonharda je bilo v Kamniku, vsekakor pa na Gorenjskem.

Od svobodnih *Turjaških*, ki so izumrli sredi 13. stoletja, se je ohranila le ena listino, ki je nastala leta 1220 na Turjaku (L 28). Že na prvi pogled (pisava, format, oblika, ortografija imen) je jasno, da je delo javnega notarja, ki svojega znanja in porekla sploh ni skrival. Tudi diktat, ki je mešanica med instrumentom in pečatno listino, vsebuje nekaj značilnosti, ki so bile značilne le za severnoitalijanske oz. istrske listine (npr. invokacij, uvedba prič, datacij in bolonjsko datiranje). Avtor je bil morda neki loški ali cerkniški klerik (župnik?), ki je na Turjak prišel v spremstvu prejemnikov, bratov iz Loža, a ne isti, kot oni, ki je napisal vovbrško L 50.

Bistveno pomembnejše je bilo v tem času listninjenje v kranjskih samostanih, do konca 13. stoletja predvsem v Stični, Kostanjevici in ljubljanski komendi Nemškega viteškega reda, medtem ko v Bistri, Velesovem in pri ljubljanskih minoritih ni bilo zaznati lastne pisarske prakse. Večinoma je šlo za izdelavo prejemniških listin, kjer je zadevni samostan nastopal kot destinatar, avktor pa ni imel svojega pisarja. To seveda ni veljalo za dinastične gospode (zadnje Spanheime), deželne kneze (grofe Tirolske) in cerkvene gospode (škofe, nadškofe, patriarhe), ki so imeli v 13. stoletju lastne notarje oz. pisarne.

Najstarejše (bolj ali manj ohranjene) listine, ki so jih formalno izstavili kranjski avktorji, so prihajale iz *vetrinjskega samostana*.²⁶ Vse do 20. let 13. stoletja so celo Spanheimi in Andeški prepuščali izdelavo listin v poslih z samostanom vedno zelo sposobnim vetrinjskim pisarjem. V samostanu je na prelomu 12. v 13. stoletje delovala pisarska šola, ki je imela na koroške listine izjemen vpliv.²⁷ Tako so nedvomno prejemniške L 12 (Henrika iz Sore), L 19, 20, 26, deloma L 21 (Henrika IV. Andeškega), L 25 (Bernarda Spanheimskega), najbrž tudi L 30 (dveh kranjskih kleriških rzsodnikov). Konceptna L 6 Bertolda IV. Andeškega je celo temeljila na vetrinjskih tradicijah iz let 1147-1156. Vetrinjski pisarji iz 12. stoletja niso poznani, pač pa vemo, da je bil avtor L 20, 25, 26 zanesljivo menih in pisar Ortolf, ki se je v L 26 omenjal med pričami (*Ortolfus scriptor*). Njegov diktat je bil tipično vetrinjski (npr. značilen datacij, arenge), pisava pa še zelo konservativna, pravzaprav kar knjižna. Nasploh so tedanje vetrinjske prejemniške listine nihale med arhaično notico na pokončnem formatu (L 19) in razvitejšimi dispozitivnimi diktati v stilu »nos« listin na kvadratnem formatu (Ortolf). Pri L 21 je bil morda udeležen s kontrolo zapisa andeški notar Henrik iz Amrasa.

Okoli leta 1220 so vetrinjski menihi izgubili dotedanjo izjemno vlogo pri izdelavi listin za zunanje izstavitelje. Vojvoda Bernard je zaposlil svoje notarje, že leta 1220 kaplana Poncija in Henrika. Tudi grof Henrik Andeški je odtlej na Kranjskem zaupal samo še svojim pisarjem. Tedaj so vetrinjski pisarji, ki so še obdržali nekaj manj pomembnih strank, zamenjali diktat in zunanji izgled listin, ali z današnjimi besedami - v tržnem boju so morali posodobiti proizvodnjo in trženje svojih proizvodov. Istočasno se je močno zmanjšalo število pravnih dejanj in listin kranjskih avktorjev/izstaviteljev za Vetrinj, zato delovanje samostanskih pisarjev ni bilo več pomembno za kranjsko listninjenje, pač pa je ostalo omejeno na južno Koroško. Zadnji listini dveh kranjskih izstaviteljev, ki sta nastali kot prejemniški v vetrinjskem samostanu, sta po dejanjih, ki so bila sklenjena na Kranjskem L 46 (patriarhovega vipavskega gradiščana Henrika Greifenfelškega) in L 47 (Henrika Svibenskega) iz leta 1235. Obe sta napisani po podobnem diktatu in najbrž izpod roke istega pisarja. Zunanji obliki (izrazito podolgovat format, enak način pričvrstitve pečatov) in pisavi sta praktično enaki. L 47 ni datirana, kar je nedvomno znak pozabljenosti pisarja - meniha, ki ni bil navajen vseh novih in zahtevanih listinskih običajev. Pisar listin sicer ni znan.

Vetrinjsko listninjenje pa je zelo vplivalo na listine *stiškega samostana*, deloma pa tudi v kostanjeviškega, kar je zaradi stalnih fizičnih stikov med menihi istega reda in duhovnih preko izmenjave knjig, listinskih formularjev in dopisovanja, logično. Da so bili v stiškem samostanu vedno menihi, ki so bili večši pisanja listin, dokazuje že L 7, ki je nastala v letih 1156-1163. Kdo je bil pisar in diktator ni znano, listina, ki z nekaterimi sintagmami zanesljivo kaže na stiškega meniha, pa je žal ohranjena le v kasnejšem prepisu. Maloštevilnost stiških listin do srede 13. stoletja je razumljiva: ustne tradicije niso nujno zahtevale listin; oglejski patriarhi, ki so izstavljali listine samostanu (privilegiji, potrditve) celo v sami Stični, so se posluževali uslug lastnih notarjev. Tako je naslednjo listino, ki je nastala v režiji samostanskega pisarja, moč zaslediti šele leta 1230. Pri tem ne upoštevam Pucljevih regest, ki niso nujno temeljile na

²⁶ O vetrinjskih listinah, pisarni in arhivu gl. uvod A. v. Jakscha v MDC III, XL-L.

²⁷ HÖFLECHNER, Kärnten, 65.

pravih listinah.²⁸ Šlo je za prejemniško izstavitev, katere avtor je bil bivši andeški notar Henrik iz Cerkelj (gl. zgoraj pri andeških listinah). Nedvomno pa je bil v samostanu od ustanovitve naprej vedno vsaj en pisar, ki je bil sposoben ne le izstaviti prejemniško listino, pač pa tudi napraviti falsifikat (L 52).

Stanje se je pričelo spreminjati sredi 13. stoletja, ko se je povečalo samostojno poslovanje okoliškega in kranjskega plemstva. Vedno več dejanj je zahtevalo organizirano listninjenje, ki si ga laiki vsaj brezplačno niso mogli zagotoviti. Od tedaj lahko sledimo razvoju stila stiških pisarjev, ki so bili morda obenem člani skriptorija, na kar namiguje uporaba skriptorske pisave vse do zadnjih desetletij 13. stoletja. V tem obdobju so se stiški pisarji deloma posluževali vetrinjskih formularjev (L 99), deloma pa so vanj vključevali na Kranjskem običajnejše diktatne oblike (L 91). Koliko pisarjev listin je bilo tedaj aktivnih v Stični, ni mogoče presoditi, gotovo pa ne več kot dva.

Stanje se je bistveno spremenilo sredi 70. let 13. stoletja, ko so ministeriali zaradi finančnih težav še močneje pritisnili na (pravne) osebe, ki so bile sposobne odkupovati posest, meščani pa so postali sposobni podarjati večja darila v dušni blagor. Listina je postala bistveno dokazilno sredstvo, ki ob dejanju ni smelo manjkati. Od tedaj se je število v Stični izdanih listin zelo povečalo, večinoma pa je šlo za prejemniške izstavitve. V samostanu jih je pisal en sam pisar, ki pa ni uporabljal enotnega formularja, pač pa je pri posameznih formulah ali v celem diktatu nenehno variiral. Šlo je za relativno dobrega pisarja, ki pa se je držal že preživelih form, npr. objektivnega publikacija in knjižnega, skriptorskega duktusa. Njegove so bile L 197, 198, 199, 200, 202, 205.

Konec 80. let 13. stoletja ga je zamenjal menih s sodobnejšimi navadami (L 259, 260, 273, 285, 310); uvedel je običajno kurzivo s široko prirezanim peresom, diktat »nos« listin, nekatere romanske značilnosti (konsenz), a je se je tu pa tam še zgledoval po starih vetrinjskih vzorih (npr. enak publikacij v njegovi L 259 kot v vetrinjski L 46; arenge) in celo po diktatu pokojnega Henrika iz Cerkelj (v L 285, 310). L 296, ki pa je sicer nastala v Kamniku, je morebiti stiška po diktatu, ne pa po pisavi (arhidiakon Peregrin). Samostanski značaj je ohranjal z ohranjanjem značilnih spominskih »geruntur« areng, ki so bile razširjene med Donavo in Kranjsko. Vse zanesljive stiške listine so latinske, razen nemške L 318 (gl. zgoraj). Ta pisar je bil v listinski praksi dobro izobražen, vsekakor ni bil samouk. Morda je prišel v Stično iz Vetrinja in njegove pisarske šole. Najbrž ga je mogoče identificirati v menihu in opatovem pisarju Rudolfu, ki je napisal L 357 (nemško). Ta pa je v večini značilnostih enaka L 317. Mnogo boljše so bile njegove latinske listine.

Stiški opati so se na obiskih v sosednjih cistercah ob morebitnem izstavljanju listin posluževali gostiteljevih pisarskih uslug; L 116 stiškega opata Janeza Galla je očitno prejemniška kostanjeviška izgotovitev. Drugače je bilo pri izstavljanju zunaj samostanov, kjer je navadno pisal pisar, s katerim je imel samostan trdnejši dogovor (gl. spodaj pri Ljubljani).

Stiške listine in pisarji so bili v korelaciji tudi z listinami in pisarji v *kostanjeviškem samostanu*. O organizaciji njegovega listninjenja vemo prav tako malo kot o stiški. Razvoj listinske prakse je imel v obeh dolenjskih cistercah enako družbeno, in pravno ozadje, enake kulturne vezi so ju povezovali z istimi cistercami in izstavitelji.

Od srede 13. stoletja je v samostanu nastalo več bolj ali manj uspešnih falsifikatov, ki so večinoma legitimirali dejanja ustanovitelja Bernarda in naslednika Ulrika Spanheimskih (L 42 iz 15. stoletja, 102, 103c, 140). Morda sta prav v Kostanjevici nastali tudi ponarejeni L 131, 132 po vzoru L 140, ki je bila falsificirana tik pred letom 1300. Falsificiranju se konvent ni odpovedal niti v 14. stoletju, ko je nastala falsificirana L 256 Radoslava Babonića.

Do izumrtja Spanheimov, ki so bili glavni donatorji in izstavitelji, je znano malo listin, ki so bile delo več samostanskih pisarjev. Nedvomno pa so bili člani skriptorija, kar razodeva

²⁸ Gl. regeste v GREBENC, 11 sl. oz. ARS IP.

tipična skriptorska pisava (L 80, 115, 163). Istočasno je bilo pisarsko aktivnih več oseb. Tako je L 116 morda delo kasnejšega opata Jakoba, prav tako kot L 214 (avtograf). Obe sta po pisavi in diktatu namreč nestandardni, podpovprečni. Situacija se je spremenila, tako kot v Stični, v 70. letih 13. stoletja, le da je bilo pisarjev morda celo več kot samo dva. Nekateri so tedaj že pisali bolj kurzivno (L 211, 267), drugi pa še ne (L 240). Diktatov in formularjev je bilo v uporabi istočasno več - od zastarelih vetrinjskih, posredno iz stiških L 91, 99 (L 211, 255) do modernejših »nos« listin (L 115, 233, 240, 254, 267). V 90. letih je listinske zadeve prevzel menih Werner, ki se je v L 317 imenoval celo »notar«. Bil je dobro izurjen notar, z modernimi nazori in diktatom, saj je za zavarovanje spomina priznaval le zapis. Glede na njegov naziv bi smeli domnevati, da je bil bodisi šolan na univerzi bodisi je prišel v Kostanjevico iz neke (laiške) pisarske prakse. Zanesljivo njegovi sta L 317 in 332, morda pa tudi L 240, 267 ter zelo podobni L 291 in 309. Obstaja seveda tudi možnost, da je šlo za več pisarjev, žal zaradi ohranjenosti teh listin le v prepisih pisave ni mogoče preveriti.

Omeniti velja še delovanje pisarjev *gornjegrajskega samostana*, predvsem zaradi njegovih zvez s Kamnikom, kjer je imel od začetka 13. stoletja upravno postojanko. Gre za L 147, ki jo je samostanu leta 1263 v Kamniku izstavil Ulrik Spanheimski, njen izgled in diktat pa ne omogočata paralel z nobenim od tedanjih Ulrikovih notarjev.

Le v treh kranjskih mestih je moč identificirati več profesionalnih notarjev/pisarjev do leta 1300 - v Ljubljani, Kamniku in Kostanjevici, medtem ko je v drugih meščanskih naseljih obstoj profesionalnih pisarjev vprašljiv.

Najprej je potrebno omeniti prestolnico nove dežele *Ljubljano*, od koder so znani notarji/pisarji od 60. let 13. stoletja naprej. Torej od časa, ko je postajalo pisno pravno poslovanje na Kranjskem ne le zaželeno, pač pa nujno.

Prvi znani aktivni udeleženec z bivališčem v Ljubljani je bil bivši kaplan patriarha Bertolda ljubljanski župnik in kranjski arhidiakon magister Ludvik (1248-1265), ki je leta 1262 in 1265 kot delegirani papeški sodnik sestavil (v šentpeterskem župnišču) diktat več sodnih (procesnih) listin, a jih sam ni napisal. Pisec je bil najbrž magister Henrik, freisinški notar, ki je bil celo udeležen v sporu (L 136, 137, 138a, 139). Pač pa sta bili Ludvikov avtograf L 138 (koncept) in L 158. Ludvik je bil silno ugledna osebnost daleč naokrog, ne le zaradi zvez, cerkvenoupravnih nalog, pač pa tudi zaradi izobraženosti in osebnega stila. Tega se je zavedal, saj si je v nekaterih svojih listinah mirno pridajal devocijsko formulo, sicer rezervirano za kneze in škofe. Na italijanskih univerzah se je seznanil z italijanskimi in papeškimi listinami, kar je razvidno iz diktatov, ki so sicer bližji formi mandatov kot dispozitivnih listin. Da je patriarh Bertold poslal osebnega zaupnika za župnika v Ljubljano, je razumljivo: nadzirati je bilo potrebno upravo in ljudi glavnih patriarhovih konkurentov Spanheimov ter učinkovito zavarovati (vsaj) cerkvene pravice Ogleja v času, ko so Spanheimi posegali v preostale oglejske pravice na Kranjskem in v ljubljanskem gospostvu. Ludvikovo pisanje v tujih zadevah ni izpričano, a je možno. Žal pa ravno iz 50. in zgodnjih 60. let 13. stoletja ni (ohranjenih) ljubljanskih listin, ki niso bile delo dinastičnih (spanheimskih) notarjev.

Vsaj od konca 60. in do srede 80. let 13. stoletja je bil dejaven notar, ki bi bil lahko po funkciji klerik oz. župnik v Ljubljani ali pa celo član ljubljanske komende Nemškega viteškega reda. Večina njegovih listin je namreč nastala v komendi, tudi v tujih zadevah, kar pa je bila lahko le posledica izbire kraja poslovanja v najuglednejši ljubljanski ustanovi. Glede na okoliščine nastanka posameznih listin se nagibljem h komendski varianti, vendar s pristavkom, da ni šlo za pravega križniškega viteza - duhovnika, pač pa za »pridruženega člana«; glede na njegov pojav v Ljubljani tik po smrti Ulrika Spanheimskega, je bil morda v zvezi z njegovo pisarno, nato pa je našel novega delodajalca in zaščitnika v politično najvplivnejši ustanovi na Kranjskem. Njegove so bile latinske L 184, 185, 189, 208, 221 in 234. V njih se kažejo

močnejši italijanski (javnotnotarski) vplivi (invokacij), tudi v pisavi, ki se je vseskozi kvalitetno razvijala. Uporabljal je več diktatnih mešanic, znotraj katerih so bile možne še dodatne razlike (L 184 + 185; L 189 + 221 + 234; L 189 + 234). Predloge pa so bile tudi konservativnejše (objektivni publikaciji, arenge).

V istem času in najbrž zaradi istega razloga se je v Ljubljani in v komendi ustavil in naselil tudi bivši spanheimski protonotar Hilprand, ki je tam za križnike napisal L 191 in 237. Hilprand se je deloma naslanjal na diktat svojega učitelja magistra Bertolda, pisal pa je v modernejši kurzivi in z ostrim peresom.

Vsaj od 90. let 13. pa vse do drugega desetletja 14. stoletja sta v Ljubljani delovala dva laiška profesionalna pisarja. Prvi je začel pisati (pomembnejši) »pisar Rutlib«, ki se je večkrat navajal med pričami. Njegovi sta bili latinski L 263 in 264 (*Rutlibus scriptor de Laybaco*) ter nemški L 299 in 328 (v obeh: *Rütlib der schreyber*). Tako kot konkurent Lienhard je pisal listine predvsem za laike - za meščane in plemiče - kot izstavitelje, ne pa za cerkvene ustanove. Diktat in pisava sta izkazovala pisarsko dobro podkovanost osebnost. Ortografsko je lahko prepoznaven po značilni besedi »dirrer«, pisarsko pa po daljših poševnih zaključnih potezah na koncu besed. Rutlib se je med pričami omenjal še v L 348c (1306) in 350c (1309), ki sta prav tako njegovo delo, nato pa je najbrž umrl, saj je izginil tudi iz seznamov prič.

Drugi pisar je bil Lienhard, ki je do leta 1301 napisal nemške L 297, 324 in 327. V Ljubljano je morda prišel s Koroškega ali Goriškega, saj se v njegovih diktatih kažejo nekatere značilnosti iz pisarne goriških grofov. Lienhard je bil polnokrven profesionalca, kar dokazujejo dober jezik, napredna in celo stilizirana pisava, spogledovanje z dispozitivnostjo in priznavanje avtorstva listine: *Lienhart von Leybach, der disen prive geschribn hat* (v L 297). Po letu 1301 je napisal še krajšo L 349 (1307), L 350a (1308) in L 350d (1309). Njegova diktatna prepoznavnost je v značilnem publikaciji in dataciji. Lienhard je pričal tudi v listinah, ki jih sam sicer ni napisal, kar govori o izjemnem ugledu znotraj meščanske komune. Pri tem pa ga ne gre zamenjevati z tedanjim drugim uglednim ljubljanskim Lienhardom, ki je pričal v listinah in je pripadal družini ljubljanskih patricijev Porgerjev. Zdi se, da je Lienhard prenehal pisati po letu 1309, vendar je živel še leta 1314, ko mu je novigrajski škof Gerold testamentarno zapuščal del premoženja. Listina (pravi instrument) je bila izstavljena v Šmarjeti na Dolenjskem.²⁹

Leta 1299 je v Ljubljani nastala listina, ki po obliki zelo spominja na notarski instrument (L 302). Glede nastanka je ta primer potrebno posebej izpostaviti, saj je šlo v osnovi za prvi bistveno drugačen primer kot občasno pisanje instrumentov patriarhovih notarjev po Kranjskem za tuje prejemnike (npr. L 85) in drugod zunaj Furlanije. Avtor L 302, ki je bil zanesljivo izšolan v javnem notariatu, se je v Ljubljani le kratko zadržal in ni bil član patriarhove pisarne. Listina za bistrški samostan je sicer formalno pečatna, brez notarjevega podpisa in signeta, toda začetek z datumom, ki se ponovi na koncu, povsem italijanska ortografija (npr. osebnih imen) in nekatere formule, značilne za instrumente, samosvoje terminološke formulacije, ki so izhajale iz nerazumevanja pravnih razmer itd., so jasno določale poreklo in znanje notarja. Kaj je javni notar počel v Ljubljani in zakaj je napisal listino v obliki, ki je bila nenavadna na Kranjskem? Odgovor najbrž tiči v prejemniku, s katerim je bil notar povezan. Bistrška kartuzija je bila vedno hierarhično (upravno), kadrovsko, kulturno in gospodarsko (s posestjo oz. donatorji) bistveno bolj povezana z italijanskimi deželami oz. kartuzijami, kot oba kranjska, sicer starejša in uglednejša cistercijanska samostana. Že večkrat omenjena L 152, ki sta jo najbrž sestavila in napisala samostanska vizitatorja iz Italije konec leta 1264, je imela podobno obliko. Notar L 302 je najbrž prišel v Ljubljano v spremstvu bistrškega priorja in v prejemniški maniri napisal listino. Njegovo bivanje v Bistri in na Kranjskem, ki je bilo verjetno v zvezi s poslovanjem samostana z njegovimi istrskimi posestmi oz. donatorji, se je najbrž kmalu končalo.

²⁹ GZL I/21.

Prvi pravi in »neoglejski« - torej javni - instrument notarja zunaj razvite pisarne in za kranjske prejemnike, je nastal na Kranjskem šele leta 1314, ko je novigrajski škof Gerold v Šmarjeti na Dolenjskem napravil oporoko. Listina ima vse potrebne elemente instrumenta, napisal pa jo je notar in duhovnik Friderik, ki je tedaj spremljal škofa na (daljši službeni) poti po Kranjskem in je bil zato najbolj pri roki, ko je prav v hiši dolenskega arhidiakona smrt potipala njegovo škofovsko visokost. Daljše zadrževanje obeh Istranov je razvidno tudi iz kroga obdarovancev, ki so pripadali kranjskim duhovnikom, ljubljanskim meščanom itd. Očitno so bili njegovi stari znanci.

V *Kamniku* so bili javni pisarji zgodnejši, kar je razumljivo zaradi primata naselja med vsemi kranjskimi do začetka 13. stoletja, živahne trgovine med Štajersko, Koroško in Kranjsko preko tega prometnega vozlišča, sedeža veje andeških grofov in kasnejše babenberške ter oglejske uprave kranjskih gospodov. Oglejsko podpiranje Kamnika proti spanheimski Ljubljani je imelo za posledico naseljevanje več izobraženih in pismenih klerikov iz severne Italije in sodelovanje pri upravi ali cerkveni službi. Eden takih je bil že omenjeni duhovnik in notar Leonhard, ki je napisal L 70 in 121 za Henrika Svibenskega (gl. zgoraj pri Svibenskih). V istem času je deloval tudi profesionalni kamniški »notar Salomon«, ki je zanesljivo napisal sodno L 119 ljubljanskega župnika in arhidiakona Ludvika leta 1258. Diktat te listine je bil naprednejši (»nos« listina, glagoli v sedanjiku, »gledanje listine« v publikacijo, salutacij, bolonjsko datiranje), vse značilnosti pa jasno govore o Salomonovem romanskem poreklu in dobri izobrazbi, naziv pa še o poklicu. Tak status je imel najbrž tudi neznan notar iz leta 1241, ki je v bližnjem Perovem napisal L 59 Konrada Žovneškega za Herbarda Turjaškega.

O izjemnem pomenu mesta v prvi polovici 13. stoletja priča tudi bivanje vdove Friderika Babenberskega Agnes Meranske (med 1248-1259 žene Ulrika Spanheimskega), ki je leta 1258 v njem izdala krajšo listino velesovskim nunam (L 113). Njen pisar je bil tujec, verjetno iz njenega »dvora«, ki ni najbolje obvladoval lokalnih razmer, pisal pa je v zelo kurzivni pisavi, kakršne tedaj na Kranjskem ni uporabljal še nihče.

Nedvomno pa je v pisanju listin Kamnik obdržal vodilno mesto vse do prve četrtine 14. stoletja ali celo nekoliko dlje. Razlogov je več. Na vzhodnem Gorenjskem se je v tem času osamosvojilo in obdržalo številno nižje plemstvo, ki je živahno poslovalo med seboj, še posebej pa z obema ženskima samostanoma Mekinje in Velesovo, kamor so odhajale plemkinje. Vsaka pa je morala prinesiti nekaj premoženja za oskrba, kar je moralo biti določeno v listini. Mesto je ostajalo važna prometna in trgovska točka, kjer se je konec 13. stoletja celo razvil patriciat - tako kot v Ljubljani - poleg stalneje naseljenega lokalnega plemstva.³⁰ Kamniški župniki so bili še več desetletij kasneje največkrat istočasno kranjski ali savinjski arhidiakoni, župnija pa ena najbolj zaželenih na Kranjskem. To je razumljivo saj je bilo mesto še vedno zelo pomembno in primerno za sedež oglejske cerkvene uprave na Kranjskem. Poleg tega se je Ljubljana po letu 1269 dokončno izmuznila iz rok patriarhov, v njej so imeli sedež funkcionarji deželnega gospoda. Visoko izobraženi in pisarsko dejavno so bili vsi tedanje kamniški arhidiakoni in župniki, eksplicitno pa so bili v zadnji četrtini 13. in v prvih letih 14. stoletja aktivni vsaj trije, ki jih poznamo po imenu. Vse to je vplivalo na bistveno intenzivnejše pisno poslovanje v Kamniku, kot kjerkoli drugod na Kranjskem, več kot v Ljubljani v obravnavanem času, kjer so istočasno delovali kvečjemu trije pisarji. Če je bila Ljubljana družbena, družabna in politična »Meka« Kranjske, je bil Kamnik kulturno središče z bistveno boljšo prakso pisarstva. Kamniški pisarji so bili od približno leta 1300 naprej pod močnimi koroškimi vplivi, kar se ni odslikavalo le z bivanjem koroških plemičev in meščanov v mestu, marveč predvsem s prevzemanjem nekaterih formul in običajev. Omenim naj le pisanje pridevka »dober« pred imenom svetnika. Ta navada je prevladala najprej na vzhodnem Gorenjskem okoli leta 1302, nato pa se je širila na zahod, manj pa na jug.

³⁰ KOS, Grad, 180-182.

Prvi notar/pisar med župniki oz. arhidiakoni od zadnje četrtine 13. stoletja je bil Peregrin, ki je po različnih diktatih (zaradi drugačnega značaja dejanj) napisal L 207 (1277), L 222 (ok. 1283), 244 (1287), zelo verjetno pa še L 296 (1298). Zadnja, ki je po izstaviteljstvu stiška, je vprašljiva, saj se je Peregrin omenjal med letoma 1277 in 1295, nato pa je odstopil od arhidiakonata, medtem ko vsaj med letoma 1287 in 1295 ni bil kamniški župnik. Njegove listine so vsebovale tako moderne elemente (»nos« publikacij v L 207), kot konservativne severnjaške (»aguntur« arenga in objektivni publikacij v L 244) in tipično javnototarske prijeme (invokacij v L 296).

Drugi je bil Manfred Della Torre, ki je bil le kamniški župnik, ne pa arhidiakon (1287-1293) in je napisal L 248 (1287 v Čedadu) in L 253 (1288 v Ljubljani). Slednja je zanimiva, ker njen avtor ni bil nobeden od notarjev izstavitelja tirolskega grofa Majnhardarja II., ki so tedaj sestavili in napisali še nekaj Majnhardarjevih listin v Ljubljani. Manfred in Peregrin sta bila sposobna notarja.

Najobsežnejši, a tudi najpomembnejši kamniški in gorenjski problem je identifikacija avtorja L 245, 284, 287, 289, 298, 300, 301, 303, 308, 313 in 320 (po letu 1301 pa še L 334a, 343, 348a, 348b, 348e, 350 in 352b). Njegov delokrog je bil med Velesovim in Kamnikom, kjer je imel med letoma 1287 in 1300 skorajda monopol v pisanju listin za lokalne plemiče in meščane. Pisal je tako latinske kot nemške listine in oboje zelo dobro. To pomeni, da gotovo ni bil romanskega porekla, pač pa pripadnik neke okoliške plemiške družine in izobražen klerik. Morda nisem daleč od resnice, če ga izenačim z gorjanskim župnikom Ulrikom, ki je stalno bival v Kamniku in se je omenjal kot priča v nekaterih svojih listinah (L 289, 303, 334a, 348a, 348b, 348e, 350, 352b). V Kamniku je bil istočasno sholastik (učitelj), kot je to razvidno iz L 289 in 348e. Ulrik je postal leta 1312, tik preden je izgubil iz virov in najbrž umrl, kamniški župnik in kranjski arhidiakon, vendar to ni bilo odločilno za njegovo dejavnost. Nedvomno je bil v stiku s koroškimi pisarskimi kolegi. Kakorkoli že, zagotovo je bil najbolj profesionalen in produktiven notar/pisar na Kranjskem ob prelomu stoletja. Pisal je kurzivno, a z arhaično široko prirezanim peresom in še na kvadraten ali celo pokončen format. V diktatu do leta 1301 ni zelo variiral - le kolikor je zahtevala specifična dejanja. Do tedaj je v latinskih listinah skoraj vedno zapisal tudi značilno in redko »ab humana« spominsko arengo, ki je s poudarjanjem listine in prič kazala na zrelo, teološko odlično izobraženo, a konservativno osebnost. Nekaj elementov njegovih listin priča tudi o inovativni osebi za kranjske razmere (npr. izviren publikacij). Po letu 1301 je v detajlih nekoliko zamenjal diktat, uporabil novo arengo (L 348e), a npr. še leta 1306 spet pisal po starem latinskem formularju (L 348a). Zanimivo je, da ni močnejše vplival na sodobne (mlajše) kamniške pisarje, kar za slednje pomeni, da so bili ob seznanitvi z njim že trdno vkoreninjeni v svojih pisarskih navadah. V nemških listinah je lahko prepoznaven po občasno rabi besedne oblike »dirre« (L 334a, 343, 348b, 352b), datacija z glagolsko sintagmo »ergangen waren«, pisanja »retter« namesto »ritter« (L 348b, 352b); v latinskih pa po dataciji »actum et datum« in uvedbah prič »testes huius rei sunt« (»huius rei testes sunt«).

Po letu 1300 je bil v Kamniku notarsko aktiven tudi moravški župnik in savinjski arhidiakon (1290-1305) Witig Limberški, v katerem identificiram edino pisarsko in teološko (arengel!) ustrežno osebo v L 325, 330, 331, 334, 335, 346). Witig se je namreč večino časa svojega bivanja na Kranjskem zadrževal v imenitnejšem Kamniku, manj pa v Moravčah. Le v obdobju 1283-ok. 1290, ko je bil župnik v Mošnjah, se je zadrževal predvsem na zgornjem Gorenjskem (Waldenberg, Bled). Pisal je latinske in nemške listine v značilni okrogli in kurzivni pisavi. Vendar Witig ni bil najpomembnejši kamniški pisar.

Po letu 1301 sta začela v Kamniku pisati še dva pisarja. Prvi je napisal L 336, 338, 339, 342, 344, 348, ki jih odlikujejo tedaj že redki razcepi na hastah podaljšanih črk in pa skorajda skriptorska pisava. Zunanje značilnosti ga umeščajo v neki samostanski, verjetno mekinjski

skriptorij. Navsezadnje je bil samostan tudi izključni prejemnik teh listin. Morda je šlo celo za pisarsko izšolano nuno, vprašanje pa je, ali je sama obvladala tudi diktat, še posebej, ker je bil mekinjski samostan tipično preskrbovalni za lokalne plemkinje. Vse listine so bile nemške, pisane v skoraj enakem diktatu z značilno izjavo o prisebnosti izstavitelja (mit verdachten Mut), publikacijsko sintagmo »künftig werden«, z skoraj enakimi napovedmi prič (»dez (des) sind gezeugen ... und ander biderbe leute«) in tipično kamniško datacijsko formo »diz (das) ist geschehen do nach Christes geburt (ergangen) waren«.

Drugi je pričel pisati okoli leta 1312 in je v nekaterih posebnostih posnemal gorjanskega župnika Ulrika oz. njegov diktat (»retter« namesto »ritter«; napoved prič; datacij, a z drugačnimi uvodnimi besedami »der brief ist geschrieben und geben«). Prepoznaven pa je po pisavi, ki je pravilna, lepa, okrogla, celo stilizirana z mehкими prelomi spodnjih podaljškov ter po ortografiji, ki je opazna v pisanju imena Gregor (»Grogor« z nadpisanimi črkami e nad o). Vse njegove listine so nemške, kar je glede na čas nastanka razumljivo (L 352, 352a, 354, 355).

Do začetka 14. stoletja je znan le en pisar, ki je pisal v nekdanji prestolnici kranjskih mejnih grofov *Kranju*. Mesto je v 13. stoletju hitro izgubljalo nekdanjo vlogo na račun Ljubljane in Kamnika ter Škofje Loke. Zato ne čudi, da je bilo v Kranju opravljenih pravnih dejanj in izstavljenih listin do začetka 14. stoletja izjemno malo, če ne upoštevamo več kot 40 briksenških tradicij iz konca 11. stoletja, ki so bile storjene »in Chreina«, kar pa je tedaj lahko pomenilo Kranj, kjer je imela škofija postojanko vse do 12. in 13. stoletja, ali pa kar Gorenjsko.³¹

Konec 13. stoletja, seveda pa tudi prej, je v Kranju in okolici deloval en sam (polprofesionalni) pisar, čigar uslug pa se okoliško plemstvo in domače meščanstvo ni kaj rado posluževalo. Meščani predvsem zaradi pomanjkanja stvarnih razlogov za izstavljanje listin (manjša sposobnost darovanja in kupovanja posesti), oboji pa zaradi njegove slabe prakse, ki je izpričana v diktatno in pisarsko identičnih L 295, 336b in L 337, podpovprečne pisave (tudi zaradi slabo vzdrževanega peresa!) in nesolidnega, od vseh gorenjskih listin razlikujočega se diktata. Zdi se, da je šlo za globalno malomarno osebo, kar potrjuje tudi izpustitev večjega dela publikacija v L 295. Po poreklu pa je nemara šlo za Korošca, saj je že leta 1298 uporabljal s Koroške izvirajoč način datacija z vstavkom »dober, dobra« (svetnik, svetnica). Natančnejša identifikacija pa se približuje tedanjemu šenčurskemu župniku Ulriku, ki se je v vseh teh listinah tudi omenjal in umrl okoli leta 1304. Kot priča se je omenjal še v nekaterih listinah, ki jih je sicer napisal gorjanski župnik Ulrik na območju med Kranjskem in Kamnikom, večinoma v Velesovem in celo v Smledniku (L 298, 301). Sam je izstavil, a ne tudi napisal, L 287 za velesovski samostan. Ulrikovo pisanje v Kranju je razumljivo, saj se je tam dlje časa zadrževal in živel. Toda njegovo slabo pisanje govori še o nečem: Kranj (vsaj) na prelomu stoletja ni premogel boljšega profesionalnega pisarja, kar pomeni tudi izjemno majhen pomen mesta in meščanov v primerjavi z Ljubljano, Kamnikom, Škofjo Loko in Kostanjevico.

Glede na pomen mesta *Kostanjevica* v 13. stoletju bi bilo že v osnovi napak domnevati, da tam v 13. stoletju zaradi konkurence samostana ni deloval laiški (mestni) pisar. Pri tem moramo »pozabiti« na »Friderika pisarja iz Kostanjevice«, kateremu je vojvoda Ulrik Spanheimski leta 1249 dovolil darovati manjšo posest vetrinjskemu samostanu.³² Šlo je za koroškega (šentviškega) meščanskega sina, ki je v Kostanjevici deloval omejeno obdobje v službi mestnega gospoda vojvode Ulrika kot najvišji gospoščinski uradnik (*scriba*) za vzhodno Dolenjsko (gl. zgoraj pri Spanheimih), ne pa kot pravi pisar. Njegova nenavezanost na Kostanjevico je očitna, saj ni daroval tamkajšnjemu samostanu, pač pa vetrinjskemu. Tudi kostanjeviški župnik Ortoif, ki se je omenjal med letoma 1259 in 1263³³ kot Ulrikov kaplan in notar, ni imel zveze s pisarjenjem v Kostanjevici, pač pa le na spanheimskem dvoru in v pisarni.

³¹ Gl. REDLICH, Brixen.

³² MDC IV/1, št. 2427 (str. 379).

³³ MDC IV/2, št. 2703 (str. 543), št. 2761 (str. 571), št. 2809 (str. 598).

Okoli leta 1291 je začel delovati tedaj edini nesamostanski pisar s specifično umetno tresočo pisavo in napačno, a strogo ortografijo, zaradi katere je zamenjeval črko v po fonetičnem principu s črko f. Tudi nekatere druge formule (koroboracij, datacij itd.) so bile njegova posebnost, čeprav je tu pa tam uporabljal tudi različne oblike (npr. publikacije po letu 1302). Po letu 1305 je ortografijo močno izboljšal, nekoliko je spremenil posamezne formule, vendar nikoli v takšni meri, da ne bi bil prepoznaven. Zanimivo je, da so bile vse njegove listine nemške (L 266, 286, 293, 307, 333a, 333b, 336a, 340, 345a, 348d, 350b). Šele v zadnji svoji listini iz leta 1308 je odkril identiteto, saj je jasno zapisal, da je sam napisal listino (*Perhtolt, den schribaer der disen brief geschriben hat*). Slabo izvajanje nemške ortografije Bertolda morda določa za Slovenca ali Slovana nasploh, ki se je priučil nemškega jezika in pisanja. Morda je celo prišel s Hrvaškega. Vseskozi je bil aktiven in živel v Kostanjevici, vendar edino njegovo pričanje pomeni, da ni spadal v krog najuglednejših Kostanjevičanov. To je zaradi izjemnega družbenega in gospodarskega pomena mesta v 13. in 14. stoletju razumljivo. Dve listini (L 286, 293) je napisal v Ljubljani. Zanimivo je, da sta obe v zvezi s stiškim samostanom, vendar nek trdnejši službeni odnos s samostanom ni verjeten. Zdi se, da je šlo za slučajno, kvečjemu posebej naprošeno prisotnost s strani stiškega opata, s katerim sta se najbrž osebno poznala.

Kratice

* - Ohranjeno v poznejšem prepisu ali kopijalni knjigi. *F* - falsifikat. *R* - ohranjeno samo kot regist. *arhd.* - arhidiakon. *br.* - briksenški. *dat.* - datirano. *dek.* - dekan. *duh.* - duhovnik. *fr.* - freisinški. *gg.* - gornjegrajski. *gl.* - glavar. *idr.* - »in drugi« (če je poimensko naštetih več izstaviteljev). *izg.* - izgubljeno. *kan.* - kanonik. *km.* - kranjski. *kr.* - krški. *ks.* - kostanjeviški. *lat.* - latinski. *mag.* - magister. *meš.* - meščan(i). *minist.* - ministerial(ka). *nem.* - nemški. *NN.* - neznano osebno ime. *nšk.* - nadškof. *NVR* - Nemški viteški red. *patr.* - patriarh. *pn.* - pičenski. *sam.* - samostan. *st.* - stiški. *sv.* - savinjski. *sz.* - salzburški. *šk.* - škofija. *trž.* - tržan(i). *vic.* - vicedom. *žup.* - župnik. (Stična) - domnevna (verjetna) lokalizacija dejanja in izstavitve listine. Upoštevane so le najdostopnejše in najpomembnejše objave listin. V nekaterih primerih, zlasti pri prepisih pa objava ne ustreza originalu ali prepisu, še posebej, če je ohranjenih več variant. V tem primeru je »pomembnejša objava« le najdostopnejša in najbližja uporabljanemu originalu ali najboljšemu prepisu.

V nekaterih primerih si listine ne slede v čistem kronološkem sosledju. To je posledica mojih naknadnih natančnejših datiranj. Ker pa bi naknadna preureditev precej spremenila vrstni red in zahtevala številne popravke v tekstu monografije, bi to lahko privedlo do številnih neželenih zamenjav in hudih napak. Ker bo še nekaj listin slej ko prej dobilo natančnejše datacije, popravki vrstnega reda in zaporednih številka zaenkrat še niso mogni.

Št.	Nahajališče	Datum	Pomembnejše objave	Izstavitelj	Prejemnik
1	ARS IP*	1136. Oglej (pg. 9-10)	URBKr I, št. 79; GREBENC, 218	patr. Peregrin I.	sam. Stična
1a	ARS IP*	ok. 1136. (pg. 4)	URBKr I, št. 83	patr. Peregrin I.	sam. Stična
1b	ARS IP*	^R ok. 1140. (pg. 4)	URBKr I, št. 86; GREBENC, št. 2	patr. Peregrin I.	sam. Stična
2	ARS IP*	1145. (pg. 7)	URBKr I, št. 97; GREBENC, št. 4	patr. Peregrin I.	sam. Stična
3	ARS IP*	^R 1145. (pg. 6-7)	URBKr I, št. 98	patr. Peregrin I.	sam. Stična
4	ARS IP*	1145. (pg. 7)	URBKr I, št. 99	patr. Peregrin I.	sam. Stična
5	ASCH	1152.	URBKr I, št. 106; UBSt I, št. 350	patr. Peregrin I.	sam. Stična
6	KLA	ok. 1191-1197. Novi grad	URBKr I, št. 113 (pod 1154-156); MDC III, št. 1377	Bertold IV. Andeški	sam. Vetrinj
7	ÖNB cd.*	ok. 1156-1163. (Stična) (688, f. 183)	GREBENC, št. 6	st. opat Adelprand	gradbenik Mihael
8	BHStA cd.2*	1160 III 7. Šk. Loka (f. 121)	FRA 31, št. 110; URBKr I, št. 120	fr. škof Albert	Ezelin in Janez
9	ARS IP*	^R 1162. (pg. 11-12)	URBKr I, št. 124; GREBENC, št. 7	patr. Ulrik II.	sam. Stična
10	ARS VE	1163. Šentrupert	URBKr I, št. 128	patr. Ulrik II.	Gerloh Velesovski
11	ARS IP*	^R 1169. (pg. 12)	URBKr I, št. 131; MDC III, št. 1124	patr. Ulrik II.	sam. Stična
11a	HHStA	ok. 1173.	GZS 4, št. 542; URBKr I, št. 133 (pod ok. 1170)	duh. Nantwin	br. škof Henrik II.
12	KLA VKp.*	1175-1181. (Vetrinj) (IV, f. 95'-96)	MDC III, št. 1197; URBKr I, št. 145 (pod 1181)	Henrik iz Sore	sam. Vetrinj
13	AST*	1177 VI 2. »Kranjska«	URBKr I, št. 173a (pod VII 6.); GREBENC, št. 9	patr. Ulrik II.	sam. Stična
14	ARS IP*	^R 1177 pred XI 6. (pg. 12-13)	URBKr I, št. 139	patr. Ulrik II.	sam. Stična
15	ARS IP*	^R 1177 XI 6. (pg. 12-13)	URBKr I, št. 140	patr. Ulrik II.	sam. Stična
16	ARS IP*	^R 1178. (pg. 13)	URBKr I, št. 141; GREBENC, št. 10	patr. Ulrik II.	sam. Stična
17	AST*	1184. Tolmin	URBKr I, št. 147; GREBENC, št. 11	patr. Gotfrid	sam. Stična
18	StLA	^F 1188-1204.	URBKr I, št. 155; UBSt I, št. 718;	Bertold IV. Andeški	sam. Žiče
19	KLA	ok. 1207. (Kamnik)	URBKr II, št. 12 (pod ok. 1205); MDC IV/1, št. 1597	Henrik IV. Andeški	sam. Vetrinj
20	KLA	1207. Kamnik	URBKr II, št. 13; MDC IV/1, št. 1596	Henrik IV. Andeški	sam. Vetrinj
21	KLA VKp.*	ok. 1207. (Kamnik) (I, f. 116)	URBKr II, št. 14	Henrik IV. Andeški	sam. Vetrinj
21a	ARS SCH*	ok. 1207. (Stična)	URBKr II, št. 15	Sofija Andeška	sam. Stična
22	KLA	1207.	MDC IV/1, št. 1598	Henrik IV. Andeški	sz. nadškof Eberhard II.
23	NŠAL K*	1209. Kamnik	URBKr II, št. 18; UBSt II, št. 100	Henrik IV. Andeški	sam. Gornji Grad
24	KLA	1211 VIII 24. Slovenj Gradec	URBKr II, št. 21; MDC I, št. 430	Henrik IV. Andeški	šk. Krka
25	HHStA	1213 III 18. Šentvid	MDC IV/1, št. 1682	Bernard II. Spanheimski	sam. Vetrinj
26	ARS	1217 pred IV 15. (Vetrinj)	URBKr II, št. 32; MDC IV/1, št. 1740	Henrik IV. Andeški	sam. Vetrinj
27	KLA	1220-1224.	MDC IV/1, št. 1810	Bernard II. Spanheimski	sam. Vetrinj
28	ARS W	1220 IV 7. Turjak	URBKr II, št. 34	Engelbreht Turjaški	Karl z Loža idr.
29	HHStA	1220 VI 24. Ljubljana	URBKr II, št. 35; MDC IV/1, št. 1816	Bernard II. Spanheimski	sam. Vetrinj

30	KLA	1221. (Kranj)	URBKr II, št. 42; MDC IV/1, št. 1829	st. opat Pero, km dek. Bertold	sam. Vetrinj.
31	ARS IP*	R1223. (pg. 20)	URBKr II, št. 44; GREBENC, št. 16	minist. Willa	sam. Stična
32	BHStA	1223 I 25. Reifenstein	MB VIII, št. 8; URBKr II, št. 43	Henrik IV. Andeški	sam. Diessen
33	KLA	1224.	MDC IV/1, št. 1859	Bernard II. Spanheimski	sam. Vetrinj
34	HHStA	ok. 1225.	MDC IV/1, št. 1882	Bernard II. Spanheimski	sam. Vetrinj
34a	BHStA	1228 pred VII 18.	MB VII, 115; URBKr II, št. 55	Henrik IV. Andeški	sam. Benediktbeuern
34b	BHStA	1228 pred VII 18.	URBKr II, št. 54; OEFELE, Andechs, št. 14	Henrik IV. Andeški	sam. Benediktbeuern
34c	BHStA*	1228 pred VII 18.	URBKr II, št. 56	Henrik IV. Andeški	sam. Stična
34d	ARS ST*	1228 po VII 18.	GREBENC, št. 18	Sofija Andeška (Višnjegorska)	sam. Stična
35	ARS SCH*	1228 po VII 18. Lebek	URBKr II, št. 57; GREBENC, št. 19	Sofija Andeška (Višnjegorska)	sam. Stična
35a	BHStA	1228 VII 28.	URBKr II, št. 58	Oto VII. Meranski	sam. Benediktbeuern
36	DOZA	1228 X 18. (Črnomelj)	URBKr II, št. 59; PETTENEGG, št. 125	patr. Bertold župnija Črnomelj	
36a	StLA	1228 X 29.	URBKr II, št. 60	patr. Bertold	sam. Gornji Grad
37	KLA	1228 XI 3.	URBKr II, št. 61; MDC I, št. 520	kr. škof Ulrik I.	Bernard II. Spanheimski
37a	NŠAL*	1228 XI 5. (izg.)	URBKr II, št. 62	sam Diessen	sam. Gornji Grad
37b	KLA*	1229.	URBKr II, št. 66	Oto VII. Meranski	špital Kozji hrbet
38	BHStA	1229 I 13. Kamnik	MB VIII, št. 10; URBKr II, št. 63	Oto VII. Meranski	sam. Diessen
39	ARS DA*	1230. (Lož/Stična) (pl. 11a)	URBKr II, št. 70	Viljem III. Vovbrški	sam. Stična
39a	BHStA cd.1*	1231 X - 1232 V 30. (f. 86')	FRA 31, št. 130 (pod 1230); URBKr II, št. 71	Bernard II. Spanheimski in fr. škof Konrad I.	fr. škof Konrad I.
40	NŠAL G	1231 IX 18. Rečica	UBSt II, št. 285	patr. Bertold	sam. Gornji Grad
41	HHStA	ok. 1232.	FRA 31, št. 133	fr. škof Konrad I.	Bernard II. Spanheimski
41a	NŠAL*	F1232. (C: arhiv fare Kamnik)	OTOREPEC, Listina, 28-29; URBKr II, št. 78	patr. Bertold	kamniški špital

42	ARS	F1232. Kostanjevica	MDC IV/1, št. 2475 (pod 1252); AH I, 175 (pod 1235.)	Bernard II. Spanheimski	sam. Kostanjevica
43	ARS IP*	R1232. (pg. 21)	URBKr II, št. 77; GREBENC, št. 23	Majnhalm I. Turjaški	sam. Stična
44	NŠAL	1232 XII 2. Kamnik	URBKr II, št. 76; UBSt II, št. 297	patr. Bertold	km. arhd. Konrad
45	ARS IP*	R1233. (pg. 21)	URBKr II, št. 83; GREBENC, št. 24	Friderik IV. Ptujski	sam. Stična
46	KLA	1235. Vipava	URBKr II, št. 86; MDC IV/1, št. 2100	Henrik II. Greifenfelški	sam. Vetrinj
47	KLA	ok. 1235.	URBKr II, št. 89; MDC IV/1, št. 2099	Henrik III. Svibenski	sam. Vetrinj
48	NŠAL G	1235.	UBSt II, št. 334; URBKr II, št. 90	Gebhard II.(III.?) Žovneški	sam. Gornji Grad
49	NŠAL G	1236.	UBSt II, št. 344	sv. dek. Konrad in duh. Henrik	sam. Gornji Grad
50	ARS W	1237. Lož	URBKr II, št. 96	Ulrik II. in Viljem IV. Sternberška (Vovbrška)	minist. v Ložu
51	ARS SCH*	1238 pred II 17. Admont	URBKr II, št. 99; GREBENC, št. 25	Sofija Andeška (Višnjegorska)	sam. Stična
52	ARS SCH*	F1238 II 17. Admont	URBKr II, št. 100; GREBENC, št. 26	Sofija Andeška (Višnjegorska)	sam. Stična
53	ARS VE	1238 (XII 11. Velesovo)	URBKr II, št. 102	Gerloh III. Kamniški idr.	sam. Velesovo
54	ARS VE	1238 XII 11. Velesovo	URBKr II, št. 103	patr. Bertold	sam. Velesovo
55	ARS VE	1239. Kamnik	URBKr II, št. 105	patr. Bertold	sam. Velesovo
56	ARS VE	1239 IX. Kamnik	URBKr II, št. 104	patr. Bertold	sam. Velesovo
57	HHStA	1239 XI 2. Stična	MDC IV/1, št. 2184	patr. Bertold	sam. Vetrinj
58	ARS VE	1240 I 31. Kamnik	URBKr II, št. 106	patr. Bertold	sam. Velesovo
59	AT	1241 V 8. Perovo	URBKr II, št. 113	Konrad I. Žovneški	Herbard I. Turjaški
60	ARS IP*	R1242. Miltenberg (pg. 22)	URBKr II, št. 120; GREBENC, št. 29	Elizabeta Miltenberška	sam. Stična
61	ARS DA*	1243.		Bernard II. Spanheimski	sam. Kostanjevica
62	ASB*	1243. (f. 342)	GZL VII/1; HÖFLECHNER, Kärnten, 115	Bernard II. Spanheimski	sam. Stična
63	ARS IP*	R1243. (pg. 22)	URBKr II, št. 126; GREBENC, št. 30	st. opat Konrad I.	Adelhajda Schwamberška
63a	HHStA Wcd.*	1243 IV 13. (Ljubljana) (f. 28)	GZL I/1; HÖFLECHNER, Kärnten, 115	Bernard II. Spanheimski	sam. Jurklošter
64	NŠAL G	1243 V 17. Gornji Grad	URBKr II, št. 123; UBSt II, št. 420	patr. Bertold	sam. Gornji Grad
65	HHStA	1244 IX 25. Maribor	UBSz III, št. 1054	Henrik III. Svibenski	Hartnid I. Ptujski

66	HHStA	1245 IV 11. Ribno	URBKr II, št. 131	br. škof Egno	Herman II. Ortenburški
67	PAM	1246 VIII 8. Kamnik (št. 578)	UBSt III, št. 3; URBKr II, št. 136	patr. Bertold	sam. Studenice
67a	HHStA	1246 IX 22. Brežice	URBKr II, št. 138; UBSt III, št. 56	sz. nadškof Eberhard II.	minist. v Krškem
68	BHB	1247 IV 18./20. Bistrica/Kamnik	URBKr II, št. 141 (pod. 23./25. IV); UBH I, št. 116br.	škof Egno	Werso Kamniški (Blejski)
69	ARS VE	1247 XI 3. Sofumbergo	URBKr II, št. 145	Agnes Babenberška (Meranska)	sam. Velesovo
69a	ARS SCH*	1247-1269 (nem. prevod)	AH I, 11	Ulrik III. Spanheimski	NVR na Koroškem, Marki
70	ARS VE	1248.	URBKr II, št. 160	Henrik III. Svibenski	sam. Velesovo
71	BHStA	1248 I 3. Šk. Loka	FRA 31, št. 153; URBKr II, št. 149	km. vic. Weriand idr.	fr. škof Konrad I.
72	BHStA cd.1*	1248 I 10. Gallenberg (f. 14')	FRA 31, št. 152 (pod I 10); URBKr II, št. 151	Wilburga Kamniško-Blejska (Gall)	šk. Freising
73	NŠAL	1248 II 18. Čedad	URBKr II, št. 154; UBSt III, št. 23	patr. Bertold	Wulfing z Luč
74	ARS VE	1248 IV 16. Sofumbergo	URBKr II, št. 155	Agnes Babenberška (Meranska)	sam. Velesovo
75	StLA	1248 IX 14. (št. 626)	MDC IV/1, št. 2386	Bernard II. Spanheimski	sam. Göss
76	ARS IP*	R1249. (pg. 23)	URBKr II, št. 167; GREBENC, št. 33	Friderik IV. Ptujski	sam. Stična
77	ARS	1249 V 8. (Kostanjevica) (A)		Bernard II. Spanheimski	sam. Kostanjevica
78	ARS	1249 V 8. (Kostanjevica) (B)	URBKr II, št. 162	Bernard II. Spanheimski	sam. Kostanjevica
79	ARE	ok. 1250.	URBKr II, št. 175	st. opat Janez Gall in ks. opat Rudolf	sam. Rein
80	ARS	1250 V 26. (Planina)	URBKr II, št. 168	Henrik III. Svibenski	sam. Kostanjevica
81	ARS	1250 VIII 12. Stična	URBKr II, št. 169; GZL XI/16	patr. Bertold	sam. Kostanjevic
82	ARS IP*	R1250 VIII 13. Stična (pg. 23-26)	URBKr II, št. 170; GREBENC, št. 34	patr. Bertold	sam. Stična
83	ARS IP*	1250 VIII 13. (Stična) (pg. 26-27)	URBKr II, št. 171	patr. Bertold	sam. Stična
84	ARS IP*	R1250 VIII 14. Stična (pg. 26)	URBKr II, št. 172; GREBENC, št. 35	patr. Bertold	sam. Stična
85	MCU*	1250 IX 3. Kamnik	URBKr II, št. 174; MDC IV/1, št. 2441	patr. Bertold in Ulrik III. Spanheimski	sam. Gornji Grad
86	NŠAL G	1250 IX 12. Mengeš	URBKr II, št. 173; UBSt III, št. 76	patr. Bertold	sam. Stična
87	HHStA 8cd.*	1251. Kostanjevica (pg. 245)	URBKr II, št. 184; HÖFLECHNER, Kärnten, 116	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična

88	ARS*	1251 III 12. Stična		Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
89	BHStA cd.1*	1251 VI 15. Šk. Loka (f. 7)	FRA 31, št. 157; URBKr II, št. 180	Ulrik III. Spanheimski	šk. Freising
90	ARS	1252. Kostanjevica	URBKr II, št. 198	Bernard II. Spanheimski	sam. Kostanjevica
91	ARS W	1252. (Stična)	URBKr II, št. 199; GREBENC, št. 38	km. vic. Weriand	sam. Stična
92	ASB*	1252 II 6. (Ljubljana) (pg. 340)	MDC IV/1, št. 2479	Bernard II. Spanheimski	sam. Stična
93	ARS	1252 V 1. Ljubljana	URBKr II, št. 185	Bernard II. Spanheimski	sam. Kostanjevica
94	ARS DA*	1252 V 16. (prevod)		Bernard II. Spanheimski	sam. Kostanjevica
95	BHSTA	1252 VII 12. Gutenwerd	FRA 31, št. 162; URBKr II, št. 189	Leopold I. Svibenski	šk. Freising
96	BHStA cd.1*	1252 VII 13. Gutenwerd (f. 13)	FRA 31, št. 163; URBKr II, št. 190	Viljem I. Svibenski	šk. Freising
97	BHStA cd.1*	1252 VIII 4. Šk. Loka (f. 8)	FRA 31, št. 165; URBKr II, št. 192	fr. škof Konrad I.	Gerloh I.
98	BHSTA	1253 III 7. Kranj	FRA 31, št. 168; URBKr II, št. 200	Ulrik III. Spanheimski	Jeterbenški
99	KLA	ok. 1254.	URBKr II, št. 217 (pod 1256 pred I 6.); MDC IV/1, št. 2557	Konrad I. Gall	fr. škof Konrad I. sam. Vetrinj
100	ARS IP*	1254 VII 1. (Stična) (pg. 28-29)	URBKr II, št. 207; GREBENC, št. 39	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
101	HHStA	1255 I 3. Radenthein	MDC IV/1, št. 2587	Ulrik III. Spanheimski	Filip Spanheimski
102	ARS DA*	F1256-1269. Stična (pl. 1a) prevod		Ulrik III. Spanheimski	sam. Kostanjevica
102a		ok. 1256 (prevod)	URBKr II, št. 232; TOT, št. 180	Ulrik III. Spanheimski	NVR Ljubljana
103	KLA VKp.*	1256. (Mengeš) (I, f. 275; II, f. 366)	URBKr II, št. 230; MDC IV/1, št. 2619	Ulrik III. Spanheimski	sam. Vetrinj
103a	HHStA cd.115	1256 I 6. Topusko (f. 242)	AH I, 25-26	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
103b	ARS ST*	1256 I. 10. Šentpavel (nem. prevod)	URBKr II, št. 220; MDC IV/1, št. 2617	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
103c	ARS DA*	F1256 I. 10. Šentpavel (insert v L 252)		Ulrik III. Spanheimski	sam. Kostanjevica
103d	KLA	1256 I. 10. Šentpavel	URBKr II, št. 219; MDC IV/1, št. 2618	Ulrik III. Spanheimski	sam. Vetrinj
104	ARS IP*	R1256 pred V 19. (pg. 32)	URBKr II, št. 233	Herman II. Ortenburški	sam. Stična
104a	ARS*	1256 III 22. Stična	URBKr II, št. 221	pn. šk. Oto	sam. Stična
105	ARE*	1256 IV 6. Litija	UBSt III, št. 196; MDC IV/1, št. 2628	Ulrik III. Spanheimski	sam. Rein
106	ARE*	1256 IV 6. Litija	UBSt III, št. 197; MDC IV/1, št. 2629	Ulrik III. Spanheimski	sam. Rein

107	AT	1256 IX 5. (11.?) (Stična) - izg.	URBKr II, št. 226; KOMATAR 18, št. 4	sam. Stična	Herbard I. Turjaški idr.
108	NŠAL G	1257. Gornji Grad	UBSt III, št. 240	gg. opat Henrik	Oto III. Kunšperški
109	BHStA	1257 IV 24. Jablanica	MDC IV/1, št. 2650; OEFELE, Andechs, 248	Ulrik III. Spanheimski	Rapot idr. Essenbaški
110	AST*	1257 VII 10. Kostanjevica	MDC IV/1, št. 2654; URBKr II, št. 245	Agnes Spanheimska (Meranska)	sam. Stična
111	BHStA cd.1*	1257 XI 25. Šk. Loka (f. 13')	FRA 31, št. 189; URBKr II, št. 247	Henrik III. in Friderik I. Ortenburška	fr. škof Konrad I.
112	BHStA cd.1*	1257 XI 29. Šk. Loka (f. 127)	FRA 31, št. 190; URBKr II, št. 248	fr. škof Konrad I.	sz. nadškof Ulrik
113	ARS VE	1258. Kamnik	URBKr II, št. 255	Agnes Spanheimska (Meranska)	sam. Velesovo
114	ARS IP*	R1258. Kravjek (pg. 33)	URBKr II, št. 254	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
115	ARS	1258 IX 8. Kostanjevica	URBKr II, št. 252; MDC IV/1, št. 2690	ks. opat Rudolf	Gertruda z Roža
116	ARS	1259 I 2. (Kostanjevica)	URBKr II, št. 257; GREBENC, št. 48	st. opat Janez Gall	sam. Kostanjevica
117	BHStA cd.1*	1259 IV 22. Šk. Loka (f. 9')	FRA 31, št. 199; URBKr II, št. 260	Henrik III. Svibenski	fr. škof Konrad II.
118	BHStA	1259 IV 24. Šk. Loka	FRA 31, št. 200; URBKr II, št. 261	Viljem I. Svibenski	fr. škof Konrad II.
119	KLA*	1258 (1259?) XII 29. Kamnik	URBKr II, št. 265 (pod 1259 XII 31.)	km. arhd. Ludvik	sam. Vetrinj
120	AT	R1260.	KOMATAR 18, št. 6	Herbard I. Turjaški	župnija Škocjan
121	ARS VE	1260. Goričane	URBKr II, št. 273	Henrik III. Svibenski	sam. Velesovo
122	ARS IP*	1260 VI 30. (pg. 34)	URBKr II, št. 269	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
123	StLA	1260 X 10. (št. 781)	URBKr II, št. 271; UBSt IV, št. 4	Leopold I. in Diemut Svibenska	sam. Studenice
124	ARS BI	1260 XI 1.	URBKr II, št. 272	Ulrik III. Spanheimski	sam. Bistra
125	ARS IP*	R1261. (pg. 34)	URBKr II, št. 297	Ulrik III. Spanheimski	km. vic. Weriland
126	ARS SCH*	1261 III 12. Stična	URBKr II, št. 278; GREBENC, št. 50	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
127	BHStA cd.1*	1261 IV 17. Gutenwerd (f.14)	FRA 31, št. 207; URBKr II, št. 282	fr. škof Konrad II.	Albert iz Gutenwerda
128	BHStA cd.1*	1261 V 8. Šk. Loka (f. 130')	FRA 31, št. 208; URBKr II, št. 284	fr. škof Konrad II.	carinik Rajnhard
129	ARS BI	1261 VI 17. Ljubljana	URBKr II, št. 286	Ulrik III. Spanheimski	sam. Bistra
130	AT	R1262.	KOMATAR 18, št. 10	Friderik Falkenberški	Herbard I. Turjaški
131	AT*	F1262. (orig. 1272; v 1478.)	URBKr II, št. 311	Friderik Falkenberški	Herbard I. Turjaški
132	AT*	F1262. (v 1478.)	URBKr II, št. 312	Friderik Falkenberški	Herbard I. Turjaški
133	ARS BI*	1262 II 23. Ljubljana (v 1349 XI 13.)	URBKr II, št. 298; AH II, 235-236; GZL IX/3	Ulrik III. Spanheimski	sam. Bistra
134	BHStA*	1262 IV 16. Šk. Loka (v 1269 IX 13.)	FRA 31, št. 212; URBKr II, št. 299	Wernher I. Loški idr.	fr. škof Konrad II.
135	ARS SCH*	1262 VIII 17. Jablanica	URBKr II, št. 301	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
136	BHStA	1262 zač. IX. (Ljubljana)	FRA 31, št. 215; URBKr II, št. 303	km. arhd. Ludvik	opat sam. St Lambrecht
137	BHStA	1262 X 6.-7. (Ljubljana)	FRA 31, št. 222; URBKr II, št. 306	km. arhd. Ludvik	kan. mag. Henrik
138	BHStA	1262 X 7. Ljubljana	FRA 31, št. 223; URBKr II, št. 307	km. arhd. Ludvik	welški žup. Wernher
138a	BHStA	1262 X 7. Ljubljana		km. arhd. Ludvik	welški žup. Wernher
139	BHStA cd.1*	1262 X 7. Ljubljana (f. 126')	FRA 31, št. 224; URBKr II, št. 308	km. arhd. Ludvik	prokurator kan. Konrad
140	AT	F1263. Kostanjevica	URBKr II, št. 324	Ulrik III. Spanheimski	Herbard I.
141	BHStA cd.1*	1263. (Šk. Loka) (f. 130)	FRA 31, št. 231; URBKr II, št. 325	fr. škof Konrad II.	loški trž.
142	BHStA cd.1*	1263. (Šk. Loka) (f. 130')	FRA 31, št. 232; URBKr II, št. 326	fr. škof Konrad II.	loški trž.
143	ARS SCH*	1263 II 24. Ljubljana	GZL X/5; MDC IV/2, št. 2801	Ulrik III. Spanheimski	sam. Vetrinj
144	HHStA	1263 IV 25. »Kranjska"	URBKr II, št. 317; MDC IV/2, št. 2805	Friderik I. Ortenburški	Henrik III. Ortenburški
144a	HHStA	1263 IV 25. »Kranjska"		Henrik III. Ortenburški	Friderik I. Ortenburški
145	DOZA	1263 V 3. Kostanjevica	URBKr II, št. 318; PETTENEGG, št. 407	Ulrik III. Spanheimski	NVR Ljubljana
146	BHStA cd.1*	1263 VI 2. Šk. Loka (f. 14)	FRA 31, št. 236; URBKr II, št. 320	Friderik I. Ortenburški	fr. škof Konrad II.
146a	HHStA 8cd.*	1263 VI 14. Šentvid	HÖFLECHNER, Kärnten, 117	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
147	NŠAL G	1263 VI 29. Kamnik	URBKr II, št. 322; MDC IV/2, št. 2818	Ulrik III. Spanheimski	sam. Gornji Grad
148	HHStA 8cd.*	1263 VII 9. Ljubljana (pg. 230)	HÖFLECHNER, Kärnten, 118	Ulrik III. Spanheimski	
149	ARS IP*	R1264. (pg. 36)	URBKr II, št. 339	Ulrik Prežeški	sam. Stična

150	StLA	1264 II 19. Planina (št. 828)	URBKr II, št. 331; UBSt IV, št. 129	Henrik III. Svibenski	sam. Studenice
151	ARS DA*	1265. Kostanjevica (pl. 16)	URBKr II, št. 355	Ulrik III. Spanheimski	sam. Kostanjevica
152	ARS BI	1265. (Bistra)	URBKr II, št. 358; AH I, 110	vizitatorja Gerard in Janez	sam. Bistra
153	AT	1265 IV 30. Ljubljana	URBKr II, št. 344; GZL X/6	sz. nšk. Filip Spanheimski	
154	BHStA*	1265 VI 14. Mirna (v 1274 IV 7.)	FRA 31, št. 244; URBKr II, št. 346	Herbard I. Turjaški idr.	šk. Freising
155	BHStA cd.1*	1265 VI 22. Ljubljana (f. 5')	FRA 31, št. 245; URBKr II, št. 347	Ulrik III. Spanheimski	fr. škof Konrad II.
156	HHStA	1265 VI 22. Ljubljana	URBKr II, št. 348	fr. škof Konrad II.	Ulrik III. Spanheimski
157	ARS BI	1265 VI 22. Ljubljana	URBKr II, št. 349; GZL X/7	Ulrik III. Spanheimski	sam. Bistra
158	BHStA	1265 pred IX. (Ljubljana)	FRA 31, št. 246; URBKr II, št. 340 (pod III 18.)	km. arhd. Ludvik	mag. Henrik
159	BHStA cd.1*	1265 IX 20. Šk. Loka (f. 6')	FRA 31, št. 247; URBKr II, št. 352	Ulrik III. Spanheimski	fr. škof Konrad II.
160	BHStA	1265 IX 20. (Šk. Loka)	FRA 31, št. 248; URBKr II, št. 353	Ulrik III. Spanheimski	fr. škof Konrad II.
161	ARS IP*	R1266. (pg. 36)	URBKr II, št. 364	Friderik s Kravjeka	sam. Stična
162	ARS IP*	R1266. (pg. 36)	URBKr II, št. 365; GREBENC, št. 58	Kunigunda s Kravjeka	sam. Stična
163	ARS	1266 V 19. (Kostanjevica)	URBKr II, št. 363	Wolfger z Rake	sam. Kostanjevica
164	BHStA	1266 VIII 22. Kranj	FRA 31, št. 258; URBKr II, 363 (2.!)	Ulrik III. Spanheimski	šk. Freising
165	ARS IP*	R1267. (pg. 36)	URBKr II, št. 380	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
166	DOZA*	1267 II 20. Šk. Loka (v 1497 XI 9.)	URBKr II, št. 370; MDC IV/2, št. 292	Ulrik III. Spanheimski	NVR na Kranjskem in Koroškem
167	AST*	1267 III 20. Kostanjevica	URBKr II, št. 371	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
168	StLA	1267 V 22. Šujica (št. 877)	URBKr II, št. 372; MDC IV/2, št. 2930	Ulrik III. Spanheimski	sam. Žiče
169	AT	1267 VI 1. Ljubljana	URBKr II, št. 373	Ulrik III. Spanheimski	Herbard I. Turjaški idr.
170	ARS*	1267 VII 23. »Chirpach« (v 1541 VII 6.)		Ulrik III. Spanheimski	NVR Ljubljana
171	BHStA cd.1*	1267 IX 23. Dolenja vas pri Šmarjeti (f. 11)	URBKr II, št. 377; FRA 31, št. 272 (pod IX 20.)	fr. škof Konrad II.	Rudolf in Friderik s Slepška

172	AT	1267 IX 24.	URBKr II, št. 378; MDC IV/2, št. 2949	Ulrik III. Spanheimski	Herbard I. Turjaški
173	BHStA	1267 IX 24. Ljubljana	FRA 31, št. 150 (pod 1247 IX 24.)	Ulrik III. Spanheimski	fr. škof Konrad II.
174	ARS*	1267 XII 27. Stična	URBKr II, št. 379	Ulrik III. Spanheimski	sam. Stična
175	DOZA	1268 I 16. (Ljubljana)	AH I, 27; PETTENEGG, št. 451; GZL X/9	Ulrik III. Spanheimski	NVR Ljubljana
176	ARS IP*	1268 III 16. (pg. 37)	URBKr II, št. 382	Konrad II. Gall	sam. Stična
177	ARS BI	1268 III 18. Kostanjevica	URBKr II, št. 383	Ulrik III. Spanheimski	sam. Bistra
178	BHStA cd.1*	1268 V 8. Šk. Loka (f. 3')	FRA 31, št. 273; URBKr II, št. 384	fr. škof Konrad II.	Konrad I. Lošk
179	StLA	1268 VII 17. Ljubljana	URBKr II, št. 387; MDC IV/2, št. 2982	Ulrik III. Spanheimski	sam. Gornji Grad
180	BHStA	1269 V 11.	FRA 31, št. 275; URBKr II, št. 393	fr. škof Konrad II.	dediči Wernherja I. Loškega
181	HHStA	1269 VIII 6. Ljubljana	URBKr II, št. 397; MDC IV/2, št. 3007	br. škof Bruno	Gerloh II. Jeterbenški
182	BHStA cd.1*	1269 X 10. (Šk. Loka) (f. 2')	FRA 31, št. 279; URBKr II, št. 399	fr. škof Konrad II.	dediči Wernherja I. Loškega
183	BHStA cd.1*	1269 X 13. (Šk. Loka) (f. 4)	FRA 31, št. 280; URBKr II, št. 400	fr. škof Konrad II.	dediči Wernherja I. Loškega
184	MC	1269 XI 2. Ljubljana	MDC V, št. 1	kastelan Rudelin idr.	Filip Spanheimski
185	BMV	1269 XI 28. Ljubljana	MDC V, št. 3; GZL VII/2	Friderik Falkenberški	Filip Spanheimski
186	BHStA cd.1*	1270 VII 27. Šk. Loka (f. 10)	FRA 31, št. 290	Gerloh II. in Friderik Jeterbenška	šk. Freising
187	ARS DA*	1270 XI 22. Kostanjevica		kralj Otokar II. Češki	sam. Kostanjevica
187a	ARS	1270 XI 24. Stična	MDC V, št. 49; AH I, 235 (po B)	kralj Otokar II. Češki	sam. Kostanjevica
188	HHStA	1271 X 27. Šk. Loka	GZL IX/4; MDC V, št. 82	gl. Ulrik Dürrenholz	NVR Ljubljana
189	ARS	1271 XI 17. Falkenberg	GZL I/2	Friderik Falkenberški	NVR Ljubljana
190	ARS IP*	R1272. (pg. 37)	GREBENC, št. 64	minist. Erchinger (Leopold?)	sam. Stična
191	DOZA	1273 V 15. Ljubljana	PETTENEGG, št. 485; GZL IX/5	gl. Ulrik Dürrenholz	NVR Ljubljana
192	ARS W	1273 VII 21. Bled		br. škof Bruno	Lamprecht in Truta
193	BHStA cd.1*	1273 X 25. Ljubljana (f. 14)	FRA 31, št. 297 (pod. 397!)	gl. Ulrik Hasbaški	fr. škof Konrad II.
194	BHStA cd.1*	1273 XI 13. Šk. Loka (f. 11)	FRA 31, št. 298	fr. škof Konrad II.	uradnik Rudiger

195	BHStA	1273 XI 14. Šk. Loka	FRA 31, št. 299 (pod 1263 XI 14.)	Henrik III. Svibenski	fr. škof Konrad II.
196	BHStA cd.1*	1273 XI 20. Šk. Loka (f. 130)	FRA 31, št. 300	fr. škof Konrad II.	duh. Gotfrid
197	ARS	1274 II 16. Stična	GREBENC, št. 66	st. opat Konrad II.	Viljem I. in Ulrik I. Svibenska
198	AST*	1275. (Ljubljana)	GZL VII/4; GREBENC, št. 71	Janez Waizman	sam. Stična
198a	KLA	ok. 1275.	MDC V, št. 239 (pod 1277-1290)	opat Velike Cisterce Janez	ks. opat Henrik
199	ARE	1275 po IV 9. (Stična)	GREBENC, št. 69; GZL VII/3	st. opat Konrad II.	sam. Rein
200	AST*	1275 IV 9. Turjak	GREBENC, št. 68	Friderik Mirenski	sam. Stična
201	BHStA	1275 VII 14. Šk. Loka	FRA 31, št. 308	Wernher II. Loški	fr. škof Konrad II.
202	AST*	1275 XII 15. Kamnik	GREBENC, št. 70	Friderik Slovenjegraški	sam. Stična
203	BHStA	1275 XII 16. Šk. Loka	FRA 31, št. 309; MDC V, št. 192	fr. škof Konrad II.	Ditmar II. Greifenfelški
204	HHStA	1276. (Kostanjevica) (konec leta)	MDC V, št. 233	Ofo I. Kostanjeviški idr.	Majnhard II. Tirolski
205	ARE	1277. (Stična)	GREBENC, št. 75	st. opat Konrad II.	sam. Rein
206	ARS IP*	R1277. (pg. 39)	GREBENC, št. 76	Henrik Falkenberški	sam. Stična
207	ARS	1277 IV 26. Kamnik	OTOREPEC, Kamnik, 73	km. arhd. Peregrin	
208	DOZA	1277 IX 17. Ljubljana	PETTENEKG, št. 538; GZL I/3	Friderik Falkenberški	NVR Ljubljana
209	AST*	1278. Stična	GREBENC, št. 77	Hartvik Falkenberški	sam. Stična
210	ARS IP*	R1278. (pg. 39-40)	GREBENC, št. 78	Majnhalm II. Turjaški	sam. Stična
211	ARS	1278 II 2. Kostanjevica		Ortolf I. Kostanjeviški	sam. Kostanjevica
212	BHStA	1278 XII 21. Šk. Loka	FRA 31, št. 361 (pod XII 29.)	Gerloh II. Jeterbenški	fr. minist.
213	BHStA	1278 XII 21. Šk. Loka	FRA 31, št. 362 (pod XII 29.)	Volker Rihemberški	fr. minist.
214	ARS	1279 IV. (Kostanjevica)		ks. opat Jakob	Tomaž s Kravjeka
215	ARS IP*	R1280. (pg. 40)	GREBENC, št. 79	Werso z Rake	sam. Stična
216	ARS IP*	R1280. (pg. 40)	GREBENC, št. 80	Wulfing Reichensteinski	sam. Stična
217	ARS IP*	R1280. (pg. 40)	GREBENC, št. 81	Ditrik I. Šumberški	sam. Stična
218	ARS IP*	R1280. (pg. 40)	GREBENC, št. 82	Majnhalm II. Turjaški	sam. Stična
219	ARS	1280 VII 22. Ljubljana	GZL I/4	Nikolaj Porger	NVR Ljubljana

220	BHStA*	1280 VII 26. Šk. Loka (f. 10')	FRA 31, št. 367; MDC V, št. 551	fr. škof Friderik	Diemut Šumberška
221	DOZA	1282 V 20. (Ljubljana)	PETTENEKG, št. 606; GZL VII/5	Friderik s Kraiga	NVR Ljubljana
222	ARS VE	ok. 1283.		km. arhd. Peregrin	sam. Velesovo
223	BHStA	1283 V 12. Šk. Loka	FRA 31, št. 373	prošt Henrik idr.	fr. škof Emiho?
224	BHStA	1283 VI 13. Vižmarje	FRA 31, št. 374	Albert II. Goriški	fr. škof Emiho
225	HHStA	1283 VI 19. Waldenberg	MDC V, št. 560	Konrad s Hohenburga	Friderik I. Ortenburški
226	HHStA	1283 VI 21. Tacen	FRA 31, št. 376	fr. škof Emiho	Majnhard II. Tirolski
227	HHStA	1283 VIII 28. Ljubljana		Majnhard II. Tirolski	sam. Velesovo
228	BHB	1283 IX 8. Bled (št. 1375)	UBH I, št. 236; MDC V, št. 566	br. škof Bruno	Majnhard II. Tirolski
229	HHStA	1283 IX 13. Bled	MDC V, št. 567	br. škof Bruno	Friderik I Ortenburški
229a	ARS DA*	1283 X 10. Dunaj	MLINARIČ, Kostanjevica, 170	Albreht I. Habsburški	ks. opat Hartman
230	ARS IP*	R1284. (pg. 41)	GREBENC, št. 85	Albert Turjaški	sam. Stična
231	ARS IP*	R1284. (pg. 41)	GREBENC, št. 86	Friderik s Slepšeka	sam. Stična
232	ARS IP*	R1284. (pg. 41)	GREBENC, št. 87	Viljem Višnjegorski	sam. Stična
233	ARS DA*	1284 III 25. (Kostanjevica) (pl. 2a-3a)		Ofo II. Kostanjeviški	sam. Kostanjevica
234	ARS MK	1284 XI 8. (Ljubljana)	GZL I/5	komtur NVR Ortwin	Eberhard Mekinjski (Gallenberški)
235	BHStA cd.1*	1285 I 22. Gutenwerd (f. 94)	FRA 31, št. 387	Viljem I. Svibenski	šk. Freising
236	NŠAL	1285 II 11. Čedad		patr. Rajmund	sam. Gornji Grad
237	DOZA	1285 III 6. Ljubljana	PETTENEKG, št. 633; GZL IX/6	Stetwald z Rake idr.	NVR Ljubljana
238	ARS BI	1286 I 3. Ljubljana		Albert II. Goriški	sam. Bistra
239	ARS W	1286 III 8. Waldenberg	MDC VI, št. 7	Friderik I. Ortenburški	Wulfing
240	ARS	1286 V 1. (Kostanjevica)		ks. sodnik Oto	sam. Kostanjevica
241	BHStA cd.1*	1286 VI 18. Šk. Loka (f. 132')	FRA 31, št. 395	fr. škof Emiho	žup. Viljem
242	BHStA	1286 VII 18. Črnomelj	FRA 31, št. 396 (pod VII 11.)	Albert II. Goriški	fr. škof Emiho

243	BHStA cd.1*	1286 VII 24. Stražišče (f. 133)	FRA 31, št. 397 (pod VII 24. Drašiči)	Friderik I. Ortenburški in fr. Geut	škof Emiho
244	ARS BI	1287. (Kamnik)			Wergand Strmolski
245	TLA	1287 I 20. Kamnik (št. 1803)	KOVAČ 4, 173	Hartvik Falkenberški idr.	
246	HHStA	1287 II 27. Gorica		Henrik IV. Svibenski	Albert II. Goriški
247	ARS	1287 IX 28. Bled	UBH I, št. 95 (lat. listina pod 1287 X 6.)	br. škof Bruno	Ernest I. Rittersberški (Reynman)
248	ARS MK	1287 X 3. Čedad		žup. Manfred Della Torre	Seifrid I. Mekinjski (Gallenberški)
249	BHB	1287 X 6. Bled	UBH I, št. 246	br. škof Bruno	Ernest I. Rittersberški (Reynman)
250	HHStA	1288 II 4. Ljubljana	MDC VI, št. 76	Ofo Emmerberški	Majnhard II. Tirolski
251	ARS SCH*	1288 II 4. Ljubljana (v 1338 VIII 7.)		Majnhard II. Tirolski	žup. Peregrin
252	ARS DA*	1288 II 7. Ljubljana		Majnhard II. Tirolski	sam. Kostanjevica
253	ARS BI	1288 II 8. Ljubljana		Majnhard II. Tirolski	sam. Bistra
254	ARS DA*	1288 III 25. (Kostanjevica) (pl. 12)		Stetwald z Rake	sam. Kostanjevica
255	AT	1288 IV 24. (Kostanjevica)	KOMATAR 18, št. 15	ks. opat Nikolaj II.	Majnhard II. Turjaški
256	ARS DA*	F1288 V 1. (Kostanjevica) (pl. 1a, nem. prevod)		Radoslav I. Babonić	sam. Kostanjevica
257	HHStA	1288 VIII 15. Ljubljana	GZL IX/7	Majnhard II. Tirolski	Ulrik IV. Vovbrški
258	HHStA	1288 (1287?) XII 28. Ljubljana	MDC VI, št. 115	Viljem Schattenberški	Majnhard II. Tirolski
259	ARS*	1289 III 13. (Stična)	GREBENC, št. 89	Ditrik I. Šumberški	sam. Stična
260	AST*	1290. (Stična)	GREBENC, št. 92	Markvard iz Gutenwerda	sam. Stična
261	ARS DA*	1290. Kostanjevica (pl. 8a-9a)		Gertruda Kostanjeviška	sam. Kostanjevica
262	BHStA	(1290) 1300 VI 8. Šk. Loka (2 A)	FRA 35, št. 433	Oto I. Planinski (Svibenski)	Nikolaj Rebtz
263	ÖNB cd.*	1291 III 25. (548, f. 47'-48')	GZL XI/31; KOMATAR 13, 45-46	Merchlin in Herbard Iška	sam. Bistra
264	ÖNB cd.*	1291 III 25. (548, f. 48')	GZL XI/30; KOMATAR 13, 46	Merchlin in Herbard Iška	sam. Bistra
265	BHStA	1291 V 24. Šk. Loka	FRA 31, št. 402	fr. škof Emiho idr.	
266	ARS DA*	1291 V 25. Kostanjevica (pl. 29-30)		Weriand z Rake	Ditmar Stechaer
267	ARS	1291 X 6. (Kostanjevica)		Peter Ellende Kostanjeviški	sam. Kostanjevica

268	ARS IP*	R1293. (pg. 43)	GREBENC, št. 93	Geut Mirenska	sam. Stična
269	ARS IP*	R1293. (pg. 43)	GREBENC, št. 94	Wulfing (?) Gall	sam. Stična
270	BHStA cd.1*	1293 IV 3. Šk. Loka (f. 136)	FRA 31, št. 403	Wernher III. Loški idr.	fr. škof Emiho
271	BHStA	1293 VII 2. Mehovo	FRA 31, št. 405	Albert II. Goriški	Wernher III. Loški
272	ARS IP*	R1294. (pg. 43)	GREBENC, št. 96	Majnclin II. Turjaški	sam. Stična
273	AST*	1294 V 19. (Stična)	GREBENC, št. 95	Majnclin I. Hmeljniški (II. Turjaški)	sam. Stična
273a	TLA cd.	1294 XII 10. Pšata (f. 66)	GZL I/104; WIESFLECKER, Regesten I, št. 901	Majnhard II. Tirolski	Ulrik Latin in Frankut
274	ARS	1295 I 13. Zrinj	AH I, 25; CD VII, št. 177	Štefan III. Babonić	sam. Kostanjevica
275	BHStA	1295 III 11. Šk. Loka	FRA 31, št. 409	Konrad Oglejec ml.	šk. Freising
276	ARS BI	1295 III 20. Ljubljana	GZL I/6	Friderik s Kraiga	sam. Bistra
277	BHStA	1295 IV 1. Šk. Loka	FRA 31, št. 410	Winther in Konrad Puštalska (Loška)	fr. škof Emiho
278	HHStA	1295 VI 24. Mehovo		Majnclin I. Hmeljniški (II. Turjaški)	Albert II. Goriški
279	AT	R1295 VI 25. Mehovo	KOMATAR 18, št. 17	Albert II. Goriški	Gerloh Hmeljniški (Turjaški)
280	BHStA	1295 VII 22. Šk. Loka	FRA 31, št. 412 (pod VII 15.)	Ulrik Vellacher	fr. škof Emiho
281	BHStA	1295 VIII 14. Šk. Loka	FRA 31, št. 413	Gerloh Polhograjski	fr. škof Emiho
282	ARS W	1295 XII 28. Waldenberg	MDC VI, št. 365 (pod 1296 XII 28.)	Oto II. Turjaški	Eufemija Turjaška
283	ARS IP*	R1296. (pg. 44)	GREBENC, št. 98	Tomaž s Kravjeka	sam. Stična
284	StLA	1296 V 22. Cerklje (št. 1505)	MDC VI, št. 351	Wulfing Podkrnoški	sam. Gornji Grad
285	ARS	1296 XI 24. (Stična)	GREBENC, št. 97	Majnclin I. Hmeljniški (II. Turjaški)	sam. Stična
286	ARS MK	1297 I 5.		Haug III. Devinski ml.	Viljem Črnelski
287	ARS VE	1297 V 16. Velesovo		žup. Ulrik	sam. Velesovo
288	AST*	1297 VI 5. Ljubljana	GREBENC, št. 99	Albert II. Goriški	sam. Stična
289	NŠAL G	1297 VII 4. Ljubljana	GZL IX/8	km. vic. Henrik Lavan idr.	sam. Gornji Grad
290	HHStA	1297 IX 10. Šk. Loka	FRA 31, št. 419	prošt Emiho Ruxingenski	fr. škof Emiho
291	ARS DA*	1297 XI 25. (Kostanjevica)		Oto II. Kostanjeviški	sam. Kostanjevica

292	BHStA	1297 XII 7. Smlednik	FRA 31, št. 422	Oto I. Planinski (Svibenski) šk. Freising
293	ARS	1297 XII 24. (Ljubljana)	GZL I/7; GREBENC, št. 100	meš. Markvard st. opat Henrik
294	HHStA	1298 X 24. Šentvid	GZL IX/9	Oto Tirolski Lavan
295	ARS VE	1298 XI 24. Kranj		Nikolaj Kamniški Peter Silbersach
296	ARS W	1298 XI 25.	MDC VI, št. 419	Henrik in Wulfing Podkrnoška Henrik z Gabra
297	HHStA	1299 I 30. Ljubljana	GZL I/8	Wulfing Wernberški Albreht
298	ARS VE	1299 V 9. Smlednik	MDC VI, št. 437	Oto I. Planinski (Svibenski) Peter Silbersach
299	HHStA	1299 VII 25. Ljubljana	GZL II/1	Oto I. Planinski (Svibenski) Marsa Porger
300	ARS VE	1299 XII 8. Velesovo		Konrad III. Gall Henrik Polan
301	ARS VE	1299 XII 8. Velesovo		Konrad Loški sam. Velesovo
302	ARS BI	1299 XII 21. Ljubljana	GZL X/12	Wulfing Podkrnoški sam. Bistra
303	HHStA	1299 XII 24. Kamnik	MDC VI, št. 452	Henrik Podkrnoški Eppo Wytz
304	ARS IP*	R1300. (pg. 45)	GREBENC, št. 102	Majncin II. Turjaški sam. Stična
305	ARS IP*	R1300. (pg. 45)	GREBENC, št. 103	Haug II. Devinski sam. Stična
306	ARS IP*	R1300. (pg. 45)	GREBENC, št. 104	Oto II. Turjaški sam. Stična
307	ARS W	1300 I 1. (Ljubljana)	GZL II/2; AH II, 242	Markvard Ižanski Tomaž iz Ljubljane
308	ARS VE	1300 I 14. Šenčur	MDC VII, št. 16; AH II, 243	Wulfing Podkrnoški Bertold
309	ARS	1300 (1290.?) II 9.	AH II, 47-48; CD VI, št. 579	Štefan III. Babonić Frišo Starograjski (Čreteški)
310	AST*	1300 IV 17. (Stična)	GREBENC, št. 101	Henrik z Gabra st. opat Henrik
311	DOZA	1300 IV 20. Ljubljana	PETTENEKG, št. 798; GZL X/11	km. arhd. Janez Ferentino žup. Frančišek
312	DOZA	1300 VI 13. Črnomelj	PETTENEKG, št. 801; AH II, 244-245	Henrik II. Goriški Agnes Chouz
313	ARS MK*	1300 X 9. Gallenberg (prepis 1750 VII 16. Ljubljana)	AH II, 246-247	Seifrid I. in Elizabeta Gallenberška sam. Mekinje
314	ARS W	1300 XI 11. Ljubljana	AH II, 247-248	Konrad III. Gall Oto Podgoriški
315	ARS BI	1300 XI 22. Gries	AH II, 248; MDC VII, št. 64	Oto Tirolski idr. sam. Bistra
316	ARS IP*	R1301. (pg. 45)	GREBENC, št. 106	st. opat Henrik Oto Kozjanski

317	ARS DA*	1301 I 13. (pl. 28)		Dankvard z Rake sam. Kostanjevica
318	AST	1301 I 25. (Stična)	GREBENC, št. 105	Gertruda Falkenberška in sam. Stična
319	BHStA	1301 III 5. Šk. Loka	FRA 35, št. 439	(brat) Henrik V. Svibenski Markvard Polhograjski idr. fr. škof Emiho
320	ARS VE	1301 III 12. Velesovo	MDC VII, št. 78	Henrik Podkrnoški sam. Velesovo
321	ARS	1301 IV 20. Ljubljana	GZL IX/10; AH II, 253	komtur Eberhard Sulzberški sam. Kostanjevica
322	BHStA	1301 IV 22. Šk. Loka	FRA 35, št. 443	Rudolf I. Svibenski fr. škof Emiho
323	AST*	1301 V 8.	GREBENC, št. 107	Majnhalm II. Turjaški sam. Stična
324	ARS	1301 V 20. (Ljubljana)	GZL I/11	Nikolaj Limberški NVR Ljubljana
325	ARS MK	1301 VI 15. Mekinje	AH II, 254	Elizabeta in Seifrid II. sam. Mekinje
326	BHStA	1301 VII 1. Šk. Loka	FRA 35, št. 444	Gallenberška Majnhard I. Ortenburški fr. škof Emiho
327	DOZA	1301 VIII 1.	PETTENEKG, št. 811; GZL VII/7	Alhajda s Kraiga NVR Ljubljana
328	HHStA	1301 VIII 10. Ljubljana	GZL I/12	Konrad Goričanski (Loški) Pheo Hohensienner
329	GMN	1301 VIII 13. Šk. Loka	FRA 35, št. 445; MDC VIII, št. 103	fr. škof Emiho kapitelj Innichen
330	ARS MK	1301 VIII 20. Mekinje	AH II, 257	Seifrid II. Gallenberški idr. sam. Mekinje
331	NŠAL G	1301 VIII 30. Kamnik		Friderik Zapriški sam. Gornji Grad
332	ARS DA*	1301 XII 3. (Kostanjevica) (pl. 7a-8a)		Viljem z Rake sam. Kostanjevica
333	BHStA	1301 XII 8. Šk. Loka	FRA 35, št. 447	Herman IV. Ortenburški fr. škof Emiho
333a	ARS (DA*)	1302 IV 8. (Kostanjevica)	AH II, 259	Medko iz Malenc sam. Kostanjevica
333b	ARS DA*	1302 VI 2. (Kostanjevica) (pl. 30)		Medko iz Malenc sam. Kostanjevica
334	ARS VE	1302 X 11. Velesovo	MDC VII, št. 153; AH II, 261	Ditmar II. in Ulrik sam. Velesovo
334a	NŠAL G	1303 III 12. Kamnik	AH II, 263	Greifenfelška Leopold Maympacher sam. Gornji Grad
335	ARS VE	1303 V 11. Žužemberk		Albert II. Goriški NN. Gall
336	ARS MK	1303 VIII 4.	AH II, 263	Henrik Vranjepeski sam. Mekinje
336a	ARS DA*	1304. (Kostanjevica) (pl. 5a)		Bernard Vukogoj Herman Čreteški
336b	ARS W	1304 I 22. Velesovo	MDC VII, št. 209	Dietmar II. in Henrik III. Greifenfelška
337	ARS VE	1304 II 23.	MDC VII, št. 218	brata Podkrnoška žup. Ulrik Bertold in Jans iz Šk. Loke

338	ARS MK	1304 III 20. (22.?)	AH II, 265	Bertold Kolenc	sam. Mekinje
339	ARS MK	1304 III 22.	AH II, 267	Kunigunda in Helch Wunscher Podgoriški	sam. Mekinje
340	HHStA	1304 IV 24.	KOMATAR 14, št. 1	Oto Sichersteinski	Martin in Myk
341	NŠAL	1304 V 4. Udine		patr. Otobon	duh. Alard
342	ARS MK	1304 V 20.	AH II, 267-268	Hartvik Mengeški	sam. Mekinje
343	ARS MK	1304 VIII 4.	AH II, 268	Seifrid II. Gallenberški	sam. Mekinje
344	ARS MK	1304 VIII 28.	AH II, 268-269	Wulfing iz Št. Vida	sam. Mekinje
345	ARS MK	1305.		Friderik Hebenštrajt	sam. Mekinje
345a	ARS	1305 II 3. (Kostanjevica)	AH II, 270	Ofo Kostanjeviški in Oto Sichersteinski	Henrik Prežeški
346	ARS MK	1305 II 14. Kamnik	AH II, 271	meš. Alber idr.	sam. Mekinje
347	ARS MK	1305 VIII 1.	AH II, 272-273	Herman Kykitzer	sam. Mekinje
348	ARS MK	1305 XI 21.		Viljem Gallenberški	sam. Mekinje
348a	NŠAL G	1306 II 8. Kamnik		meš. Gregor	sam. Gornji Grad
348b	NŠAL G	1306 IV 20. (Kamnik)		Wernher III. Loški	sam. Gornji Grad
348c	HHStA	1306 V 13. Ljubljana	GZL VII/10	Fric z Nieder Welza	meš. Alber in Agnes
348d	ARS DA*	1306 V 18. (Kostanjevica) (pl. 30)		Oto Sichersteinski	sam. Kostanjevica
348e	NŠAL G	1307 XII 15. Kamnik		Nikolaj Črnelski idr.	sam. Gornji Grad
349	KLA VKp.*	1307 XII 22. Ljubljana (II - izg.?)	GZL XI/33; AH I, 80	km. vic. Henrik Galant	sam. Vetrinj
350	ARS W	1308 III 25. Kranj	MDC VII, št. 462	Heidenrik iz Celovca	Henrik Polan
350a	ARS	1308 III 30. Ljubljana	GZL I/15	meš. Margareta	NVR Ljubljana
350b	ARS DA*	1308 IV 4. (Kostanjevica) (pl. 41-42)		Oto Sichersteinski	sam. Kostanjevica
350c	HHStA	1309 II 8. Ljubljana	GZL I/17	Merchel Iški	Pendit iz Vrhlike
350d	HHStA	1309 V 25. Ljubljana	GZL I/18	Henrik Iški idr.	Lienhard Porger
351	HHStA	1311 II 18. Kranj	MDC VII, št. 7; MDC VIII, št. 12	Oto Jeterbenški	Majnhard I. Ortenburški
352	ARS MK	1312 III 12. Kamnik		Mert Walch	sam. Mekinje
352a	NŠAL G	1312 III 12. Kamnik	AH II, 259; RHSt I/1, 377	Nikolaj iz Gornjega Grada	sam. Gornji Grad

352b	ARS W	1312 V 16. (Kamnik)		duh. Majnhard	Rudiger
353	ARS VE	1313 IX 20. Ljubljana	MDC VIII, št. 182	Henrik Tirolski	Polhograjski idr.
354	ARS MK	1314 VIII 12. Kamnik	RHSt I/1, št. 654	Heinzel in Elizabeta	sam. Velesovo
355	ARS MK	1315 I 8. Kamnik		Vranjepeška	sam. Mekinje
356	ARS W	1317 XI 16 (Kranj)		Gundel s Hriba	Bernard in Agnes
357	AST*	1324 III 18. Stična	GREBENC, št. 148	Herman Unverricht	kapela v Kranju
				Wulfing Šumberški	sam. Stična

UPORABLJENI VIRI IN KRATICE

Abh. - Abhandlung (razprava).

Abt. - Abteilung (razdelek).

AD - Archiv für Diplomatie, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde.

AH - F. Schumi, Archiv für Heimatkunde, I in II (Laibach 1882-1887).

ARE - Arhiv samostana Rein na Štajerskem (orig. listine in prepisi za kostanjeviški samostan pod signaturo B XIV).

ARS - Arhiv Republike Slovenije Ljubljana, kronološka vrsta listin.

ARS* - ARS, prepisi listin v kronološki vrsti listin.

ARS BI - ARS, listine samostana Bistra (prej v HHStA).

ARS CE - ARS, listine grofov Celjskih (prej v HHStA).

ARS DA - ARS, zbirka prepisov listin kostanjeviškega samostana (Gr A I - graščina Dol pri Ljubljani - Reigersfeld VII, fasc. 179). Prepisi tudi v ARS Sam. A. II. (fasc. II).

ARS IP - P. Pucelj, Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis descriptio (1720); rokopis v ARS (Zbirka rokopisov, 148 r).

ARS MK - ARS, listine samostana Mekinje (prej v HHStA).

ARS SCH - ARS, zbirka prepisov listin F. Šumija (z dodatki F. Komatarja).

ARS ST - ARS, Sam. A. I (fasc. I) - prepisi stiških listin.

ARS VE - ARS, listine samostana Velesovo (prej v HHStA).

ARS W - ARS, listine prej v HHStA v nekdanjih repertorijih I, II, III, XIV, XXIV (brez listin samostanov Bistra, Mekinje, Velesovo in grofov Celjskih).

ASB - Državni arhiv v Benetkah (Archivio di Stato Venezia) Cod. miscellaneae, nr. 647 (Segrete archivi propri G. Fontanini, n. 2).

ASCH - Arhiv knezov Schwarzenberških do leta 1918 v Murau na Štajerskem, nato na Češkem: Česky Krumlov, Državni arhiv (Státní archiv), Velkostatek Murau, listine.

AST - Arhiv samostana Stična, originalne listine in prepisi iz 17. in 18. stoletja.

AT - Arhiv grofov Turjaških, listine (nepoznana lokacija, en faksimile po objavi pri Höflechener, Kärnten; prepisi večinoma po objavah in registrah v URBK r II in KOMATAR).

AUF - Archiv für Urkundenforschung.

Bd. - Band (zvezek).

BHStA - Bavarski državni arhiv München (Bayerisches Hauptstaatsarchiv München), zbirki listin v KU Dießen in HU Freising.

BHStA cd1. - BHStA, HL Freising 2 (v FRA 31, 35: 191).

BHStA cd2. - BHStA, HL Freising 3 (v FRA 31, 35: 238).

BHB - Škofijski arhiv Brixen, danes v Državnem arhivu v Boznu (Bischöfliches Hochstiftsarchiv Brixen, Oberes Archiv).

BITTERAUF, Freising - T. Bitterauf, Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Bd. (926-1283) (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. N.F. 5. Bd.) München 1909.

BMV - Nacionalna biblioteka Marciani Benetke (Cod. mss. latini, classe 14, num. 101, pag. 143, št. 116).

Carinthia - Carinthia I, Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten.

Carniola - Carniola, nova vrsta.

CD - T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.

cd. - kodeks.

DOZA - Arhiv Nemskega viteškega reda na Dunaju (Deutschordens-Zentralarchiv Wien), zbirka listin.

f. - folij.

fasc. - fascikel.

FRA - J. Zahn, Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis (Fontes rerum Austriacarum, II. Abt., 31., 35.) Wien 1870, 1871.

GMN - Germanski muzej v Nürnbergu (Germanisches Museum Nürnberg), arhivalije.

GREBENC - J.M. Grebenc, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135 (Stična 1973).

GZL - B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, I-X (Ljubljana 1956-1968).

GZS - F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. 4. (1101-1200) in 5. knjiga (1201-1246) (Ljubljana 1915 in 1928).

Hf. - Heft (snopič).

HHStA - Državni arhiv Dunaj (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), splošna kronološka vrsta listin.

HHStA cd. - HHStA, kodeksi.

HHStA Bcd. - HHStA, briksenški tradicijski kodeks, št. 515.

HHStA Wed. - HHStA, kodeks št. 983.

HHStA 8cd. - HHStA, kodeks 115 (Rot 8/2).

IÖG - Inštitut za raziskovanje avstrijske zgodovine na Dunaju (Institut für Österreichische Geschichtsforschung).

Kl. - Klasse (razred).

KLA - Koroški deželni arhiv Celovec (Kärtner Landesarchiv), zbirka listin.

KLA VKp. - KLA, Vetrinjska kopijalna knjiga.

KOMATAR 13 - F. Komatar, Ein Kopialbuch der Karthause Freudenthal. MMK 14/1901.

KOMATAR 14 - F. Komatar, Ein Cartular der Karthause Pletriach. MMK 14/1901.

KOMATAR 18 - F. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg. MMK 18/1905.

KOVAČ - K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains. Carniola 2/1911, 4/1914.

L - št. listine v seznamu.

MB - Monumenta Boica.

MC - Muzej Čedad (Museo Cividale), Arhiv stolnega kapitlja (Pergamene, tom VI, nr. 96)

MCU - Mestni Muzej Videm (Museo civico Udine), zbirka grofa Frankopana de Castel-Porpetto v Bianchijevi zbirki, zv. 3).

MDC - A. v. Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae I-IV (Klagenfurt 1896-1915); H. Wiessner, V in VI (Klagenfurt 1956, 1958).

MGH - Monumenta Germaniae Historica.

MIÖG - Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.

MMK - Mittheilungen des Musealvereines für Krain.

nem. - nemški (-a).

N.F. - Neue Folge (nova vrsta).

NŠAL - Nadškofijski arhiv Ljubljana, zbirka listin.

NŠAL G - NŠAL, listine gornjegrajskega samostana (nekoč v StLA).

NŠAL K - Nadškofijski arhiv Ljubljana, kapiteljske listine.

ÖAW - Avstrijska akademija znanosti (Österreichische Akademie der Wissenschaften).

OEFELE, Andechs - E. von Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs (Innsbruck 1877).

ÖNB cd. - Avstrijska narodna knjižnica Dunaj (Österreichische Nationalbibliothek), kodeksi v zbirki rokopisov.

PAM - Pokrajinski arhiv Maribor, vrsta listin.

PETTENEKG - E.G. Pettenegg, Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien, I (Leipzig 1887).

pg. - pagina (stran).

pl. - pola.

phil. Diss. - disertacija na filozofski fakulteti (Avstrija, Nemčija).

REDLICH, Brixen - O. Redlich, Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen (Acta Tirolensia, Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols, 1. Bd.) Innsbruck 1886.

RHM - Römische Historische Mitteilungen.

RHSt - A. Redik, Regesten des Herzogtums Steiermark, I. Bd. (1308-1319), 1. Lieferung (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, VI. Bd.) Graz 1976.

Sb. - Sitzungsberichte (poročilo o zasedanju).

StLA - Štajerski deželni arhiv Gradec (Steiermärkisches Landesarchiv Graz), zbirka listin.

TL - T(h)eil (del).

TLA - Tirolski deželni arhiv Innsbruck (Tiroler Landesarchiv Innsbruck), Parteibriefe.

TLA cd. - TLA, Tirolisches Raitbuch, kodeks št. 278 (objavil H. Wiesflecker - gl. spodaj).

TOT - Tabulae ordinis theutonici. Ex tabularii regii Berlinensis codice potissimum (izd. E. Sthrelke) Berlin 1869.

UBH - L. Santifaller, Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive I (845-1295) (Schlernschriften. Veröffentlichungen zur Landeskunde von Südtirol 15, 1929); skupaj z H. Appeltom II (1295-1336) (1941/43).

UBSt - J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, I-III (Graz 1875, 1879, 1903); G. Pferschy, IV (Wien 1975).

UBSz - W. Hauthaler, F. Martin, Salzburger Urkundenbuch, I-IV (Salzburg 1910-1933).

URBKr - F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain, I. Bd. 777-1200 (Laibach 1882/3); II. Bd. 1200-1269 (Laibach 1884 u. 1887).

VF - Vorträge und Forschungen.

WIESFLECKER, Regesten - W. Wiesflecker, Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten (od 2. Bd.: Grafen von Tirol und Görz, Herzoge in Kärnten). Bd. I: 957-1271; Bd. 2, Lieferung 1: Meinhard II (I) 1271 bis 1295 (Publikationen des IÖG, Reihe 4, Abt. 1, 1949-1952).

ZČ - Zgodovinski časopis.

ZRG GA - Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abt.
zv. - zvezek.

SEZNAM LITERATURE *

BLAZNIK, Škofja Loka - P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973-1803) (Škofja Loka 1973).

BOOR, Actum - H. d. Boor, Actum et Datum. Eine Untersuchung zur Formelsprache der deutschen Urkunden im 13. Jahrhundert (Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Sb. 1975, Hf. 4) München 1975.

BRAND, Werkzeug - A. v. Brandt, Werkzeug des Historikers (Stuttgart, Berlin, Köln 1992¹²).

BRESSLAU, Urkundenlehre - H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien (1. Bd.) Leipzig 1889.

EBEL, Erben - W. Ebel, Über die Formel »für mich und meine Erben« in mittelalterlichen Schuldurkunden. ZRG GA 84(97)/1967, 237-274.

ERBEN, Kaiserurkunden - W. Erben, Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien (Urkundenlehre, I. Tl., Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abt. IV: Hilfswissenschaften und Altertümer) München und Berlin 1907.

- EWALD**, Siegelkunde - W. Ewald, Siegelkunde (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abt. IV: Hilfswissenschaften und Altertümer) München und Berlin 1914.
- FICHTENAU**, Arenga - H. Fichtenau, Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. MIÖG Erg.bd. 18, 1957.
- FICHTENAU**, Babenberger - H. Fichtenau, Die Kanzlei der letzten Babenberger. MIÖG 56/1948, 239-286.
- FICHTENAU**, Urkundenformeln - H. Fichtenau, Forschungen über Urkundenformeln. MIÖG 94/1986, 285-339.
- FICHTENAU**, Urkundenwesen - H. Fichtenau, Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert. MIÖG Erg.bd. 23, 1971.
- FICKER**, Beiträge - J. Ficker, Neue Beiträge zur Urkundenlehre I. (Zeugen und Datierung). MIÖG 1/1880.
- HÄRTEL**, Aquileia - R. Härtel, Metropolit - Suffraganbischöfe - Kapitel. Die Urkunden im Umfeld der Patriarchen von Aquileia (še neobjavljen referat na kongresu diplomatikov, 28. septembra 1993 v Innsbrucku).
- HÄRTEL**, Heilige - R. Härtel, Der gute Heilige. Ein Beitrag zum Privaturkundenwesen des Spätmittelalters. AD 19/1973, 211-286.
- HÄRTEL**, Notariat - R. Härtel, Notariat und Romanisierung. Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und der Kulturgeschichte (11.-13. Jh.) (Notariado publico y documento privado de los orígenes al siglo XIV. Actos del VII. Congreso Internacional de Diplomatica Valencia 1985) II. (Valencia 1989), 879-926.
- HÄRTEL**, Wolfger - R. Härtel, Wolfger und das Schriftwesen in Oberitalien (Germanische Bibliothek, N.F., 3. Reihe: Untersuchungen, Bd. 20) Heidelberg 1994, 139-194.
- HEINEMEYER**, Urkundenschrift - W. Heinemeyer, Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift. AD Beiheft 4 (Köln-Wien 1982).
- HEUBERGER**, Kanzleivermerke - R. Heuberger, Die ältesten Kanzleivermerke auf den Urkunden der Tiroler Landesfürsten. MIÖG 33/1912, 432-467.
- HEUBERGER**, Tirol - R. Heuberger, Das Urkunden- und Kanzleiwesen der Grafen von Tirol, Herzoge von Kärnten aus dem Hause Görz (bis 1335). MIÖG Erg.bd. 9, 1915, 50-177, 265-394.
- HIRSCH**, Sprache - H. Hirsch, Zur Frage des Auftretens der deutschen Sprache in den Urkunden und der Ausgabe deutscher Urkundentexte. MIÖG 52/1938, 227-242.
- HÖFLECHNER**, Kärnten - W. Höflechner, Zum Urkundenwesen der Herzöge von Kärnten bis 1269. Carinthia 159/1969, 59-127.
- HORST**, Meranien - H. Horst, Ueber das Urkundenwesen der Herzöge von Meranien Otto VII. und Otto VIII. aus dem Hause Andechs. (phil. Diss.) Wien 1923.
- IONA**, Diplomatica - M.L. Iona, Note di diplomatica patriarcale. Gli scrittori dei documenti solenni da Pellegrino a Goffredo (Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen, Atti del Convegno Internazionale di Studio »Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen«, 4-8 dicembre 1983) Udine 1984, 1-58.
- KITTEL**, Siegel - E. Kittel, Siegel (Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde, Bd. XI) Braunschweig 1970.
- KÖFLER**, Tirol - W. Köfler, Studien zum Kanzlei- und Urkundenwesen Meinhards II. (1271-1295). Vorarbeiten zum Tiroler Urkundenbuch (Prüfungsarbeit am IÖG, 1968).
- KOS**, Darovanja - D. Kos, Plemiška darovanja cerkvenimustanovam (s posebnim ozirom na 14. stoletje). ZČ 47/1993, 25-52.
- KOS**, Dediščine - D. Kos, Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (posebej v 14. stoletju) (Celjski zbornik 1994) 35-56.

- KOS**, Denarništvo - P. Kos, Denarništvo na prostoru današnje Slovenije v času od 12. do 14. stoletja. ZČ 48 /1994, 307-317.
- KOS**, Grad - D. Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in mest do začetka 15. stoletja (Zbirka ZRC SAZU 1) Ljubljana 1994.
- KOS**, Imago - D. Kos, Imago Iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku (Zbirka ZRC SAZU 3) Ljubljana 1994.
- KOS**, Istrien - M. Kos, Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens (Studien zur älteren Geschichte Osteuropas. 1. Tl.: Festschrift für Heinrich Felix Schmid. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Veröffentlichungen des Instituts für osteuropäische Geschichte und Südostforschung der Universität Wien, Bd. II, 1956) 49-62.
- KOS**, Komenda - D. Kos, Posest ljubljanske komende Nemškega viteškega reda (od. 13. do srede 18. stoletja). ZČ 38/1984, 271-290.
- KOS**, Ljubljana - M. Kos, Srednjeveška Ljubljana. Topografski opis mesta in okolice (Knjižnica Kronike 1) Ljubljana 1955.
- KOS**, Plemstvo - D. Kos, Neagrano gospodarstvo in družba na Slovenskem v 14. stoletju (s posebnim ozirom na plemstvo in višje sloje meščanstva) (Disertacija na Univerzi v Ljubljani) Ljubljana 1993.
- MARTIN**, Salzburg - F. Martin, Das Urkundenwesen der Erzbischöfe von Salzburg von 1106 bis 1246. MIÖG Erg.bd. 9, 1915, 559-765.
- MARTIN**, Urkundenwesen - F. Martin, Zum spätmittelalterlichen Salzburger Urkundenwesen. MIÖG Erg.bd. 11, 1929, 278-287.
- MELL**, Privaturkunde - R. Mell, Beiträge zur Geschichte der steirischen Privaturkunde (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, izd. historischen Landeskommission für Steiermark, VIII. Bd., 1. Hf.) Graz und Wien 1911.
- MLINARIČ**, Kostanjevica - J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234-1786 (Kostanjevica 1987).
- MLINARIČ**, Stična - J. Mlinarič, Stiška opatija 1136-1784 (Novo mesto 1995).
- OGRIS**, Sicherheiten - W. Ogris, Die persönlichen Sicherheiten im Spätmittelalter. ZRG GA 82(95)/1965, 140-189.
- OTOREPEC**, Listina - B. Otoresec, Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika (Kamnik 1229-1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta) Kamnik 1979, 23-32.
- OTOREPEC**, Pečati - B. Otoresec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem (Ljubljana 1988).
- PAGITZ**, St. Paul - F. Pagitz, Die Urkundenschreiber der St. Pauler Klosterschule bis zum Jahre 1335. Carinthia 149/1959, 389 (77)-444 (132).
- PFEIFER**, Eppan - G. Pfeifer, Die Urkunden des Brixner Elekten und Bischofs Egno von Eppan (1240-1250). Eine paläographisch-diplomatische Untersuchung (Staatsprüfungsarbeit am IÖG, 1992).
- PUSCHNIG**, Aquileia - R. Puschnig, Das Urkundenwesen der Patriarchen von Aquileia (Staatsprüfungsarbeit am IÖG, 1933).
- REDLICH**, Privaturkunden - O. Redlich, Die Privaturkunden des Mittelalters (Urkundenlehre, III. Tl.: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abt. IV: Hilfswissenschaften und Altertümer) München und Berlin 1911.
- REDLICH**, Siegelurkunde - O. Redlich, Siegelurkunde und Notariatsurkunde in den südöstlichen Alpenländern. Carinthia 103/1913, 23-33.
- REIFFENSTEIN**, Arengen - I. Reiffenstein, Deutschsprachige Arengen des 13. Jahrhunderts (Festschrift für Max Spindler zum 75. Geburtstag, izd. D. Albrecht et alii) München 1969, 177-197.

- REIFFENSTEIN**, Schriftlichkeit - I. Reiffenstein, Zur Begründung der Schriftlichkeit in deutschen Urkunden des 13. Jahrhunderts (Sprache und Recht 2. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters. Festschrift für Ruth Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag, izd. Karl Hauck et alii) Berlin-New York 1986, 659-669.
- RUF**, Freising - J.P. Ruf, Studien zum Urkundenwesen der Bischöfe von Freising im 12. und 13. Jahrhundert (München 1914).
- SANTIFALLER**, Beschreibstoffe - L. Santifaller, Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter. Mit besonderer Berücksichtigung der päpstlichen Kanzlei. 1.Tl.: Untersuchungen. MIÖG Erg.bd. 16/1, 1953.
- SANTIFALLER**, Invokation - L. Santifaller, Über die Verbal-Invokation in Urkunden (ÖAW, phil.-hist. Kl., Sb., 237. Bd., 2. Abh.) Wien 1961.
- SANTIFALLER**, Urkundenforschung - L. Santifaller, Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse (Weimar 1937).
- SCHLOSSER**, Renuntiationes - H. Schlosser, Die Rechts- und Einredeverzichtformeln (renuntiationes) der deutschen Urkunden des Mittelalters vom 13. bis zum ausgehenden 15. Jahrhundert (Untersuchungen zur deutsche Staats- und Rechtsgeschichte, Neue Folge 2) Aalen 1963.
- STARZACHER**, Görz - K. Starzacher, Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Görz, besonders für die Zeit 1270-1350 (Prüfungsarbeit am IÖG, 1935).
- STOWASSER**, Kanzleivermerke - O. H. Stowasser, Die Kanzleivermerke auf den Urkunden der österreichischen Landesfürsten von ihrem Aufkommen bis zum Jahre 1437. (Die Kanzleivermerke der österreichischen Herzogsurkunden). MIÖG 38/1920, 64-92.
- ŠEBANEK-DUŠKOVA**, Ottokar - J. Šebanek - S. Duškova, Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen. AD 14/1968, 302-422 (I.); 15/1969, 251-427 (II.).
- ŠTUKL**, Inventar - F. Štukl, Inventar škofjeloškega gradu iz leta 1315. Loški razgledi 11/1964, 205-208.
- VANCSA**, Sprache - M. Vancsa, Das erste Auftreten der deutschen Sprache in den Urkunden (Preisschriften gekrönt und hg. von der fürstlich Jablonski'schen Gesellschaft zu Leipzig 30) Leipzig 1895.
- VILFAN**, Knjiga - S. Vilfan (s sodelovanjem B. Otorepca in V. Valenčiča), Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja (SAZU: Viri za zgodovino Slovencev, osma knjiga) Ljubljana 1986.
- VILFAN**, Landschadenbund - S. Vilfan, Die Klausel des allgemeinen Landschadenbundes als rechtshistorisches Problem (Festschrift Berthold Sutter) Graz 1983, 445-458.
- VILFAN**, Temelji - S. Vilfan, Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. ZČ 40/1986, 397-412.
- VILFAN**, Zgodovina - S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije (Ljubljana 1961).
- WILHELM**, Kanzleivermerke - F. Wilhelm, Deutung und Wertung der Kanzleivermerke auf den älteren Urkunden der österreichischen Landesfürsten. (Die Kanzleivermerke der österreichischen Herzogsurkunden). MIÖG 38/1920, 39-63.
- ZATSCHEK**, Konzept - H. Zatschek, Studien zur mittelalterlichen Urkundenlehre. Konzept, Register und Briefsammlung (Schriften der Philosophischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag 4) Brünn-Prag-Leipzig-Wien 1929.
- ŽONTAR**, Vicedom - J. Žontar, Kranjski deželni vicedom. Prispevek k zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem (Razprave SAZU V - Hauptmannov zbornik) Ljubljana 1966, 277-318.

* Ker je v opombah citirana literatura okrajšana, je na tem mestu seznam vseh uporabljenih del s polnim naslovom. Navedena je le resnično uporabljana (citirana) literatura.

SINOPSIS

Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300

Monografija je posvečena razvoju, strukturi in izvorom samostojnih privatnih listin, ki so nastajale na ozemlju moderne Kranjske od leta 1136 do leta 1300. Raziskava temelji na podlagi 405 listin do leta 1324, ohranjenih v originalih, prepisih ali registah, ki se nahajajo v slovenskih, avstrijskih, nemških in italijanskih arhivih ter so povečini že publicirane. 41 listin iz časa med letoma 1302 in 1324 je odbranih zaradi primerjav. Natančneje so raziskane listine, ki so jih izstavile fizične in pravne osebe s sedežem na Kranjskem, listine tujih izstaviteljev pa so vzete v omejenem številu za primerjavo: listine oglejskih patriarhov, koroških vojvod, goriških grofov, vetrinjskega in gornjegrajskega samostana, briksenških in freisinških škofov. Prvi dve poglavji v monografiji sta posvečeni značaju in vsebini listin ter vplivu pravnega in političnega dogajanja, oz. nekaterim prostorskim in časovnim danostim pri odvijanju pravnih dejanj in nastajanju listin. Osrednji del monografije je analiza zunanjih in notranjih značilnosti (formul) ter diktata. Zaključni del je posvečen zgodovini in značilnostim pisarn in pisarjev na Kranjskem.

Dušan KOS, dr., docent in znanstveni sodelavec,
ZNANSTVENORAZISKOVALNI CENTER SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Gosposka 13
61000 Ljubljana

SYNOPSIS

Document, Writing, Writer. A Contribution to the History of the Carniolian Documents up to 1300

The monograph is dedicated to the development, structure and origins of the private documents originating from the territory of the medieval Carniola from the year 1136 to 1300. The basis of the research are 405 documents (1136-1324), preserved in original, in later transcription or regestum, kept in Slovenian, Austrian, German and Italian archives and are mainly already published. Researched in detail are documents issued by natural and juridical subjects with their seat in Carniola; documents of foreign issuers are considered in a limited number for comparison, e.g. the documents of the patriarchs of Aquileia, the Carinthian dukes, the Counts of Gorizia and Tyrol, the monastery of Viktring, the Brixen and Freising bishops. The first two chapters deal with the character and contents of the documents, with the influence of the juridical and political events, territorial and time facts within the development of legal action and the formation of the documents. The core part of the monograph is an analysis of the external and internal characteristics of the documents (formulas) and their order (dictation). The concluding part deals with the history of the chancery and writers in Carniola till 1300.

Dušan Kos, Ph.D., Lecturer and Scientific Collaborator,
Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts,
Institut of History,
Gosposka 13,
SI-61000 Ljubljana

Ich Ulrich der Johanner von Sand Georien vergihe
mit offen allen den die dinst mit christlich sint di dzen
briewe hören das ich di huoden der Ge Sand Georien
gelegen ist di sparchne da geort die ich von den erte
ren Ewigtheden waren Ge Sand Georien tal von ei
scheldecken chauff hin umb ein genantes gic mit allem
rechte den selben waren mit dem selbem chloster ge
dogen hin mit gegeben nach mein tode also das si
mich so got über mich gebort di dem selbem vom chlo
ster zuwilden sullen mit swaz dar nach der oft genant
huob bringen mach von ir gear da von sullen di
oft genant waren aller ierlichlich mein ierlich be
gen nach guoter gewonheit das dem also sei mit vn
verbuchen belabe von mir das gib ich in dzen offen
briewe gem Erbunde mit mein hangenten insidel
mit mit den Gezeigen di hic geschriben sint dar
wike der Erzigen in dem bewental Johanner von
Geraug her Thomas der voringer der Kirchen
Gardlach Bertholt von Erichenberch mit ander biderb
lent das ist geschriben bei dem wegenantem chloster
an dem sechsenstem tag des ons gerten gawen di von
Christes geburt ergangen waren Torzent Gwanhun
der mit swanzig iar an dem sibentem iar ingent

L 287

Ich niclau von steyn alle die di disen brief hören lesen das ich petron dem silberfach purger von lob und
keinen erten fünf gawen also das niclaus die der topelsteyn uon mir gelichen hat gehabt und mir die auf gab zerech
tem lehen nach des lants hat han verlichen und im dar iber zu anem urchunde disen brief gib mir meinen z hangewen
insigel verstedt die mich gezeigt haben vberichen den pharter von sand Georien haben pnsari wican von sande
marer hainrechen der lentass hainreut der prelan niclau der Ertz topelsteyn und san sun der cholerz marren
der duff heman der wunche hman der Coloz und ando frume leue die di er waren Disen lehenstift ist gese
hen das chramburch in des chlosteren hain du von erstos geburt ergangen darmit taufent jar zwai hundert
iar hacht und neuzet dar an der guten sande kaceren halent

L 295

Ich Woc von Gumparis dighe and rin chum an dir hantvest ally den di sey an se
hew hantvest od lator das ich mich rechts eigens nitar ze Tazey das mich mich
ward in recht eigenschafft an preche hat in murre und auch mich gew in den hundert jar
das han ich vberhaft and zw und dreyzich garch dgleger ze recht ewig eigenschafft mit
d hube di ze dem selbem nitar gehort garstey von laybach des purgers wunnen von
ir Erben und das vor genant nitar mit stamp d hube sel ich in schrey nach des
landes vber ob an remen mit dazey recht garstey von laybach purgers wunnen od
ir Erben als vor dem einmal genant nitar ze Tazey and auch von d hube di
ze dem nitar gehort dan sey hant d of so dighe ich Woc von Gumparis noch
das ich das selbe nitar ze Tazey mit d hube di d 30 gehort gelten sol umb zw
and sechzich garch dgleger garstey von laybach purgers wunnen and auch ir Erben
and umb di zw und sechzich garch dgleger han ich in drey purzeln gesetzet
ovf den si dar halent d erste purzel ist Woc von Gumparis d and d wlich d
chroppe von lednich d drey wlich chroppe von lednich and swaz
ich ab gut an den purzeln das thulen sey h and haben ovf mir and ovf mi
nes Erben and ovf unsern gic and das disen hantvest hin phur mich mer
stere sey and auch wenn das d sprechen nunge das dar an mit den wozey ge
ten sey dar umb han ich Woc von Gumparis sey duester mit minen han
tenen insigel and han sey geben garstey von laybach purgers wunnen and ir
Erben ze anem zwigen and schreyen wchunde Das sint gezwige dse h wlich
d phari von lednich wlich d chroppe von lednich Helwich von schpenderch
hant d frey framer Ruder wunne durg von laybach Richte d schrey and
and erte lent di d bey wun Das geschach ze laybach in d 300 d von Chri
sto geburt waren ergangen taufent jar zwai hundert jar swanzich jar and
da nach dem swanzich jar an sand Jacobs tag

L 299

Ich Alhart hñ Friedriches Witwe des Truchsatzen von Lehen. Ich gich an disen
prief. Ich bin chunt. Allen den di nu sint. Ich her nach chünftich wident. Das ich
mit grem wille. Ich wol. Idalyen myte. Ich auch mit minem aiden hant Otter von
Hienloch. Ich hñ erwey. meines recht. Fie erwe argens. Eine hñbe zu Trozen. Da Liden
auf gesetzt ist. mit samt in. Ich seiner erbe. zu vordest durch mein sel hail. Ich des vor
genantey minet wirtet den got gnade. Ich durch aller. Ich hant vordy. seltze. gegeben han
den brud. Ich den Derschenhous. uns. vider. zu Laybach. mit allen. Ich recht. Ich ich
di vögenante hñbe. Ich meine vordy. gehabt haben. ewiglich zu haben. Ich zu besitzen. Ich
auch mit alle. Ich zu d. salben hñben. gehören. Ich den seyn gepawen. Ich vngewawen. gesocht
Ich vngesocht. mit holz. mit waide. mit wilmad. mit stoeh. mit stam. mit wasser. Ich daz
swie so den genant seyn. Das seyn di salben hñben. vident. Ich chent. nach iren wille
Ich in gewelt. Ich sogetanen. schilde. Ich aus genom. Ich red. Das ich di salben hñbe. inne
haben. Ich sol. Ich an mein ende. Ich in irerleuch. Ich zu der Licht messe. Ich da von ein pfunt
wächse. Ich geben. Ich sol. Ich an mein ende. Ich sach. Ich minem tode. Ich so sol. Ich di vögenantey brud.
Ich an gevallen. Ich ganzlich. Ich frelich. Ich mit samt. Ich den nutz. Ich an. Ich daz. Ich mein aiden
Otter. Ich od seyn erbe. Ich od in. Ich nach chomende. Ich erbe. Ich di brud. Ich ermanen. Ich in. Ich geben. Ich tzechen
garch. Ich tag. Ich zu loes. Ich für di salben hñbe. Ich so sol. Ich si ledich. Ich seyn. Ich seyn an alle. Ich wid. Ich red
an gevallen. Ich in. Ich daz. Ich seyn. Ich an dar. Ich vmb. Ich an sprach. Ich in. Ich seyn. Ich ir. Ich erwey. Ich wote
dar. Ich vö. Ich setze. Ich in. Ich meine aiden. Ich Otter. Ich von Hienloch. Ich daz. Ich er. Ich seyn. Ich mit recht. Ich antwurt
sol. Ich in. Ich sprachen. Ich od seyn erbe. Ich Des salben. Ich gich. Ich auch. Ich ich. Ich Otter. Ich von Hienloch. Ich in. Ich
pinte. Ich meine erbe. Ich in. Ich nach chomende. Ich erbe. Ich daz. Ich di vögenantey brud. Ich an
wägte. Ich mit. Ich dehan. Ich slachte. Ich an sprach. Ich od. Ich an. Ich icher. Ich engte. Ich daz. Ich wid. Ich seyn. Ich daz. Ich wie. Ich daz
straten. Ich in. Ich ind. Ich schillen. Ich mit. Ich rehte. Ich vbe. Ich di salben hñbe. Ich in. Ich daz. Ich in. Ich daz. Ich stae. Ich von
minen. Ich vider. Ich vone. Ich Alharten. Ich in. Ich von. Ich mit. Ich Otter. Ich in. Ich von. Ich meine. Ich erbe. Ich in. Ich nach
chomende. Ich in. Ich vnsprechen. Ich belab. Ich dar. Ich vö. Ich han. Ich ich. Ich in. Ich auf. Ich disen. Ich prief. Ich mein. Ich in. Ich sigel. Ich geben
zu einem. Ich staten. Ich ewigen. Ich vrechund. Ich d. Ich warheit. Ich auch. Ich sint. Ich des. Ich gezeigen. Ich Otter. Ich von
Substanz. Ich in. Ich di. Ich vñbe. Ich zu Laybach. Ich Thomas. Ich Eberhart. Ich Kolieraz. Ich Wierlich. Ich in. Ich d. Ich puz
franchott. Ich haintz. Ich d. Ich spise. Ich Alb. Ich wulfmich. Ich Kyzolt. Ich Edolf. Ich hweich. Ich d. Ich chvzeleben. Ich in
and. Ich piderwe. Ich leute. Ich der. Ich prief. Ich ist. Ich geben. Ich du. Ich nach. Ich christes. Ich geburt. Ich ergangen. Ich waren
tausent. Ich iar. Ich drey. Ich hondt. Ich iar. Ich in. Ich an. Ich iar. Ich an. Ich dem. Ich chreden. Ich tage. Ich nach. Ich sande. Ich Jacobst
tage.

L 327

